

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№6

2018

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr
olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2018

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., prof. **İ.H.Cəbrayilov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçıyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 6/2018. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 268 s.

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2018

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2018

S.ABBASOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TƏRCÜMƏ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

***Açar sözlər:** tərcümə mətni, tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə-transformasiya, tərcümə dili*

***Ключевые слова:** текст перевода, теория перевода, перевод-трансформация, язык перевода*

***Key words:** text of translation, translation theory, translation-transformation, a target language*

Bugünkü elmin misilsiz nailiyyətləri ilə dünya xalqları tərcümə vasitəsi ilə tanış olur. Dünya mədəniyyətinin yaranması və xalqların bir-birini yaxından tanıması işi dövrümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Buna görədir ki, istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə tərcümə işinə indiki dövrdə xüsusi fikir verilir. Tərcümə vasitəsilə xalqlar bir-birinin mədəniyyəti, ictimai-siyasi həyatı ilə tanış olur, daha yaxından tanıyırlar. Bugünkü elmin misilsiz dəyərləri ilə dünya xalqları məhz tərcümə vasitəsilə tanış olur. Odur ki, istər ölkəmizdə, istərsə xaricdə tərcümə işinə xüsusi yer verilir və əsrimiz tərcümə əsri adlanır.

Tərcümə ədəbiyyatının ədəbi əlaqələrin genişlənməsində böyük rolu olmuşdur. Şərq ədiblərinin Avropa dillərinə tərcümələrindən sonra, Qərb ədəbiyyatına Şərq ədəbiyyatı müsbət təsir göstərmişdir. Tərcümə vasitəsi ilə çoxmillətli xalqlar bir-birini daha yaxından tanıyır, bir-birinin ədəbiyyatına, incəsənətinə müsbət təsir göstərir.

Respublikamızda Avropa dillərindən tərcümə işində yeni bir mərhələnin başladığına sevinirik. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda Avropa dillərindən tərcümə işi əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Bu dövrdə Avropa dillərindən edilən tərcümələrin əksəriyyəti orijinaldan olunmuş tərcümələrdir. Lakin sonralar Avropa dillərini bilən mütərcimlərimiz aramızdan getdiyi üçün bir müddət orijinaldan tərcümələr edilmirdi. Son zamanlar ingilis, alman, fransız və ispan dillərindən olunan tərcümələr öz tədqiqatçısını gözləyir.

Bugünkü həyatımızın elmin və texnikanın nailiyyətlərindən təcrid olunmuş halda düşünmək qeyri-mümkün olduğu kimi, onu tərcüməsiz də təsəvvür etmək olmaz. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaq və təcrübəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəlməsində müəyyən müsbət rol oynamış və indiki dövrdə onun tutduğu yer daha vacib və mütləqdi. Tərcümə təkcə bir –iki xalqın deyil, bəşəriyyətin inkişafında böyük bir yer tutur.

“Tərcümə” sözü dilimizdə bir neçə anlayış ifadə edir. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasını Səməd Vurğunun tərcüməsində oxuyub, “gözəl tərcümədir”, yaxud, Götenin “Faust”unun yeni tərcüməsi, dedikdə biz müəyyən bir fəaliyyətin –prosesin nəticəsini nəzərdə tuturuq. “Tərcümə zor işdir, hər kəs bacarmaz”-dedikdə biz məhz elə bir fəaliyyətdən-prosesdən bəhs edirik ki, bu proses nəticəsində tərcümə mətni yaranır. Tərcümə nəzəriyyəsi də məhz bu prosesdən, yəni bir dildə yazılmış mətn başqa bir dilə çevrilmə prosesindən bəhs edir. Bəs necə olur ki, bir dildə yazılmış mətn başqa bir dilə çevrilə bilər? Bu hansı yollarla olur? Bütün bu məsələlər indiki dövrdə təkcə dilçiləri deyil, psixoloqları, ədəbiyyatşünasları da maraqlandırır. Lakin dilçilik baxımından tərcümənin özünün bir fəaliyyət-pro-

sesi kimi mahiyyətindən danışarkən adətən psixi və əqli proses deyil, məhz müəyyən dil vahidlərinin başqa bir dil vahidlərinə çevrilməsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, tərcüməni dillər arasındakı transformasiya adlandırmaq olar. Tərcümədə transformasiya dedikdə biz müxtəlif dillərin bir-birinə real münasibətini nəzərdə tuturuq.

Tərcümə bildiyimiz kimi tutuşdurma və müqayisə arasında gedir ki, bu da xarici dili daha yaxşı öyrənməyə kömək edir. Bundan başqa tərcümə dil öyrənmənin yaddaşını inkişaf etdirir, dil sahəsindəki bütün biliklərini səfərbərliyə alır, söz ehtiyatını artırır, onu müxtəlif söz və ifadələrlə tanış edir.

Görkəmli alimlər belə hesab edir ki, hər hansı fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitələri var. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərindən olan ingilis, alman, rus, fransız, ərəb, fars və s. dillərindən söylənilmiş elə bir fikir tapmaq çətinidir ki, bunu adekvat şəkildə azərbaycanca ifadə etmək mümkün olmasın.

Beynəlxalq əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda xarici dil öyrənmənin hər bir adam yazılı və şifahi tərcümə vərdişlərinə yiyələnməlidir. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafında, əxlaq və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəldilməsində müəyyən müsbət rol oynayır, bəşəriyyətin inkişafında böyük yer tutur (4, s.67).

Respublikamızda tərcümə dövlət əhəmiyyəti olan bir iş kimi qiymətləndirilir. Ədəbi və elmi konfranslarda tərcüməçilik sənətinin müxtəlif problemləri haqqında görkəmli tədqiqatçılar dəyərlər fikir söyləmişdir. Artıq neçə illərdir ki, tərcüməçilik bir sənət kimi, tərcüməşünaslıq isə bir elm kimi tanınır. Tərcümə yalnız ədəbi əlaqələrin deyil, həmçinin siyasi və iqtisadi əlaqələrin də inkişafında mühüm rol oynayır.

Baxmayaraq ki, dünya klassiklərinin dilimizə tərcümə işi XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır, o belə də davam etməkdədir. Müasir tərcümə əvvəlkilərdən özünün rəngarəngliyi, dərin məzmunu, fikir dolğunluğu və zəngin ifadələri ilə oxucularının tələblərinə tam cavab verir.

Müasir dövrümüzdə şifahi tərcümə heç də yazılı tərcümədən az əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki şifahi tərcümə vasitəsilə dövlət rəhbərləri öz görüşləri zamanı daha vacib dünya əhəmiyyətli məsələlərin həllinə asanlıqla nail olurlar. Buna misal olaraq son dövrlərdə dövlət başçımızın müxtəlif dövlətlərlə və onları təmsil edən şirkətlərlə, kompaniyalarda bağladığı böyük sazişləri misal göstərmək olar.

Şifahi tərcümənin bir əhəmiyyəti də ondadır ki, onun vasitəsilə ikitərəfli tərcümə etmək mümkündür. İkitərəfli tərcümə vasitəsi ilə xarici dildən ana dilinə, ya da əksinə tərcümə olunur ki, bu da iki müxtəlif dillərdə danışanlar arasında bir vasitəçi rolunda çıxış edir. Tərcümə xalqlar və dillər arasında körpüdür. Bu körpü vasitəsi ilə xalqlar bir-biri ilə dostluq, qarşılıqlı anlaşma, elmi, siyasi, mədəni və digər bu kimi əlaqələrini daha da inkişaf etdirir və möhkəmləndirir. Odur ki, müasir dövrümüzdə ikitərəfli tərcümənin rolu əvəz olunmazdır. Tərcümə vasitəsi ilə ölkəmizdə böyük kontraktlar, sazişlər imzalanır. Bunlar da iqtisadiyyatımızın inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Buna misal olaraq müxtəlif neft kontraktlarını, ipək yolu sazişini və başqalarını göstərmək olar.

Hələ ən qədim dövrlərdən bütün xalqlar öz ədəbi nümunələrini başqa dillərə və başqa xalqların ədəbi nümunələrini öz dillərinə tərcümə etmişlər və bu zəmində xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələr qurulmuşdur (1, s.32). Məhz buna görə müxtəlif xalqların müxtəlif dövrlərdə edilmiş bədii tərcümələrində bəzi oxşar cəhətlər tapmaq mümkündür. Bir qayda olaraq hər bir xalqla ədəbiyyatın təşəkkülü dövrü qonşu xalqlara məxsus ədəbi nümunələrin tərcüməsiylə müşayiət olunur və tərcümə praktikası get-gedə genişlənir. Demək olar ki, tərcümə olunmuş nümunələr tərcümə edən xalqa məxsus ədəbi nümunə kimi qəbul olunur və xalqın mədəni cəhətdən zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Dünya xalqlarının integrasiya prosesində tərcümə nümunələrinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından dəyişməsinə müşahidə etmək olar.

XX əsr “Tərcümə yüzilliyi” də adlanır. Bu əsrdə bədii tərcümə xalqlar arasında informasiya mübadiləsi və kommunikasiyaya çevrildi.

XX əsrin 30-cu illərində Qərbi Avropa ədəbiyyatının klassik nümayəndələrinin, məsələn, Şekspir, Dikens, Bayron və digərlərinin əsərlərinin tərcüməsi prosesində “texnoloji dəqiqlik” prinsipinin üstün cəhətləri və çatışmazlıqları ilə bağlı diskussiyalar geniş vüsət aldı. “Texnoloji dəqiqlik” konsepsiyasının tərəfdarları orijinalın bütün cəhətlərini qoruyub saxlamağa çağırırdılar. Onlar tərcüməni sənət yox, “dəqiq elm” elan edirdilər (3, s.56).

Ayrı-ayrı xalqların yaratdığı gözəl sənət əsərləri tərcümə vasitəsi ilə müxtəlif dillərə tərcümə olunur və xalqlar bir-birinin zəngin ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olurlar. Tərcümə ədəbiyyatı xalqlar arasında mədəni əlaqələrin sıxlaşmasına səbəb olur, dostluğu, əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirir.

Dilçilikdə belə bir qəti fikir də var ki, dünyada mövcud olan dillərin heç birinin lüğət tərkibi saf, yəni ancaq öz sözündən ibarət deyildir. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, dillərin bir-birindən söz alıb verməsi təbii, obyektiv, qanunauyğun hadisədir. Bu proses dillərin inkişafına əsasən müsbət təsir göstərir. Bir dildən başqa dilə tərcümə insanları və onların mədəniyyətlərini yaxınlaşdırır. Minilliklər boyu tərcüməçilər xalqlar arasında bir körpü yaratmışdır. Bütün dillərdə olduğu kimi, ana dilimizin inkişafında da, tərcümənin solu böyükdür. Ümumiyyətlə, nə qədər ki, xalqlar var, nə qədər ki, bəşəriyyət var, tərcüməyə və tərcüməçilərə həmişə ehtiyac olacaq.

Bugünkü müasir həyatımızı elmin və texnikanın nailiyyətlərindən təcrid olunmuş halda düşünmək qeyri-mümkün olduğu kimi, onu tərcüməsiz də təsəvvür etmək olmaz. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaq və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəlməsində müəyyən müsbət rol oynamış və indiki dövrdə onun tutduğu yer daha vacib və mütləqdir (2, s.85).

Ölkəmizdə tərcümə dövlət əhəmiyyəti olan bir işdir. Respublikamızda Avropa dillərindən tərcümə işində yeni bir mərhələnin başlandığına sevinirik. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda Avropa dillərindən tərcümə işi əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Bu dövrdə Avropa dillərindən edilən tərcümələrin əksəriyyəti orijinaldan olunmuş tərcümələrdir.

Dünya klassiklərinin dilimizə tərcümə işi hələ də davam etməkdədir. Onu da qeyd etməliyik ki, bununla belə, hələ indiyə kimi, əsərlərin tərcüməsi ictimaiyyətimiz üçün çox vacib olan, dünyanın ən tanınmış ədiblərinin əsərləri tərcümə olunmamışdır.

Milli mədəniyyətlərdən hər hansı biri tək-cə öz çeşmələrindən deyil, həm də başqa xalqların mənəvi sərvətindən faydalanır və öz növbəsində, onlara müsbət təsir göstərir, onları zənginləşdirir. Xalqların mənəvi sərvətlərinin gözəl üzvü vəhdətini yaratmaqda bədii tərcümə sənəti olduqca böyük rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, tərcüməçiləri xalqlar arasında “körpüsəlan” adlandırırlar. Dillərarası kommunikasiya məhz məlumat məzmununun tam uyğunluğunun saxlanması şərti ilə verilməsi əsasında həyata keçirilir. Beləliklə, konkret dillərə məxsus spesifik mənalar yox, yalnız kommunikativ-nitq situasiyaları, hadisələrlə dolu situativ kontekstlə, mətnin dominant funksiyaları, pragmatik məqsədlərlə şərtlənən və dil fərqlərindən asılı olmayan anlamlar tərcümə olunur.

Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi bu gün nəzəri dilçiliyin əsasını qoyan Vilfelm fon Humboldtun aşağıdakı pessimist qənaətindən vaz keçmişdir: “Hər hansı tərcümə, icrası mümkün olmayan məsələni həll etmək cəhdidir. Tərcüməçi iki od arasında qalır: o, ya orijinala həddindən artıq yaxın olur, ya da əksinə, orijinalı öz mədəniyyəti, öz dili və milli zövqünün adət-ənənələrinə qurban verir”(5, s.28).

Ədəbiyyat

1. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000
2. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili. Bakı, 2007
3. Vəlixanova F. Azərbaycanda tərcümə tarixi, Bakı, 1994

4. Komissarov V.N. Müasir tərcümə. Moskva, 2004
5. A.D Şveyster. Tərcümə nəzəriyyəsi. Moskva, 1998

C.Аббасова

Перевод как средство коммуникации
Резюме

Данная статья посвящена переводу как средству коммуникации, которое является одним из спорных вопросов теории перевода. Здесь обобщаются разные мнения ведущих исследователей о содержании и типах понятия перевода. Автор пытается представить самую адекватную классификацию значимости перевода. Сущность понятия перевода объясняется на основе переводов, в которых английский выступает как язык-источник, а азербайджанский – как язык перевода.

S.Abbasova

Translation as a Means of Communication
Summary

This article deals with the notion of translation as a means of communication which is one of the main disputable questions of the translation theory. Different ideas by the eminent scholars about the content and types of the mentioned conception are generalized. The author tries to give the most adequate classification of the importance of translation. The essence of the notion of translation is explained on the basis of the English as a source language and the Azerbaijani language as a target language.

Rəyçi: dos. T.H.Əmirova

Redaksiyaya daxil olub: 20.12.2018

M.Ə.ABDULLAYEVA
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti
 (Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MƏTNİN FUNKSIONAL TƏHLİLİ VƏ R.YAKOBSON NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər: poetika, emotiv funksiya, fatik funksiya, emfatik funksiya, konativ funksiya

Ключевые слова: поэтика, эмоциональная функция, фатическая функция, эмпатическая функция, условная функция

Key words: poetics, emotive function, phatic function, emphatic function, conventional function

Müasir linqvistik işlərdə R. Yakobsonun “Linqvistik və poetika” əsərində göstərilən dil funksiyası kimi şərh qəbul edilmişdir (8, s.193-230). Ümumiyyətlə, funksiya termini filoloji tədqiqatlara 1920-ci illərdə daxil edilmişdir. Rus formal məktəbinin nümayəndələri “avto-funksiya”-nı (mətnin hər bir elementinin digər elementinə münasibətini) ayırırlar (6, s.272). F.Solomonik isə personajın hərəkətinə münasibətdə “funksiya” terminini istifadə edir və göstərir ki, personajın hərəkəti digər personajların hərəkətləri və bütün əsərin mahiyyəti ilə münasibətdədir. O, personajın şəxsi istəyinə görə yox, daha çox əsərdə ona verilmiş rola görə hərəkəti funksional adlandırmışdı (6, s.30-31).

Mətnin funksional təhlili nəzəriyyəsi Azərbaycan dilçiliyində son illərin tədqiqatlarında yer almaqdadır. K.Abdullayevin, A.Məmmədovun, N.Novruzovanın və başqalarının son illərdə nəşr olunmuş kitablarda bu məsələ ilə bağlı araşdırmaları var (1, 4).

Mətnin funksional nəzəriyyəsi nisbətən tam formada 1960-cı ildə R.Yakobson tərəfindən yaradılmışdır. O, “funksiya” anlayışını dil kommunikasiyası prosesi ilə bağlayaraq, dil funksiyasını kommunikasiyanın 6 sahəsindən birində “nitq hadisəsinin fokuslaşdırılması” kimi təyin edir. 1. Referensial (referential) funksiya-konteksti (context) aktullaşdırır – həmsöhbətlər tərəfindən müzakirə olunan predmet şəraiti və digər ekstralingvistik faktorları əhatə edir. 2. Fatik (phatic) funksiya kontakt (contact) yaradır və saxlayır və buna görə də “əlaqə kanalı” kimi nəzərdən keçirilir. 3. Poetik (poetic) funksiya məlumatda (message) спрокурирована? və onu həmsöhbət üçün daha maraqlı edir. 4. Emotiv funksiya (emotive) məlumatın adresantının (addressee) keçirdiyi hissləri aktuallaşdırır, 5. Konativ (conative) isə bu məlumatın adresatda (addressee) oyatdığı təəssüratı ifadə edir. 6. Metalingvistik (metalinguae) funksiyanın aktuallaşmasına zərurət onda yaranır ki, adresat üçün bir o qədər aydın olmayan kod (code) vahidini-ünsiyyət dilini – başa salmaq və ya hansı yollasa şərh etmək lazım gəlir (8, 49). Bədii mətnlərin həm üslubi cəhətdən, həm də interperetasiyanın öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar (həm də digər dilə tərcümə planında) bədii mətnə bu sxemi tətbiq edirlər. Sxem təbii verbal ünsiyyəti təsvir edir, bu da heç də eyni şey deyil.

Buna görə də Yakobson nəzəriyyəsini bədii mətnin nəzəriyyəsinə uyğunlaşdıraraq aşağıdakı halları nəzərə almaq lazımdır.

1. Yakobson modeli mətn funksiyasını yox, dil funksiyasını təsvir edir. Onun nəzəriyyəsi dilin verbal prosesinin digər iştirakçılara münasibətinin aydınlaşdırılmasına yönəlmişdir, həmçinin mətnə də, mətn nəzəriyyəsi isə mətnin digər ünsiyyət iştirakçılarına, eyni zamanda dilə münasibətini öyrənməlidir.

2. Yalnız gərilmiş şəkildə mətn müəllifini “adresant”, oxucunu isə “adresat” adlandırmaq olar: oxucu müəlliflə deyil, müəllifin yaratdığı mətnlə ünsiyyət qurur. Oxucu bu mətnlə məkanda, daha çox zamanda ümumiləşir.

3. Yakobson mücərrəd diskursu təsvir edir, ədəbi proses isə ədəbi və tənqidi diskurs arasında “simbioz” təşkil edir. Təbii ki, Yakobsonun sxemi bu məqamı əks etdirmir.

4. Bədii mətn statik hadisədir. Hər bir nitq aktında təbii verbal ünsiyyətin yalnız bir funksiyasının (danışan, ya danışdığını, ya da bir şeyi deyib digərini nəzərdə tutur) əks olunduğu dinamik aktdan fərqli olaraq onda bir neçə funksiya birdən aktuallaşa bilər (fikir çox vaxt həm həqiqi, həm də məcazi məna daşıyır).

5. Bədii mətnin məna vahidlərinin funksional xüsusiyyəti təbii diskursda olduğu kimi vektorlu (funksiya ya ifadə olunub, ya olunmayıb) deyil, skalyardır (funksiya daha çox və ya daha az şəkildə ifadə olunub). Bu hal mətn üçün böyük məna kəsb edir: bir-birinin hesabına mövcud olan dörd mətn səviyyələrindən hər birinin mətnyaratma funksiyası bu mətnin xüsusiyyətini müəyyənləşdirir, yəni onların ifadəliliyinə görə mətn klassifikasiyasını qurmaq olar.

6. Hər bir şifahi məlumat təbii diskursun məhsulu olduğu kimi, bədii mətn də ədəbi diskursun məhsuludur. Ədəbi prosesin ünsiyyət sxemi elə R.Yakobsonun dil kommunikasiyası sxeminin əsasını təşkil edən elementlərini özündə əks etdirir, sadəcə onlar bir az fərqli tərtib edilməlidir (10, s.176). Sxemin mərkəzində mətn yerləşdirilir, mətndə aktuallaşmaya görə bizi maraqlandıran elementlər isə 4 mətn səviyyəsi yaradaraq ətraflarda yerləşir: 1) mətn-reallıq; 2) mətn-dil; 3) mətn-müəllif; 4) mətn-oxucu.

Ədəbi mətn və ədəbi diskurs arasındakı münasibətlər dialektikasını öyrənərkən bu məqamları nəzərə almaq lazımdır. Ədəbiyyatın mətnlər yığımından tam mövzu diskursuna verilmək imkanı bu mətnlərin kifayət dərəcədə “muzey sərvətləri” kimi qalacağı və ya diskursun açıq bazarında mal olacağından asılıdır.

Bədii mətnin təklif olunan funksional-praqmatik nəzəriyyəsinin əsas cəhətlərinə təxmini baxışdan sonra R.Yakobsonun məqaləni yazıldığı vaxtda (1960) bu sahədə olan mövqeyinə nəzər salaq. 1960-cı illərdə üç funksiya- emotiv, konativ, referensial - artıq “ənənəvi” sayılırdı. Burada bu üç funksiya dialoqun üç pozisiyasının ifadəsi verilir: emotiv 1-ci şəxsin (danışanın), konativ 2-ci şəxsin (müraciət olunanın), referensial 3-cü şəxsin (haqqında danışılanın) mövqeyini ifadə edir (10, 286). R.Yakobson bu terminlərdən istifadə etsə də, onlara fərqli məna vermişdir və dil funksiyasının triada kimi təşkil etmək ideyasından imtina etmişdir. (Maraqlıdır ki, 1970-90-cı illərdə bəzi lingvistiklər buna qayıtmış və funksiyaları 3 əsas mətn anlayışı ətrafında qruplaşdırmışlar: referensiya (məlumat və reprezentiv funksiya) – kommunikasiya (relyativ emotiv funksiya) – ifadəlilik (estetik funksiya) (10, s.235).

N.N. Mixaylovun bədii mətnin funksional-praqmatika nəzəriyyəsi Yakobsonun kommunikativ modelini inkişaf etdirərək mətn-diskurs funksiyalarının 2 qrupa bölünməsinə nəzərdə tutur: siqnifikativ-mətn və ekstralingvistik reallıq arasındakı münasibətləri aktuallaşdırır və praqmatik-mətn və onun “istifadəçiləri” arasındakı münasibətləri aktuallaşdırır (3, s.32.)

Yakobsonun kommunikativ modelində “kontekstə” (yəni ekstralingvistik situasiyaya) əsaslanan funksiya baş roldadır. O.K.Bülərdən sonra onu referensial adlandırır, lakin bu termini referent sözündən götürərək ona başqa cür izahat verir - dil vahidi ilə əlaqələndən gerçəklik obyektidir. Onun üstünlüyü kəlamın aldığı formanı “şəffaf” edir və “mənanı” birinci plana çəkir (8, s.82-95).

Yakobson referensial funksiya qarşı poetik funksiyanı qoyur. Bu zaman o, “poeziya” sözünün yunan dilindəki poiein (etmək, yaratmaq) felindən törəmiş etimoloji kökünü nəzərdə tutur, çünki “poetik funksiya”-nı dil sisteminin hər hansı yaradıcılıq məqsədləri ilə istifadəsi kimi başa düşür (9, s.193-230). Bu funksiyanın üstünlüyü ifadə formasını “aktuallaşmış” edir, yəni elə edir ki, biz onun özünəməxsusluğunu görməyə bilmərik. Əgər mətnin referensial funksiyası formal cəhətdən dil funksiyası ilə eynidirsə (yalnız onun tətbiq sferası xarakterikdir), onda Yakobsonun başa düşdüyü kimi bədii mətnin funksional nəzəriyyəsində eynicinsli analoq ola bilməz. Məsələn burasındadır ki, hansı səviyyədə zahirə çıxmaqlarından və əsas diskursun yaranmasında hansı rolu oynamalarından asılı olmayaraq o, dilin “yaradıcı” (yəni qeyri-adi) istifadəsinin bütün hallarını əhatə edir. Mətn - diskursiya fəaliyyəti üçün bu faktorlar aktual olduğu üçün biz “poetik funksiya” termini ilə əhatə olunmuş anlayışları hər birini ayrıca funksiya ilə işarə edərək üç aspektə bölək:

1. Mətn materialını özünəməxsus dünya modelinə çevirən mifopoetik funksiyadır. Biz onu xüsusi mətn-diskursiya funksiyası kimi ayırıraq. “Mif” sözünü adi mənada deyil, fəlsəfə və semiotikada başa düşüldüyü kimi müəyyən mədəniyyət nümayəndələrinin etiqad dəyərlərini təbliğ edən bədii şəkildə ifadə olunmuş dünyagörüşü kompleksi kimi istifadə edirik.

2. Dilin yaradıcı istifadəsinin digər üsulu – istifadə olunan dil vahidlərinin formal tərəflərinin aktuallaşmasıdır- bizi “mətn –reallıq”, yüksək səviyyəsində “mətn-dil” aşağı (baza) səviyyəsinə düşməyə məcbur edən üsuldur. Dilin yaradıcı istifadəsinin bu üsulları fikrin ekspressivliyini artırən iki funksiyanın ifadəsi kimi təhlil edilə bilər. Onlardan biri kontekstin təsiri ilə sözlərdə yaranan semantikanı dil vahidinin yeni mənasını aktuallaşdıraraq genişləndirir, biz onu ekstensial (yəni genişləndirici) adlandıraraq, digəri isə istifadə olunmuş sözlərin mənasına toxunmadan mətni sadəcə daha gözəl edən intensial (yəni gücləndirici) adlanan üsuldur. Çünki o, adətən universallar adlanan fundamental dil xüsusiyyətlərini: strukturluluq, ritmlik, dil vahidlərinin iyerarxik təşkili və s. gücləndirir.

Bu aşağı səviyyədə təbii kommunikasiyada əsas rol oynayan bir funksiya da mövcuddur. R.Yakobson bu funksiyayı metalingvistik (metalingual) adlandırır. Onun şərhlərində “qayıdış özünəxarakteristikası” adlanan hallarda təzahür edir, yəni sözün referenti dilxarici reallıq obyekt deyil, onun özü, ya da dil sisteminin hər hansı digər elementi bu mətnin adresatının maraqlarına uyğun edildiyindən biz Yakobsonun metalingvistik funksiya adlandırdığı metadil şərhləri pragmatik səviyyəyə aid etməyi vacib bilir. Pragmatik səviyyələrdə ünsiyyət prosesi “müəllif” və “oxucu” arasında həyata keçirilir. Bu prosesi “relyativ” və “identifikativ”də adlandırırlar, çünki onun vasitəsi ilə təkcə ünsiyyət prosesi özü həyata keçirilmir, həm də kommunikatlar arasında eyniləşmə gedir və onlar arasında əlaqə yaradılır (10, s.183).

Bu prosesləri birləşdirən əsas funksiya kimi bir çox tədqiqatçılar emotiv funksiyayı qəbul edirlər. Bu termin “emotive function” elmi dilə A.Riçards tərəfindən gətirilib. O, bu funksiyayı poeziyanın əsas fərqləndirici əlaməti hesab edir ki, təbii dialoqda o poeziyadakından daha vacibdir. “Danışanın danışdığına münasibətinin əsl ifadəsi” olan bu funksiya daha aydın şəkildə nidalarda öz əksini tapır, lakin həm də “bu və ya digər dərəcədə bizim bütün sözləmələrimizi fonetik (məsələn: emfatik nitqdə qısa (i) səsinin uzadılması: (big-beeg), leksik və qrammtik səviyyələrdə daha gətirir (5, s.55).

Bu anlayışı mətnə tətbiq etdikdə onu “emosiyaların ifadəsi” kimi anlamaq olmaz, çünki heç də bütün müəlliflər təbiətə emosional deyil, yalnız yaradıcı mənada özünün bu xüsusiyyətini əks etdirir. Deməli, “emotivlik” termini müəllif özünüifadəsini aktuallaşdıran mətn-diskursiya funksiyasının adı kimi götürə bilmərik. Onun əvəzində biz daha geniş termin – “ekspressivlik”dən, yəni ifadəlilikdən istifadə edəcəyik. Belə ki müəllif təsvir olunan hadisələrə münasibətdə öz mövqeyini ifadə edir, hətta o, emosional olmasa da və ya emosionallığın ifadəsi təhlil olunan əsərin ideyasına aid deyilsə də. Bu hadisələri həyata keçirən funksiyayı isə ekspressiv funksiya adlandırmaq.

İfadəlilik imkanı mətnlərdə müxtəlif intensivlikdə təzahür edə bilər: hekayəçi təsvir olunan hadisələrdən kənara çıxaraq onlara münasibətini gizlədə bilər. Belə nəql zamanı aksent (vurğu) nəql edən şəxsi münasibətindən onun təsəvvür etdiyi aləmə köçürülür və ekspressivliklə birlikdə işləyən digər funksiya dominantlıq edir. Biz bu funksiyayı reprezentiv (təmsil edən) adlandıraraq. Bu termini Riçards “representamen” kimi işlətməmiş və “the form which the sign takes” formasını (işarənin aldığı forma) öz işarələr modelində işlətməmişdir (5, s.44-67). Estetik aləm nəqli (narrativ) formada (hekayə kimi) və dammatik (dialoq və poliloqlar kimi) formada “təqdim oluna” bilər.

“Müəllif-mətn-oxucu” kommunikativ zəncirinin digər ucunda “mətn”in nəzərdə tutulduğu şəxs-oxucu durur. Türk dillərində onun ədəbi pradiqmaya daxil edilməsi “mətn”, “müəllif”, və “oxucu” arasında əlaqə kanalı kimi baxmağa icazə verir. Bu mənada mətnin aktuallaşması onun funksiyasından keçir. Yakobson bunu “fatik” adlandırır və bu termini insanlar arasında “fatik ünsiyyət tipi”ndən danışan antropoloq Bronislav Malinoviskidən götürmüşdür. “Fatik ünsiyyət

tipi” nəzakətlik xatirinə deyilən və buna görə də öz əsl mənalərini itirən sözlərin sadə mübadiləsi vasitəsilə kontakt yaradılmasıdır. Bu terminin etimologiyası aydın deyildir. Lakin, təxmin etmək olar ki, bu empatik, yəni emosional sözünün qısaldılmış formasıdır (8, s.47).

Oxucu ilə əlaqə sadəcə “əlaqə xatirinə” yaradılmır, məhz ona görə yaradılır ki, birincisi, müəllifin mətnə “yükledi” informasiyanın qavranılması və emalı ilə nəticələnən qarşılıqlı hərəkət yaratmaq mümkün olsun. İkincisi, oxucuya emosional və əqli təsir göstərmək mümkün olsun. Hər iki məqsəd R.Yakobsonun, K.Bülerin “konativ” adlandırdığı funksiya tərəfindən həyata keçirilən hər bir verbal ünsiyyət üçün vacibdir (11, s.59). Lakin, müasir işlərdə bu funksiyanın adı kimi işlənən empatik termini bizə daha uyğundur. Çünki, onunla birlikdə fəaliyyət göstərən fatik funksiya ilə uyğunlaşır. Mətnin empatik funksiyasının məqsədi yalnız oxucunun emosional reaksiyasını (heyfslənmə, iştirak, nifrət, sevinc, təəccüb və s) oyatmaq deyil, həm də mətnin oxucu konseptinin qurulmasına yönəldilmiş interpretasiya fəaliyyətinə təkan verməkdir. O, mətn-diskursiya funksiyalarından ən vacibi hesab oluna bilər və bizim ədəbi diskursla bilavasitə əlaqədə nəzərdən keçirdiyimiz ədəbi-tənqidi diskursun qiymət-interpretasiya funksiyası ilə birləşir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
2. Купина Н.А., Николаева Н.А. Филологический анализ художественного текста. Практикум. М., 2003.
3. Михайлов Н. Н. Теория художественного текста. Москва. Академия, 2006.
4. Novruzova N.N. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı, 2018.
5. Саломоник Ф. Семиотика и лингвистика. М., 1995.
6. Тураева З.Я. Лингвистика текста . Лекции. СПб., 1993.
7. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии// Семиотика: Антология/ Сост. Ю. С. Степанов . Изд.2-ое, испр. и доп. М., Екатеринбург, 2001.
8. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против» М., 1975, с.193-230.
9. Якобсон Р. Избранные работы М., 1985.
10. Якобсон Р. Тексты, документы, исследования. М., 1999.

М.А.Абдуллаева

Функциональный анализ текста и теория Якобсона

Резюме

В статье рассматривается теория Р.Якобсона о функциональном анализе текста. Здесь интерпретируются функции, определенные в поэтическом тексте. Понятно, что эталонная функция, которую отличает автор, предусматривает состояние субъекта и другие экстралингвистические факторы, обсуждаемые собеседником. Фатическая функция создает и поддерживает контакт и поэтому рассматривается как канал связи. Поэтическая функция делает информацию более интересной для собеседника. Эмоциональная функция побуждает чувства получателя информации. Условная функция выражает влияние этой информации на получателя.

M.A.Abdullayeva

Functional Analysis of the Text and Jacobson's Theory

Summary

The article explains the concept of function created by Jacobson in his linguistics and its connection with the language communication process, and interprets the functions defined in the poetic text. It is understood that the reference function which is distinguished by the author covers the subject condition and other extralinguistic factors discussed by the interlocutor. The phatic function creates and maintains contact and is therefore viewed as a communication channel. The poetic

function makes the information (the message) more interesting to the interlocutor. Emotive function urges the feelings of the recipient of the information. The conventional function expresses the implication of this information in the recipient.

*Rəyçilər: dos. S.Ə.Süleymanova,
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrası
(14.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 20.12.2018

G.Q.ALIYEVA

e-mail: aliyeva.gozel2015@gmail.com

Sumqayıt Dövlət Universiteti

(Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK KATEQORİYALARLA İFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: morfoloji kateqoriya, sintaktik kateqoriya, substantivləşən xitablar, söz birləşmələri, təyini söz birləşmələri

Ключевые слова: морфологическая категория, синтаксическая категория, субстантивированные обращения, словосочетания, определительные словосочетания

Key words: morphological category, syntactical category, substantiating addresses, phrases, attributive phrases

Danışanın dinləyənin müraciətini bildirən sözlərə xitab deyilir. Nitq etiketlərinin əsas hissəsi olan xitabın ifadə vasitələri çox və müxtəlif olsa da, şəxs bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar daha geniş yayılmışdır. Digər nitq hissələri də xitab vəzifəsində işlənmələri üçün mütləq isimləşməlidir. Bu xüsusiyyətinə görə xitab cümlə üzvünə oxşasa da, o, məqsəd və vəzifələrinə görə cümlə üzvlərindən tamamilə fərqlənir.

Xitablar ifadə vasitələrinə görə iki yerə bölünür:

1) Morfoloji kateqoriyalarla ifadə olunan xitablar

2) Sintaktik kateqoriyalarla ifadə olunan xitablar

İsim, sifət, say, əvəzlilik kimi morfoloji kateqoriyalar xitab vəzifəsində işləyə bilər.

İsim maddi və mücərrəd varlıqların adını bildirir, xitab isə onlara müraciət edir. İsmi hər bir məna növü xitabla ifadə edilə bilər (1, s.217)

a) Xüsusi isimlərlə ifadə olunan xitablar: Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində xüsusi isimlərlə ifadə olunan xitablar mənsubiyyət şəkilçisi və şəkilçisiz işlədilir. Məsələn:

That, comrade Tarankov, is my job (D.Hagberg).

Gözlərindəki o ağırlıq həyatının əzabları kədərləridir, Xavərim (R.Rza).

b) Ümumi isimlərlə ifadə olunan xitablar: Bu xitablar ingilis və Azərbaycan dillərində şəkilçisiz və mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilir. Ümumi isimlərlə ifadə olunan xitablardan əvvəl bəzən nidalar işlədilir (2, s.49). Məsələn:

Close your mouth, lady (C.Cussler).

Oh, but it is, professor (J.J.Nance).

Mənim bu sözlərimi yadda saxla, palkovnik (İ.Qasımov).

c) Konkret varlıqların adını bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar.

Liz loves you, grandpa (C.Cussler).

İnsan! Ömür eləsən yüz min il yəqin,

Tükənməz yenə də yaşamaq eşqin (M.Rahim).

d) Mücərrəd varlıqların adını bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar.

Monster, I will kill this man (W.Shakespeare).

Ax xortdan, sən allah, dərdimi soruşma (Ə. Haqverdiyev).

e) Kəmiyyətə təklilik bildirən isimlərlə ifadə olunan xitablar.

Let us be honest, Uncle (D.Hagberg).

Bacım, bir az səbr et, mən su axtarmağa gedirəm (S.Vəliyev).

Sifətlə ifadə olunan xitablar digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xitablardan xüsusilə də isimlə ifadə olunan xitablardan kəskin fərqlənir. Xitab kimi işlənərkən isim müstəqil olaraq öz vəzifəsində qalır belə ki, o substantivləşmir. İsmi əksinə olaraq, sifətin xitab vəzifəsində

işlənməsi üçün ilk olaraq o substantivləşməlidir. Substantivləşən belə xitablar şəxs bildirməklə yanaşı özünəməxsus xüsusiyyətlərini də aşkara çıxarır (3, s.78).

Substantivləşən sifətlər xitab vəzifəsində işlənsə də, sifətin bütün məna növləri substantivləşə bilmədiyi üçün xitab kimi də işlənə bilmir.

İngilis dilində sifətlər substantivləşərkən üç vəzifədə işlənə bilər:

- a) Zəhiri əlamət bildirən xitablar;
- b) Xasiyyət bildirən xitablar;
- c) Müəyyən əlamət və keyfiyyət bildirən xitablar.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isə yuxarıdakı ardıcılığa daha iki bənd də əlavə olunur belə ki, Azərbaycan dilində rəng, dad və zaman bildirən xitablar da bu sıraya aid edilir.

- a) Zəhiri əlamət bildirən sifətlə ifadə olunan xitablar.

İngilis dilində zəhiri əlamət bildirən xitablar şəkilçisiz işləndiyi halda, Azərbaycan dilində şəkilçisiz, şəkilçili, müxtəlif nidalar və təyinlərlə işlənə bilər. Məsələn:

Hey, Shorty (Hailey A.).

Ey mehriban baxışlı, sona sığallı,

Nə gözəldir səndə o qara tellər (M.P.Vaqif).

Uzun, sənə demədimmi, bu iş bitdi (S.Vəliyev).

- b) Xasiyyət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

You must go away, the silly little fool (Trackeray).

Küseyən, küsmə, bəri gəl, sənə müjdəm var (Ə.Vəliyev).

- c) Mücərrəd əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Poor! Don't let us have this sort of thing (Ch.Dickens).

Ohh poor thing! (Trackeray).

Söz burda qalsın, bəxtəvər, baxtın açılıb, xəbərdən xəbərin var mı? (Mir Cəlal)

Axı sənün balaların var, ay bədbəxt (H.Mehdi).

- ç) Rəng bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Bu xitablardan əvvəl müxtəlif təyinlər və nidalar işlədilə bilər. Məsələn:

Qalxar göyə sənsiz ahım, amanım,

Sən, ey gözü qaram, qaşı kamanım,

Zeynal deyər aman sənün əlindən (Z.Cabbarzadə).

Ey zavallı qara, halın nolacaq?! Cəllad mı kəsildi sənə hər alçaq? (M. Müşfiq).

- d) Zaman anlayışı bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Sabahkı gün, gələcəyim, sonrakı taleyim səndən asılıdır (İ.Fərzəliyev).

Dünənki, sənsənmi, sənsənsə cavab ver (F.Dərgahov).

- e) Dad bildirən sifətlərlə ifadə olunan xitablar.

Bal kimi şipşirinin, məndən incidinmi, küsmək yox (M.Qocayev).

Saylar da sifətlər kimi substantivləşdikdən sonra xitab vəzifəsində işlədilir. Sifətdən fərqli olaraq, sayın bütün növlərini xitab vəzifəsində işlətmək mümkündür. Canlı danışiq dilində sayların xitab vəzifəsində işlədilməsinə tez-tez rast gəldiyimiz halda, bədii ədəbiyyatda buna çox az halda təsadüf edilir. Sayla ifadə olunan xitablar iki yerə bölünür: a) miqdar sayları ilə ifadə olunanlar, b) sıra sayları ilə ifadə olunanlar.

Miqdar sayları ilə ifadə olunan xitablar sıra sayları ilə ifadə olunan xitablardan daha çox işlədilir. İngilis dilində miqdar saylarından əvvəl şəxs əvəzliyi işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bu xitablar ayrılıqda və ya müxtəlif təyinlərlə işlənir [4,186]. Məsələn:

You two, stop (Trackeray).

Üç nəfər əsgər, bu tərəfə düzülün (M.Qocayev).

Feili sifətlər də substantivləşərək xitab kimi işlənir. Feili sifətlərlə ifadə olunan xitablardan danışan şəxs dinləyəne gördüyü işlə bağlı müraciət edir. Məsələn:

Ay gələn, kimsən? (Ş.Qurbanov).

İngilis dilində əvəzlilər də xitab vəzifəsində işləyə bilər, lakin bunu əvəzliyin bütün məna növlərinə aid etmək olmaz. Danışan şəxs yalnız ikinci şəxsə müraciət edə bilər. Birinci və üçüncü şəxslərə müraciət etmək mümkün deyil. Birinci şəxs o zaman xitab ola bilər ki danışan özünü ikinci şəxsə salsın (5, s.225).

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində xitab həm ikinci şəxs əvəzliləri ilə, həm də qeyri-müəyyən filan, filankəs və yiyəlik məzmunlu şəxs əvəzliləri ilə də ifadə oluna bilər.

1) Xitabın şəxs əvəzliləri ilə ifadəsi. Bildiyimiz kimi ingilis dilindəki *you* şəxs əvəzliyi Azərbaycan dilinə sən, siz kimi tərcümə olunur. Ümumiyyətlə, xitabların şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunmasının səbəbi ikinci şəxs əvəzliyinin xitab vəzifəsində işləyərkən danışana müraciətin daha ifadəli, təsirli və canlı olmasıdır.

Shut your mouth, you old stupid (Trackeray).

Bu cümlədə “*you*” əvəzliyi tərcümə edilməyə də, onu cümlədən atsaq xitabın təsir qüvvəsi və intonasiyası zəifləyər. Bu cümlədəki “*you*” əvəzliyindən xitabı gücləndirmək və təsirləndirmək üçün istifadə edilmişdir. Deməli əvəzlik yüksək tonla deyilir və cümlənin daha canlı olmasına imkan yaradır və bu cümlədə də “*you*” əvəzliyindən sonra gələn xitab fasilə və vurğu ilə ondan ayrılır və xüsusiləşir.

Azərbaycan dilində ikinci şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan xitablar təklikdə işləyə bilmədiyi halda, digər xitablar təklikdə işləyə bilər. Bu əvəzliyin xitab vəzifəsində işlənməsi üçün mütləq özündən sonra aydınlaşdırıcı, dəqiqləşdirici, konkretləşdirici sözlər olmalıdır və bu sözlər dilçilikdə əlavə adlanır. Məsələn:

Sübh açılır, gün doğuyor hər səhər.

Ah sən, ey məhəbbəti viranə, sən,

Bircə işıqlanmaz işimsən məgər!? (C.Cabbarlı).

İngilis dilində isə “*you*” əvəzliyi xitab vəzifəsində işləyərkən özündən sonra gələn izahedici sözlərlə birlikdə xitab olmur. Məsələn:

Help him, you sweet heavens (W.Shakespeare).

2) Xitabın yiyəlik əvəzliləri ilə ifadəsi. İngilis dilində xitab təklikdə yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə oluna bilmir, ondan sonra mütləq isim gəlməlidir. Bəzən də isimdən əvvəl sifət də gələ bilər. Məsələn:

Do, my friend (W.Shakespeare).

Good morrow, my good lords (W.Shakespeare).

Azərbaycan dilində xitab yiyəlik əvəzliyi ilə yox yiyəlik məzmunlu şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu zaman yiyəlik məzmunlu şəxs əvəzliyi formaca üçüncü, məzmunca isə ikinci şəxsi bildirir. Yiyəlik məzmunlu əvəzlilər mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilir. Lakin bu xitablara dilimizdə az rast gəlinir. Məsələn:

Mənimkilər, siz bir az gözləyin!

3) Xitabın qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi ilə ifadəsi. İngilis dilində qeyri- müəyyən şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan xitablara rast gəlinmir. Azərbaycan dilində isə filan və filankəs kimi qeyri-müəyyən şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan xitablara təsadüf olunur. Bu əvəzlilər xitab kimi təklikdə işləyir, lakin bəzən filankəs əvəzliyi təyinlə də işləyə bilər. Məsələn:

A filankəs, nə əcəb buyurmusan? (Mir Cəlal).

İngilis dilində xitablar bəzən substantivləşən nidalarla da ifadə oluna bilər. Nidalarla ifadə olunan xitablar başqa nitq hissələri ilə ifadə olunan xitablardan fərqlənir. Belə ki, digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xitablar şəxsə və yaxud başqa nəyə isə müraciət bildirdiyi halda, nidlalarla ifadə olunan xitablar ya çağırış, ya da etinasızlıq bildirir. Nidalarla ifadə olunan xitablarda müraciətin kimə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Bunu ancaq danışanın dinləyənlə münasibətində ayırd etmək mümkündür ki, bu da nidlalarla ifadə olunur. Bu xitablara ingilis dilində daha çox danışq dilində təsadüf olunduğu halda, Azərbaycan dilində onlara bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir [6, 13]. Məsələn:

Ey, orada duran kimdir? – deyə gücünü toplayıb bir də çığırdı (Q.Musayev).

Hər bir xitab sintaktik kateqoriyaya malikdir. Xitablar xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayrılır: 1) ismi birləşmələr; 2) feili birləşmələr.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri iki baxımdan səciyyələndirilir: 1) söz birləşmələrinin növlərinə əsasən, 2) söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrə əsasən.

Söz birləşmələrinin növləri istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində onların tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə müəyyən edilir.

İngilis dilində xitab birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Həmçinin xitab birinci tərəfi əvəzlilik ikinci tərəfi isə yenə də isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər ki, bu birləşmələrə də ismi birləşmələr deyilir. Məsələn:

No, thank you, my dear (İ.Shaw).

İngilis dilində birinci tərəfi sifət ikinci tərəfi isim olan söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar Azərbaycan dilinə birinci növ təyini söz birləşmələri vasitəsilə, lakin ingilis dilində birinci tərəfi əvəzlilik ikinci tərəfi isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar isə Azərbaycan dilinə üçüncü növ təyini söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə olunur.

Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq, xitablar həm birinci növ təyini söz birləşmələri ilə, həm ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.

Xitab vəzifəsində işlənən birinci növ təyini söz birləşmələri özlərinin təyinetmə xüsusiyyətlərini saxlayır, yəni birinci tərəf ikinci tərəfi əsas xitabı təyin edir. Məsələn:

İşçi qız, toxuduğun o divar xalısında heyran oldum ürəkdən işlədiyin sənətə (M.Müşfiq).

Ədəbi dildə daha çox ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablara rast gəlinir. Məsələn:

Qafqazlı balası, səndən nə əcəb? (S.Vəliyev).

Azərbaycan dilində, həmçinin üçüncü növ təyini söz birləşmələri də çoxluq təşkil edir. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar bəzən nida ilə, bəzənsə nidasız işlənir. Məsələn:

Gəl, ey məhəbbətin müjdəsi, tez gəl! (S.Vurğun).

Dilimizdə xitabların mürəkkəb ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunan formalarına da təsadüf olunur. Məsələn:

Vuruşub döyüşmək zamanıdır bu,

Ey insan qəlbinin mühəndisləri! (M.Müşfiq).

İsmi birləşmələrlə ifadə olunan xitablarda əsas tərəf isimlə ifadə olunduğu halda, feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablarda isə əsas tərəf feillə ifadə olunur. Feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablar iki yerə bölünür: a) feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan xitablar, b) sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar.

Hec də həmişə danışan dinləyəne öz adı ilə müraciət etmir, çünki bu zaman dinləyəne olan münasibəti tam əks etdirmək mümkün olmur. Danışan şəxs dinləyəne öz münasibətini bildirmək üçün onun fəaliyyəti ilə bağlı bu və ya digər şəkildə feili sifət tərkiblərindən istifadə edərək müraciət edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablar elə də geniş yayılmamışdır, onlara çox az təsadüf olunur. Lakin Azərbaycan dilində -an, -ən, -miş, -miş, -muş, -müş mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş -dıq, -dik, -duq, -dük şəkilçili feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan və sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablara tez- tez rast gəlmək olur (7, s.28). Məsələn:

Evin yıxılsın, mənim evimi yıxan! (S.Rüstəm).

Bədii ədəbiyyatda ağrın alım, başına dönüm, pir olmuş kimi sabit söz birləşmələrindən dinləyəne müraciət etmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

Ay pir olmuş, yaxşı ki gəlib çıxdın (Q.Musayev).

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Azərnəşr, 2005, 494 s.
2. McConnel, Sally. "What's in a name?". The Handbook of Language and Gender. Oxford: Blackwell, 2003, 243 p.
3. Seyidov Y.M. . Əsərləri. I cild. Bakı: Azərnəşr, 2006, 628s.
4. Gramley S. A Survey of Modern English. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 397 p.
5. Ewing M.C. Grammar and Inference in Conversation, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 276p.
6. Orucova Ş. Türk dillərində xitab. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2007, 199 s.
7. Changirov M.P. Azərbaycan dilində üzlənməyən cümlələr, XVI cild, Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 259 s.

Г.Г.Алиева

Выражение обращения в азербайджанском и английском языках морфологическими и синтаксическими категориями

Резюме

В статье проанализированы обращения, выраженные морфологическими и синтаксическими категориями. Исследуются виды обращений. В отличие от английского в азербайджанском языке обращения выражаются личными местоимениями, имеющими значение притяжательности. В английском языке же они выражаются притяжательными местоимениями. В статье также были проанализированы субстантивированные обращения.

G.G.Aliyeva

The Addresses Indicated by Morphological and Syntactical Categories in the English and Azerbaijani languages

Summary

The addresses indicated by morphological and syntactical categories, as well as their types have been investigated in the article. In the Azerbaijani language the addresses are not expressed by possessive adjectives. Unlike the Azerbaijani language, the addresses in the English language are expressed by possessive adjectives, not by personal pronouns of possessive meaning. Substantiating addresses were investigated in this article, too.

Rəyçi: dos. S.Ə.Süleymanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2018

T.T.ƏKBƏRLİ

e-mail: turanzaurl@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

LAKUNLARIN İNTERPRETASIYASI VƏ DİLÇİLİKDƏ OXŞAR TERMİNLƏRLƏ YANAŞI İŞLƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: lakunlar, ekvivalentsiz leksika, realilər, ekzotizmlər, lokalizmlər, varvarizmlər.

Ключевые слова: лакуны, безэквивалентная лексика, реалии, экзотизмы, локализмы, варваризмы.

Key words: lacuna, non-equivalent vocabulary, reality, exoticisms, local words, barbarisms.

Ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərin, həmçinin müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olan xalqlar arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi müasir dünyada əsas tendensiyaya çevrilmişdir. Müxtəlif xalqların dil və mədəniyyətlərini müqayisə etsək, bir-birinə uyğunlaşan və uyğunlaşmayan elementləri görə bilirik. Məlumdur ki, dil mədəniyyət komponentidir. Müəyyən bir xalqın sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, mədəni həyatı, psixologiyası, adət-ənənələrinin, bütövlüklə, mentaliteti və dünyagörüşü üçün xarakterik olan məfhumların təsiri ilə dildə digər mədəniyyət daşıyıcıları üçün yad olan anlayışlar meydana gəlir. Belə sözlər və anlayışlar lakunlar adlanır və onlar yalnız dillərin müqayisəsi zamanı aşkar olunurlar. Siyasət, təhsil, mədəniyyət sahələrində kommunikasiya proseslərinin transformasiyasında böyük rol oynadığı üçün lakun problemi müasir dünya üçün aktualdır.

Lakun termini həm geniş, həm də dar mənada başa düşülə bilər. Geniş mənada lakun kommunikasiya prosesində müəyyən bir mədəniyyət daşıyıcısının dilində və nitqində əks olunan, lakin digər bir mədəniyyət daşıyıcısı tərəfindən ya təməmilə, ya da qismən anlaşılmayan söz, yaxud ifadədir. Dar mənada lakun müəyyən bir sözün dilin leksik sistemində yoxluğu, mövcud olmaması kimi başa düşülür.

Lakun termini dilçiliyə Y.S.Stepanov tərəfindən gətirilmişdir. O, lakunları “probel”, “dilnin semantik xəritəsində ağ ləkələr” adlandırmışdır. (3, s.93)

Dilçilikdə lakunlara müxtəlif izahlar verilmişdir. Latin sözü olan “lacuna”-nin ilkin mənası boşluq, depressiya, çuxur, uçurum olmuşdur. (2, s.24) “Əcnəbi sözlərin Böyük illüstrasiyalı lüğəti”ndə lakun anlayışı “probel, məndə boş yer” kimi göstərilmişdir. İngilis dilinin Bebsster lüğətində isə ideya və baxışlar arasında olan fərqlilik kimi izah olunmuşdur. (8) Y.N.Solovyovanın fikrincə, lakun – ünsiyyətdə probeldir. V.L.Muravyov da həmçinin lakunları dilin leksikasında probel kimi qələmə verir. S.N. Meçkovskaya qeyd edir ki, lakun - bir dildə mövcud olan, lakin digər bir dildə ekvivalenti olmayan sözdür. Rus dilçiliyində lakun nəzəriyyəsi kifayət qədər əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan dilçilərdən N.V.Ufimceva, Y.A.Sorokin, İ.Y.Markovina, Q.A.Antipovun adını çəkmək olar. (8) Linqvokulturologiyada lakun anlayışı, lakunların tərcümə aspekti, bədii əsərlərin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı onların formalaşması ilə bağlı çoxlu sayda məqalələr, dissertasiyalar yazılmış, araşdırmalar aparılmışdır.

Lakunlar fon informasiyası, linqvokulturem kimi də başa düşülə bilər. Fon informasiyası – müəyyən bir mədəniyyətlə bağlı anlayışlar, predmetlər haqqında bilikdir. L.Q.Vedeninanın fikrincə, linqvokulturemlər – bir mədəniyyətə xas olub, digər mədəniyyətdə mövcud olmayan linqvokulturoloji realilərdir. Q.A.Antipov isə lakunu bir mədəniyyətə aid olub, digər mədəniyyətdə olmayan bir anlayış kimi qələmə verir. (8)

Yuxarıda lakunlarla bağlı səslənən müxtəlif fikirləri əsaslandırmaq üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq: məsələn, *spotted dog/spotted dick* – *tərkibi un, süd, yağ, pudra şəkəri, quru meyvələrdən (əsasən quru üzüm) təşkil olunmuş və kremlə birlikdə süfrəyə verilən ingilis*

*pudingidir. **Eggnog/milk punch/egg milk punch** – şərab əlavə edilmiş süd və ya qaymaq, şəkər tozu ilə birlikdə çalınmış yumurtalardan hazırlanan ingilis içkisi. Оливье – qaynadılmış kartof, kök, yumurta, kolbasa, yaşıl noxud, duzlu xiyar, şüyüd kimi qida məhsullarından təşkil olunmuş, xırda doğranılmış və mayonezlə qatışdırılmış bir rus salat növüdür. Щи – kələm supu, уха – balıq supu da həmçinin rus mətbəxinin məşhur yeməklərindəndir. Düşbərə, xingəl, piti, küftə-bozbaş, şah plov, paxla plov, şirin plov, fisincan plov, südlü plov və s. kimi yeməklər, eləcə də Qarabağ kətəsi, Quba tıxması, Şamaxı mütək-kəsi, badambura, şəkərbura, şorqoğalı kimi şirniyyatlar isə Azərbaycan milli mətbəxinin ən ləzzətli nümunələrindəndir. Qarşılığı olmayan bu ifadələr dilimizdən əcnəbi dillərə çevirmə prosesində tərcüməçidən xüsusi hazırlıq və məharət tələb edir.*

Müxtəlif mədəniyyət daşıyıcılarının qarşılıqlı anlaşmazlığı, mədəni konfliktlər, mədəniyyətlərarası dialoqun optimal strategiyalarının müəyyənəşdirilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər mədəni fərqlərdən irəli gəlir. Elə məhz belə fərqlər dilçilikdə lakun fenomeninin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrdə lakunlar mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə mühüm amilə çevrilmişdir. Lakunlar müxtəlif istiqamətlərdə, fərqli elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən tədqiq olunurlar. Belə ki, onlar fəlsəfi istiqamətdə J.Derrid, Y.Kristev, M.Fuko, V.P.Qriçenko və T.Y.Danilçenko, linqvistik istiqamətdə J.Vine, J.Darbelne, Q.V.Bıkov, A.O.İvanov, V.L.Muravyev, Z.D.Popovoy, İ.A.Sternin, V.İ.Jelvis və digərləri, etnopsixolinqvistik istiqamətdə Y.A.Sorokin, İ.Y.Markovina, Q.A.Antipov, A.N.Kryukov, Y.N.Solovova, D.N.Makarova, Y.Denisova-Şmidt və başqaları, linqvokulturoloji istiqamətdə isə L.İ.Qrişayev, M.K.Popov, V.V.Krasnıx, A.A.Rivlin və digər alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. (2, s.31) Linqvistik istiqamətdə lakunları təhlil etdikdə onları aşağıdakı formalarda müşahidə etmək olar:

1. Ekvivalentsiz leksika. L.S.Barxudarov ekvivalentsiz leksikanın təsnifatını apardığı zaman “təsadüfi lakunlar” adlı qrupu müəyyənəşdirmişdi. O, bu qrupa bir dilin lüğət tərkibində olan, lakin hansı səbəbdənsə digər dildə olmayan sözləri aid etmişdi. Muravyev qeyd edir ki, lakunlar müəyyən bir dildə olmayan, lakin başqa bir dildə işlənən əcnəbi sözlərdir. Belə əcnəbi sözlər müəyyən bir anlayışı ifadə edirlər, lakin digər dildə bu anlayışları ifadə edən söz və ya birləşmələr mövcud deyil. Y.S.Stepanova görə, ekvivalentsiz leksikanın bütün hallarını lakunlar şəklində təhlil etmək olar. (2, s.33)

2. Dilçilikdə lakunlar boşluq, sıfır anlayış, “qaranlıq məqam” formalarında əks oluna bilərlər. L.K.Bayramova lakunları sıfır anlayış, boşluq şəklində izah edir. Q.V.Bıkovaya görə, lakunlar bu və ya digər dilin leksik sistemində boşluq, A.T.Xrolenkonun fikrincə isə onlar dilin leksik sistemində sükut olaraq əks olunurlar. (2, s.34)

3. Digər bir tərəfdən lakunlar dil və mədəniyyətlər arasında özünü göstərən milli-spesifik ziddiyyət kimi də əks oluna bilər. Lakunlar mədəniyyətin milli-spesifik elementi kimi Q.V.Bıkova, V.L.Muravyev, S.N.Meçkovskaya, İ.V.Tomaşeva, N.V.Baqryanskaya və digər dilçilər tərəfindən tədqiqatə cəlb olunublar. Belə tədqiqatlarda lakunlar mədəniyyətin milli-spesifik elementi kimi təhlil olunurlar və onlar həmin mədəniyyətin nümayəndələrinin dilində öz əksini tapırlar. N.V.Baqryanskaya lakunarlıq/ekvivalentsizliyi milli-mədəni faktorların əksi kimi qələmə vermişdi. (2, s.35) Bu cür ifadələr müxtəlif xalqların fəaliyyətlərinin milli xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

4. Alimlər lakunları etnoeydemlər, ksenonimlərin planında şərh etməyi məsləhət görürlər. V.L.Muravyev və V.V.Kabakçının fikrincə, lakunlar etnoeydemlərdə yaranırlar, onlar etnik mədəniyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. (2, s.35) Lakunların ksenonim planında tədqiqi dilçi X.Şreder tərəfindən aparılmışdır. X.Şreder “Lacunae and the Covert Problems of Understanding Texts from Foreign Cultures” adlı əsərində lakunlar və ksenonimlər arasındakı fərqi müəyyənəşdirmişdi. O qeyd edir ki, lakunlar orijinal mətnlə əlaqəlidir. Onlar öz düşüncə tərzilə fikirləşən başqa mədəniyyət daşıyıcısını anlamada problem yaradır. Ksenonimlər

isə əcnəbi mətnin məhsulu ilə əlaqəli olub, ünsiyyətdə səhv olaraq başa düşülür. X.Şreder lakun və ksenonimləri bir qəpiyin iki tərəfi adlandırmışdı. (2, s.36)

5. Q.V.Bıkova “Лакунарность как категория лексической системологии” adlı kitabında lakunları virtual vahid, ideal məna adlandırmışdı. Q.V.Bıkova V.İ.Jelvisin lakunlarla bağlı fikrinə əsaslanmışdı. V.İ.Jelvisə görə, lakunlar məna tipinin sintaktik cəhətdən obyektləşdirilmiş ideal məzmunudur. Virtual vahidlər geniş söz birləşmələri, yığcam birləşmələr, ətraflı təsvir (bu cür təsvir kontekstə uyğun tələb olunan anlayışın olmamamsı ilə bağlıdır) formasında ifadə olunur. (2, s.36)

6. N.D.qlazaçeva, A.O.İvanova, O.Titova, X.Şreder, E.Qrodzki, Ş.Rexman, T.Y.Danilçenko və başqa dilçilər lakunları realilərin sinonimi olaraq qəbul edirlər. Göstərilən müəlliflərin fikrincə, lakunlar müxtəlif xalqların milli xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, dəyərlərini ifadə edirlər. (2, s.36)

7. Lakunların digər bir variantı mətdaxili və mətnxarici interpretasiyanı tələb edən mətnlərin məcmusu ilə bağlıdır. Y.A.Sorokin və N.İ.Konrad lakunları məhz mətdaxili və mətnxarici interpretasiyanı tələb edən mətnlərin məcmusu olaraq nəzərdən keçirirlər. (2, s.37) Y.A.Sorokina, E.Qrodzki və Şaraf Rexman “Investigating Cultural Differences in Advertising Creative Strategy” adlı məqalələrində lakunları beynəlxalq reklamların mətnlərinin elementi adlandırmış, onların bir çox xüsusiyyətlərini ifadə etmişdilər:

a. digər bir mədəniyyətə aid olan mətnlə qarşılaşan insan onu başa düşə bilmir, çünki lakunlar mətni başa düşməni cətinləşdirir. Bu zaman o, bəzi informasiyaları buraxır, lakin ona qaranlıq qalan elementləri tapmağa çalışır.

b. lakunlar sabit bir mənaya malik deyillər. Onların mənası subyektivdir və resipientin güman, fərz etdiyi formadan asılıdır.

c. lakunların strukturu ünsiyyətin səviyyəsi, mədəniyyətlərarası təməl, absolyut və nisbi şərtlərdən asılı olaraq fərqləndirilə bilər.

d. lakunlarla üzləşən insan situasiyanın qəribə, yaxud nataraz olmasına baxmayaraq, onu başa düşməyə səy göstərməlidir. O, lakunları öz dilində olan sözlərlə kompensasiya etmək üçün müxtəlif simvollar sistemini öyrənməlidir.

E.Qrozdzki və Ş.Rexmanın irəli sürdüyü lakunların xüsusiyyətlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, lakunlar digər mədəniyyətin daşıyıcıları üçün izaha ehtiyac duyulan proses, haldır.

Dildə ziddiyyət yaradan mədəniyyət fərqləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə adlandırılmışdır: “ekvivalentsiz leksika” (L.S.Barxudarov, Y.M.Vereşaqin, V.Q.Kostomarov), “qeyri-söz” (Y. S.Stepanov), “reali” (S.İ.Vlaxov, S.P.Florin) və s. (5) Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə lakunlarla oxşar mahiyyət daşıyan, sinonim olan bir çox vahidlər vardır. “Lakun” termininin məzmununu daha dəqiq şəkildə dərk etmək üçün belə anlayışları təhlil etməkdə fayda var. Lakunlarla oxşar olan vahidlərdən biri **realilərdir**. S.Vlaxov və S.Florinin fikrinə görə, realilər – bir xalqın, millətin, ölkənin, tayfanın coğrafi mühiti, mədəniyyəti, məişəti, milli-tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən, milli dilə məxsus söz və ya söz birləşmələridir. (4, s.60) Onlar milli-tarixi koloriti ifadə edirlər və realilərin digər dillərdə konkret qarşılıqları (ekvivalentləri) yoxdur. Realiləri digər anlayışlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, realini ifadə edən predmet, anlayış, varlıq bir tərəfdən, həmin xalq, ölkə ilə, digər tərəfdən isə müəyyən tarixi zaman kəsiyi ilə sıx bağlı olur. Realilər müəyyən bir ölkənin dövlət, iqtisadi, coğrafi, mədəni quruluşunu əks etdirdiyi üçün müasir tərcüməşünaslıq və ölkəşünaslıqda mühüm rola malikdir. Digər tərəfdən, onlar yalnız müəyyən bir xalqa xas olub, digər xalqlara isə tamamilə yad olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyi üçün tərcümə prosesində tərcüməçiyə böyük çətinlik yaradırlar.

Cottage – kottec, limousine – limuzin, cricet – kriket, sterlinq – sterlinq, lira – lirə, shah -şah, pharaon – firon, sheriff – şerif, khan- xan, cowboy – kovboy, mademoiselle – modmozel kimi sözlər müxtəlif ölkələrə aid yaşayış yeri, ölçü vahidləri, rütbə, titul, müraciət

formalarını bildirən realilərdir. (1, s.28-29) Realilərə tarix boyu ovçuluq, idman və əyləncə məqsədilə istifadə olunan, müxtəlif ölçü və formalara malik olan Avstraliya ikonu **bumeranq (boomerang)** da nümunə göstərilə bilər. Silah kimi istifadə olunan bu alət uzağa atıldıqda geri qaydır.

Lokalizmlər (yerli sözlər) realilər və lakunlarla yanaşı adı çəkilən digər anlayışlardır. Yalnız müəyyən bir ərazi, sahə, şəhər daxilində istifadə olunan və başa düşülən yerli sözlər lokalizmlər adlanır. Onları yerli predmetləri ifadə edən vahidlər olaraq realilərin bir qrupuna da daxil etmək olar. Lakin onlar realilərdən fərqli olaraq, milli və ya tarixi koloritə malik deyillər. V.İ.Belikov qeyd edir ki, eyni bir predmetin müxtəlif regionlarda fərqli fonetik və leksik variantları olur. Məsələn, Moskva, Qazan, Volqoqrad, Krasnoyarsk ərazilərində “**ма-ypma**”, Sankt-Peterburq və Permdə isə “**маверма**” sözləri istifadə olunur. (4, s.61)

Varvarizmlər (yunan. barbarismos) isə əcnəbi sözlər və ifadələrdir. Qrammatik quruluşda yaranan çətinliklərə görə onlar başqa bir dil tərəfindən tamamilə qəbul edilmirlər. Varvarizmlər bir xalqa məxsus adət-ənənə, məişət xüsusiyyətləri, maraqları, bir sözlə, yerli koloriti təsvir etmək məqsədilə istifadə olunurlar. Onlara müxtəlif lüğətlərdə fərqli izahlar verilmişdir: öz strukturuna görə yad olan sözlər; millilik qazanmamış əcnəbi sözlər; düzgün formalaşmayan sözlər və s.

Ekzotik leksika (yunan. exitokos - yad, əcnəbi) digər dillərdən, əsasən də, az tanınan dillərdən götürülmüş söz və ifadələri əks etdirir. Ekzotizmlər varvarizmlər kimi yalnız əcnəbi sözlər olaraq qəbul edirlər. Varvarizmlərdən fərqli olaraq, belə sözlər uyğun dilin leksikasına daxil olmuşlar. Belə sözlər müəyyən bir xalqa aid olur. Məsələn, **qospodin, mujik, kaftan sözləri** rus, **həvəng-dəstə, vağzal, dirədöymə, səkmə ağac** Azərbaycan, **kovboy, dollar** sözləri isə Amerikan xalqının həyatı, məişəti ilə bağlı olan sözlərdir. (1, s.61)

Böyük maraq doğuran digər bir anlayış **ekvivalentsiz leksika** terminidir. Müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilən ekvivalentsiz leksikaya fərqli şərhlər verilmişdir. Bəzi müəlliflər onları realilərin sinonimi hesab edirlər. Digər qrup dilçilərə görə, ekvivalentsiz leksika öz məzmununa görə daha geniş anlayışdır və realilər ayrıca bir söz qrupu kimi ekvivalentsiz leksikaya daxildir. Ekvivalentsiz leksikanın komponentlərinin bölgüsünü S.Vlaxov və S.Florin tərəfindən verilmişdir. (5) Bölgüyə əsasən, ekvivalentsiz leksikaya aşağıdakı komponentlər daxildir:

1. Lokalizmlər
2. Ekzotizmlər
3. Varvarizmlər
4. Etnoqrafizmlər
5. Fon və konnotativ sözlər
6. Probel və lakunlar

Azərbaycan dilçiliyində ekvivalentsiz leksika ilə bağlı məsələlər nisbətən az tədqiq olunmuşdur. E.Allahverdiyeva “Bədii tərcümənin lingvistik problemləri” adlı iri həcmli kitabında realilər haqqında geniş məlumat vermişdi. (1, s.23) Aytəkin Quliyeva isə “İngilisizmlər və tərcümə” adlı əsərində ekvivalentsiz leksika, realilər, onomastik vahidlər, ekzotizmlər, realilərin tərcümədə verilməsi üsulları kimi maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. (1, s.16) Əsərdə müəllif ekvivalentsiz leksikanın aşağıdakı bölgüsünü vermişdir:

1. Realilər
2. Onomastik vahidlər
3. Ekzotizmlər

Müasir dilçilikdə bir mədəniyyətə aid olub, digərində olmayan predmet və varlıqları əks etdirən yuxarıda sadaladığımız terminlərdən savayı digər anlayışlar da mövcüddür. Məsələn, etnokulturem, mədəni komponent, milli-məişət leksikası, lingvistik spesifik leksika və s.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, “ekvivalentsiz leksika”, “lakunlar”, “realilər”, “ekzotizmlər”, “varvarizmlər”, “lokalizmlər” və digər oxşar terminləri milli-tarixi çarlıq, eləcə də digər dildə konkret qarşılığın (ekvivalentin) olmaması ilə əlaqələndirilir. Müəyyən bir xalqa, öl-

kəyə, yerə aid olan belə sözlər başqa xalqlarda, ölkələrdə istifadə olunmur və digər dillərə tərcümə olunduqda tərcüməçidən xüsusi məharət, yanaşma üsulu tələb edirlər. Tərcümə prosesində belə sözlərin bir qismi tərcümə edildiyi mətnə dəyişdirilmədən keçirilir, bəziləri özünün morfoloji və fonetik strukturunu qismən saxlaya bilər, bəziləri isə leksik vahidlərlə əvəz edilir.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva Aytəkin. İngilisizmlər və tərcümə, Bakı, Nurlan, 2008, 92 s.
2. Дашидоржиева.Б.В. Лакуна в межкультурной коммуникации, Улан-Удэ, Издательство Бурятского госуниверситета, 2013. -122 с.
3. Ларина.Т.В., Озюменко.В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры, Вестник РУДН, 2013, № 4, с.93-99.
4. Ромова.О.М., Понятие «реалия» в ряду других научных терминов в лингвистике, Вестник № 2, с.60-63
5. <https://knowledge.allbest.ru/languages/>
6. www.microarticles.ru/article/chto-takoe-lakyna.html
7. <https://mobile.studbooks.net/net/>
8. <https://moluch.ru/archive/>

Т.Т.Акберли

Интерпретация лакун в ряду похожих терминов *Резюме*

Целью данного исследования является обсуждение места и важности термина *лакуна* в лингвистике. Здесь представлены разные мнения лингвистов и приведены примеры о лакунах. В статье также говорится о таких схожих терминах, как безэквивалентная лексика, реалии, экзотизмы, локализмы, варваризмы, подчёркиваются различия между ними.

T.T.Akberli

An interpretation of lacunas and use of them near similar terms *Summary*

The purpose of this study is to investigate the place and importance of lacuna in linguistics. There are given different ideas of linguists about them and also several examples to lacunas. In this article it is also spoken about similar terms such as non-equivalent vocabulary, realities, exoticisms, local words, barbarisms. There are given their explanation and examples.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.A.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

N.A.ƏLİYEVƏ

e-mail: nargisaliyeva96@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR SİSTEMİNDƏ İŞGÜZAR ÜSLUBUN YERİ

*Açar sözlər: üslub, üslubiyyat, işgüzar üslub, rəsmi sənədlər, işgüzar sənədlər**Ключевые слова: стиль, стилистика, деловой стиль, официальные документы, деловые документы**Key words: stylistic, style, business style, official documents, business documents*

Dilçilik elminə daxil olan üslubiyyat qədim tarixə malik olsa da, Azərbaycan və rus dilçiliyində onun elm sahəsi kimi formalaşması son yüzilliklərə təsadüf edir. Dilçilik ədəbiyyatında üslublar haqqında müxtəlif fikirlərə, təsnifatlara rast gəlinir. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatın tədqiqi, ilk növbədə, prof. Ə.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. O, üslubiyyatı belə səciyyələndirir: “Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir” (4, s.24).

Üslubi vasitələrin zənginləşməsi və dilin üslublarının artması dilin inkişafı ilə əlaqədardır. Dilçilik ədəbiyyatında üslubların növləri, əhatə dairəsi, sərhədləri barədə fikir birliyi yoxdur. “Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Ə.M.Dəmirçizadə təfəkkür tərzinə müvafiq olaraq üslubların bölgüsünü aparmışdır: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-siyasi üslub” (4).

Prof. S.Cəfərov Azərbaycan ədəbi dilini beş üsluba ayırır: bədii üslub, elmi üslub, istehsalat-texniki üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub (2).

T.Hacıyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (II hissə, 1987) kitabında üslubun folklor-danışıq, klassik-kitab, bədii-publisistik, elmi-şəriət, elmi, rəsmi-epistolıyər növlərini göstərmişdir (6).

“Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı” (oçerklər) kitabında ədəbi dilin altı üslubu qeyd olunur: elmi üslub, bədii üslub, natiqlik üslubu, mətbuat üslubu, rəsmi-əməli üslub, məişət-nitq üslubu (1).

Prof. A.M.Qurbanov 2004-cü ildə çıxan “Ümumi dilçilik” kitabında funksional üslubun bölgüsünü bu cür aparmışdır: ədəbi danışıq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolıyər üslub (7).

Təsnifatların müxtəlifliyinə baxmayaraq, funksional üslublardan bəhs edən müəlliflərin demək olar ki, hamısı rəsmi-işgüzar üslubu qəbul etmişlər. Lakin bu üslubun adı, ümumi məzmunu, əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Funksional üslubun ən geniş yayılmış bu növü “rəsmi üslub”, “rəsmi dəftərxana üslubu”, “rəsmi-sənəd dili”, “qanunların dili”, “işgüzar üslub”, “işgüzar nitq”, “epistolıyər üslub”, “rəsmi-işgüzar kağızların dili”, “rəsmi-karğuzarlıq üslubu” və s. kimi müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. Ə.M.Dəmirçizadə bu üslubu ayrıca funksional üslub kimi yox, ictimai-siyasi üslubun bir qolu kimi verirdi. “İstifadə sahəsinə, ifadəlilik vasitələrindən istifadə imkanına və şərtlərinə görə siyasi-ictimai üslubun rəsmi və qeyri-rəsmi olmaq üzrə iki əsas budağı vardır. İctimai-siyasi üslubun rəsmi budağı, əsasən, rəsmi münasibətlərdə, dövlət idarələrində – dövlət sənədlərində işlədilir. İctimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağı daha geniş dairədə işlənir. Ümumiyyətlə, ailədə, yığıncaqlarda, məclislərdə olan danışıqlar, ümumi məsələlərdən bəhs edən qəzet məqalələri, eləcə də ayrı-ayrı şəxslər arasında keçən söhbətlər məhz ictimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağı əsasında qurulur” (4, s.37).

İşgüzar üslubun ədəbi dilimizin digər üslubları kimi özünəməxsus tarixi inkişaf yolu olmuşdur. “N.A.Baskakovun qeyd etdiyi kimi, qədim yazılı abidələrə məxsus xalqlarda funksional üslubların dəftərxana üslubu inkişaf etməmişdi. Türk xalqlarında bu dövrün işgüzar üslubuna qədim uyğur hüquqi sənədləri misal ola bilər” (5, s.328).

Hələ Şah İsmayıl Xətəinin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövləti zamanı Azərbaycan dili dövlət dili olmuş, diplomatik danışıqlar və yazışmalar da Azərbaycan dilində aparılmışdır. İşgüzar üslub XIX əsrdə rus dilinin sənədləri əsasında daha da inkişaf edir, funksiyasına görə kütləvi forma alır. “XIX əsrin Azərbaycan ədəbi dili sistemində rəsmi üslub real şəkildə fəaliyyət göstərir. Ancaq o vaxta qədər həmişə olduğu kimi və sonralar da – Cümhuriyyət dövrünə qədər olacağı kimi bu dövrdə həmin üslub Azərbaycan dilinin üslublar sistemində leksik-qrammatik cəhətdən ögey görünür – ən az milli olan üslubdur. Bu, tarixi vəziyyətlə şərtlənir; rəsmi üslubun Azərbaycan dilinin dövlət dili olmadığı və ya məhdud ixtiyarlarla işləndiyi tarixi-siyasi şəraitlərdə meydana çıxması ilə bağlıdır” (6, s.158). Bu dövrdə sənədlərin dilində rusizmlər işlənsə də, ərəb-fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. İşgüzar üsluba aid terminlər standart formalardan, qəlib-sintaqlardan (iltizamnamə, vəkalətnamə, ərizənamə, cavabnamə, təliqənamə, sinəti-fərman, divanxanə və s.) qurulur. Bu sənədlərdə xitab olunan şəxsin titulları sadalanır, hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlər işlədilir. “XX əsrin 30-40-cı illərində rəsmi sənədlərin dilindəki ərəb, fars sözləri azalır və rusizmlər çoxalır. Həmin sənədlərin dilində Azərbaycan dili sözləri öz qanuni yerini tutmağa başlayır. Sonrakı onilliklərdə respublikanın ayrı-ayrı idarələrində yazışmalar, müvafiq sənədlər əsasən Azərbaycan dilində hazırlanır və tərtib edilirdi” (8, s.9). Artıq XX əsrin əvvəllərində rəsmi üslub milli dil nümunələri əsasında funksional üslub sahəsi kimi fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan ədəbi dilinin işgüzar üslubu ayrıca monoqrafıq şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bir çox tədqiqatçılar rəsmi və işgüzar üslubu eyniləşdirsələr də, bəziləri rəsmi sənədləri işgüzar sənədlərdən fərqləndirmişdir. Rəsmi sənədlər bir qayda olaraq mütəxəssislər tərəfindən hazırlansa da, işgüzar sənədlərin əksəriyyətini hər kəs özü hazırlamağı bacarmalıdır.

Dövlətçilik tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan rəsmi-ışgüzar üslub həm rəsmi sənədlərin dilini, həm də işgüzar sənədlərin dilini əhatə edir. Rəsmi və işgüzar sənədlər üçün ortaq xüsusiyyətlər olduğu kimi, müəyyən fərqli cəhətlər də mövcuddur. Rəsmi sənədlər dövlət, yaxud hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi şəxsin imzası, möhürü və s. ilə təsdiq olunan sənədlərdir. Dövlətlərarası və dövlətdaxili münasibətlərin tənzim olunduğu bu sənədlər mühüm hüquqi məzmunu malik olur, tarixi əhəmiyyət daşıyır. Dövlətin konstitusiyası, qərarları, qanunları, fərmanları; hökumətin sərəncamları, nazirlərin əmrləri, nota, təlimat, etimadnamə, protest və s. mühüm rəsmi sənədlərdir.

Bu və ya digər konkret məsələ ilə bağlı tərtib edilən işgüzar sənədlər isə rəsmi sənədlərdən fərqli olaraq, dövlət əhəmiyyəti daşmır. İşgüzar sənədləri yazmaq üçün çox vaxt hazır şablonlardan istifadə olunur. Bu, sənəddə artıq sözlərin, ifadələrin işlədilməsinin, imla xətaləri və qüsurlu cümlələrə yol verilməsinin qarşısını alır. İşgüzar sənədlər həcmcə, adətən, rəsmi sənədlərdən kiçik olur. Ərizə, akt, arayış, protokol, izahat, teleqram, tərcümeyi-hal, annotasiya, bildiriş, hesabat, xasiyyətnamə, rəy, məlumat, elan, reklam, afişa, anons və s. işgüzar sənədlərə aiddir. Bu sənədlərin də hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, tərtib qaydaları var.

İşgüzar üslub başqa üslublardan birinci növbədə leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Burada konkret sahələrə aid sözlər, terminlər işlədilir (8, s.13). Bu üslubda standart ifadələrin, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinin fəaliyyət sahəsi çox genişdir. İşgüzar sənədlər konkret leksikaya malik olub, maksimum mükəmməlliyi, fikrin aydınlığı, birmənalılığını və səciyyəliyinə. Burada müxtəlif cür anlaşıla biləcək söz və ifadələrə, obrazlılıq ifadə edən leksik vahidlərə, çoxmənalı və məcazi mənada işlədilən sözlərə yol verilmir.

İşgüzar üslubun araşdırılmasına rus dilçiliyində daha çox diqqət yetirilmişdir. A.N.Kojina funksional üslubların fərqlərini aydınlaşdırmaq üçün öz əsərində əsasən üç üslubun – bədii, elmi və

rəsmi üslubların müqayisəsini verir. Müqayisə məqsədilə işgüzar üsluba aid müəyyən aktlar, işgüzar yazışmalar, məcəllə, qərarlar, nizamnamələr tədqiqata cəlb edilmişdir (2, s.36-37).

L.V.Paxmanın işgüzar sənədlərin dili üçün aşağıdakı şərtləri irəli sürür:

1. Sənədlərin dili ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir.

2. Sənədlərin dili ədəbi dilin rəsmi-işgüzar üslubunun ənənəsinə uyğun olmalı və fikrin dəqiq, ardıcıl, qısa və tam ifadəsinə xidmət etməlidir (2, s.38)

B.E.Oqorodnikov ayrı-ayrı sənaye müəssisələrinin bir-birilə işgüzar yazışmasını topla- yaraq kitab şəklində çap etdirmişdir. Bu əsərdə yazışmalar sadəcə olaraq təsvir olunmamışdır, həmçinin onların məqsədi, üslubu da izah edilmişdir. Kitabda birbaşa olmasa da, işgüzar üslubdan danışılmışdır (2, s.37)

Müəllif göstərir ki, rəsmi üslubun dili dəqiq, sadə və lakonik, ardıcıl və inandırıcı olma- lıdır. Rəsmi üslub xalq dilindən təcrid olunmuş bir üslub olmadığı üçün burada ümumxalq di- linə məxsus sözlər, ifadələr, qrammatik formalardan istifadə edilir. Bununla belə, rəsmi-işgü- zar üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Rəsmi üslubda köhnəlmiş sözlərə, ifadələ- rə, arxaizmlərə, dialektizmlərə, arqo və jarqonlara yol verilmir. Rəsmi-işgüzar üslubun qram- matik (sintaktik) quruluşuna gəldikdə isə bunların dili nəqli səciyyə daşıyır, burada nəqli cümlələrdən çox istifadə edilir. Rəsmi sənədlərdə sual cümlələri, nida cümlələri az işlənir (2, s.37-38). İşgüzar üslubun sintaksisi ilk dövrlərdə fars, daha sonra rus sintaksisinə uyğun ol- muş, bununla da Azərbaycan sənəd dilində ənənəvi sintaktik özgəlik qalmışdır. Müstəqillik dövründə milli dilimiz Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə işgüzar üslubun sintaksisi əc- nəbi konstruksiyaların təsirindən tamamilə azad olmuş, geniş əməli fəaliyyət meydanı qazan- mışdır.

İşgüzar üslub öz forma və məzmunu etibarilə kütləvi xarakter daşdığı üçün ixtisasın- dan, peşəsindən, asılı olmayaraq insanlar əməli yazılara müraciət edirlər. Bu sənədlərdə fo- netik, leksik, qrammatik və üslubi normaların qorunması cəmiyyətin mədəni səviyyəsindən xəbər verir.

Azərbaycanın müstəqilliyi, idarə və müəssisələrdə milli dilimizin nüfuzunun güclənmə- si, dövlət dilinə çevrilməsi işgüzar üslubun funksional imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Sevindirici haldır ki, indi dövlət idarələrində, müəssisə və təşkilatlarda, eyni za- manda qeyri-hökumət təşkilatlarının sənədlərində rəsmi və işgüzar ünsiyyət, beynəlxalq mü- nasibətlər Azərbaycan dilində aparılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970
2. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (elmi, rəsmi və epistoliar üslublar). Bakı: Elm, 1990
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962
5. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: ADPU, 2016
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Elm, 2012
7. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik (2-ci cild). Bakı: Nurlan, 2004
8. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin işgüzar üslubu (oçerklər). Bakı: Elm, 2004

Н.А.Алиева

Место делового стиля в системе функциональных стилей

Резюме

В этой статье рассматривается место делового стиля в системе функциональных стилей. Представлены различные классификации стилей. Некоторые исследователи отличают официальные документы от деловых документов. В общих чертах существуют определенные различия между официальными и деловыми документами. Исследование выявило, что после

приобретения независимости Азербайджана расширились функциональные возможности делового стиля.

N.A.Aliyeva

The Position of the Business Style in the Functional Style System

Summary

This article discusses the position of the business style in the system of styles. The article presents various classifications of styles. Many researchers have a formal and business style. Some have differentiated official documents from business documents. As with common features for official and business documents, there are certain differences. In the research work, business styles are distinguished from both basic and other styles. The study finds that after the independence of Azerbaijan, the functional capabilities of the business style expanded.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.R.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2018

S.Q.MƏMMƏDOVA

e-mail: sabina.mamedova.bdu@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, nitq mədəniyyəti, natiq, xalq, milli-mənəvi dəyərlər, nitqin düzgünlüyü, nitq prosesi, natiqlik sənəti.

Ключевые слова: Азербайджан, культура речи, оратор, народ, национальные и духовные ценности, правильная речь, речевой процесс, риторика.

Key words: Azerbaijan, speech culture, speaker, nation, national and moral values, consistency of speech, speech process, oratory.

Böyük şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycanın qurucusu, dünya şöhrətli siyasətçi olan H.Əliyev zamanının gözəl natiqi idi. Əsl natiq üçün xarakterik olan ucaboy, qədd-qamət, gur və təsiredici səs, gözəl məntiq, möhkəm yaddaş kimi keyfiyyətlərə sahib olan Ulu Öndərin natiqlik məharəti, nitqlərindəki lüğət zənginliyi, fikir ardıcılığı, dilin qrammatik qanunlarından məharətlə istifadə etmək bacarığı və s. bu kimi xüsusiyyətləri onu dinləyənləri valeh etməyə bilməzdi. Ulu tanrı ona söz deyər bilmək vergisi, bəlağət dühası vermişdi, lakin H.Əliyev nitqinin həqiqətən də, böyük bir məktəb olmasına səbəb onun doğma dilinə olan məftunluğu, bu dili incəliklərinə kimi bilməsi və yüksək dəyər verməsi idi.

Ümummilli Liderin nitqlərinin mövzusu çoxşaxəli idi. Xalq, millət və ona verilən dəyər, insan, vətəndaş və ona göstərilən qayğı vətən, böyük Azərbaycan və onun dünya miqyasında tanınması, milli-mənəvi dəyərlər və onların qorunub saxlanması onun çıxışlarının əsas məğzi və mövzusu idi.

Azərbaycan nitq mədəniyyətinin H.Əliyev mərhələsi rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun çıxış, nitq, bəyanat, müsahibə, məruzə və fərmanlarından ibarət böyük bir mədəni irsi vardır ki, bu da Azərbaycanın mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirən ən əsas vasitələrdən biridir. "Onun əsas silahı – söz, səs, lazımı jestlərdən istifadə qabiliyyəti, soyuqqanlılıq, hadisələrə vaxtında müdaxilə etmək, inandırmaq, psixoloji təsir, faktlara əsaslanmaq, manevr etmək bacarığı, ovsunlamaq, auditoriyanı səfərbər etmək, güclü yaddaş, fikri canlandırmaq tərz, əks tərəfi dinləmək qabiliyyəti, nitqi situasiyaya uyğun qurmaq, qarşı tərəfin nitqindəki əsas məqamları anı tutmaq, reaksiya vermək və sairdir". (1, s.16)

H.Əliyev nitqinin fərqli və heyvətəməz xüsusiyyətlərindən biri onun nitqini təşkil edən cümlələrin hökm, qətiyyət ifadə etməsidir. H.Əliyev qətiyyəti onun Azərbaycan həqiqətlərinə, xalqın mübarizə əzminə inam və əminliyindən haqqında bəhs etdiyi problemə hər bir incəliyinə kimi bələd olmasından, gələcəyə inamından, cəsarətindən və əlbəttə ki, şəxsiyyətinin əzəmətindən irəli gəlirdi. Bu qətiyyətdə xalqına arxalanmaq, güvənmək bacarığı vardı. Onun nitqindəki bu qətiyyət özünüdəyir idi. "Mən həmişə demişəm, indi də deyirəm", "mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, "mən demişəm, bu gün də deyirəm" tipli ifadələri ilə başlayan cümlələrinə "mən" əvəzliyini xüsusi vurğu ilə ifadəsi əminlik, qətiyyət, özünə inam hissini daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. "Ona görə də dil, dil, bir də dil. Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, ərəb, fars dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olursan" (2, 35). Bu fikir Azərbaycan gəncliyinə bir çağırış, onlara olan müraciətidir, tövsiyəsidir. Eyni zamanda onlara olan əminliyidir.

1981-ci ildə Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində "dil xalqın böyük sənətidir" deyən ulu öndər həqiqətən də, bu sərvətdən yüksək səviyyədə məharətlə istifadə edir və dilin insan həyatındakı əvəzolunmaz rolunu daim vurğulayırdı. Dili gözəl, yüksək səviyyədə bilməsi, hər bir dəqiqliyinə kimi mənimsəməsi, hər bir sözə, kəlməyə böyük dəyər verməsi onu böyük nətiq kimi bütün dünyaya tanıtmışdı.

Ulu öndər kimliyindən asılı olmayaraq, dilə qarşı laqeyd münasibət bəsləyənlərə qarşı daim mübarizə aparmış, onların qarşısında müəyyən tələblər qoymuşdu. "Dilimizin jarqon, dialekt ifadələri ilə zənginləşməsinə yol vermək olmaz. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır" (3, s.18). Ulu öndər kim olursa olsun, istər ziyalı, istər məmur onlardan tələbi yalnız dili yüksək səviyyədə bilmək, xalqa xidmət edən hər bir kəsin ona nümunə olması tələbini qətiyyətlə vurğulaması nitqlərində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri idi.

Ümummilli liderin nitqində cəsarət, sözü qəti şəkildə demək, fikrini dəfələrlə təsdiqləmək kimi xüsusiyyətlər də üstünlük təşkil edir. Onun nitqindəki cəsarət, əminlik və s. bu kimi keyfiyyətlər ulu öndərin səs tembrində, intonasiyasında, cümlələrindəki məntiqi vurğunun yerli-yerində işlədilməsində özünü daha çox büruzə verir.

Böyük nətiq olan H.Əliyevin çıxışlarında qətiyyətlilik nitq elementidir, lakin bu element "cəsarət" anlayışı kimi səslənir. "Heç kim məni devirə bilməz. Mən bunu xalqın qarşısında deyirəm. Mən xalqın iradəsini yerinə yetirirəm" (4, s.360) deyən ulu öndər xalqa əmin olduğunu, ona arxalandığını, eyni zamanda da ona olan sevgisini də diqqət mərkəzində tutur.

H.Əliyevin nitqlərində olan qətiyyət onun nitqindəki mühüm əlamətlərdən biri olan təsirediciliklə müşayiət olunur. Bu təsiredicilik qüvvəsi bu nitqi dinləyicinin şüuruna, qəlbinə qətrə-qətrə hopdurur, onun mənimsənilməsinin təmin olunmasında başlıca amil olur. Bu təsiredicilik xüsusiyyəti ali rəhbərini bütün varlığı ilə dinləyən xalqa özünəinam hissini aşılayır, dünya xalqları arasında özünəməxsus yeri olan bir xalq olduğunu hiss etdirir.

Yaşadığı dövrün böyük nətiqi olan H.Əliyevin nitqləri güclü məntiqə əsaslanır, nitqində ifadə etdiyi sözlər vasitəsilə çatdırmaq istədiyi məna təsirli şəkildə ifadə olunur. Ulu öndərin istifadə etdiyi söz və ifadələr birbaşa yaddaşlara həkk olunur, xalqın dilində aforizmlərə çevrilir.

H.Əliyevin nitqindən nümunələrə nəzər saldıqda burada məntiqi cəhətdən bir-biri ilə bağlı cümlələrin, bu cümlələrin məna yükünün nə qədər zəngin olduğunun şahidi oluruq. Onun nitqlərinin əvvəl cümləsindən son cümləsinə kimi möhkəm məntiq üzərində qurulduğu göz önündədir və dəqiqdir. Ulu öndər nitqlərində fikri ifadəsi üçün elə leksik vahidlər, elə sözlər seçir ki, onlar dinləyici auditoriyasına tam aydın olsun, fikir konkret və dəqiq olsun, heç bir dolaşıqlığa yol verilməsin. Bütün bunlar məntiqi nitq üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdir.

Bütün bunlarla yanaşı ulu öndərin nitqində bir nikbinlik, bir duyğusallıq da, sezilir ki, bu da onun səmimiyyətindən, xalqına və vətəninə olan sevgisindən irəli gəlirdi.

Ümummilli lider daim Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili ilə qürur duymuş, bu hissi heç zaman gizlətmir, hər nitqində dəfələrlə dilə gətirərdi. Onun Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqinin giriş hissəsində söylədiyi fikir deyilənlərə bariz nümunədir. "Əziz həmvətənlərim! Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də, fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" (2, s.32). Xüsusi intonasiya ilə və həqiqətən də, çox qürurduyucu bir tərzdə deyilən bu iki kəlmə – "mən azərbaycanlıyam" dillərdə aforizmə çevrilmiş, bununla da dahi rəhbərin vətən sevgisi bütün xalqa nümunə olmuşdur. Ulu öndər daim öz vətəni, dili, mədəniyyəti, incəsənəti, tarixi ilə qürur duyduğunu çıxışlarında hər dəfə qeyd edir, bunu xüsusi bir məntiqi vurğu ilə deyərək sanki dediyini bir daha təsdiqləmiş olurdu.

H.Əliyevin nitqi reallığa əsaslanan bir nitqdır. Bu reallıq hökm, qətiyyət, ədalət, cəsarət, düzgünlük ifadə edən konkretlik və dəqiqlikdir. Bu reallıqda dünənimiz, bu günümüz, sabahımız ifadə olunur. Onun nitqlərində fikir diapazonu həddindən artıq geniş və əhatəlidir. O, alimlərin iştirak etdiyi yığıncaqlarda elmi üslubda, siyasətçilər meydanında siyasi üslubda,

xalq qarşısında isə xalqın anlayıb və mənimsəyəcəyi kütləvi bir üslub olan məişət üslubunda danışır. Bütün bu amillər H.Əliyev nitqini fərqləndirən xüsusiyyətlərdir. Belə ki, bəzi söz ustalarının fikirləri bədii canlandırma vasitələri ilə bir istiqamətə yönəlsə, H.Əliyevin nitqi çoxşaxəli və geniş diapazonlu xarakter daşıyır. Onun xalqına olan sevgisi, inamı canından artıq dəyər verdiyi Azərbaycan xalqı qarşısındakı çıxışlarında daha çox hiss edilir. Xalqa müraciət forması ulu öndərin insani keyfiyyətlərinin, qayğısının, hörmətinin təcəssümüdür". Hörmətli həmvətənlərim, əziz bacılar, qardaşlar!", "Əziz xalqım!", "Azərbaycan torpağının əziz və mehriban övladları!" kimi xitablarda dahi natiqin auditoriyaya müraciəti tam səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Ensiklopedik biliyə, zəngin söz ehtiyatına sahib olan H.Əliyevin nitqində təsirlilik, məntiqilik, ardıcılıq, anlaşılqlılıq, aydınlıq elə bir vüsət təşkil edir ki, bütün bunlar bütövlükdə ecazkar bir nitqin yüksək nümunəsi hesab oluna bilər. Həqiqətən də, ulu öndərin nitqində natiqlik sənətinə xas olan bütün keyfiyyətlər öz əksini tapır. "Prezident H.Əliyevin nitqi öz qeyri-adiliyinə, müstəsnalığına, fəvqəladə və misilsiz keyfiyyətinə görə fenomenal xarakter daşıyır. Nitqin fenomenallığı, əslində, onun ideal olması ilə bir bərabərdə tutulur. İdeal nitq üçün ən əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, burada məntiqiliyin, anlaşılqlılığın, təsirliliyin, aydınlığın bütün parametrləri öz əksini tapmış olsun. H.Əliyevin nitqində bütün bu əlamətlərin hamısından özünün sonuncu hədudlarına kimi istifadə olunur" (5, s.24). Müəllifin bu fikri ilə razılaşmamaq olmaz. H.Əliyev həqiqətən də, fenomen idi, fenomenal bilik, fenomenal dünya-görüşü, fenomenal yaddaş və nitq sahibi olan ulu öndərimizin bu irsi hamı üçün böyük bir həyat məktəbidir. Tərbiyə, əxlaq, savad, fikri düzgün ifadə edə bilmək, etik normalara riayət, davranış, vətənə və xalqa sevgi, ədalət, cəsarət məktəbi.

Nitqin aydınlığı, əsasən, onun kütləvilik xarakteri ilə xarakterizə olunur. H.Əliyev nitqini də məhz fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də elə onun kütləvi xarakter daşmasıdır. Kütləvi nitq bir şəxsə deyil, ümumiyyə, kütləyə, xalqa müraciətlə ifadə olunan bir nitqdır. Bu nitqdə sözlər, ifadələr, cümlələr elə seçilməlidir ki, onlar vasitəsilə ifadə olunan fikir hamı tərəfindən anlaşıla bilsin. Ulu öndərin də nitqləri məhz bu xüsusiyyətləri ilə xalqın yaddaşına həkk olunmuşdur.

Səmimiyyət H.Əliyev nitqinin kamilliyini təmin edən yüksək ünsiyyət keyfiyyətidir. Bu səmimiyyət onun humanizmindən, təbiətindən, daxili aləmindən irəli gəlirdi. Bu səmimiyyət onun nitqinin xəlqiliyini daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Bu nitq şablon ifadələrdən uzaq idi.

Böyük natiq olan H.Əliyev nitqinin əsas keyfiyyətlərindən biri də bu nitqin nitq mədəniyyətinin tələbinə uyğun olaraq təmiz olmasıdır. O, nitqində ədəbi dil normalarına yüksək səviyyədə riayət edir, bu normaya uyğun gəlməyən söz və ifadələrdən, lüzumsuz alınmalardan, dialekt və şivə ünsürlərindən istifadə etmir, onu dinləyən auditoriyanın bilik səviyyəsini nəzərə alaraq fikirlərini məharətlə ifadə edirdi.

H.Əliyevin nitqinin təmizliyi ifadə etdiyi sözün leksik və semantik mənasını bilməsindən, həmin sözü yerində istifadə edə bilmə qabiliyyətindən irəli gəlirdisə, nitqinin ifadəli olması təfəkkürünün, düşüncəsinin müstəqil olması ilə əlaqədar idi.

Böyük şəxsiyyət, dünyaşöhrətli siyasətçi olan H.Əliyevin nitqləri Azərbaycanda siyasi naqitliyin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. O, Azərbaycan ədəbi və xalq danışığı dilini dərinlən bilən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə gözəl bələd olan və dilin qrammatik imkanlarından məharətlə istifadə etməyi bacaran ulu öndər öz nitq və çıxışlarının möhtəşəmliyi ilə daim xalqın yaddaşında yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev V. H.Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003
2. Sadıqlı A. Ümummilli lider H.Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2011
3. "Azərbaycan" jurnalı, 1981, №6

4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II c. Bakı, 1997
5. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomeni.

С.Г.Мамедова

Вклад Г.Алиева в развитие культуры речи в Азербайджане
Резюме

В статье на основе примеров выявляются способы выражения мысли, а также такие особенности, как логичность, точность речи Г.Алиева. Речи политика мирового масштаба Г.Алиева сыграли незаменимую роль в развитии политической риторики в Азербайджане. Он являлся оратором, который знал тонкости литературной и разговорной речи, мастерски пользовался словарным составом и грамматическими особенностями языка.

S.G.Mammadova

H. Aliyev's Contribution to the Development of Speech Culture in Azerbaijan
Summary

The punctuality, logicity of Heydar Aliyev's speech and the manner of expressing his thoughts have been mentioned in the article on the basis of examples. The world known politician Heydar Aliyev's speech played a non-substitutive role in the development of political oratory in Azerbaijan. He was an orator who deeply knew the literary and spoken language. H. Aliyev was aware of the content of the rich vocabulary, and could use the grammatical possibilities of the language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.S.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2018

Ş.D.MƏMMƏDOVA*e-mail: cicek7veliyeva@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

FRANSIZ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU*Açar sözlər: alınma sözlər, zənginləşmə, iqtisadi, inkişaf, müharibə**Ключевые слова: заимствованные слова, обогащение, экономический, прогресс, война**Key words: borrowings words, enrichment, economic, development, war*

Dildə olan bütün sözlər və söz birləşmələrinin məcmusuna dilin lüğət tərkibi deyilir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, dəyişməsi cəmiyyətin, tarixdə baş verən sosial, iqtisadi, mədəni dəyişiklikləri ilə sıx bağlıdır. Dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı dövrdən asılıdır. Ona görə də dilin lüğət tərkibi çox zəif olur. Sonradan kəmiyyətə, keyfiyyətə zənginləşir. Fransız dilinin də lüğət tərkibi bu yolla dəyişmiş və zənginləşmişdir. Dövlətin ta qədim zamanlardan məruz qaldığı tarixi hadisələr onun dilinə çox təsir edir. Bildiyimiz kimi dilin sözlə məşğul olan şöbəsinə leksikologiya deyilir. Leksikologiya dilə müxtəlif aspektlərdən yanaşır. Yəni dil həm sözlərdən söz düzəldərək sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə, həm də digər dillərdən götürülən alınma sözlər hesabına zənginləşir.

Bugünkü gündə hər dövrdə baş verən yeniliklərlə bağlı danışq dilində və eləcə də dilin lüğət tərkibində dilə daxil olan sözlərin sayı get-gedə artır. Məsələn: iyirmi il bundan öncə biz türk kanallarına baxanda türk sözlərinin çox işləndiyini gördüyümüz halda, indi türk kanallarına baxanda Avropa dillərinin, xüsusilə də fransız dilinin türk dilinin danışq dilinə köklü surətdə daxil olduğunu görürük. Sanki fransız dilini türkləşdirib, türk dilinin qrammatikasını fransız dilinə tətbiq edib danışrlar. Hansı ki, türk dili zəngin bir dildir. Türk dilinin lüğət tərkibi məişətdə və gündəlik yaşamda işləməkçün yetəri qədər söz bazasına malikdir. Lakin insanlar özlərini daha rahat ifadə etməkçün digər dillərdən alınma sözlərdən istifadə edirlər. Bu da get-gedə danışq dilindən bəzi sözlərin çıxmasına və köhnəlmiş sözlərə çevrilməsinə səbəb olur. Nəticədə dilin lüğət tərkibi zəifləyir. Elmi texniki tərəqqi dilə böyük təsir edir. Televizya kanallarına baxaraq insanlar özləri hiss etmədən danışq dilində kifayət qədər dəyişiklik edirlər. İnsanlar cəmiyyətdə baş verən yenilikləri olduğu kimi asanlıqla ifadə etmək üçün yeni dil vahidlərinin dilə daxil olmasına səbəb olurlar.

Dil dayanmadan proqressiv formada inkisaf edən minilliklərin meyvəsidir. Bu da dilin leksikologiyasına təsir edir. Sözlərin bəziləri köhnələrək dildən çıxır, yeni sözlər dilə daxil olur. Bu minvalla dilin lüğət tərkibi surətlə hiss olunacaq səviyyədə dəyişir. Yenilikləri çatdırmaqçün dil qeyri-ixtiyari olaraqdan yeni sözləri dilə daxil edir. Bunlar neologizmlər adlanır. Bu sözlərdən bəziləri fransız dilinin özündə yaranır, bəziləri isə digər dillərdən alınır.

Bütün dövrlərdə fransız dilinin lüğət tərkibi daima dəyişir. Onun leksik tərkibi dəyişir və zənginləşir. Dilin zənginləşməsinin əsas amillərindən biri digər dillərdən alınan sözlərdir. Bu dil hadisəsi cəmiyyətin inkişafı və xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Bəzi dilçilik mənbələrində emprunt sözü çox geniş mənada götürülmüşdür. Alınma sözlər öz müstəqilliyini saxlayan iki dil arasında söz mübadiləsidir. Bu nəzərdən fransız dilinin arqosundan, müxtəlif sahələrin terminologiyasında, dialektlərində işlədilən sözləri alınma sözlər kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki bunlar özləri fransız dilinin müxtəlif şaxələridir. Alınma sözlər fransız dili tərəfindən xarici dillərdən götürülmə sözlərdir və yaxud Fransada yaşayan azlıqlardan götürülmüş sözlərdir. (Breton, basque, flamond). Alınma sözlər daha çox iqtisadi, politik, mədəni sahədə inkişaf etmiş ölkələrin dillərindən götürülür. İngilis sözlərinin fransız dilinə axını XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə İngiltərə dünyada böyük nüfuza malik idi. Fransız dili tarixin

bütün periodlarında digər dillərdən sözlər götürmüşdür. Əsas latın dilindən və digər dillərdən alınan sözlər daha çox IX və XV əsrlərə təsadüf edir. Elə indiki zamanda da bu hal davam edir. Orta əsrlərdə IX-XV əsrlərdən latın dilindən alınan sözlər aradan çıxmağa başladı. məs: charite, avarice, nature, patience, verite. Adətən latın dilindən alınma sözlər latın dilindən fransız dilinə tərcümə olunan əsərlər vasitəsilə daxil olur. Bugünkü gündə də latın dili fransız dilinin zənginləşmə mənbəyi kimi qəbul olunur. Yunan dilindən də alınma sözlər fransız dilində mövcuddur. Bunların çoxu xüsusi terminlərdir: enthousiaste, philanthrope, melodie, amphibie, bibliophil, symptom. Bu qədim iki dil fransız lüğətinə nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir etmişdir.

Alınma sözlərin mənbəyindən biri də qədim ərəb dilidir. Ərəb dili də fransız leksikasında vacib rol oynayır. Fransız dilinin 10-15 faizi alınma sözlər hesabınadır. (2)

La jupe - jubba-ətək, sofa - suffa - divan, Café – qahva - qəhvə, bougie – bejaia -şam, Guita – gitara - gitara, aussassin – hashashshin - qatil, Haza-az – zahr - zer, alcool – al – kuhul - alkol, Sucre – sukkar – qənd, magasins – makhazin - magazin, Epinard – sabanakh - ispanaq, auberjin – badindjane- badımcın, Gingembre –zenjabil – zəncəfil

Bu gün fransız dilində roman dilindən alınma böyük kəmiyyətdə sözlər var. İtalyan dilindən alınan sözlər buna gözəl misaldır. İtalyan dilinin fransız dilinə təsiri, xüsusilə XV əsrdən hiss olunur. F.Bruno demişdir: XVI əsrdə İtaliya ağıllı surətdə dünyada hökm sürür. O, dünyanı valeh edib cəzb edir, onu öyrədir, tərbiyə edir. Məişətdə italyan əsilli sözlər böyük kəmiyyətə malikdir. Bu sözlərə mənzil, yaşayış yerlərinin adları, geyim, əşya adları oyun, əyləncə və s. kimi sözləri daxil etmək olar: appartement, cabinet, cadre, lampion, stap, ontin. baraque, carrasse, camisole, capuchon, parasol, soutane, botte və s.

İspan dilindən fransız dilinə 300-ə qədər söz keçmişdir. İtalyan dilindən alınma sözlərlə müqayisədə təqribən 1000-ə yaxındır. Görünür ki, ispan diçiliyinin təsiri fransız dilinin üzərində daha nəzərə cərpandır.

İngilis, italiyan dilləri ilə müqayisədə alman dilindən alınma sözlər azdır. XVI əsrə qədər bu alınma sözlərin sayı lap az idi. İki dövlət arasında siyasi-iqtisadi və mədəni münasibətləri çox məhdudlaşmış formada idi. Alman dilindən alınma sözlər üç qrup təşkil edir. Hərbi terminlər, elmi terminlər, gündəlik həyatı ifadə edən əşya adları: queulle, bock, chope.

İkinci dünya müharibəsindən sonra alınma sözlərin sayı artmağa başlamışdır. Bu günlərdə Akademiya bu sözlərin 5 faiz olduğunu qeyd edir. məs: tunnel tunnel fransız dilinə sənaye inqilabı vaxtı daxil olmuşdur. Bəzi ingilis dilindən götürülmüş sözlər artıq onların öz dillərində mövcud deyil və ya başqa mənada işlədilir. Söhbət sonu -ing səkilçisi ilə bitən sözlərdən gedir. Le forcing (forme du francais force-ing, camp-ing).

Bəzi sözlər hissə şəklində, bəziləri isə tamamilə fransızlaşblar. Bəzi sənət, peşə adları istifadədən çıxıb. İngilis dilindən alınma sözlər əsasən ingilis tələffüzü ilə səsləndirilir. (2) Alınma sözlər leksikaya aiddir. Qrammatika və sintaksisdə onlar mövcud deyildir.

Baby sitter-domestique-dayə, Beste seller-meilleur vente, Bitter liquide aperitive par infusion du plantes ameres-acı spirtli içki, Bifteck-beef-steak-qızardılmış ət, Break-pause-arret-fasilə, Business affert-commerce-ticarət işi, Bus-autobus-avtobus, Camping-le mode d'hebergement-çadır, Cocktail melange-combinaison-qarışıq spirtli içki, Confortable-confort-rahat, Cosy-divan-dangle-künc üçün divan, Driver-meneur-conducteur-sürücü, fastfood-restauration rapide-tez hazırlana biləcək qida, Footing-une promenade de santé-idman yerişi, living room-salle de sejour, milk shake-lait secoué, car-voiture-avtomobil, casting-selection artistique, dancing-salle de dance, driver-meneur, conducteur, gentleman-gentillhome, week end-fin de la semaine

Rus sözlərinin fransız dilinə daxilolma səbəbləri iqtisadi və siyasi faktorlardan irəli gəlir. İlk mərhələdə rus-fransız əlaqələri XVIII əsri əhatə edir. İki dövlət arasında ticari əlaqələr əsas rol oynayır. II mərhələ XVIII-XIX əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə iki dövlət arasında siyasi, hərbi, mədəni və elmi əlaqələr yaranır. Bu münasibətlər XX əsrə qədər davam

edir. Rus dilindən alınan sözlərin sayı 200-ə qədərdir. Xüsusi adları da daxil etsək, bu rəqəm 600-ə çatır. İlk rus sözlərinin fransız dilində görünməsi XVI əsrə təsadüf edir. Məs: chapka, balalaika, kvas, moujik. XIX əsrdə inqilab ilə bağlı (3) decabriste, zemlia, volia, vodka, samovar, blini, pirojki, taiqa.

1957-ci ildə Sovet Birliyi tərəfindən süni sputnikin buraxılması rus dilindən alınan sözlərə yeni bir mərhələ açdı: Sputnik, le pilote, cosmonaute, le cosmodrome və s. Rus sözlərinin işlədilməsi 1985-ci illərdə də fəallaşır. Bu, Sovetlər birliyində baş verən siyasi-iqtisadi yenidənqurma ilə bağlı idi: (3) la perestroika, la glastnost və s. (3)

baba-vieille dame yaşlı qadın, balalaika-mot russe instrument musique-musiqi aləti, arhine-unite de mesure-arşın, ataman-ataman-ataman, boublik-un petit pain en formed'anneau-bublik, chakhtiorka-une ouvriere qui travaille à la mineur-mədənçi, kacha-kasha-kaşa, kissel-kisel-kisel, kompot-kompot-kampot, menchevik-minorité-menshevik, anketa-sorğu vərəqəsi, blini-fətir, bochka-boçka, datcha-bağ, dourak-axmaq, goudok-telefona aid səs, chapka-papaq, prianik-şirin çörək, datcha-bağ, samovar-samavar.

Burada olan nümunələr fransız dilinə müxtəlif dillərdən alınan sözlərin çox az hissəsidir. Nə qədər ki, cəmiyyət var və inkişaf edir, bütün dillər kimi fransız dilinin də lüğət tərkibi dəyişəcək və zənginləşəcək. Cəmiyyətin daimi inkişafı dillərarası sözlənmə prosesini təmin edəcək.

Ədəbiyyat

1. Rəşid Cabbarov: lqa lexicologie française
2. <https://fr.wiktionary.org/.../Annexe:Mots français d'origine anglais>.
3. <https://fr.wiktionary.org/.../Annexe:Mots français d'origine arab>
4. <https://fr.wiktionary.org/.../Annexe:Mots en français d'origine russe>

Ш.Д.Мамедова

Роль заимствованных слов в обогащении французского языка

Резюме

Это научная статья посвящена роли заимствованных слов в обогащении французского языка. В разные периоды развития цивилизации: его история, культура, социальные инновации и политическая позиция влияют на развитие языка. Язык – это продукт столетий, который совершенствуется день за днем. Все языки заимствуют слова у других языков, и эти слова превращаются в международные слова. Этот процесс произошел и с французским языком и будет продолжаться, пока существует данный язык.

Sh.D.Mammadova

The Role of the Borrowed Words in the Enrichment of the French Language

Summary

This research article is about the part of mutual words in the enrichment of the language in different periods of the civilization. Its history, its culture and its social innovations influence on the evolution of the language. The language is the product of the centuries. All languages are connected with the help of the words borrowed from one another. These words have become international ones. In the different stages of the history the French language has borrowed the words from other languages and this event will be continuous.

Rəyçi: filol.f.d., dos. İ.F.Tarzumanova

Redaksiyaya daxil olub: 07.12.2018

G.E.NİYMƏTLİ*e-mail: Aygultac967@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**ALINMA TERMINLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ:
ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ TERMINLƏR***Açar sözlər: alınma söz, termin, leksem, morfem, areal**Ключевые слова: приобретенные слова, термин, лексема, морфема, ареал**Key words: foreign words, term, lexem, morpheme, areal*

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibində alınma sözlər olmasın. Dilin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi, terminoloji sistemin zənginləşməsində də dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alınma terminləri mənbə dilin müxtəlifliyi baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1. Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər; 2. Rus dilindən alınma terminlər; 3. Avropa dillərindən alınma terminlər.

Məqalədə “Azərbaycan” qəzetinin materialları əsasında ərəb və fars mənşəli alınma terminləri tədqiqata cəlb edəcəyik. Ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda yayılması və kök salmasının bir sıra içtimai-siyasi, mədəni-tarixi səbəbləri olmuşdur. XI əsrdən sonra ərəb dilinin dövlət, din, elm dili kimi, fars dilinin isə ədəbiyyat dili kimi istifadə edilməsi və bu dillərin işlənmə arealının genişlənməsi ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə çoxlu sayda sözlər daxil olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Azərbaycanlılar ərəb dilini din-şəriət dili və rəsmi dövlət dili olaraq öyrənməyə və işlətməyə məcbur edilmişlər. XI-XIII əsrlərdən isə ərəb dili ilə yanaşı fars dilində də yazmaq, oxumaq hətta danışmaq sarayda və ruhanilər arasında adətən bir dəb halı almışdı” (1, s.73). N.Məmmədli qeyd edir: “Ərəb dilini Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə latın dilinin Avropada oynadığı tarixi rolla müqayisə etmək olar” (2, s.24).

“Azərbaycan” qəzeti 1918-ci il 15 sentyabrda 1920-ci il 28 aprelə qədər nəşr olunmuş, bu 3 il ərzində 443 nömrəsi çapdan çıxmışdır. AXC-nin süqutu ilə əlaqədar olaraq, qəzetin nəşri də dayanır. 1992-ci il 23 sentyabrda etibarən özünü ADR-in varisi elan etmiş Azərbaycan Respublikasının parlament qəzeti “Azərbaycan” nəşrə başlamışdır. Qəzetin AXC dövründə çap edilən nömrələrində ərəb və fars sözlərinin çox hissəsi dilimizin passiv fonduna keçərək arxaıqlaşmışdır. Xüsusilə də izafət birləşmələri zaman keçdikcə öz işləkliyini itirmişdir. Çünki izafət birləşmələri dilimizin qrammatik təbiətinə uyğun deyil. Dün gecə Azərbaycan Cümhuriyyəti riyasəti namına Nuri paşa həzrətləri tərəfindən böylə teleqraf kəşidə edilmişdir: Bismil-Kərim, Bakı şəhəri 15.9.34 saat 9 əvvəldə qitətimiz tərəfindən zəbt olundu (3, s.2); Paytaxtımızın istirdadından dolayı təhti-idareyi-alilərinə bulunan hökumətimizi səmimi təbrik ilə Bakının türk ellərini istixlas üçün sarsılmaz bir qəleyi-mətin olması ümüdlə bütün arkadaşlarımızla öpüşürüz (3, s.1); Verilmiş nümunələrdə riyasət – başçı, sədr, rəis; nam – ad; kəşidə – çəkmə çəkmə; qitəat – hissələr; müsəlləh – silahlı; hökm-fərman – hökm sürmək; istirdad – gerialma, qurtarma; təhti-idareyi-ali; istixlas – xilasolma, qurtarma; qəleyi-mətin – möhkəm qala, sarsılmaz qala, bərk qala sözləri arxaıqlaşmışdır.

Ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə təkcə sözlər deyil, şəkilçilər də keçmişdir. Azərbaycan dilinə sözlərlə bərabər daxil olan ərəb və fars morfemləri sözdüzəldici hesab edilir. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak edən ərəb, fars mənşəli -xana, -at², -i/-vi, -kar// -gər, -baz, -şünas, -dar, -keş, -na, -bi, -namə şəkilçiləri göstərə bilərik. Bu şəkilçilərin içərisində -xana, -bəd, -namə, -baz etimon dillərdə leksem kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində isə onlar leksik mənasını itirərək morfoloji əlamət kəsb edir. Burada qərargah, kazarmalar, yeməxana, hamam, qazanxana və hərbi hissəyə buyuranlar üçün qonaq otaqları

mövcuddur (4, s.1); Daş karxanaları da Abşeron torpaqlarının bir qisminin korlanmasına səbəb olub (5, s.2). Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, “xana”, etimon dildəki semantikasını itirib. Çünki dilimizdə “qazan evi”, “iş evi” birləşmələri yoxdur. Tədqiqatçıların bir çoxu hesab edir ki, “xana” tam şəkildə birləşməyib. Mətbuatda kitabxana ilə yanaşı kitab evi birləşməsi də işlənir. Həmin adda kitab evi, kafe tikilib (4, s. 5).

“Namə” fars dilində məktub deməkdir. Qəzetdə bəyannamə, məramnamə, vəkalətnamə, nizamnamə kimi hüquqi sənədlərin adlarına rast gəlinir ki, bu leksemlərdə “namə” morfeim kimi çıxış edir. Bu sözlərin tərkibində qeyd edilən şəkilçi assimilyasiyaya uğramışdır. Bunun üçün BMT nizamnaməsini və Helsinki Yekun Aktını oxumaq kifayətdir (4, s.2); Vəkalətnamə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada təsdiq olunmalıdır (4, s.6). Bu şəkilçi sözlərə qoşularkən yaratdığı yeni sözün mənasına xüsusi məna çaları gətirir, onun mənasını konkretləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, namə ilə yaranan bir sıra sözlər klassik kitab üslubunun təsiri ilə bağlıdır.

-baz morfemi çox az söz istisna olmaqla dilimizdə ironiya mənası ifadə edir. Fars dilində baz şəkilçisinin semantikasi “məşğul olan” deməkdir. İki məsələdə bunu aydın görürük: erməni kəndlərinin sosial problemlərinin qat-qat yaxşı həllində və ermənilərin artıq 4-cü ildir ki, davam edən “miatsum” hoqqabazlığına maddi, mənəvi, psixoloji cəhətdən hazırlıqlığında (5, s.5). Lakin burada hoqqabaz fırıldaqçılıq mənasında işlənmişdir. Bakı kəndlərində quşbazlar öz sevimli göyərçinlərini ucuz qiymətə satmağa məcbur olublar (5, s.7). Bu nümunədə “baz” öz həqiqi mənasında işlənib.

“Bəd” fars dilində pis deməkdir. İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının ... (4, s.4). Verilmiş cümlədəki “bədbəxt” sözü “pis”, “fəciəli” mənasında işlənib. “Bəd” sözü burada leksik məna daşımır.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli elə morfeimlər vardır ki, onları kök və şəkilçiyə ayırmaq qeyri-mümkündür. Belə şəkilçilərdən biri toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edən “stan”dır. Məsələn, “Gülüstən” toponimini kök və şəkilçiyə ayırmaq olmaz. Belə hal “stan” morfeminin qədimliyi ilə əlaqədardır.

-dar şəkilçisi ilə peşə, sənət, həmçinin sosial anlayışları bildirən sözlər düzəlir. Məsələn, səhmdar, hesabdar, xəzinədar kimi sözlər qəzetin dilində yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Nizamnaməsi təsdiq edilsin... (4, s.3).

-at² morfemi ilə ictimai-siyasi terminlər düzəlir. Məsələn, islahat, hesabat, təşviqat, təzminat, məlumat, hasilat və b. Azərbaycan qeyri-neft məhsullarının fəal ixracatçısına çevrilir (4, s.1).

Azərbaycan dilində ön şəkilçilərlə işlənən elə sözlər var ki, onlar ön şəkilçisiz də işləyə bilər: biçarə – çarəsiz, naümid – ümitsiz, naəlac – ələcsiz və s. Lakin bəzi sözlərin tərkibindəki ön şəkilçilər artıq daşlaşmışdır. Narazı, nadan, nakişi, naxələf və b. Bu leksemlərdəki ön şəkilçini ayırmaq olmur. Lakin bizi daha çox təsirləndirən odur ki, niyə onlar öz vətənlərinə qarşı naxələf çıxırlar (4, s.10). Ümumiyyətlə, “na” şəkilçisi sözlərə assimilyasiya olunmaqdadır və sözlərin tərkibində elə formada əriyir ki, həmin leksemlərin hecaları kimi özünü göstərir. Bu şəkilçini dilimizə məxsus “sız”⁴ ilə əvəzləyə bilərik. Əslində bu ön şəkilçi ona görə dilimizin qrammatikasında müəyyən yer tutur ki, bəzi hallarda onu “sız” morfemi ilə əvəzləmək mümkün olmur. Çünki əvəzlənmə sözün semantikasına birbaşa təsir göstərir. Məsələn, “nakişi” sözündə “na” şəkilçisi “sız” şəkilçisi ilə əvəzləmək olmaz. Çünki belə olan halda, sözün semantikasi itəcək və yeni məna daşıyacaq.

Bildiyimiz kimi, birvariantlı -keş şəkilçisi fars dilinə məxsusdur və işlənmə tezliyi baxımından zəifdir. Azərbaycan dilində, həmçinin qəzetdə zəhmətkeş, tərəfkeş, azarkeş kimi çox az leksik vahidlərlə işlənir. Siz təcrübəli dövlət xadimi, qayğıkeş ana, Azərbaycanın birinci xanımı və Heydər Əliyev Fondunun layiqli rəhbərisiniz (4, s.1).

Ərəb və fars alınmaları dilimizdə uzun müddət işləndiyindən onların əksəriyyəti

dilimizin səs quruluşuna, qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmışdır. Hətta bir çox ərəb-fars mənşəli alınma terminlər milli şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradırlar. Məsələn, sərhədçi, qulluqçu, təbliğatçı, himayədarlıq, təmsilçilik, rahatsız, narazılıq, agentlik, abunəçi, təcrübəli, nazirlik, səmərəli, fəhmsiz və s. Mərasimdə xidmətdə fərqlənmiş bir qrup hərbi qulluqçuya mükafatlar təqdim olunmuşdur (4, s.7).

Azərbaycan dilində qondarma üsulla söz yaratmaq uğurlu nəticə vermir. Alınma sözlərə -çı⁴ şəkilçisinin artırılması ilə çoxlu sayda söz düzəldilir. Ancaq bu şəkilçini hər sözə artırmaq düzgün deyil. Bu günün müxalifətçi qüvvələri nə vaxtsa hakimiyyət başında olmuşlar (5, s.4). Təhminə Yaqubova qeyd edir: Məntiqi baxımdan əgər “müxalifətçi” leksik vahid kimi dilin lüğət tərkibində mövcuddursa, onda “iqtidarçı” leksemi də olmalıdır və “iqtidarçı” sözü dilin lüğət tərkibində yoxdursa, onda mexaniki olaraq “müxalifətçi” sözü də qondarmadır, uğursuzdur (6, s.46).

Qeyd etmək lazımdır ki, müxalifət etmək sözü zidd olma, əks olma, əksinə getmə, müqavimət göstərmək mənasında işlənirdisə, artıq müasir dilimizdə daha çox siyasi termin kimi hər hansı bir cəmiyyət, təşkilat və s. daxilində öz fikrini, əksəriyyətin fikrinə, siyasətinə qarşı qoyan dəstə, qrup mənasında istifadə edilir.

-sız⁴ şəkilçisindən də alınma sözlərə artıraraq yeni sözlər düzəldilirlər. Ancaq digər şəkilçilər kimi bu morfemi də hər sözə artırmaq olmaz. Bu baxımdan qəzetin dilindəki “dəqiqsiz” sözü də qondarmadır. Azərbaycan dilində həmin mənanı ifadə etmək üçün “qeyri-dəqiq” leksemi vardır. Yol verilmiş dəqiqsizliklər Vergi orqanının xəbərdarlığından sonra aradan qaldırılmadıqda...

Ərəb və fars mənşəli terminlərin əksəriyyəti əvvəlki mənasına uyğun və ya yaxın mənələrdə indi də işlənir. Keçən il qarşılıqlı əmtəə dövriyyəsinin həcmi 34 faiz, hətta 34 faizdən də çox artıb... (4, s.2). Faiz, səlām, sahibkar, əmtəə, girov kimi sözlər iqtisadiyyatda daha fəal şəkildə işlənir.

Məlumdur ki, ərəb və fars mənşəli siyasi, iqtisadi, hüquqi, dini, fəlsəfi və s. terminlər bu günə qədər Azərbaycan terminologiyasında üstünlük təşkil edir. Qəzetin dilində işlənmiş ərəb və fars mənşəli mülk, əmtəə, iflas, şirkət, tədavül, sərmayə, səhm, səhmdar, xəzinə, hərrac kimi iqtisadi terminləri göstərə bilərik. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın milli valyutası tədavülə buraxılıb və bu tədavül getdikcə genişlənir (5, s.2).

Qəzetdə ərəb və fars mənşəli hüquqi alınmalar içərisində qanun, məhkəmə, nikah, vəkil, cinayət, cəza, ədliyyə, məcəllə daha çox işləkdir. Zaqatala rayonunda ədliyyə orqanları və məhkəmə üçün yeni inşa edilən müasir binanın açılışı olub (4, s.4). Ərəb və fars mənşəli diplomatik alınmalar arasında beynəlxalq, bəyannamə, səfir, rüsum, həmsədr, müqavilə, təcavüz üstünlük kəsb edir. Ərəb və fars mənşəli müharibə, atəş, əmr, atəşkəs, silah, hərbi, vəziyyət hərbi terminlərdən qəzetin dilində fəal şəkildə istifadə edilir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri sutka ərzində atəşkəs rejimini 30 dəfə pozub (4, s.2).

Dilimizin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli dini alınmalar çoxluq təşkil edir. Vaxtilə bəzi dini leksemlər qadağan olunmasına baxmayaraq, ictimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi nəticəsində həyatın bütün sahələrinə, Azərbaycan dilinin antroponimiyasına da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan qəzetində şəriət, şeyx, molla, dua, seyid, şeytan, qurban, məscid, ruh, azan, aşura, sünni, şiə, namaz, ehsan kimi ərəb və fars mənşəli dini terminlər işlənir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979
2. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997
3. “Azərbaycan” qəzeti, 15.09.1918
4. “Azərbaycan” qəzeti, 08.12.1992
5. “Azərbaycan” qəzeti, 09.10.2018
6. Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008

Г.Э.Нийметли

**Источники происхождения заимствованных терминов:
термины арабского и персидского происхождения
*Резюме***

В статье на основе материалов газеты “Азербайджан”, говорится о заимствованных словах арабского и персидского происхождения. Некоторые термины, встречаемые в этой газете, не используются в нашем современном языке. Это архаические слова. Так как большинство слов арабского и персидского происхождения использовались в нашем языке долгое время, они подстроились под правила грамматики и звуков азербайджанского языка. Тем временем, некоторые слова этих происхождений всё ещё используются в нашем языке с одним и тем же либо близким к оригиналу значением. Тот факт, что заимствованные слова, использованные в газете, сгруппированные по сферам, доказывает, что политические, экономические, дипломатические и т.д. термины нашего языка увеличились.

G.E.Niymatli

**Origination Sources of Borrowing Terms: The Arabic and Persian Terms
*Summary***

The article tells about Arabic and Persian borrowing words based on the materials of the newspaper “Azerbaijan”. Some terms used in “Azerbaijan” newspaper are not used in our modern language. They are archaic words. As Arabic and Persian borrowings have been used in our language for a long time, they got used to the grammar rules and sound structures of the Azerbaijani language. Meanwhile, some words of these borrowings are being used with the same meaning or close to it even nowadays. The grouping of borrowing words used in the language of the mentioned newspaper by fields proves that the terminology has increased in political, economic, diplomatic and other fields of the language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.R.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2018

A.A.QURBANOVA

e-mail: arzu.uzra96@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

N.NƏRİMANOVUN “NADİR ŞAH” DRAMININ DİLİNDƏ MƏNA KÖÇÜRMƏLƏRİ

Açar sözlər: *metafora, metaforikləşmə, metonimya, sinekdoxa, funksional*

Ключевые слова: *метафора, метафоризация, метонимия, синекдоха, функциональная*

Key words: *metaphor, metaphorization, metonymy, synecdoche, functional*

Məcəzlar yalnız ədəbiyyatşünaslıqda deyil, dilçilik ədəbiyyatında da kifayət qədər araşdırılmışdır. Dildə bir çox məcəzlərdən istifadə olunur. N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərində məcəzları dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən mənbə kimi araşdırmaq məqsədəuyğundur. Əsas məqsəd bu əsərdə istifadə olunan məcəzların semantik-üslubi keyfiyyətlərini öyrənməkdir.

Dilçilik ədəbiyyatında məna köçürmələrinin daha çox üç növü qeyd edilir: metafora, metonimiya, sinekdoxa (2, s.8). Metaforikləşmə dildə geniş yayılmış semantik hadisə olmaqla çoxmənalılığın növüdür. Metaforikləşmə dildə birdən-birə yaranmır. Bu, uzun bir təkamül nəticəsində mümkün olur və müxtəlif cisim və hadisələrin oxşarlığına, bir-birinə bağlılığına görə əmələ gəlir.

Sözün həm müstəqim, həm də köçürmə mənası haqqında məlumat verirlər ki, məcəzilik sonuncuya məxsusdur. Metaforikləşmə – sözün məcazi mənalılarının və ekspressiv xüsusiyyətlərinin güclənməsi hesabına məna tutumunun genişlənməsi hesabına əmələ gələn dil hadisəsidir. Metaforikləşmə zamanı lüğət tərkibi və terminoloji sistemi yeni sözlərlə, terminlə və ifadələrlə genişlənir və bu tərkib ekspressiv-estetik yöndə təzələnir.

Metafora. Metafora Azərbaycan dilində məcəzin ən məhsuldar növü kimi diqqəti cəlb edir. “Nadir şah” əsərində metaforadan istifadə üsulları və bunun üslubi funksiyaları, fərdi-üslubi metaforalar və onların yaranma yollarını müəyyənləşdirmək əsas məsələlərdən biridir. Metafora hələ antik dövr filosofları – Anaksimən, Siseron, Kvintilian, Demetri və başqalarının diqqətini cəlb etmiş və müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. A.Qənbərov mövcud təsnifatları nəzərə alaraq metaforanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Xarici əlamətə görə oxşarlıq əsasında yarananlar:

a) forma oxşarlığı

b) rəng oxşarlığı

2. Daxili əlamətə görə oxşarlıq əsasında yarananlar:

a) keyfiyyət oxşarlığı

b) xüsusiyyət oxşarlığı

3. Hərəkət oxşarlığı əsasında yarananlar

4. Səs oxşarlığı əsasında yarananlar

5. Funksional oxşarlıq əsasında yarananlar (2, s.25).

Xarici əlamətə görə oxşarlıq əsasında yaranan metaforalar. Forma oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar nominativ məqsəd daşıyır, dildə geniş istifadə olunur, lakin bu metaforaların əksəriyyəti obrazlılıq yaratmadığına görə obrasız metaforalar adlanır: Gürcü bəy içəri daxil olub qapının ağzında durur və Hüseyn xan onu görür (5, s.112).

Rəng oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar. Rəng oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar iki xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir: 1) İsimlər qeyri-adi leksik mühitə düşməklə atributivləşir və əşyanın rəngini bildirir. 2) rəng adı bildirən sözlər (ağ, qara, boz, yaşıl və s.) metaforik mənada çıxış edir və müxtəlif anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Şah Təhmas:

– Günahın çoxdur; neçə aydır gedibsen, beş min qoşun aparıbsan, bu vaxtadək bir şey yazmayıbsan, bəs bundan məlum olur ki, padşahın əmrindən çıxıb, başında qara fikirlər bəsləyirsən (5, s.133).

Daxili əlamətə görə oxşarlıq əsasında yaranan metaforalar. Əşya və hadisələr arasında daxili oxşarlıq əsasında yaranan metaforalar dildə mənə köçürülməsinə xidmət edən geniş yayılmış semantik hadisələrdir. Keyfiyyət oxşarlığı əsasında yaranan metaforaları iki qrupa ayırmaq olar:

a) Sifətlə ifadə olunan metaforalar: – Belə bir adamın müsəlman dövlətinə təmiz ürəklə qulluq etməyinə şəkkim var (5, s.111): – O qanlı yaşlar tökənlər məndən cavab gözləsinlər... (5, s.120).

b) Başqa nitq hissələrinin atributivləşməsi nəticəsində yaranan metaforalar: – Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək? (5, s. 120).

Xüsusiyyət oxşarlığı əsasında yaranan metaforalarda bitki, heyvan və cansız əşyalara məxsus xüsusiyyətlər insana şamil edilir. Məsələn: Nadir: – Bicarə övrət o qədər qorxudan gecələr yatmayıb ki, saralıb, muma dönübdür (5, s.121); Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətəninə sevən, millət yolunda can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir heyf ki, tez qocaldın (5, s.140); Sənə and verirəm o şeyə ki, canını onun yolunda çürüdübsən, yazığın gəlsin mənim balama, məni axirətədək gözü yaşlı qoyma, Nadir! (5, s.149).

Hərəkət oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar. Hərəkət oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar əşya və hadisələr arasındakı hərəkət oxşarlığı əsasında meydana gəlir. Burada müqayisə olunan hərəkət oxşarlıqları diqqət çəkir: Ürəyim belə tələsir ki, hər günüm bir il keçir, dəqiqələri sanıyıram (5, s.122); Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə (5, s.151); Ürəyim od tutub yanır (5, s.151).

Hərəkət məfhumlarının böyük bir qismi abstrakt fikirləri konkret məfhumlarla ifadə edə bilir.

Səs oxşarlığı əsasında yaranan metaforalar. Səs oxşarlığı əsasında yaranan metaforalarda canlılara məxsus hərəkətin, səsin cansız əşya və hadisələrə şamil edilməsi nəticəsində yaranır. Bu metaforalarda daha çox insanlara məxsus səslər köçürülür. Digər metaforalara nisbətən bu cür məcazlara az rast gəlinir, lakin digər növlərinə nisbətən nominativlik az olsa da, obrazlılıq yüksək səviyyəyə çatır: Mənim naləmdən yer-göy gərəkdir mələyə, ondan sonra ixtiyar sənindi (5, s.150).

Funksional oxşarlıq əsasında yaranan metaforalar. Funksional oxşarlıq əsasında yaranan metaforalarda əşya və hadisələrin vəzifə oxşarlığı əsas götürülür. Belə metaforaların böyük qismi nominativlik xarakteri daşıyır və adı olmayan əşyalara ad verir. Bənzəyən əşya ilə bənzədilən əşyanın daşdığı funksiya məzmunu etibarlı ilə eyni olur. Ümumişlək leksikaya aid olan belə metaforalar asanlıqla başa düşülür. Söz yığcamlığına xidmət edir: - Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olub Cavad xan və fərraşları öldürüblər... (5, s.107).

Nümunədən də göründüyü kimi “insanın üzü” ifadəsi həqiqi mənasından çıxıb, “dövlətin üzü” şəklində metaforikləşmişdir.

Sözün semantikasında baş verən dəyişiklik mənə köçürmələri ilə baş verir. Bir istiqamətini isə metaforik köçürmələr meydana gətirir. Məsələn, əsasən, müəyyən heyvana aid olan hərəkətin əsas mənasını Nəriman Nərimanov insan üzərinə köçürərək istiqaməti dəyişmişdir. Məsələn: – Onu bilmirsənmi, adımla eşitcək hamı titim-titim titrəyir, padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunlar qoyun kimi qaçirlar (5, s.119).

Bəzi alimlər metaforikləşməni ədəbiyyat üçün vacib sayırlar, halbuki dildə təsviri çətin olan fenomenlər üçün, xüsusilə əqli fəaliyyətin ifadəsi üçün metaforalar körpü rolunu yerinə yetirir. Hiss, həyəcan, təəccüb, təəssüf, nifrət və s. kimi insanın psixoloji vəziyyətini metaforalar çox dəqiq və möhtəşəm ifadə edirlər.

Metafora və metonimiya bir-birinə daha çox bənzəyən məcaz növüdür. Buna görə də onları fərqləndirmək əsas şərtidir:

1. Metafora və metonimiya əmələ gəlmə prinsiplərinə görə fərqlənilirlər. Metafora mənə köçürülməsi nəticəsində əmələ gəlirsə, metonimiyanın yaranması zamanı əlamət, xüsusiyyət oxşarlığı yox, daxili və zahiri əlaqələr mühüm rol oynayır.

2. Metaforada predikativlik güclüdür, lakin metonimiya da belə bir funksiya yoxdur.

3. Metafora dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, metonimiya isə müəyyən situasiya ilə əlaqədar yarandığına görə dildə sabitləşmir.

4. Metonimiyada obrazlılıq metaforaya nisbətən zəifdir. Bu məcazın işlədilməsində əsas məqsəd fikrin yığcam çatdırılmasıdır.

5. Metaforalar isim, sifət, feil, zərflərlə ifadə oluna bildikləri halda, metonimiyalar yalnız isimlərlə ifadə olunur.

Metonimiya. Məcazın xüsusi növlərindən olan metonimiya ifadəlilik imkanına görə iki yerə ayrılır: a) sabit, ümumişlək metonimiya; b) obrazlı metonimiya.

Sabit metonimiyalardan fərqli olaraq, obrazlı metonimiyalar ifadəliliyi hələ tərk etməmiş məcazlar kimi çıxış edirlər. Nəriman Nərimanov əsərlərində yüksək obrazlılığa malik metonimiyalar yaratmışdır. Əsərin mənasını qüvvətləndirən bu məcazlar daha çox vətənlə, xalqla bağlıdır. Metonimiya zəngin formalara malikdir və aşağıdakı əlaqələr nəticəsində meydana gəlir. Metonimiya ixtisar nəticəsində meydana gəlir və dildə inkişaf edir. Metonimiyaları digər məcazlardan fərqləndirən əsas cəhət odur ki, mövcud olan iki predmetdən biri şüurda həmişə digəri haqqında təsəvvür yaradır və belə qonşuluq, yaxınlıq təsəvvürü nəticəsində onlardan birinin adını işlədəndə başqası da yada düşür.

Məkana görə əmələ gələn metonimiyalar. Bu metonimiyalar həmin məkanda müvəqqəti və ya daimi yaşayan insanları bildirmək üçün işlədilir. Bu metonimiyalar ya müəyyən bir yerin, ya da şəhər, ölkə, qitə və s. adı ola bilər. “Nadir şah” əsərindən olan nümunələrə diqqət yetirək: – İran səndən razı qalar (5, s.120); – Əfqanıstandan məktub var (5, s.130); – Görəsən, belə bir vücudu İran daha görəcəkmisən? (5, s.140); – İranı gözsüz qoydum (5, s.150).

Göründüyü kimi, burada verilən müxtəlif yer adları orada yaşayan xalq və həmin ərazi mənasında işlədilir. Məsələn: İran xalqını gözsüz qoydum əvəzinə İranı gözsüz qoydum cümləsi işlədilmişdir.

Məntiqi səbəbiyyət nəticəsində əmələ gələn metonimiyalar. Bu növ metonimiyalar çox zəngin obrazlılığa malikdir. Bunlar da bir neçə qrupa ayrılır:

1. Şəxs adları nəticəsində meydana gələn metonimiyalar. Bu növün içərisində ən sadəsi şəxsin adının onun əsəri və ya icad etdiyi predmetin üzərinə keçməsi nəticəsində meydana gəlir. Bu cür metonimiyalar çox lakonikdir.

2. Hərəkət onu hərəkətə gətirən alətin adı ilə adlandırılır. Bu metonimiyalar bədii ədəbiyyatda çox geniş istifadə edilir.

3. Evfemizim səciyyəli metonimiyalar da diqqəti cəlb edir.

Sinekdoxa. Məna köçürməsi yaradan vasitələrdən biri də sinekdoxadır. Burada bir söz həm bütövü, həm də təamın hissəsini bildirməyə xidmət edən məcaz növüdür. Sinekdoxa və metonimiya bir-birinə çox yaxındır. Onlar arasında yeganə fərq sinekdoxanın bir qədər başqa yolla yaranmasıdır. Metonimiya müxtəlif yollarla əmələ gəlirsə, sinekdoxada kəmiyyət əlaməti əsasında bir əşyanın o birisi üzərinə keçməsi nəticəsində mümkün olur. Sinekdoxa məntiqi təfəkkürün məhsuludur və söz assosiasiya nəticəsində yaranır. Sinekdoxa şəxsləri, əşyaları obrazlı şəkildə fərqləndirməyə, ayırmağa, səciyyələndirməyə xidmət edən məcaz növüdür. Məsələn: – Bir ay bundan müqəddəm hələ bu yerdə ağbircək mənim qarşıma gəlib, “igid balam, aslan balam” deyib məni qucaqladı, şadlığından ağladı (5, s.117).

Bəzən “baş” sözü insan bədəninin müəyyən hissəsini adlandırdığı kimi, həm də bu başa malik insan, şəxs anlayışını da adlandırır. Məsələn: – Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl yox (5, s.114).

Sinekdoxalar iki cür olur: nitq sinekdoxaları və dil sinekdoxaları. Dil sinekdoxaları ümumxalq səciyyəsi daşıyır. Nitq sinekdoxaları isə konkret mətnlə əlaqədar olur və məhdud işlənmə dairəsinə malik olur. Satirik əsərlərdə nitq sinekdoxalarından üslubi vasitə kimi istifadə edirlər.

Məna köçürmələrinin dilin ifadəlilik sistemində və lüğət tərkibinin zənginləşməsi istiqamətində təsirinin aşkar edilməsi, onun dəyişdirmə istiqaməti ilə bağlı əldə edilən nəticələr işin özəyini təşkil edir. Araşdırmadan məlum olur ki, məna köçürmələrinin semantik motivləşmə prosesi bir neçə aspektdə: linqvostilistik, leksik-qrammatik, semasioloji və semantik-üslubi planda özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011
2. Qənbərov A. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Bakı: Ozan, 2008
3. Osmanlı F. Dil sistemində metaforikləşmə hadisəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979
5. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004

A.A.Гурбанова

Смысловые переносы в языке драмы Н.Нариманова «Надир Шах»

Резюме

В статье говорится о смысловых переносах в языке драмы Н.Нариманова “Надир шах” и о стилистических оттенках этих семантических единиц. Исследования показывают, что в этой драме очень много метафор, метонимий и синекдох. В этом произведении метафоры встречаются больше чем другие формы переноса.

Основная цель - изучить семантические качества переносов, используемых в этой драме.

A.A.Gurbanova

Transfer of Meaning N.Narimanov's Drama “Nadir Shah”

Summary

This article is dedicated to the transfer of meaning in N.Narimanov's drama “Nadir shah”. The researches show that there is a lot of metaphor, metaphORIZATION, metonymy, synecdoche in this drama. In this drama we can see more metaphor than other types of meaning. The main purpose is to study the semantic-style qualities of the texts used in this work. One of the key issues in “Nadir Shah” is to define methods of metaphor and its style functions, individual style metaphors and their way of thinking. It is known from the research that the semantic motivation process of meaning transfer is manifested in several aspects: linguistic, lexical, grammatical, semantic, and semantic-style.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.R.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2018

N.F.SADIQOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: nigarsadiqova1@gmail.com**Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

QƏTRAN TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA METAFORALAR*Açar sözlər: dilin imkanları, orta əsrlər, metafora, üslub, şeirlər**Ключевые слова: возможности языка, средние века, метафора, стиль, стихи**Key words: opportunities of language, middleages, metaphor, style, poetry*

Hər bir ədibin özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xətti olduğu kimi XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin də spesifik yaradıcılıq üslubu mövcuddur.

Y.E.Bertels Qətranı “farsca şeirin müstəsna ustadı” adlandırmaqla şairin sənətinə yüksək qiymət vermişdir.

Lakin, Bertelsin bütün fikirlərini eyni dərəcədə dürüst hesab etmək düzgün olmazdı. Oxucunun nəzərini alimin aşağıdakı müddəasına cəlb etmək istərdik: “Катрана трудно считать поэтом вполне оригинальным. Зависимость его от хорасанских предшественников весьма велика. Все же, безусловно, это поэт талантливый” (1, s.42).

Qətranın Xorasan və Buxara şairlərindən öyrəndiyi, faktlarla qarşılıqlı təsirləri ümumən qədim dövr Şərq xalqları mədəniyyətləri arasındakı əlaqə və yaxınlıq bizə məlumdur. Ancaq, məsələnin yuxarıdakı şəkildə qoyuluşu düzgün deyildir. Burada “asılıqdan” deyil, təsir, həm də qarşılıqlı təsirdən söhbət gedə bilər.

Qətran poeziyası Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün ifadəsi idi. Onun əsərləri mövzu etibarilə xalqının tarixi, həyat və məişəti ilə möhkəm bağlıdır və heç vaxtla milli zəmindən ayrı götürülə bilməz. Yaradıcılığının bu qiymətli, yeni keyfiyyətləri ilə orta əsrlərdə fars dilində yaranan Azərbaycan şeirini ibtidaidən düzgün istiqamətə yönəltdirmiş olan Qətran yalnız bu cəhətləri ilə də orijinal şair hesab edilə bilər. H.Arashının göstərdiyi kimi, Qətran şeiri sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə də XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni idi və bir yenilik olaraq Samanilər, Qəznəvilər sarayında yüksələn şairlərin şeir üslubundan tamamilə fərqlənirdi. Qətran Təbrizi mənzumələrini epitetlər, təşbehlər bəzəyir. Bu o qədər gözə çarpacaq dərəcədədir ki, ilk tanışlıqdan oxucunu heyratə salır:

فلک بنعمت تبریز برگماشت زوال	خدا بمردم تبریز بر فکند فنا
رمال گشت جبال و جبال گشت رمال	فراز گشت نشیب و نشیب گشت فراز
چمند ه گشت بحار و رنده گشت جبال	دریده گشت زمین و خمیده گشت نبات
بسا درخت که شاخش همی بود هلال	بسا سرای که بامش بود فلک
وزان سرای نماند ه کسنون مگر اطلال	کز آن د رخت نمانده کنون مگر آثار
کسیکه چسته شداز ناله گشته بود چونال	کسیکه رسته شد از مویه گشته بود چومو
یگی نبود که گوید بد یگری که منال	یکی نبود که گوید بد یگری که مموی

(89, 209)

*“Tanrı Təbriz camaatına bəla göndərdi,**Fələk Təbrizin səadətini zəvalə uğratdı.**Dərələr təpə, təpələr dərəyə döndü,**Düzənlər dağ, dağlar düzən oldu.**Yer yarıq-yarıq oldu, ağaclar əyildi,**Dənizlər haray salıb, dağlar axdı.**Nə çox saray ki, başı fələyə dəyərdi,**Nə çox ağac ki, budağı hilalə toxunardı,*

*İndi o saraylardan xərəbəlikdən savayı bir şey görünməz,
İndi o ağaclardan nişandan savayı bir şey qalmaz.
Nicat tapan ağlamaqdan tükə dönmüşdü,
Can qurtulan nalədən nal kimi incəlmişdi.*

Y.E.Bertels, Nizamidən qabaqkı şairlərimizin yaradıcılıq istiqaməti haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək yazırdı: “Все авторы охарактеризованной группы, начиная с Катрана, обнаруживают известную общность стиля. Она настолько велика, что говорить об азербайджанской школе XII в. мне кажется, мы имеем полное право. Отклонения, нами наблюдавшиеся, объясняются индивидуальными особенностями данного автора и еще больше подчёркивают наличие этой общности. Совершенно несомненна связь той школы в целом с хорасанской школой XI в, а через неё и с бухарской школой X в. Связь с современными ей Хорасанской и Хоразмской школой тоже есть, но здесь различия на одной и той же основе, но в зависимости от местных условий развились в несколько отличающихся друг от друга направлениях, хотя общее сходство внешних условий и здесь породило много совпадений” (2, s.74-75).

Fikrimizcə, bu ziddiyyət və yanlışlığın əsas səbəbi, müəllifin qabaqkı əsərində Rudəki və Qətranın üslub xüsusiyyətləri arasında eyniyyət işarəsi qoymasıdır. Bertels XIX əsrə qədər Şərqdə Qətran Təbrizinin əsərlərinin Rudəkiyə aid edilməsinə işarə edib göstərir ki, bu, o qədər də təəccüblü deyildir. Qətran Rudəki üslubunu o dərəcədə mənimsəmişdir ki, çox vaxt onları asanlıqla bir-birindən ayırmaq olmur... (1, s.42)

Bir halda ki, şairin özünəməxsus üslubu, stili yoxdur, o, əlbəttə, orjinal sayıla bilməz! Həqiqətdə isə, Qətran və Rudəkinin üslubu nəinki bir-birinin eynidir, əksinə, tamamilə ayrı-ayrı şeylərdir. Rudəki şeiri öz təbiiliyi, sadəliyi və məna dərinliyi ilə təkə Qətran şeirindən deyil, həmçinin yenə də Rudəki əsərləri ilə qarışıq salınan Fərruxi, Ünsüri, Müncik və Ənvəri şeirindən də fərqlidir:

زمانه پندی آزاده وار داد مرا
زمانه چون نگری سربسر پند است
بروز نیک کسان گفت تا تو غم نخوری
زمانه گفت مرا خشم خویش دارنگاه
که را زبان نه بیند است پای در بند است

(5, s.64)

*(“Zəmanə mənə gözəl bir nəsihət verdi:
Yaxşı nəzər salsan, o başdan-başa nəsihətdir,
Dedi ki, başqalarının gününü xoş görüb, kədərlənmə,
Nə çox adam var ki, sənin gününə həsrətdir.
Zəmanə mənə dedi ki, qəzəbini saxla!
Ağzını bəndə salmayanın ayağı bəndə olur...”)*

من موی خویش را نه از آن میکنم سیاه
تا باز نو جوان شوم و نوکنم گناه
چون جامه ها بوقت مصیبت سیاه کنند
من موی در مصیبت پیری کنم سیاه

(5, s.196)

*(“Mən saçımı ona görə qaraltmıram ki,
Yenidən təzəcavan olub, günahlarımı təzələməyim.
Müsibət vaxtı paltarları qaraya boyayarlar,
Mən də qocalığıma yas saxlayıb, saçlarımı qaraldıram”)*

Buradakı sadəlik və müdriklik yalnız Rudəki şeirinə xasdır. Epitetlərdən əsər-əlamət görünür. Rudəki yaradıcılığında dərin xəlqilik prinsipi ilə bağlı olan bu keyfiyyət onun bütün əsərləri üçün başlıca təyinedici əlamət ola bilər.

Qətranın da özünəməxsus bədii təfəkkür tərzü və bundan doğan orijinal üslubu, stili vardır (4, s.31-40). Onun şeiri öz incəliyi və lətafəti ilə Rudəkini xatırlatsa da, qədim şeirin qanun-qaydalarını bütün incəliklərinə qədər gözləməsi, dilinin bəzən ifrata varan obrazlılığı, təkrirləri, zəngin daxili qafiyələri, ifadəsinin mətinliyi ilə Rudəki və başqa şairlərdən ayrılır:

مرغ وفا برون ز جهان آشیان گرفت
عنقا صفت ز عالم وحدت کران گرفت
از خون دل کنار زمین موج زد چنانک
ز آسیب مرج دامن مغرب نشان گرفت
طوفان درد کشتی دل را ز راه برد
سیلاب غم خرابه جان در میان گرفت (3, s.459)

*("Vəfa quşu cahandan ayrılıb başqa yerdə aşıyan etdi,
Ənqa kimi vəhdət aləmini tərk edib uzaqlaşdı.
Üfük ürək qanından elə dalğalandı ki,
Bu dalğadan qərbin də ətəyi qana boyandı.
Dərd fırtınası ürək yelkənini yollar üstündən götürdü,
Qəm seli can xərəbəsinə qoynuna alıb apardı...")*

Həyatı bu şəkildə, - yalnız obrazlarda, bəzən isə gətirilən nümunədə olduğu kimi, mücərrəd obrazlarda əks etdirmək isə Qətran şeirinə xas olub, onun əsas cəhətini təşkil edir. "vəfa quşu", "dərd fırtınası", "qəm seli", "ürək yelkəni", "can xərəbəsi" kimi metaforalar məhz Qətran Təbrizi üslubuna məxsusdur. XI əsr Şərq ədəbiyyatının başqa nümayəndələri kimi, Qətranda da şeir texnikası Rudəkidən fərqli olaraq xeyil mürəkkəbləşdirilmişdir. Bu iki sənətkarda varlığa, predmetə münasibət bambaşqadır və onların orijinallığını təşkil edən başlıca cəhəti də burada axtarmaq lazımdır.

Bertelsin Qətran Təbriziyə həsr etdiyi tədqiqatda, mövcud nöqsanları nəzərdə tutmaqla, rus şərqşünaslığında şairi öyrənmək işində ilk addımlardan biri kimi qiymətlidir. Alim yığcam sətirləri elə yazmışdır ki, bunlar hər kəsdə, o cümlədən rus oxucusunda qədim Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsinə maraq oyatmaya bilməz.

Beləliklə, əldə edilən nəticələr göstərir ki, təzkirə ədəbiyyatı Qətranı ustad şair kimi qəbul edib, yüksək qiymətləndirsə də, bir çox hallarda qaynaqlar və müəlliflik qarışdırılır, hansı qəsidə və ya rübainin Rudəkiyə və ya Qətran Təbriziyə mənsubluğunu ayırd edə bilmir.

XIX əsrdə şərqşünaslığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Avropada Azərbaycan şairinə bir qədər maraq oyandığını görürük. Lakin qərb alimləri Şərq ədəbiyyatına hələ təzkirələrin gözü ilə baxdıqlarından, bir sıra başqa şairlər kimi, Qətran Təbrizini də müstəqil olaraq tədqiq edə bilmirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairi öyrənmək sahəsində atılan addımlar xüsusilə nəzəri cəlb edir. Bu tədqiqat öz ciddiliyi və elmiliyi ilə Qətran Təbrizinin öyrənilməsi tarixində mühüm yer tutur. Şairin şeir dilinin Azərbaycan şərqşünaslığında tədqiqi öz mahiyyəti etibarilə əvvəlki tədqiqatdan fərqli olub, Qətran ədəbi irsinin müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsi işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatı bir küll halında qiymətləndirdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu axtarışlar bir sıra gözəl və dəyərli cəhətləri ilə, Orta əsrlərdə yeni Azərbaycan ədəbiyyatının başında durmuş Qətran Təbrizinin üslub baxımından geniş tədqiqinə zəmin yaradıb, yol açmış olur.

Ədəbiyyat

1. Бертельс Е. Низами. Творческий путь поэта. Москва: Издат. АН СССР, 1956, 262 с.
2. Бертельс Е. Избранные труды. Низами и Физули. Москва: Издат. Восточной литературы, 1962, 555 стр.
3. تبریزی قطران. دیوان. حکیم قطران تبریزیک چاپخانه شفق، 1954، ص 544.
4. Sadıqzadə F. Qətranın öyrənilmə tarixin. "ADU-nun elmi əsərləri" j., 1960, № 1, s. 31-40
5. رودکی آثار منظوم. اداره انتشارات دانش. مسکو: نعوکه: 1964، ص 340.

Н.Ф.Садыгова

Метафоры в произведениях Гатрана Тебризи
Резюме

Азербайджанский поэт XI века Гатран Тебризи в своих исторических стихах пользовался метафорами. Эти метафоры выделяются своей оригинальностью, которая отличает его стихи от стихов других поэтов Средневековья. Некоторые стихи спутаны со стихами Рудаки. В статье метафоры использованы в качестве доказательства этой мысли.

N.F.Sadigova

Metaphors in the Works of Gatran Tabrizi
Summary

XI century Azerbaijani poet Gatran Tabrizi used metaphors in his poems. These metaphors are distinguished by their originality. According to this originality his poems are differing from the poems of other poets. Some of the poems were mistakenly mixed with Rudaki's poems. The article used metaphors as the evidence.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

Z.B.TƏHMƏZOVA

e-mail: zerqelemtehzova96@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

QAZI BÜRHANƏDDİNİN DİLİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR*Açar sözlər: dialekt, şivə, leksika, ümumtürk, ədəbi dil**Ключевые слова: диалект, говоры, лексика, общетюрский, литературный язык**Key words: dialect, accents, lexical, turkish character, literary language*

Qazi Bürhanəddin qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai janrlarına xalq ifadələrini, söz və söz birləşmələrini gətirərək əruz vəzninə milli kolorit vermişdir. Klassik şairlərimiz arasında xalq danışığı dilindəki ifadələrdən, hikmətli sözlərdən, canlı danışığa məxsus ibarələrdən ən çoxu Qazi Bürhanəddin tərəfindən istifadə edilmişdir. Şairin poeziya dili XIII-XIV əsrlərin ədəbi dili ilə ümumxalq danışığı dilinin qovuşuğundan ibarətdir ki, buraya ləhcə elementləri və dialekt ünsürləri qarışmışdır (2, s.302).

Qazi Bürhanəddinin dili Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji və leksik səviyyələrini özündə əks etdirir. Onun şeirlərinin leksik tərkibi xalq dilinə bağlılığı, zənginliyi ilə seçilir. Bu məqalədə Qazi Bürhanəddinin “Divan”ından gətirilmiş nümunələr əsasında müasir Azərbaycan ədəbi dilinə münasibətdə dialektizm hesab olunan leksik vahidlərin bir qismini təqdim edəcəyik.

Ağu – “zəhər”: Sögmək ki, ləbündən çıvavü mədh ola bana, Nola, şəkərin ağusi gər bala dönərsə (3, s.71); Saqiya, sun içəlim ağunu biz, Məzə edələm ayağünü biz (3, s.415). *Ağu* sözü müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, bəzi dialekt və şivələrdə, canlı danışığı dilində “zəhər” mənasında işlənməkdədir.

Al – “hiylə”: Al etdi yanağün ki, yurəgümi qan edə, Bundan lətif aləm içində xud al yox (3, s.594); Necə bir al ilə lə'lün ala bu könlümüzi, Həmişə tatlu söz ilə boyaya ala dili (3, s.123). *Al* Ağcabədi, Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax dialekt və şivələrində *dil* sözü ilə birləşərək mürəkkəb söz kimi hiylə, ikiüzlülük, ikidillilik mənalarında istifadə olunur. Məsələn: Məni al dilə tutma, nə sözün var mərdana denən (Ağdam) (1, s.18); Aldılənən yazığı aparıf işə salıflar (Şuşa) (1, s.32).

Al – “qırmızı”: Yuxa bulıtda sanasın ki, düşər qövsü qüzeh, Al yanaxları ilə fıstıqı bərcuşdan uş (3, s.582). *Al* sözü qırmızı mənasında hazırda dilimizdə işlədilir.

Ari – “təmiz, pak”: Namusı qomışam ki, məgər hasil ola nam, Ari olayım ta ki, bulam ari bu gecə (3, s.307). *Ari* sözü Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz dialekt və şivələrində təmiz, saf, düzgün mənalarında çıxış edir. Məsələn; Aydan arıyam, sudan duruyam (Şahbuz); Aydan arı, sudan duru (Qazax) (1, s.25). Bu söz *ari* şəklində də Bakı, Xaçmaz dialektlərində təmiz, saf mənalarında istifadə olunur. Məsələn: Aydan ari, sudan duri (Bakı) (1, s.26).

Aş – “yemək”: Canana verələr, sənama, laş eşigündə, Zəhr ayağı canuma ola aş eşigündə. (3, s.112). *Aş* sözü qədimdə hər cür xörək; ziyafət, qonaqlıq; xörək adı mənalarında işlənmişdir. Bu söz danışığı dilində və şivələrimizdə bu mənaları qoruyub saxlamışdır. Məsələn; xəmrəşi, süddüaş, ayran aş (dovğa). *Aş* sözünün xalq danışığı dilində işlənən bəzi sözlərin tərkibində ziyafət, qonaqlıq sözləri ilə bağlılığını görmək olar. Məsələn; imamaşı, həcaşı, oruc aş (Şərqi Abşeron şivəsi). *Aş* sözü plov sözünün sinonimi kimi də əksər şivələrdə istifadə olunur. Məsələn; lobyalı aş, süddü aş, çığırtmalı aş və s. Müasir ədəbi dilimizdə yeməlxana mənasını verən aşxana sözündə *aş* leksemi öz qədim mənasını saxlamışdır. *Aş* sözü Basarkeçər dialektində ərşətə mənasında işlədilir: A Balle, aş pişiribənə? (1, s.27).

Ayağ//ayax//ayaq//əyağ – “piyalə, qədər”: Gözindən ayağ içicək ki, can ağzuma irişür, Umaram nüql üçün püstə vəlikən şol mühəlləsən (3, s.70); Ləbindən bir ayax içdük tolu sən, Nola gər məxzəni-əsrar olasan (3, s.76); Sun bizə, saqi, ayaq dəydi bulunmaz bayaq, Çünki cəhandur keçər, bizi qomağil yayaq (3, s.121); Gözlərin tatarı üçün canı pişkəş çəkərim, Ta ləbindən əyağ içəm, yə’ni ki, novruzdur (3, s.158). *Ayağ* sözü qədim türk dillərinin yazılı mənbələrində qədər, piyalə mənalarında işlənmişdir. Qazi Bühranəddin “Divan”ında ayağ sözündən yaranıb “saqi” mənasını verən *ayaxcı* sözünü də işlətmişdir: Həzəran Rüstəmi-dəstan eşigümdə ayaxcıdır, Vəli Bəhram gözüni göriçək ərligüm yoxdur (3, s.406). *Ayağçı* sözü get-gedə arxaikləşmiş, mənası daralmışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl ayağçı sözü iki mənada işlənmişdir: 1) qapı-qapı gəzib mal alıb satan; 2) xeyirdə və şərdə xidmət edən adam. Hazırda isə bu söz mənasını tamamilə daraldaraq ancaq idarə kuryeri mənasında işlənir (5, s.333). Lənkaran şivələrində *ayağçı* şəklində yuxarıda göstərdiyimiz mənalarda işlənir. Bu sözdən həm də kuryer mənasında da istifadə olunur: Ayağçımız zirəng adamdu (Salyan) (1, s.29).

Esrük//əsrüg//əsrük – “sərxoş”: Xəta ilə gözün gər bir ox urdı, Könülümə nola esrük tatarur (3, s.109); Canumuz əsrüg idi eşqin ilə Vəli nəfs ilə ayıldux, ilahi (3, s.163); Şundan bəri ki, cadu gözün çavın eşitdüm, Əsrük yatıban oynamağı hər dəm iş etdüm (3, s.124). Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində *əsrük* “sərxoş” mənasında işlənmişdir. Bu söz Qazax dialektində iki mənada işlənir: 1) əsrük – “sərxoş”; 2) əsrix – “ucaboylu, əndamlı qadın (1, s.165).

İrağ//irax – “uzaq”: Könüli kəndüyə qullab ilən götürdi saçı, İrağa atmağ üçün qaşı yaya saldı bəni (3, s.28); Bəni andan irax qılmax diləyən Sığındum ana şeytani-rəcimdür (3, s.164). Qədim türk yazılı abidələrində, M.Kaşğarının, Nəsiminin əsərlərində də *irağ* sözü uzaq mənasında işlənmişdir. *İraq* sözü hal-hazırda dialekt və şivələrimizdə “uzaq, kənar” mənasında, canlı danışqda məsəl və idiomatik ifadələrin tərkibində işlənir. Məsələn, “Gözdən uzaq olan könlüdən də iraq olar”, “səndən iraq”, “iraq olsun”, “üzdənirraq” və s.

Qancaru//xancaru – “haraya”: Gısusı küfri dutdı könülümü, Sizün qancaru vardı imanun (3, s.104); Xancaru baxarsam, sənəmə, səni görürəm, Billah, di axı, bu düşə tə’bir nədür (3, s.351). Dilimizin tarixi boyu q/x/h paralelliyi müşahidə edilmişdir. XVIII əsrdən sonra isə bu hadisə zəifləməyə başlamış və hancarı// hancaru variantı dildə sabitləşmişdir. Bu söz *hancarı* (Dərbənd, Quba), *hancaru* (Dərbənd), *hanjari* (Gəncə, Qazax) şəklində iki mənada işlənir: 1) necə? nə cür? 2) hara? hansı tərəfə? Məsələn: Hancaru istəsə üzvün bilərsən (Dərbənd); Sən bilmədin sədr hanjari getdi? (Gəncə, Qazax) (1, s.194).

Qutlu – “əziz, mübarək”: Bu gecə ayı ki gördüm yüzündə, ay günəşüm, Günüm mübarək, ayum qutlu, saldur nazik (3, s.666). Bu sözə digər qədim yazılı abidələrimizdə də eyni mənada rast gəlinir. Sözün kökü olan *qut* ləksəminə qədim yazılı abidələrimizdə şəkilçisiz təsadüf olunmur. Yalnız Qazi Bühranəddinin dilində *qut* sözü şəkilçisiz işlənmişdir: Yaqut qut olmağa lə’lün qatında hiç Dişün qatında yalğuzəqün xud bəhası yox (3, s.450). *Qut* sözü şivələrimizdə öz qədim mənasında deyil, başqa mənalarda istifadə olunur: Salyan şivəsində “tumurcuq” – Ağajdar yavaş-yavaş qut bağliyr (tumurcuqlayır); Cəbrayıl, Qazax, Qarakilsə, Meğri şivələrində “qüvvət, güc” – Bir tikə əppəx ye, ürəyində qut olsun (Qazax); Bir loxma çörəy al, ürəyində qut olsun, dayna! (Qarakilsə); Üş gündü qutdan düşüb (Cəbrayıl); Uşax naxoşduyup, lap qutdan düşüb (gücdən, taqətdən düşüb) (Meğri); Şəur şivəsində “yemək” – Sərdən ağzıma qut dəymiyip (1, s.318). Müasir Türkiyə türkcəsində qutlu sözü “mübarək, uğurlu” mənasında işlənir.

Suç – “günah”: Gözünlə görürəm, sənəmə, bəndə fənayi, Zira ki, görürlər suçu üzümde dəgülmü? (3, s.51). *Suç* sözü digər qədim yazılı abidələrimizdə də “günah, təqsir” mənalarında istifadə olunmuşdur. Müasir dilimizin dialekt və şivələrində isə iki mənada işlənərkəndir: 1) “növbə” (Hamamlı); 2) “təqsir, günah” (Cəbrayıl, Çənberək, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala) (1, s.446).

Uçmax – “cənnət”: Uçmaxda çün yüzünola huriyə nə məcal, Ol təndə ki, tapun ola hər ruha nə mahal?! (3, s.25). *Uçmax* sözü dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənalarda işlənir. Şamaxı dialektində uçmağ “cənnət”, Yardımlı şivəsində uçmağ “yıxılmaq”, Zaqatala şivəsində uçmax “ağacdən düşmək” mənalarında işlənir: Kişi ağacdən uçub əzilib (Yardımlı) (1, s.515).

Yayaq/yayağ – “piyada”: Can at salıban oldı piyadə rüxin içün, Üyürürdüm, ey şah, qapuna yayaqi, nə dersin? (3, s.51); Yayağ oldı könülüm, oynadı at, Ruxların deyəli bana şah mat (3, s.321). Bu söz *yayağ//yayax//yeyəğ* şəklində Dərbənd, Borçalı, Qazax, Ordubad dialekt və şivələrində “piyada” mənasında işlənir: Maşın düşməyəndə kəntdən asvəltəceg yayağ gəlmişig (Dərbənd); Yayax getsək yorularıx, gəlin maşına minək (Borçalı); Adam yayax gedəndə yorulur (Ordubad) (1, s.543); Qabağda bizdə avtobız olmiyeydi, qündə beş kərən yeyəğ gedeydüg (Dərbənd) (1, s.549). Qədim ədəbi dil nümunələrində də *yayaq* sözü eyni mənada işlənmişdir.

Yazı – “çöl”: Gözümün yaşı gərək bir gün Sığmaya yazılara tağa, taşa (3, s.638). *Yazı* sözü Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax, Laçın, Oğuz, Ordubad, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan dialekt və şivələrində “çöl, səhra, düzənlik” mənalarında işlənir: Quvatdıya <Qubadlıya> gedəndə yazı getdix’cə qutarmır (Laçın); Yazıdan çayacan yağış məni döydü (Zəngilan); Qavaxlar susuz yazılar çoxudu (Füzuli); Yazıda qoyun da otduyur, mal da otduyur (Şahbuz). Kürdəmir və Kəlbəcər dialektlərində “təzək” mənasında istifadə olunur (1, s.544).

Yeg – “yaxşı”: Niyyətüm oldur ki, niyyət özgülərə qılmayam, Yeg demişlər mö’minün zira əməldən niyyətin (3, s.500). *Yeg* sözü bəzi şivələrimizdə *yeg//yey//yeyə* variantlarında qorunub saxlanmışdır. Cəbrayıl, Gədəbəy, Göyçay, Xanlar, İmişli, Meğri, Ordubad, Şamaxı, Tərtər şivələrində *yey*, Quba, Ordubad dialektlərində *yeg*, Mərzə, Şirvan şivələrində *yeyə* şəklində işlənir: Mənim bir dostum var sizdən yeyə olmasun (Şirvan); Oğul, indi yaşamax yeydir // eydir (Naxçıvan) (5, s.329); Sənnən yeg olmasun, yaxşıdı (Ordubad) (1, s.545); O, sənnən yey danışır (İmişli); Munun ölməgi qalmağınnan yeydi (Meğri) (1, s.549).

Tədqiqatlar göstərir ki, Qazi Bühranəddinin dilində işlənmiş sözlərin xeyli hissəsini dialekt leksikası təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi ümumtürk səciyyəlidir, buna görə də, onları qədim leksik vahidlər hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2007
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, 2018
3. Bühranəddin Q. Divan (Tərtib edən: Səfərli Ə.). Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2005
4. Qədimaliyeva A. Qazi Bühranəddin “Divan”ının leksikası. Bakı, 2008
5. Səfərli Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, 2008
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008

З.Б.Техмезова

Лексические диалектизмы в языке Казии Бурханеддина

Резюме

В статье говорится о лексических диалектизмах в произведениях Казии Бурханеддина, который являющегося выдающимся представителем азербайджанской классической литературы XIV века. Художественный язык Г.Бурханеддина отражает фонетических, лексических и морфологические свойства азербайджанских диалектов. Исследования показывают, что некоторые лексические единицы, употребляемые в произведениях поэта больше не используются в современном литературном языке. Большинство этих единиц встречаются в диалектах азербайджанского языка. Некоторые из этих слов имеют общетюркские корни. По этой причине можно считать, что эти лексические единицы очень древние.

Z.B.Tahmazova

Lexical Dialectics in the Language of Gazi Burhanaddin
Summary

The article speaks about lexical dialectisms in the works of Gazi Burhanaddin who is an outstanding representative of the Azerbaijani classical literature of the XIV century. The artistic language of Gazi Burhanaddin reflects the phonetic, lexical and morphological properties of Azerbaijani dialects. The studies show that some lexical units used in the works of the poet are no longer used in modern literary language. Most of these units are found in the dialects of the Azerbaijani language some of these words have common Turkic roots. For this reason, we can assume that these lexical units are very ancient.

Rəyçi: filol.f.d., dos. F.Z.Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2018

Ü.T.YUSUBOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİVLƏRİN BAŞLICA LİNGVİSTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: *numerativ, numerallaşma, struktur əlamətlər, kommunikativ xüsusiyyətlər, pragmatik aspektlər*

Ключевые слова: *нумератив, нумерализация, структурные признаки, коммуникативные свойства, прагматические аспекты*

Key words: *numerative, numbering, structural features, communicative properties, pragmatic aspects*

Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sistemində numerativlərin də xüsusi yeri vardır. «Numerativ» termini «ədədi vahidlər» (sözlər, ifadələr, cümlələr) mənasındadır. Numerativlər haqqında çox nadir hallarda qrammatika (morfologiya) kitablarında məlumat verilir.

Qrammatik sistem struktura görə müəyyənləşir. Həmin sistemdə numerativlər də fərqləndirilir, birləşmə daxilində seçilir.

Dildə ədəbi sözlər və kəmiyyət ifadələri arasında numerativ əlaqə və münasibətlər mövcuddur. Bu baxımdan numerativlər dilin morfoloji təbəqəsində xüsusi funksiyalara malikdir.

Ünsiyyət prosesində kəmiyyət – ad birləşmələrinin struktur variantları meydana gəlir. Ölçü adlarının birliyi yaranır. Beləliklə, numerativlər dəqiqləşdirir, anlayışa, kəmiyyətə, predmet və hadisələrə, başqa dil işarələrinə insanın ayrı-ayrı intellektual və emosional cəhətlərini ortaya çıxarır.

Linqvistikada dil vahidlərinin strukturuna yanaşma prinsipləri belədir; «struktur dedikdə bütövün daxilində müxtəlif tipli ünsürlərin vəhdəti anlaşılmalıdır. Struktur şaquli xətt üzrə əlaqə və qarşılıqlı asılılıqdır» (1, s.28)

Numerativlər numerallaşma hadisəsinin nəticəsi kimi ortaya çıxır. T.V.Jerebilonun linqvistik terminlər lüğətində numerallaşmanın mahiyyəti açılır. Dilin strukturunda baş verən proseslərdən biri də numerallaşmadır. Yəni say sistemində numerativ vahidlərin meydana çıxmasıdır. «Numerallaşan dil» ifadəsi də həmin kontekstdə yaranmışdır. Numerallaşma müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin ədədi sözə keçməsidir; bu proses individual şəkildə gedir. (2, s.45)

Numerallaşma – müəyyənlik bildirən sayın ismin mənası ilə birgə qazanılmış, əldə edilmiş anlamıdır. Numerallaşma sözügedən anlayışı müəyyənləşdirir. Sözü, ifadənin numerallaşmış mənası bu prosesdə əsas götürülür. Həmin proses linqvistikada *transpozisiya* (lat. *transpositio* – başqa yerə qoyma (qoyulma), başqasının yerinə qoyma, yerini dəyişdirmə) da adlandırılır. (3, s.76)

Nitq hissələri sistemində keçid hadisəsi bu hadisə daxilində izah olunur. Sözü qrammatik dərəcəsi dəyişir. Söz sinkretik hala keçir, demək olar ki, yeni nitq hissəsi yaranır. Buna dilin morfoloji sistemində sinkretizm də deyirlər. Transpozisiya terminin anlamı isə «sözü mövqe dəyişməsi»dir.

Azərbaycan dilində sözü şəklini dəyişmə, kökündən dəyişmə tipləri belə, bir sırada müəyyənləşir: çoxmənalılıq, omonimlik, şəkildəyişmə, transpozisiya və variantlılıq. Transpozisiyanın bir tipi olan numerallaşmada sözü qrammatik və formal-semantik tərəfi dəyişir. Assimetrik şaxələnmə yeni məna yaradır.

Transpozisiya terminin dilçilikdə digər mənaları da mövcuddur. Qeyd edək ki, transpozisiyanın 12 növündən (substantivləşmə, pronominallaşma, adektivləşmə, numerallaşma, adverbiallaşma, verballaşma, modallaşma, predikativləşmə, partikullaşma, konversiya və s.) bəhs olunur (4, s.141)

Biz bu məqalədə transpozisiya növlərindən yalnız numerallaşma, numerativ struktur məsələsindən bəhs edəcəyik.

Numerativlər leksik-qrammatik cəhətdən xüsusi numerativlər (1) və nisbi- funksional (2) olmaqla iki qrupa ayrılır.

Xüsusi numerativ funksiya daşıyanlar əsl numerativ sözlərdir. Digər qrammatik funksiya daşıyanlar isə «funksional» və ya «nisbi» numerativlərdir. Sonuncular funksional yük daşıyırlar. məs., «*dəst*» sözünün həmin binar (ikili) funksiyalarına (fakültativ) nəzər salaq: *bir dəst gül-bir dəstə gül. Dəstə kənddən aralanmışdı.*

Azərbaycan dilində numerativlərin əsas struktur tiplərini belə təsnif etmək olar:

1) say + sadə num. + isim: *bir ton balıq, iki dənə səbət, iki şırım iz* və s. Sonuncu numerativin üzərində dayanmaq maraqlıdır. «Şırım» sözü burada numerativ kimi işlənir, amma onun bir neçə mənası mövcuddur. 1. Torpaqda kotanın və ya başqa alətin açdığı dərin iz, zolaq. Tarlalar şırımlarla suvarılır. – Gülşən dayanıb traktorun səsinə qulaq asır, çevirdiyi torpağa, açdığı şırımlara tamaşa edirdi (Ə.Vəliyev). Həmin söz məcazi mənə də kəsb edə bilər: Üz-gözündə şırım görünür (yəni zolaq, xətt, tikiş yeri, çapıq yeri)

2) say + düzəltmə num. + isim: *bir tonluq çən* (Tonluq numerativi-rəqəmlərdən sonra gələrək maşının neçə ton yük apardığını, kranın neçə ton qaldırdığını və s. bildirir. 25 tonluq maşın. – Bakıda hazırlanan *12 tonluq hidravlik qaldırıcı kran* da dost ölkəyə göndərilmişdir. «Kommunist» q., (5, s.196); *iki çarılıq dəri, üç metrlik məsafə* və s.

–lıq, -lik şəkilçisi bu strukturda diqqət çəkir.

Azərbaycan dilində numerativlər identik strukturu ilə seçilir. Məs.: *beş manat pul, beş barmaq məsafə, doqquz qram medal* və s.

Numerativlər Azərbaycan dilində evfemistik ifadə kimi çıxış edirlər. Məs.: Məşədi Həsən *doqquq qram donuz əti* almaq qərarına gəldi. Bu cümlədə numerativ söz «müsəlman üçün qadağa, yasaq» edilən «donuz əti»ni ifadə etmişdir. Müsəlman heç vaxt donuz əti almaz. Burada məcazi mənə həmin mənanı əvəz edən, evfemizmin, «yumşaq ifadə»nin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Omonim numerativlər dildə çox işlənir: *iki diş alma*. Diş sözü ilə omonimdir. Dişi batmaq, dişi qarnında məcazları da dilin ifadəlilik imkanlarını genişləndirir.

Dildə böyük kəmiyyətlər qeyri-müəyyən şəkildə numerativlərlə də ifadə edilir. Məsələn, «dörd» və «qırx» numerativləri bir-birinə münasibətdə kontrast yaradır. Məs.: *qırx kötüklük zaman-qış qurtardıqdan sonra davam edən şaxta, soyuq mənasını ifadə edir.*

Qırxında yorğalamaq-çox yaşı olduğu halda, cavanlıq fikrinə düşmək, yaşına yaraşmayan hərəkətlərdə olmaq. Qırx gün qırx gecə toy etmək (ən çox), on qarış torpaq, on qat ev, on qatım su, bir qara qəpik, bir qiymə ət – ətini qiymə çəkmək məc. – tikə-tikə doğramaq; iki sandıq ədəbiyyat – nəşr edilməsi mümkün olmayan, heç kəsə lazım olmayan və ya qadağa qoyulmuş əsərlər haqqında.

Parça numerativi: Dünyanın sirrini görürəm ordan... *Bir parça sümükdür* sevdəsiz insan (S.Vurğun)

Nəfər – insan bildirən isimlərdən əvvəl gəlir: *iki nəfər mühəndis.*

Müəyyən miqdar sayları çox vaxt numerativ sözlərlə işlənir. Həmin sözlər sayla isim arasında gəlir, xüsusi «qəlib» təşkil edir və bir növ dəqiqləşdirici, aydınlaşdırıcı rol oynayır.

Numerativ strukturun tərkibi dilin qrammatik qanunlarına əsaslanır, nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edir. Məs.: 220 cüt çəkmə, 200 par sapoq (iki yüz cüt sapoq). Birinci komponent həm rəqəmlə, həm də sözlə yazıla bilər. Bunlar iyerarxik qaydada birləşərək daha yüksək tərkib yaradır. Burada iyerarxik bağlılıq vardır.

Numerativ layın strukturunda düzəltmə vahidlər də əsas yerlərdən birini tutur. Bu formalar ədəbi dilin qrammatik (morfoloji) normasına tam uyğun qurulur. Belə sözlərdən kəmiyyət kateqoriyasında normadan danışarkən bəhs olunur. Bəllidir ki, kəmiyyət kateqoriyasının başlıca əlaməti cəmlik (çoxluq) bildirməsindən ibarətdir. Həmin kateqoriyada cəmlik (çoxluq)

bildirmək aparıcı yer tutur. A.Miriyev namizədlik dissertasiyasında yazır: «Azərbaycan dilində numerativ sözlərdən ibarət leksik vahidlər mövcuddur. Bu sözlər miqdar sayı ilə isim arasında işlənərək aydınlaşdırıcı xarakter daşıyır. Məs.: beş baş qoyun, yüz sentner pambıq, on ton yük və s.

Numerativ sözlərə qoşulan *-larla...*, *-larca morfoloji göstəriciləri* vasitəsilə mücərrəd çoxluq, cəmlilik, sonsuz sayda miqdar ifadə edilir: *yüz tonlarla neft, min hektarlarla torpaq* və s.

Son vaxtlar isə *-larla*, *-larca* numerativ sözlərə qoşularaq zidd qrammatik norma yaradır: ...yüz minlərlə manatlıq əlavə məhsul satılmışdır (Kommunist qəz., 3.12.1971), ...mineral yataqları ehtiyatı milyonlarla...tondur. (Kommunist qəz., 12.3.1975) və s. (6, s.18 (33 s.)

Həmin fikirlərə numerativlərdən bəhs edilən digər əsərlərdə də rast gəlmək olur (7, s.47-53)

Qeyd edək ki, kəmiyyət kateqoriyası çərçivəsində üslubi normalılığın meydana çıxmasında numerativ formaların da rolu vardır. Belə ki, *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisi miqdar saylarına qoşularaq çoxluğun ümumiləşdirilməsi anlayışını bildirir. Məsələn: on, yüz, min, milyon, milyard kimi miqdar saylarından *-lar*, *-lər* şəkilçisi ilə düzələn onlarla, yüzlərlə, minlərlə, milyonlarla, milyardlarla kimi ümumiləşdirici saylar bu qəbildəndir.

Numerativlər daha çox ölçü vahidlərindən ibarətdir. Ölçü vahidləri dilin inkişafında sistemləşir. Məs.: iki dirhəm, üç misqal (miskol tacik dilində) bir nimçə bal, beş funt arpa, on pud taxıl və s.

Miqdar saylarına yanaşan və onlarla birlikdə işlənən sözlər, bir qayda olaraq, qrammatik funksialılığa görə cəm şəkilçisi qəbul etmirlər. Lakin ümumiləşdirici miqdar saylarından sonra işlədilən sözlərdə üslubi çəlalıq ifadə olunduğuna görə cəm şəkilçisi işlədilməsi üslubi norma kimi qəbul edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində onlarla dəstələr, yüzlərlə adamlar, minlərlə evlər, milyonlarla ulduzlar, milyonlarla işıqlar kimi ifadələr üslubi baxımdan norma sayıla bilər (8, s.88-89 (280 s.)

Variativlik nitq (danışiq) şəraitindən və həmsöhbətlərin sosial və məhəlli mənsubiyyətlərindən asılı olaraq, meydana gələn nitq müxtəlifliyi, nitq fərqləridir. Bu xüsusiyyət numerativlərə də xas olan cəhətlərdəndir. Həmin xüsusiyyət numerativlərin struktur variantlarını yaradır. Numerativlər struktur variantlarına görə də təhlil edilməlidir. Eyni mənalı numerativ müxtəlif formada təzahür edir, işlənir, ifadə olunur. Məs.: *bir cürə ərzaq payı – bir pay ərzaq*.

Numerativlərin qrammatik və leksik-semantik əlamətləri ilə birgə onların struktur variantlarını da üzə çıxarmaq tədqiqatlarda bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur (9)

Sonuncu əlamət kontekstual və janr-üslub şəraitində mümkünləşir. Yəni variantlar bu şərt daxilində formalaşır. Məs.: *bir qab su – bir bardaq su – bir stəkan su – bir qaşiq su, bir çömçə su* və s.

Variantı sayla isim arasında işlənmiş kontekstdə variasiya olunmuş qab, bardaq, stəkan, qaşiq, çömçə sözləri yaratmışdır. Bu, variantların bir növü kimi özünü göstərir. Və ya, «*üçmərtəbə daş bina*» (*üçmərtəbəli daş bina*) *Morfoloji variant fərqli forma yaratmışdır. «Üç manat pul» (üçcə manat pul). Üç, ancaq üç. Üçcə manat pulum qalıb. – Bürcəliyev əmr verdiyi vaxtdan cəmisi üçcə saat vaxt keçmədi ki, Bəbirbala mühəndis Arif Bəylərzadəni taparaq maşına əyləşdirib, idarəyə gətirdi (S.Rəhimov)*

İki sort alma – iki növ alma variantlararası nitq situasiyasında üslubi fərq yaradır.

Yüz cür şey – yüz cürə şey: Növ, çeşid, qisim mənasında: Mağazada yüz cür şey var. Qızın qohum-əqrəbələri hərə *bir cürə pay* götürüb, qızın cehizində olan nöqsan şeyləri dolduracaqlar (R.Əfəndiyev)

Dilimiz metaforik numerativlərlə də zəngindir: beq misqal qızıl (tacik dilində: panc miskol dar. Belə metaforik ifadələr mətnədə bədii vasitə rolunu oynayır. Bunlar məna köçürülməsi kimi nitqi gözəlləşdirməklə yanaşı, adları olmayan əşyalara da ad verir. Əsasən, təsir göstərir, müəyyən bir cəhəti bədii əsərlərdə nəzərə çatdırır.

Bizə elə gəlir ki, metaforlaşma prosesi dildə ayrı-ayrı numerativ vahidlərin məcazlaşması yolu ilə kifayətlənmir. Müxtəlif isimlərin (məs.: qaşiq, dolça, sürü və s.) birləşməsi nəticə-

sində numerativ metaforalar yaranır. Məs.: bir sürü qoyun (Azərbaycan dilində) – bir sürü insan (türk dilində)

Numerativlər yalnız dil faktı deyil, eləcə də nitq aktıdır. Numerativ təbəqə nitqdə iki şəraitdə meydana çıxır: 1) sintaqmatik şəraitdə, 2) paradiqmatik şəraitdə.

Bəllidir ki, dilin hər bir vahidi (sözü, söz birləşməsi, cümləsi və s.) gizli şəraitdə əlaqəyə girirlər. Bu əlaqə növü 3 cür olur: 1) sintaqmatik (sınıflararası əlaqə), 2) paradiqmatik (və ya assosiativ), 3) iyerarxik (daha mürəkkəb vahidin tərkibinə daxilolma əlaməti)

Paradiqmatik münasibətdə olan vahidlərin struktur, sintaqmatik əlaqəli vahidlərin isə sistem təşkil etdiyi fikri geniş yayılmışdır. Məs.: Kənddən bir dənə biyar araba gətirib, qabanın əmcəyinin içinə yığıb özüm də üstündə yola düşdüm (Ə.Haqqverdiyev).

Ümumiyyətlə, sintaqmatika və paradiqmatika qarşılıqlı asılılığı təsvir edilmədən dilin hər hansı təsviri tam sayıla bilməz. Numerativlər dildə az miqdarda olsa da, xüsusi pragmatik şəraitdə meydana çıxır və nitq aktını, nitq fəaliyyətini nizamlayır. Məs.: *Bir araba cehiz aparırdılar. Bir cim piy də yeməyə qatdılar.* Qeyri-müəyyən bu şəxslə təktərkibli cümlələri «bir araba cehiz», «bir cim piy» numerativ qəlibi nizama salmışdır. «Cim» sözü «xalis, qatışıq olmayan və ya çox az olan» anlamındadır. Həm söz «başdan-başa, bütövlə» mənasında da istifadə olunur: *Çörək cim südlə* yoğrulmuşdur.

Numerativ layla bağlı sintaqmatik əlaqə, hər şeydən öncə, kommunikatv funksiyanı yerinə yetirir. Realizə etmə cəhdlərinə əsasən numerativ vahid nitq elementi kimi informasiya ifadə edən nitq parçalarını (məs., bir cür göyərçin, iki dəst paltar və s.) və bu hissələrdən yaranan mətni formalaşdırır: *Bir cüt göyərçin idilər. Bu göyərçinlər günlərin bir günü dənizdə üzdülər. Hər iki göyərçin dənizin təkinə getdilər, əbədi olaraq gözlərini yumdular...*

Numerativ layın sintaqmatik şəraiti paradiqmatik şəraitindən öncə yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, tarixən nitq faktı dil faktından əvvəl mövcud idi. Nitq zəncirindəki numerativlər (nəfər, dənə...) eyni məkanda rəngarəng elementləri qoymaqla sınıflardaxili paradiqmatik mövqeləri formalaşdırmışdır. Bu zaman numerativlərdən ibarət paradiqmaların əmələ gəlməsi və inkişafı sintaqmatik münasibətləri zənginləşdirmişdir.

Numerativ lay dil sisteminə mühüm kommunikatv əlamətlərə malikdir. Numerativlərin kommunikatv xüsusiyyətlərindən biri onların işləndiyi cümlələrin müxtəlif intonasiyalarda deyilməsidir. məs.: *Bir cam su gətir.* «Cam» numerativinin işləndiyi bu cümlədə təhrik çaları vardır. A.Axundov yazır ki, əmr intonasiyasının ikinci kommunikatv növü kimi təhrik növünün bir sıra çaları mövcuddur: çağırış, buyurq, təkid, komanda. Təhrik növünün semantik mənzərəsində nəzərə çarpan ümumi cəhət budur ki, icraçı dinləyicidən asılı deyil. İntonativ cəhətdən isə bu kommunikatv növ üçün məntiqi səciyyəvi cəhət vurğudur. Təhrik intonasiya növünü, demək olar ki, bütün çalarlarında sintaqmın üzvlərindən biri məntiqi vurğulu olur. Buyurq çalarının intonativ ifadəsində də sintaqmın üzvlərindən biri məntiqi vurğulu olur:

Bir cam su gətir. (11, s.305 (392 s.)

Numerativlər də digər kəmiyyət göstəriciləri kimi kommunikasiya üçün əsas olan məlumatları daşıyır və onların vasitəsilə insana ətraf aləmlə əlaqə qura bilir. Dilin şərtləri numerativləri də məna daşıyan vahidlər kimi dərk etməyə imkan verir. Pragmatik semantika pragmatiklərin mənasını açır; mənanın gerçəkləşməsinə təsir edən amillər nədən ibarətdir, mental leksikonda mənanın rolu necədir, insanlar ətraf aləmlə nə cür bağlılıq yaradır. Məna kontekstdən asılı olaraq, açılır. Məna numerativ sözdə, ifadədə kontekst faktorundan asılı olaraq, təyin edilir. Digər bir halda məna danışanın və dinləyənin kommunikatv niyyətinin, məqsədinin nə cür həyata keçirilməsindən gedə bilər. Məs.:

1) Allahyar mollanın məsləhəti ilə *on nəfər adam* tapıb danışmış, onları qızın dalınca göndərmişdi (İ.Şıxlı)

2) *Bir baş dana* bir naxırın adını korlayır (İ.Məlikzadə)

3) Yadına düşdü ki, Xalidgildə *bir dənə də ağcaqanad* yox idi (İ.Məlikzadə)

4) *İki dənə arxalı stul* yan-yanə çarpayaya bitişdirilmişdi (İ.Məlikzadə)

- 5) Get ustanın yanına, *iki cüt təkər* bağışlayıb, al gətir (İ.Şıxlı)
- 6) *Bir cüt qırqovul* çadırın ətrafında hərlənib yem axtarırdı (İ.Şıxlı)
- 7) Təpənin başına çatanda *bir dəstə uşaq*la qarşılaşdı (İ.Şıxlı)

Cümlə içərisində verilmiş bu qəbildən olan numerativlər kommunikativ-praqmatik situasiyada yüklənir.

Xüsusi numerativlər, «ədədi lay» müxtəlif struktur variantları meydana çıxarır. Bunlar üslubi və kontekstual şəraitdə meydana çıxır, nitqdə nizama salınır, kommunikativ situasiyada konsentrasiya olunur. Numerativlər implisit fikri (yalnız təsəvvür edilən, dildə bilavasitə ifadə olunmayan fikri) saxlayır (məna nəzərdə tutulur), adresat lazım olan gücləndirici fikri itirir: yeddi kasıb adam-bir cavab. Kontekstdən asılı yaxud məna kommunikativ situasiyada emosional qiymət alır, bu zaman diametral əksiklik yaranır.

Numerativlər kommunikativ strategiyanın elementidir. Müxtəlif diskurslarda praqmatik funksiya həmin vahidlər vasitəsilə də gerçəkləşə bilər. Numerativlər verbal vahid kimi diskurslarda işlənir. Kəmiyyət numerativləri müəllifin aktuallaşan intensiyasının (niyyət və məqsədinin) nüvəsini təşkil edir, bununla da mühüm funksiyalar yerinə yetirilir. Məlum olduğu kimi, say mətnində presizion informasiyanı aktuallaşdırır. Dəqiq kəmiyyət görünür. Məs.:

100 il də dolanıb keçsə o vaxtdan,
Unutmaz aləmdə əhli-hal məni (S.Vurğun)

Tutaq ki, yeddi göy, yeddi yeri sən
Yeddi min il qalıb, bildin əzbərdən.
Axıra çatsa da, bu yeddi min il,
Dünyanın axırı görünən deyil (Nizami Gəncəvi)

Numerativlər üçün bir qədər səciyyəvi olan cəhət intensiya arzu, niyyət, məqsəddir. Bu məqsəd müxtəlif illokutiv gücü yaradır. Nitq aktı bu hesaba güclənir. Bu söz və ifadələr yenitipli kommunikativ situasiyalarda şərh olunur və informasiya kimi ötürülür. **Məs.:** «vaqon» (beş vaqon pambıq». Vaqon pambıqla yüklənmişdir.

Numerativlər nitq formulu kimi diskursiv funksiyaları da yerinə yetirir, adresatın fikir və reaksiyalarını doğurur. Nitq formulu kimi numerativlər deyildiyi kimi, illokutiv gücə malikdir. Məs.: poeziya dilində həmin xüsusiyyəti görmək olur:

İki nəfər elçi gəlir (S.Vurğun)
Çox: Sizi çox görməsin tanrı ellərə (S.Vurğun)
Çoxdur Qarabağda gözəl sənəmlər (S.Vurğun)
Məndən çox uzaqdır hər bəla, hər qəm (S.Vurğun)

Beş çuval arpa: Nə çuval dibində bir arpa vardır, nə də təknəmizdə quru bir çörək... (S.Vurğun)

Nəticə olaraq aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

Numerativlərin struktur-semantik və kommunikativ-praqmatik aspektdə təhlili göstərir ki, göstərilən dil vahidlərinin böyük əksəriyyəti köhnə, arxaik xarakter daşısa da, bunlar kifayət qədər canlı nitqdə istifadə olunur.

Beləliklə, numerativ vahidlər ümumlinqivistik müşahidədən əsasında öyrənilir. Predmetin ölçüsünü təyin etmək məqsədi daşıyır, kəmiyyət göstəricisi norma səviyyəsinə qalxır: bir qaşq yemək, bir bardaq su...

Təhlil göstərir ki, numerativlər kommunikativ situasiyada funksionallaşır. Numerativlər vasitəsilə qarşılıqlı məlumat mübadiləsi, xəbər alıb-vermə, ünsiyyət vasitəsi təmin olunur. Numerativlər də dildəki ifadə vasitələrinin sisteminə daxildir, nun kodu məlumat kanalıdır. Danışq məqamı danışan və dinləyən arasındadır. Danışq məqamı numerativlərin işləndiyi mövzu, gerçəklik, prepozisiya və referensiya ilə əlaqədardır. Bu kimi məzmun danışanın çoxsaylı intensiya (niyyəti, məqsədi) ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Реформатский А.А. Что такое структурализм? Вопросы языкознания, М., 1957, № 6
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр-е и дополн.- Назрань: Изд-во «Пилигрим», 2010
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 2003
4. Современный русский язык. Система основных понятий: Учебное пособие. Селезнева Л.Б., Пережогина Т.А., Шацкая М.Ф. М., 2003, Часть I,
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., Bakı, Elm, 1987
6. Мириев А.В. Грамматические нормы в языке Азербайджанской печати (70-е годы). Автореф. дисс...канд.филол.наук. Баку, 1980
7. Xəlilov R., Əlizadə A. Azərbaycan dilində numerativ sözlər.- Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası, 1967, № 2
8. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004
9. Джумаев А. Нумеративы в таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол.наук. Душанбе, 1990
10. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984

У.Т.Юсубова

Главные лингвистические особенности нумеративов в азербайджанском языке

Резюме

В статье изучается ряд общелингвистических вопросов нумеративных единиц по материалам азербайджанского языка. В нумерализации, являющейся одним из типов транспозиции, изменяется грамматическая и формально-семантическая сторона слова, ассиметричное разветвление создает новый смысл. В статье речь идет о нумерализационно-нумеративной структуре, которая является одним из видов транспозиции. Раскрывается суть процесса нумерализации, отмечаются характерные черты. Анализируются структурные типы, варианты, процесс функционализации в процессе речи, отличия вклада в общение.

U.T.Yusubova

The Main Linguistic Features of Numeratives in the Azerbaijan Language

Summary

The article discusses a number of general linguistics issues of numerative units based on materials devoted to the Azerbaijan language. Numbering, that is one of the types of transposition, changes grammatical, as well as formal and semantic side of words; asymmetric branching creates a new meaning. In general, this article deals with numbering and numerative structure that is one of the transposition types. The essence of the numerative process is revealed and the characteristic features are noted in this article. It is analyzed the structural types, variants, as well as the functionalization process in the process of speech and characteristics of contribution to communication.

*Rəyçilər: prof. N.Xudiyev,
ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası
(16.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №08)).*

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2018

С.Ф.АБДУЛЛАЕВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: семема, характер устойчивости, терминологическая чёткость, лексико-семантические варианты, длительность, ограничитель функций.

Açar sözlər: semema, sabitliyin xarakteri, terminoloji dürüstlük, leksik-semantik variantlar, müddət, funksiyanı məhdudlaşdıran.

Key words: semema, nature of resilience, terminological clarity, lexico-semantic options, duration, function limiter.

В современном русском, азербайджанском и польском языкознании изучение семантических группировок глаголов разных классов по способам их действия и результативности основано на значительной и длительной научной традиции. На базе русского языка данным вопросом в XIX и XX столетиях занимались А.Х. Востоков, Г.П. Павский, Н.П. Некрасов, А.А. Потебня, В.В. Виноградов. В азербайджанской лингвистике немалый вклад в разработку указанной проблемы внесли такие учёные, как В.Л. Ибрагимова, Р.Г. Гасимова. Среди польских исследователей назовём А. Мировича, И. Дулевича, И. Грека-Пабиса, И. Марыняк и других.

На материале трёх названных в нашей статье языков в центре внимания неизменно оказывались особые, точнее сказать, характеризованные способы действия. Сфера этих действий может быть широкой. Среди интересующих нас – усилительные, длительные и ограничительные способы действия. Они же в свою очередь в речи или в тексте порождают, как правило, некоторое (а порою и весьма значительное) количество вариантов. Это глаголы, обозначающие факторы перехода из одного состояния в другое, многократного, прерывистого, либо длительного спектра действия.

Мы сосредоточим основное внимание на глаголах движения на примере указанных языков неродственных групп. Этих глаголов в целом в русском, азербайджанском и польском языках соответственно насчитывается немного. Более того, в современной лингвистической литературе достаточно подробно освещён важный вопрос об их конкретно-процессуальном значении. Например, длительность того или иного процесса вполне может быть в речи или в тексте конкретизирована. «Алёна Гурьевна и то час целый где-то прогуливалась» (А. Островский). Значение длительности глаголов движения может быть также энергично усилено путём повторения глагольной (или нескольких глагольных) формы (форм). Например: «Ну бежала-бежала да по дороге и приостановилась на кратковременный привал» (Чехов).

Тем не менее ряд вопросов, связанных с выдвинутой в настоящей статье проблемой, до сих пор окончательно не решён. Так, остаётся во многом открытым вопрос о терминологической сущности глаголов движения в указанных языках. Далее, недостаточно, на наш взгляд, освещены проблемы, связанные с установлением пределов длительности этих видов глаголов с последующей результативностью. Аналогичных примеров можно привести очень много. Мы привели два примера исключительно в иллюстративных целях, без соответствующего лингвистического анализа их терминологии и сопроводительными способами действия. И потому примечательно, что ряд русских, азербайджанских и польских учёных, как правило, ищет свой угол зрения для разрешения выдвинутой в статье проблемы.

Удаётся в частности, выяснить, что В.Л.Ибрагимова, к примеру, обращает внимание на структурную коррелятивность глаголов движения: «Изучение глаголов движения в современном русском языке имеет давнюю традицию. Эти глаголы обращали на себя внимание прежде всего своей морфологической соотнесенностью (парностью), например: *бежать бегать, лететь летать, вести водить* и др. При этом одни ученые обращали внимание на различия в семантике соотносительных глаголов» (5, с.65). «Чаще всего сюда включались слова, обозначающие пространственное перемещение» (5, с.65).

Т.Д.Сергеева в свою очередь обращает главное внимание именно на комбинаторное варьирование префиксальных образований с глаголами движения: «Свойство глагольных префиксов избирательно реализовывать свои значения в зависимости от лексико-семантического варьирования внутри мотивирующей глагольной лексемы уже неоднократно отмечалось в лингвистической литературе» (9, с.39). По её мнению, «компонентный состав лексического аспекта глаголов движения наиболее полно сохраняется в отглагольных именах, более того, в подавляющем большинстве случаев глаголы движения в русском языке способны мотивировать существительные только тогда, когда они обладают компонентами движения, перемещения в пространстве» (10, с.55).

Мы от себя симптоматично добавим, что перемещения в пространстве современными лингвистами также рассматривается с разных позиций. Так, в установлении терминологической сути глаголов движения выделяют постоянно или непостоянно-непрерывное значение, ограничено либо неограниченно-кратное значение, потенциальное, обобщённо-фактическое и т.д. Очевидно, что мы перечислили индивидуальные свойства глаголов. Но ведь любое языковое явление возможно не только разграничивать по отдельным составляющим его компонентам, то есть дифференцировать, но и группировать, а, следовательно, в дальнейшем и унифицировать. Унификация же одновременно с тем приводит к признанию некоего, в известном смысле уникального соответствующего лингвистического явления. Нас интересует терминологическая суть глаголов движения.

Вот почему после дифференциации лингвист В.В.Ямалова в свою очередь анализирует универсальные семантические свойства глаголов движения: «Глаголы движения это одна из групп слов, которые в обобщенной форме отражают явления объективного мира движение материи в пространстве и времени» (11, с.152). Данные исследовательница приводит на материале русского языка. По мнению Р.Гасымовой, «в азербайджанском языке основное положение в пределах всех глаголов движения занимает семантика глагола «передвигаться». Именно этот глагол является базовым, идентификатором всех элементов настоящей группы, конкретизируя это значение с точки зрения непосредственно направления движения, а также интенсивности проявления, способа осуществления» (3, с.28).

В то же время мы считаем, что изложенное Р.Гасымовой мнение всё же вызывает некоторое объективное возражение по той простой причине, что глагол *передвигаться* в русском и азербайджанском языках является производным от глагола *двигаться*. Следовательно, если искать базовый глагол для всей лексико-семантической группы глаголов движения в двух языках в указанном словообразовательном гнезде, то, видимо, придётся признавать таковым не глагол *передвигаться*, а его производящую основу – глагол *двигаться*. Кроме того, если оперировать с базовыми понятиями, то речь должна идти скорее о семеме «двигаться», а не о лексеме *двигаться*.

Таким образом, базовой семемой лексико-семантической группы глаголов движения необходимо считать семему «двигаться», поскольку в структуре данной семемы признак движения является основным, концептуальным. В силу этого семема «двигаться» может считаться интегральным признаком лексико-семантической группы, вокруг которой и организуется данная лексическая парадигма.

В Русско-азербайджанском словаре (РАС) *двигаться* переводится как «1. hərəkət etmək, təgrənmək, yerimək; 2. irəli getmək, irəliləmək, artmaq, yüksəlmək» (8, 1, с.280). Но заметим, если речь идёт о семеме, то, естественно, принимается во внимание определенность её границ. То есть то, что с терминологической точки зрения страницами выше мы называли критерием определения длительности действия глаголов движений. В данном случае нас интересует не русская лексема *двигаться*, а семема «двигаться», которая представлена здесь как единица метаязыка описания, а не как русское слово.

В связи с этим ономаσιологический анализ связывает семему «двигаться» с устойчивым словосочетанием *hərəkət etmək*. Что касается «*irəli getmək, irəliləmək, artmaq, yüksəlmək*», то здесь мы имеем дело с транспозицией русской лексемы *двигаться*, а не семемой «двигаться». Семема «двигаться» равна дефиниции «находиться в движении, перемещаться, направляться» (7, с.156).

Таким образом, семема «двигаться» в азербайджанском языке не находит лексического выражения. Ей соответствует устойчивое словосочетание *hərəkət etmək*. В Азербайджанско-русском словаре под редакцией проф. М.Т.Тагиева, конечно, отсутствует статья на словосочетание *hərəkət etmək*. Здесь приводится существительное *hərəkət*, основное номинативное значение которого определяется как «I. движение; 1) изменение положения предмета или его частей, перемещение» (1, Т. 4, с.865).

Настало время сказать о соответствующем терминологическом значении данного глагола в польском языке. Здесь семема «двигаться» находит выражение в сочетании *posuwać się* (6, Т. 1, с.244). Формант *się* является возвратной частицей, обозначая возвращение действия на его субъекта, данный формант может употребляться как в препозиции, так и в постпозиции, но в зависимости от позиции функциональная значимость его не меняется.

Если исходить из такого категориального признака слова, как цельнооформленность, то сочетание *posuwać się* придется признать словосочетанием, но не словом. Эта ситуация напоминает ситуацию с выражением данной семемы в русском и азербайджанском языках. В обоих случаях здесь налицо раздельнооформленность знака. Отличие в том, что в азербайджанском языке конфигурация не включает обозначение возвратности. В русском языке оно выражено лишь частично с помощью возвратной частицы «ся». Сочетание же *hərəkət etmək* буквально означает «движение делать», «движение совершать». Как видим, даже на семемном уровне семантика возвратности в русском языке может быть представлена лишь частично, а в азербайджанском языке вообще в данном случае как терминологическая единица не представлена.

В польском языке раздельнооформленность глагола и возвратного форманта составляет грамматическую особенность. В отличие от русского языка, в польском лексикализация глагола и возвратного форманта не имеет места. Таким образом, структурная оформленность означающего в польском и азербайджанском языках совпадает, поскольку в обоих случаях отсутствует лексикализация, и семема «двигаться» находит выражение в раздельнооформленном знаке.

С точки зрения структурно-семантической между «двигаться», *hərəkət etmək* и *posuwać się* существует та разница, что в русском и польском языках конфигурация состоит из глагола и возвратного форманта. В азербайджанском языке конфигурация, обозначающая «двигаться», состоит из существительного и вспомогательного глагола. Глагол *etmək* функционально соответствует в данной конфигурации вспомогательному глаголу. Взятый сам по себе этот глагол обладает целостным и самостоятельным значением.

В русском языке эта самостоятельность, в частности проявляется в том, что наступление конкретного факта непосредственно переходит в стадию терминологического установления длительности глагола движения. Этот тип контекста в опреде-

лённом смысле слова является прямой противоположностью по отношению ко всем предшествующим стадиям совершения факта. Например: «Никита сел на диван и, подпирая кулаками подбородок, стал постепенно рассматривать молодую женщину. Но едва она отошла от него, как к ней навстречу бежали уже другие люди» (А. Толстой)

Ситуация в польском языке а данном случае могла бы квалифицироваться как консерватизм. В польском языке по законам орфографии возвратный формант *się* не употребляется в препозиции, то есть не функционирует перед глаголом *posuwać*. Варьирование позиции возвратного форманта свидетельствует о его большей функциональной нагруженности. Напротив, фиксированность глагола *etmək* в азербайджанской конфигурации говорит о высокой степени устойчивости словосочетания. Вообще, устойчивость словосочетаний с глаголами *etmək* и *olmaq* в азербайджанском языке дает основание иногда считать их словами, чему в принципе противоречит, с одной стороны, раздельнооформленность, с другой стороны, семантическая самостоятельность этих глаголов в составе конфигураций с существительными.

Семантика словосочетания *hərəkət etmək* соответствует основному номинативному значению существительного *hərəkət*. По семантике движения в АРС дается словосочетание *hərəkət etmək*, у которого выделяются следующие значения: «1) двигаться, перемещаться. *Kimsə biza tərəf hərəkət edir* кто-то двигается в нашем направлении; 2) поступать, поступить (совершить какой-н. поступок). *Siz düz hərəkət etdiniz* вы поступили правильно. 3) действовать (совершать действия). *Dolayı yollarla hərəkət etmək* действовать окольными путями, *qəti hərəkət etmək* действовать решительно» (1, 4, с.865).

В польском языке выражение *posuwać się* обнаруживает следующие значения: «*posuwać się* несов. 1. двигаться; продвигаться; 2. подвигаться; 3. *nepen.* доходить (до какой-л. границы); 4. *ycm.* продвигаться, получать повышение по службе; 5. *ycm.* оступаться» (4, Т. 2, с.128).

Анализ семантической структуры сочетания *posuwać się* свидетельствует об оригинальности эволюции значения. Так, «оступаться» находится в явном противоречии с «продвигаться», не говоря уже о «продвигаться, получать повышение по службе». Подобная метаморфоза в семантике свидетельствует о значительном семантическом заряде, способном в терминологическом смысле слова привести к так называемой энантиосемии. Первые четыре значения структурируются вокруг семы «движение, ориентированное вперед», поэтому их развитие выглядит вполне логичным. Здесь нет отрыва от интегральной семы, организующей семантическую структуру лексемы в единое целое.

Пятое значение «оступаться» снабжено пометой *устаревшее*. Однако для нашего исследования эта информация не имеет никакого значения. Важно то, что это значение у выражения *posuwać się* получило развитие. Сам факт развития энантиосемии также может объясняться в соответствии с логикой семантической эволюции. Суть подобной эволюции в том, что антонимические значения так же, как и синонимические, организуются вокруг интегральной семы. Именно это и дает основание квалифицировать антонимию как парадигмальное явление.

Сопоставление польского выражения *posuwać się* и азербайджанского словосочетания *hərəkət etmək* позволяет сделать следующие выводы. В структурном отношении эти выражения объединяет такой фактор, как раздельнооформленность. В польском языке это является следствием отсутствия лексикализации, поскольку второй член конфигурации выражает непосредственно семантику возвратности. В азербайджанском языке семантика возвратности в конфигурации *hərəkət etmək* не представлена, поэтому здесь мы имеем дело с устойчивым сочетанием, которое при развитии значения может преобразоваться в единицу вторичной поминании.

Представленные польский и азербайджанский эквиваленты, служащие означающими семемы «двигаться» в этих языках, значительно расходятся по семантической структуре. Польский эквивалент обнаруживает максимальное развитие асимметрии кода вплоть до эволюции антонимического значения. Азербайджанский же эквивалент в свою очередь не обнаруживает такого максимального логического развития значения. С другой стороны, в азербайджанском языке мы видим экстраполяцию семантики в другую область, с движения на действие. Поскольку «действие» может считаться более отвлеченным понятием, нежели «движение», такое развитие семантики можно квалифицировать как расширение значения.

В русском языке такого рода экстраполяция семантики в другую область, в нашем случае – с движения на действие происходит при иных терминологических понятиях. А именно, связанных с функционированием временных планов, в действительности допускающих существование только одного вида. Поясним на конкретном примере, который в своё время приводил А.А. Пешковский. Итак: «Посмотрите, что заяц делает: то он вскочит, то ляжет, то бежит, то остановится, то стрелой летит, то бег свой замедлит, то перевернётся, то подымет уши, то прижмёт их».

В заключение нашей статьи укажем на терминологическую сущность глагола движения «идти». Её аналогичная семема, как и предыдущие, в русском и азербайджанском языках считаются одной из базовых в лексико-семантической группе глаголов движения. Как и в вышеприведённом примере (данным Пешковским) он также обладает не столько конкретной, сколько достаточной абстрактной семантикой. Подсчитано, что семантическая структура глагола *iść* в современном польском языке распределяется, таким образом, по 17 семемам. Все представленные семемы тесно взаимосвязаны, поскольку во всех налицо центральная сема «поступательное движение».

Литература

1. Азербайджанско-русский словарь в 4-х томах. Том 1. Баку: Элм, 1986, 576 с.; Том 4. Баку; Мутарджим, 2000, 1288 с.
2. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Л.: Просвещение, 1967, 190 с.
3. Гасымова Р.Г. Сравнительно-контрастивная характеристика глаголов движения / Системная семантика языковых единиц. Баку: Мутарджим. 1998, с.28-35.
4. Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь. Том 1. Варшава: Wiedza Powszechna, 1998, 656 с.; Том 2. Варшава: Wiedza Powszechna, 1998, 844 с.
5. Ибрагимов В.Л. К истории изучения глаголов движения в отечественном языкознании / Исследования по семантике. Уфа: Башкирский государственный университет. 1979, с.64-74.
6. Мирович А., Дулевич И., Грек-Пабис И., Марыняк И. Большой русско-польский словарь. Том 1. Варшава: Wiedza Powszechna, 2004, 863 с.; Том 2. Варшава: Wiedza Powszechna, 2004, 799 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык. 1990, 917 с.
8. Русско-азербайджанский словарь в 3-х томах. Том 1. Баку: Маариф. 1982, 607 с. Том 3. Баку: Гянджлик. 1983, 555 с.
9. Сергеева Т.Д. К вопросу о транзитивации глаголов движения / Вопросы языкознания и сибирской диалектологии. Томск: Изд-во Томского университета, 1977, с.39-44.
10. Сергеева Т.Д. Семантическая соотносительность дериваторов на межкуатегориальном уровне (на материале глаголов движения и отглагольных имен) / Вопросы словообразования в индоевропейских языках. Томск: Изд-во Томского университета, 1979, с. 46-54.
11. Ямалова В.В. К вопросу об изучении глаголов движения в русском языке / Филологический сборник. Выпуск XVII. Алма-Ата, 1976, с. 152-164.

S.F.Abdullayeva

**Rus, Azərbaycan və polyak dillərində
hərəkət feillərinin terminoloji mövcudluğu
*Xülasə***

Məqalə maraqlı və aktual mövzuya həsr olunmuşdur. İlk növbədə, üç dildə uyğun şəkildə paylanmış material diqqəti cəlb edir. Hazırda koqnitiv dilçilikdə müqayisəli dilçiliklə bağlı tədqiqat işlərinə mühüm əhəmiyyət verildiyi hamıya məlumdur. Lakin bu və ya digər fenomen və ya anlayışlar ən çox iki dilin materialı əsasında müqayisə edilir. Bu məqalədə əsas hərəkət feilləri (müvafiq semalar ilə) üç dilin – rus, Azərbaycan və polyak dillərinin nümunələri ilə təhlil edilir. Məqalənin müəllifi bir çox faktiki materialı tədqiqata cəlb etmişdir. Məqalədə çoxlu sayda tipik nümunələr verilmişdir. Onların böyük əksəriyyəti rus-Azərbaycan, Azərbaycan-rus dilləri və ya polyak dili lüğətlərində əks olunur və müvafiq lüğət məqalələrində faktların konkret sübutu ilə işin dəyərini artırır.

S.F.Abdullayeva

**Terminological Essence of Verbs of Movement
in the Russian, Azerbaijani and Polish Languages
*Summary***

This article is written on an interesting and relevant topic. First of all, it attracts the attention of the material, harmoniously distributed in three languages. We know how much importance in modern cognitive linguistics is given to works on comparative linguistics. However, these or other phenomena or concepts on the material of two languages are most often compared. In this case, this article analyzes the main verbs of the movement (with the corresponding sememas) using the example of three languages: Russian, Azerbaijani and Polish. The author of the article attracts a lot of factual material. There are many typical examples. The vast majority of them are reflected in the Russian-Azerbaijani, Azerbaijani-Russian or Polish dictionaries, which increases the value of the work due to concrete evidence of the facts in the relevant dictionary entries.

Рецензент: проф. С.А.Абдуллаева

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

Г.И.ВЕЛИЕВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ТЕМА-РЕМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ В ТРУДАХ ВЕДУЩИХ ЛИНГВИСТОВ

Ключевые слова: язык, тема-рематические отношения, группы, средства выражения, актуальное членение предложения

Açar sözlər: dil, tema-rema əlaqələri, qruplar, ifadə vasitələri, cümlənin aktual üzvlənməsi

Key words: language, theme-rhematic relations, groups, means of expression, actual segmentation of a sentence

Вопросы тема-рематических отношений в языках разных групп были в центре внимания авторитетных русских и западноевропейских лингвистов, начиная с XIX столетия. Так, на связь актуального членения предложений с лексико-грамматическими и синтаксическими средствами выражения одним из первых в русской лингвистике обнаружил А.М.Пешковский. Причём, не только указал, но и разграничил данные понятия. К примеру, интонацию и порядок слов он считал «вспомогательными» грамматическими и синтаксическими средствами. Он устанавливал: «Все вариации синтаксического смысла, которые создаются изменениями порядка слов, стоят совершенно в стороне от значений, выражаемых формами разных слов или служебными словами, и в данном отношении порядок слов (так называемый свободный) является еще менее грамматическим средством, чем интонация. Так что, порядок слов, - продолжал учёный свою мысль, - мы можем определить не только как вспомогательное средство вообще, но даже и как вспомогательное средство второго ранга по сравнению с интонацией» (2, с.170).

А.М.Пешковский, таким образом, не ставил порядок слов в один ряд с другими грамматическими средствами. Интонацию же русский исследователь ставил выше по сравнению с порядком слов, уделив её изучению пристальное внимание. В его теоретических суждениях значения, выражаемые интонацией, приобретают не только сугубо лингвистический (точнее, грамматический), но, скорее, психологический оттенок. В связи с такой направленностью научной мысли по избранной нами теме статьи следует отметить, что языковед высказал ряд ценных соображений, во многом перекликающихся с идеями теории актуального членения Матезиуса, близко подойдя к современной трактовке этой проблемы. Правда, нельзя не заметить, что искомую проблему в целом он всё же оставил вне рассмотрения. Упор в его рассуждениях объективно был сделан на психологии самой личности говорящего.

После работ Пешковского проблема грамматических и синтаксических средств выражения тема-тематических связей отчасти освещалась в трудах Л.В. Щербы, А.И. Смирницкого и некоторых других лингвистов. Симптоматично, что от «психологического аспекта» эти выдающиеся лингвисты относительно недавнего прошлого у них сохранилась теория местоположения и значения так называемого «психологического» сказуемого. Но в дополнение к этому они также решали вопрос о правомерности функционирования «логического сказуемого», только в связи с изучением ритмико-интонационной структуры речи.

Показательно, что выделение «психологического сказуемого» Л.В.Щерба считал одной из основных функций логического ударения. Он разграничивал два типа фраз (интонационных единиц, представляющих собой мелодическое единство): одночленные и двучленные. В двучленных фразах «часть, стоящая после тире, всегда является некоторым высказыванием по поводу того, что выражено в части, стоящей перед тире, и ей противопоставляется. Между частями двучленной фразы существует связь «логических подлежащего и сказуемого» (5, с.88). Смысловую двучленность Л.В.Щерба ставит в зависимость от интонационной двучленности. Порядок слов рассматривался им в связи с анализом роли и значимости ритмических единиц, обладающих в то же самое время смысловой самостоятельностью.

В русле изучения характерных особенностей лексико-грамматических и синтаксических средств выражения тема-рематических отношений необходимо указать на тот факт, что в соответствующих исследованиях вплоть до 1960-х годов порядок слов анализировался лишь в связи с синтаксической структурой предложения, то есть в отрыве от его основной функции – рассмотрение общих проблем актуального членения. При таком подходе к порядку слов трудно было установить точные закономерности в расположении членов предложения, поскольку члены предложения в русском и английском языках подвижны. Другими словами, каждый член предложения может занять в предложениях любое место.

Эти пробелы попытался восполнить И.П. Распопов. Он впервые разработал цельную концепцию нетрадиционного членения предложения с указанием на грамматические и синтаксические средства выражения темы и ремы. Этой проблеме посвящена его монография «Актуальное членение предложения» (1961 год). Учёный справедливо отмечает, что «учение о синтаксическом строе предложения в традиционной грамматике выглядит несколько односторонне. Оно в основном способно учитывать только внешние, то есть формальные стороны структурного построения» (3, с.3). Большая заслуга И.П. Распопова заключается в том, что он впервые в теории мирового языкознания сумел классифицировать предложения по составу основных компонентов в актуальном членении и их функциональной роли в предложении. Ценность представленной И.П. Распоповым типологии языковых единиц с точки зрения их речевой реализации, также состоит в новой трактовке синтаксических синонимов, что важно как для дальнейшего поиска разных средств выражения тема-рематических отношений, так и лингво-стилистического анализа в целом. Мы уже не говорим здесь о вкладе в теорию изучения языковых особенностей художественных произведений.

Позднее, на рубеже XX-XXI столетий в трудах Д.Ившина, Н.Слюсаревой, Г.Вейхмана и некоторых других продолжается более углублённое исследование грамматических и синтаксических средств выражения темы и ремы. Заметно расширяется и поле лингвистического анализа, которое отныне захватывает в свою орбиту иллюстративные примеры на русском и английском языках. Таким образом, эти учёные писали, оперируя огромным количеством фактического материала. В их работах на примере двух указанных языков уже совершенно чётко определяется грань между собственно грамматическим, формально-логическим, синтаксическим, синтагматическим, структурно-семантическим и актуальным членением. Среди особенностей грамматических и синтаксических средств выражения темы и ремы эти учёные отмечают важность исследования коммуникативного членения русского и английского предложений в целом для познания его функционально-прагматических особенностей.

Например, Слюсарева рассматривает синтаксис английского предложения, непосредственно опираясь на коммуникативную функцию, которая является исходной и к тому же обуславливающей общение людей. А это уже особая, то есть специфическая сторона синтаксиса. Так, в своих работах ученый приходит к необходимости более

тщательного изучения актуального аспекта синтаксиса английского языка. Отметим, что автор акцентирует свое внимание именно на тема-рематических отношениях, которые относятся к актуальному синтаксису. Параллельного же (или смежного) понятия «коммуникативный синтаксис», по мнению Н.А. Слюсаревой, не должно существовать как такового, так как весь синтаксис во всех его четырех аспектах: структурном, актуальном, логическом и ролевом – служит для реального воплощения коммуникативной функции языка.

Грамматические и синтаксические средства выражения темы и ремы в двух языках ориентируют современных лингвистов на выдвижение в первые ряды факторов словорасположения в предложении, в которое органически включаются категории, как-то: определенность/неопределенность, логическое ударение, контекст и т.д. Например, в русском и английском языках на расположение разных компонентов в актуальном членении влияет свободная позиция сказуемого.

Детальное изучение темы и ремы в сложном и частично вопросительном предложении позволило Н.А. Слюсаревой сделать заключение о своеобразии грамматического строя современного английского языка, которое заключено не только в известной простоте его морфологии, но и в весьма сложных переплетениях таких принципов организации высказывания, как подлежащно-сказуемостном и тема-рематическом. Важным грамматическим средством выражения темы и ремы в английском языке, по мысли Слюсаревой, является строгое следование группы с подлежащим и группы со сказуемым и соответствующего совмещения их с темой и ремой. Н.А.Слюсарева также отмечает, что «если в простом предложении встречаются случаи разведения подлежащего и ремы, то в сложном предложении тема-рематический критерий является главным, ведущим, а может быть, в отдельных случаях даже и единственным в процессе организации высказывания» (4, с.189).

Вслед за Н.А.Слюсаревой большой вклад в изучение настоящей проблемы сделан В.Д. Ившиным, который на огромном фактическом материале русского и английского языков впервые очень подробно рассмотрел многочисленные «формально-грамматические и синтаксические средства выделения предикатов, а также главных и второстепенных членов предложений (1, с.132). Это привело автора к выводу, что порядок слов вовсе не единственный способ реализации тема-рематических отношений. Причём, в английском языке ремю высказывания можно определить лишь при помощи обратного порядка слов. Ведь это язык с грамматикализованным порядком слов, и потому главную функцию предикативного выделения несут не только порядок слов и артикли, а в том числе интонация, выделительные частицы, возвратные местоимения. В.Д.Ившин также одним из первых рассматривает так называемый «третий» порядок слов, для которого «характерна закономерность соответствия препозитивного предикатного выделения подлежащих в современном английском языке его эквиваленту в переводе в конечной позиции русского предложения» (1, с.134-135).

В свою очередь, Г.А.Вейхман рассмотрел данные языковые средства темы и ремы под другим углом зрения. А именно, современный английский учёный предположил, что морфологические и синтаксические нормы вполне могут быть включены не только в научный (лингвистический – в данном случае) текст, но и в живую современную речь. Но научной значимости и актуальности его воззрения не лишены, так как все явления синтаксиса рассматриваются им в свете основных современных синтаксических категорий лингвистики текста с учетом их функционирования в родном для него языке (6).

Изложенные положения, связанные с актуальным членением предложения вызывают интерес и других ученых, прежде всего, потому, что это явление еще недостаточно изучено. Как удаётся выяснить, наименее изученными остаются лексико-граммати-

ческие способы выражения главных компонентов темы и ремы, тем более в процессе сравнительно-сопоставительного анализа языков разных групп. Темы высказываний в двух языках определяются не только изначальной позицией членов предложений; они также определяются с помощью определенных грамматических форм.

Возьмём для примера односоставные предложения русского языка, начинающиеся со слова (Вот...) Слово «Вот» в начале предложения как бы апеллирует к вниманию слушающего / читающего, то есть оно выступает своего рода обращением:

«Вот показались корпусы комбината, каменный мост».

Интонационно слово «вот» выделяется из всего контекста паузой и ударением, хотя в семантическом плане данное слово не представляет никакой информативной ценности. Оно лишь выступает в качестве посредника – своеобразного «актуализатора» ремы высказывания. Здесь два интонационно выраженных центра, но лишь один из них, а именно тот, который стоит в конце предложения, есть рема высказывания.

К ремо-выделительным лексико-грамматическим средствам выражения можно отнести следующие маркёры:

Сказуемое, имеющее в своем составе аффикс отрицания. Например:

«После этого они долго ждать не заставили»; «В саду не осталось ни деревца»; «Ни здравствуй, ни до свидания».

Отрицательная форма сказуемого в русском языке всегда имеет тенденцию к предикативному выделению самой себя, наличие отрицания способствует предикативному выделению как простого и сложного сказуемого, так и именной части и глагола-связки составного сказуемого.

В то же время в предложениях с противопоставительным значением, вторая часть которых имеет в своем составе частицу да/да (не только..., но и...), предикативно выделяется само противопоставление. В этих случаях вторая часть предложения и будет ремой. Например.

«В такое утро солнечное не хочется спать не только молодым людям, но и старым». В приведенном примере рематизация происходит в том числе при помощи слова «да». (Вернее сказать, «но» в значении «да»). Или: «Значение этого во всей вселенной понимаю только я»; «В молодости во время застолья никто не пел лучше него»; «На уроки, учебно-письменные принадлежности даже деньги выделили».

Теперь рассмотрим, как та или иная часть речи в определенных грамматических условиях, заданных рамками предложения, может сказываться на коммуникативном динамизме. В русском языке те обстоятельства, которые подчиняются глаголу при помощи обязательного соседства, занимают место перед сказуемым, при этом они либо вместе со сказуемым, либо сами являются источником новой информации высказывания. К ним в первую очередь относятся обстоятельства, выраженные наречиями с качественным значением, а именно: качественно-характеризующее значение наречий обуславливает функцию их в высказывании как части рематической группы.

Например: «Он не учился плохо»; «Они быстро оделись и ушли»; «Направлявшаяся к дому лошадь вдруг остановилась».

В вышеприведённых предложениях сказуемое вместе с перечисленными обстоятельствами образа действия составляют рему высказывания, причём, обстоятельство стоит только перед самым сказуемым, что подчёркивает роль именно грамматического оформления предложения. Другими словами, только положение непосредственного соседства не позволяет отрывать обстоятельство от господствующего слова. Такие неопределённые местоимения в позиции перед неоформленным прямым дополнением являются своего рода усилителями и подчёркивают новую информацию, заложенную в дополнении.

Например: «То, что несмотря ни на что, цветет шиповник, рождает какое-то светлое чувство в душе».

Следовательно, в русском языке фактор предопределенности ремы присущ отдельным частям речи, что прежде всего обуславливается их лексико-грамматическим значением. Однако это не означает, что эти части выступают только как рема высказывания: в зависимости от коммуникативного задания темой и ремой могут становиться совершенно разные члены предложения.

В английском языке лексико-грамматические средства выражения тема-рематических отношений имеют свои особенности. Оно и понятно: теория гласит, что специфика языковых систем естественным путём накладывает на организацию предложений свои правила. В исследованиях английского языка [Papers of functional perspective 1974, Серкова 1979, Смирнова 1980, Слюсарева 1981, Магидова 1985, Прибыток 1987, Valin 1997, Ившин 2002, Veikhman, 2002) многократно отмечалось, что в нём, как нигде, важны такие показатели как порядок слов и интонация. Так, известно, что в английском языке подлежащее занимает начальную позицию. В отличие от русского языка в английских текстах любых видов это тема, а месторасположение ремы чаще представлено сказуемым. Причём, англоведами выяснено, что от одних членов предложений к другим, как правило, возрастает информативная нагрузка на предикативную группу.

Выяснено, что в английском языке приоритет отдаётся аналитическим средствам выражения грамматических значений.

Например: *Something stranger suddenly came get in the shadowy remembrance.* «Что-то странное вдруг вспомнилось смутно.

На логическом уровне подлежащее в простом повествовательном предложении английского языка выступает как тема высказывания; сказуемое с группой обстоятельств – это рема. Она находит своё выражение чаще всего в конце предложения. Например:

I shall be down in a half of an hour. Я буду внизу через полчаса.

Однако конечная позиция обстоятельства времени не столь характерна, по сравнению с обстоятельством места.

В отличие от русского языка, в английском фиксированный, то есть строго установленный порядок слов. Глагол, к примеру, подвижностью не обладает и почти всегда находится после подлежащего. Поэтому В. Матезиус даже считал, что в английском языке порядок слов – это «единственное средство лексико-грамматического выражения актуального членения, а сам язык менее чувствительным к требованиям семантического членения» (7, с.10). Ученый отмечал, что тема здесь в грамматическом отношении часто совпадает с подлежащим. Потому она стоит в начале предложения, а уже далее следуют те компоненты, которые являются носителями новой информации. Они совпадают в грамматическом отношении со сказуемым или предикативной группой в целом. Это можно наблюдать не только на примере научного дискурса, но и в художественных текстах. Вот как, к примеру, может соотноситься указанная подлежаще-сказуемостная организация английских предложений с темо-рематической связью:

At last Tess's mother asreed to this arrangement. (Th.H.)

T - P

Наконец- то мать Тесс согласилась.

T - P

Одним из средств рематизации английского предложения может быть инверсия подлежащего. Например: «*In the valley beneath lay the city.*» (CW. Th.) «Позади долины расположился город». В. Матезиус выделял объективный (маркированный) и субъективный (немаркированный) порядок слов, они в свою очередь соответствует следующим моделям актуального членения:

1) Подлежащее – Сказуемое – Второстепенные члены = Т + Р.

2) Второстепенные члены – Сказуемое – Подлежащее = Т+ Р;

Но в дополнение к схеме Матезиуса спустя более чем полвека в современных грамматиках английского языка (например, под редакцией Вейхмана, 2002 год) выделяется еще и третья, так называемая гибридная модель: Второстепенные члены – Подлежащее – Сказуемое = АТ - Т+ Р. Здесь под аббревиатурой АТ имеется в виду анти-тема – термин, который не был знаком Матезиусу и ряду других европейских и русских лингвистов прошлых десятилетий.

Рассмотрение всех вышеназванных вариантов свидетельствует о широком спектре рема-тематических связей и многообразии их лексико-грамматических и стилистических средств выражения в русском и английском языках.

Литература

1. Ившин В.Д. Коммуникативный синтаксис современного английского языка: (Актуальное членение предложения) : автореферат дис. ... доктора филологических наук Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко Киев, 1990, 45 с.

2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Языки славянской культуры, 2001, 510 с.

3. Распопов И.П. Актуальное членение предложения. М.: URSP, 2-е издание, 1961, 342 с.

4. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса. М.: Наука, 1981, 206 с.

5. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974. С. 77–100.

6. Veikhman G. A. A New Look at English Syntax / Новый взгляд на синтаксис английского языка. Санкт-Петербург, СПб: Астрель, 2002, 237 р.

7. Матезиус В. О лингвистической характерологии. 1936.

<https://books.google.az/books?isbn=9663823690>

G.İ.Vəliyeva

Tema-rema əlaqələrinin ifadə vasitələrinin leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri aparıcı dilşünasların tədqiqatlarında

Xülasə

Məqalədə tema-rema əlaqələrinin ifadə vasitələrinin leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri aparıcı dilşünasların tədqiqatlarında təhlili araşdırılır. Tədqiq olunan dillərdə tema və remanın qrammatik və sintaktik ifadə vasitələri müasir dilşünasları cümlələrdə söz ardıcılığı amillərini müəyyən etməyə sövq edir. Həmin cümlələrə qrammatik və sintaktik vasitələr, müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik, məntiqi vurğu, kontekst və s. kateqoriyalar daxildir.

G.I.Veliyeva

Peculiarities of Lexico-Grammatic and Syntactic Means of Expressing Theme-Rematic Relations in the Russian and English Languages in the Works of Leading Linguists

Summary

The article discusses the lexico-semantic and syntactic features of the topic-rhematic relations in the research of leading linguists. The grammatical and syntactic means of expressing topics and rem in two languages orient modern linguists to the nomination of word placement factors in the first series in which the categories are organically included, such as certainty / uncertainty, logical stress, context, etc.

Рецензент: проф. А.А.Абдуллаев

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

Дж.А.ГАДИМОВА

e-mail: gadimova84@rambler.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

К ИСТОРИИ РАЗНОСКЛОНЯЕМЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: разносклоняемые существительные, реликтовые формы, архаические формы.

Açar sözlər: müxtəlif hallanma növünə aid isimlər, relikt formalar, arxaik formalar.

Key words: nouns having different case forms, relict forms, archaistic forms.

Известно, что имена существительные в древнерусском языке имели шесть типов склонения. Типы склонения существительных в древнерусском языке имели иной характер по сравнению с современным русским языком. Слова подразделялись на типы по характеру основы, а не по родовому признаку и падежным окончаниям, как в современном русском языке. Однако уже в древнейшие времена одни типы склонения стали воздействовать на другие. В результате взаимодействия различных типов склонения существительных одни типы склонения объединились, другие же распались. В результате этих процессов в русском языке оформляются три новых типа склонения. Ряд существительных современного русского языка по своим падежным формам не подходит ни под один из трех типов склонения. Они относятся к непродуктивным типам и выделяются как разносклоняемые существительные. В современном русском языке к разносклоняемым существительным относятся десять существительных среднего рода на *-мя* *бремя, время, племя, семья, темя, стремя, имя, вымя, знамя, пламя*, слово *дитя* среднего рода и *путь* мужского рода. Обратимся к истории этих существительных и выясним причину их разной склоняемости.

В древнерусском языке к V типу склонения с древнейшей основой на согласный относились существительные всех трех родов. В истории языка это склонение утратилось: часть слов, входящих в этот тип склонения, получив новые окончания, перераспределились между современными тремя типами склонения; другая часть осталась вне системы склонения. Слова, получившие новые окончания и перешедшие в соответствующий тип склонения в современном русском языке, все же сохраняют элементы, по которым отличаются от других слов. Эти существительные в отдельных формах изменяют основу, в них наблюдается наращение суффиксов. Это такие существительные, как *небо, чудо, коло (небеса, чудеса, колесо); мать и дочь (матери, дочери);* существительные среднего рода на *-мя (имя, знамя, бремя, время и др.)*, существительное *дитя (дитяти)*. При образовании падежных форм у существительных на *-мя* участвует суффикс *-ен-*, у слова *дитя* - суффикс *-ят-*. Склонение этих слов оказалось неустойчивым. Совпадение форм именительного падежа единственного числа данных существительных с иными словами среднего рода привело к утрате исконных падежных форм. Слова *небо* и *чудо*, утратив суффикс *-ес-* в косвенных падежах, продолжают сохранять этот суффикс в формах множественного числа. *Око* и *ухо*, полностью утратили этот суффикс во всех формах. Слова же *тело* и *слово* сохраняют суффикс *-ес-* только в образованиях *телеса* и *словеса*, имеющие иронический оттенок значения (*телеса* – грузное, жирное тело толстяка или толстухи; *словеса* – слова, речь, высказывание).

Таким образом, в современном русском языке остатками былого V склонения с древнейшей основой на согласный являются такие формы, как *телеса, словеса, очеса*, которые, отражая старые особенности своего склонения, выступают как реликтовые

формы: ...не могло разрушить совокупления души и **телес** наших (Фонвизин Д.И., Бригадир); С своей стороны, и Папков был недоволен и находил, что Любинька похудела, или, как он выражался, «постервела». – У тебя прежде телеса были, — допрашивал он её, — сказывай, куда ты их девала? (Салтыков-Щедрин М.Е., Господа Головлевы); Чужим людям это случай свои гуманные **словеса** в ход пустить, а ведь ему они больны (Лесков Н.С. Некуда); Легкомысленны **словеса** твои, отче! — возвысил голос и отец Паисий, — посту и подвижничеству твоему удивляюсь, но легкомысленны **словеса** твои, якобы изрёк юноша в миру, непостоянный и младоумный (Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы). Тебе, сияющей так мило Для наших набожных **очес** (Пушкин А.С., Акафист Екатерине Николаевне Карамзиной); С нее в лазоревую ночь Не сводим мы **очес** (Баратынский Е.А., Взгляни на звезды); Верьте сладким убеждениям Вас ласкающих **очес** (Баратынский Е.А., Последний поэт); В пустынях, очеса к земле преклонены. Над прахом падшего отечества рыдают (Жуковский В.А. Песнь барда над гробом славян-победителей). Необходимо отметить, что слово **очес** является формой родительного падежа множественного числа от слова **око**, в то время как **очи** является первоначально формой двойственного числа, образованной от другой основы. Современному русскому языку известно слово **древеса**, представляющее собой форму множественного числа от **древу**. **Древеса** по происхождению является старославянизмом, восходящее к слову **древу**, в то время как для древнерусского языка было характерно **дерево**. Это слово также сохранило в своем составе суффикс **-ес-**.

*Весна с цветочными коврами С плодами Осень для **древес*** (Жуковский В.А., Стихи на новый 1800 год); *Шумят и корни орошают Сплетенных в темный кров **древес*** (Пушкин А.С., Кольна). В противоположность вышерассмотренным словам выступает существительное **коло**, некогда относящееся к V типу склонения с древнейшей основой на согласный. Это слово не только не утратило этот суффикс в падежных формах, но и приобрело его в форме именительного падежа единственного числа: **колесо**. Для современного русского языка устаревшими формами считаются **матерь** (от **мать**) и **дочь** (от **дочь**), некогда относящиеся к V типу склонения с древнейшей основой на согласный. Старая форма **матерь** сохраняется в выражении **Матерь Божия** и в сложном существительном **богоматерь**.

Большинство слов, относящихся к старому V типу склонения, получило новые окончания, и перешло в соответствующий тип склонения современного русского языка. Однако существительные среднего рода на **-мя** (*бремя, время, племя, семя, темя, стремя, имя, вымя, знамя*) среднего рода, сохранив своеобразие былого V склонения в виде наращенного суффикса **-ен-** в косвенных падежах, продолжают существовать в языке как асистемное явление. Большой интерес представляет судьба слова **пламя**. В «Словаре древнерусского языка XI-XIV вв.» зафиксировано слово **пламы**. По происхождению слово **пламы** относилось к мужскому роду и стояло в ряду со словами **камы, ремы, кремы, ячмы** и др. Все эти слова в косвенных падежах принимали суффикс **-ен-**. Однако слово **пламы**, попав под влияние существительных **имя, семя**, изменило форму именительного падежа в **пламя** и перешло в группу существительных среднего рода, которые в современном русском языке являются разносклоняемыми. Старая форма **пламень** встречается в поэтической речи XIX в.: *Пламень ржавчины сожрал их (древних воинов) шлемы и кольчуги* (Жуковский В.А., Певец во стане русских воинов); *Они сошлись. Волна и камень, Стихи и проза, лед и **пламень*** (Пушкин А.С., Евгений Онегин); *Исчезли здания вельможей и царей, Всё **пламень** истребил* (Пушкин А.С. А.С., Воспоминания в Царском Селе); *И пунша **пламень** голубой* (Пушкин А.С., Медный всадник); *Весь души прекрасный **пламень** ты принес на подвиг свой* (Некрасов Н.А.Современники); *Таков бывает и перепел, когда, прекращая стремительный бедуинский бег между розовыми корешками высоких тоненьких стеблей, он тает от*

нетерпеливого желания угасить **пламень** пожирающей его страсти (Лесков Н.С., Некуда). В древнерусском языке к V типу склонения относились также существительные среднего рода с древнейшей основой на согласный *t, называющие детёнышей животных и дитя человека: **теля, гуся, козля, поросля, жеребя, дитя, ребя, отроча**. В истории языка эти существительные в именительном падеже единственного числа получили суффикс **-онок- (-ёнок-)** и стали словами мужского рода, и перешли в склонение с основой на *ǫ, приобретя их окончания: *Как увиваются вокруг матери утят* (Крылов И.А., Кукушка и Горлинка); *Как сыплют к курице дождем по зву цыпляты* (Крылов И.А., Кукушка и Горлинка). Суффикс **-онок- (-ёнок-)** проник во все падежные формы единственного числа. А во множественном числе эти слова, не утратив прежний суффикс **-ат-** (ср. *телята*), сохранили старое свое склонение.

Таким образом, в современном русском языке эти существительные отличаются определенным своеобразием в образовании падежных форм единственного и множественного чисел. Вне системы склонения оказалось слово **дитя**. В современном русском языке старые формы сохранялись в выражениях: *ласковое теля двух маток сосёт; дай бог нашему теляти да волка поймати; не было у бабы заботы, так купила баба поросля; обратить поросля в карася; овин с овсом, жеребя с хвостом; у кошки котя такое же дитя; княгине ребя, а кошке котя, всякому своё мило дитя*.

В языке произведений художественной литературы встречаются архаические формы косвенных падежей слова **дитя**: *...кашу заварит, нянчится с дитятей* (Пушкин А.С. Сказка о попе и работнике его Балде); *Матушка в слезах наказывала мне беречь мое здоровье, а Савельичу смотреть за дитятей...* что тебе в смерти барского дитяти (Пушкин А.С. Капитанская дочка); *Не погуби ты своего родимого дитяти* (Пушкин А.С. Арап Петра Великого); *Уж я ли не любил моей Дуни, я ль не лелеял моего дитяти* (Пушкин А.С. Стационарный смотритель); *А будешь ли ты умным дитятей* (Достоевский Ф.М. Неточка Незванова). В комедии А.С. Грибоедова «Горе от ума» находим не исконную форму **дитей** (вместо исконного **дитятею**), которая подверглась влиянию слов женского рода на **-а, -я**: *Не тот ли вы, к кому меня еще с пелен, Для замыслов каких-то непонятных, Дитей возили на поклон; А помню, ты дитей с ним часто танцевала*. Вне системы склонения осталось также слово мужского рода **путь**, представляющее собой обломок старого IV типа склонения с древнейшей основой на *ī, сохраняющее свои старые падежные формы, отличающиеся от слов II типа склонения современного русского языка формой творительного падежа (*ночью, но путем*). Объясняется это тем, что «соответствующее слово является книжным, употребляется в переносном значении или как научный термин. В бытовой речи в близком значении употребляется обычно слово дорога» (4, 81).

Таким образом, разносклоняемые существительные в современном русском языке сохраняют определенные особенности в их структуре, указывающие на принадлежность их в прошлом к особому типу склонения: существительные среднего рода на **-мя** в единственном числе родительного, дательного и предложного падежей имеют окончания третьего типа склонения (но с наращением **-ен-**), а в творительном падеже – второго типа склонения; существительное **дитя** с флективной парадигмой (с наращением **-ят-** в единственном числе); существительное **путь**, изменяемое по образцу третьего типа склонения, однако имеющее в творительном падеже флексию **-ём**, как во втором склонении.

Литература

1. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Киев, 1937.
2. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1954.

3. Иванов В.В., Потиха З.А. Исторический комментарий к занятиям по русскому языку в средней школе. М., 1985.
4. Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка (Морфология). М., 1953.
5. Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.
6. Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке. М., 1960.

C.A.Qədimova

Rus dilində müxtəlif hallanma növünə aid isimlərin tarixindən

Xülasə

Məlum olduğu üzrə, qədim rus dilində isimlərin altı hallanma növü mövcud olmuşdur. Müasir rus dilindən fərqli olaraq, qədim rus dilində isimlər bu və ya digər hallanma növünə sözün əsasına uyğun aid edilirdi. Dil tarixində qeyd olunan bu hallanma növləri bir-birinə təsir göstərmiş, bəziləri birləşmiş və nəticədə müasir rus dilində üç hallanma növü əmələ gəlmişdir. Lakin müasir rus dilində bir sıra isimlər vardır ki, qeyd etdiyimiz müasir üç hallanma növünün heç birinə uyğun gəlmir. Bu isimlər “müxtəlif hallanma növünə aid isimlər” kimi tanınır və onlar öz qədim hallanma formalarının bəzilərini qoruyub saxlamışlar.

J.A.Gadimova

About the Nouns Having Different Case Forms in Modern Russian

Summary

As it is known, nouns have six cases in the old Russian language. Unlike the modern Russian language, the Case of nouns are related to the base word in the old Russian one. There cases in the language history influenced with each other and some of them were merged which resulted there were three case forms in modern Russian language. But there were some nouns in modern Russian language which are not relevant to the mentioned three case forms. These nouns are called as «nouns having different case forms» and they preserved their old case form.

Rəyçi: dos. S.Süleymanova

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2018

У.А.МИРЗОЕВА

e-mail: Ulkermirzoyeva@mail.ru

Бакинский государственный университет

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ СОМАТИЗМОВ

Ключевые слова: метафоризация, термин, соматизм, лексикология.**Açar sözlər:** metaforizasiya, termin, somatizm, leksikologiya.**Key words:** metaphorization, term, somatism, lexicology.

Соматическая лексика - одна из универсальных лексических групп в любом языке и один из самых распространенных объектов исследования в структурно-сопоставительных и лингвокультурологических трудах как отечественных, так и зарубежных лингвистов, обычно выделяющих эту лексику первой в лексико-тематической системе любого языка. Соматизмы входят в состав терминологических сочетаний, относящихся к различным областям науки и техники. Особенно широко они представлены в ботанике, в частности, народных названиях лекарственных растений. Рассмотрим конкретные примеры: **в ботанике:** с компонентом **глаз, глазки:** *вороний глаз* - род однодольных ядовитых растений. Зеленый цветок состоит из четырех лепестков, посередине которых большая черная ягода.

Анютины глазки – народное название фиалки трехцветной- красивоцветущего культурного растения, занимающего одно из первых мест в цветоводстве. Этот цветок отличается богатством и разнообразием окрасок и сочетаний цветов: от чисто белого до практически черного со всевозможными оттенками желтого, синего, фиолетового, красного. В центре цветка имеется пятно оригинальной формы и окраски.

Чертов глаз - *адонис* - *горицвет* - лекарственное растение с крупным золотисто-желтым цветком.

Глаз звезды - *белая шандра* - *бычья кровь*- многолетнее травянистое лекарственное растение.

с компонентом **голова:** *адамова голова* - *мужской покрик* – *мандагора* - лекарственное растение с красными и оранжевыми ягодами, известное с древнейших времен. Корни этого растения по форме удивительно похожи на человеческое тело; *болиголов* – *головолом* - *дегтярка* - *дикая петрушка* - *кошачья петрушка* - ядовитое лекарственное растение; *головная трава*.

С компонентом **ухо-ушки:** *заячье ухо* - *сенной шип* - лекарственное растение (полукустарник) с колючими стеблями, узкими листочками с опушенными волосками с зубчатым краем, напоминающими заячье ухо; *медвежье ухо*¹-*толокнянка* – лекарственное растение с продолговатыми кожистыми листьями и ярко-красными ягодами; *медвежье ухо*²-разновидность съедобных грибов темно-серого и черно- коричневого цвета; *мышинное ухо*- *незабудка* - *скальный цветок*- *малая ястребинка* - лекарственное растение с мелкими голубыми цветками с желтым «глазком». Свое название цветок получил из-за покрытых волосками листьев; *овечьи ушки* - *чистец шерстистый* – *стахис* - многолетнее травянистое растение с густоопушенными серо-зелеными листьями, напоминающими уши ягнят. Листья этого растения очень мягкие, теплые, пушистые, приятные на ощупь;

С компонентом **язык- язычок:** *гусятые язычки* или *овечий язык* - *тысячелистник обыкновенный* - лекарственное растение с белыми, розовыми или ярко-красными цвет-

ками; *телячий язык* или *раковые шейки* - *змеиный корень* - *горец змеиный* - травянистое лекарственное растение с сиреневыми цветками (3).

с компонентом **ручки – руки**: *божьи ручки* - *кошачий горох* – *золототысячник* – лекарственное травянистое растение со сложными листьями желтыми цветками. Свое название получило из-за сходства бутонов с крохотными кулачками с пятью пальчиками лепестками; *богородицына рука* - одно из многочисленных названий *иван-чая* - травянистое растение с пурпурно-красными или бледно-розовыми цветами; *ивановы руки* – народное название орхидеи (4).

с компонентом **палец**: *семь пальцев* - *калган-лапчатка прямостоячая* – многолетнее лекарственное растение с стеблевыми листьями, похожими на пальцы (отсюда название). Сразу после срезания или разламывания его корневище становится ярко-красным (отсюда и другие названия: *кровавый корень*, *красный корень*).

с компонентом **зуб**: *волчий зуб*¹ - народное название пырея-многолетнее растение, сорняк, в форме зубчатых колосков (отсюда название).

*волчий зуб*² - *черное зерно* - *ядовитое зерно* - ядовитый сумчатый гриб, имеющий черную окраску.

с компонентом **ребро**: *чертово ребро* – *аверьян* – *ароматик* - *валериана аптечная* - лекарственное травяное растение с мелкими белыми, розоватыми или лиловыми цветками.

с компонентом **кишка**: *чертова кишка* - *вьюнок заборный* - *повой заборный* - многолетнее растение с крупными белыми воронковидными цветами, стебли которого вьются по деревьям, кустам, заборам и т.д.

в зоологии: с компонентом **голова**: *мертвая голова* или *адамова голова* - крупная массивная бабочка с размахом крыльев до 13 см. Отличительной особенностью является характерный рисунок на груди, напоминающий человеческий череп (отсюда название), что послужило основой для создания целого ряда легенд и суеверий о данной бабочке; *головастик* - хвостатая личинка бесхвостых земноводных (лягушек, жаб). Следует отметить, что особый интерес представляет семантическая оппозиция *голова* - *головастик*. Судя по словарному толкованию слова *головастик*, признак *голова* не представлен в составе его семантических компонентов. Тем не менее, этот признак хорошо осознается в качестве мотивировочного.

с компонентом **глаз**: *павлиний глаз*¹ - одна из самых ярких и красивых европейских бабочек, получивших свое название за характерные пятна-глазки на крыльях.

*павлиний глаз*² - *астроногус* или *оскар* - косатковый сом, напоминающий акулу. Окраска этой рыбы может быть в кофейно-черных тонах с золотыми разводами по телу, или же золотой, тигровой, белой с красными вкраплениями. Сразу же за жабрами у этой рыбы имеется темное пятно, похожее на пятно с павлиньего хвоста (отсюда название).

с компонентом **палец**: *чертов палец* - *громовая стрела* - *стрелы Перуна*-раковины, останки беспозвоночных головоногих моллюсков-белемнитов, от темно-серого и вишневого цвета до желто-янтарного и светло-песочного. Их можно найти по всему миру в местах выхода осадочных пород, по берегам рек (7).

с компонентом **нос-носик**: следует отметить, что зоологические термины с этими соматизмами, представлены сложными словами: *утконос*-млекопитающее с плоским клювом, покрытым мягкой кожей; *долгоносики* - семейство жуков длиной до 5 см, голова которых вытянута в хоботок (отсюда название).

в минералогии: с компонентом **глаз**: *кошачий глаз* - под этим названием подразумеваются несколько различных полудрагоценных камней с золотисто-зелеными, серо-зелеными переливами, напоминающими радужную оболочку кошачьего глаза с вытянутым вертикально зрачком (отсюда название); *соколиный глаз* или *ястребиный глаз* - красивый полудрагоценный камень голубого, серо-синего, черного цвета в виде

соколиного глаза (отсюда название); *кошачий глаз* — первоначальное название зелено-вато-жёлтой разновидности хризоберилла (*цимофана*) со специфическим световым эффектом бегающего по поверхности блика. Это оптическое явление напоминает наблюдателю глаз кошки. В настоящее время термин употребляется более широко в отношении различных декоративно-самоцветных камней, у которых отмечается перемещение переливающейся световой полосы при повороте камня; *тигровый глаз* — полудрагоценный камень золотисто-бурого, коричневого или золотисто-коричневого цвета, получивший свое название из-за сходства с глазом тигра: золотисто-коричневый волнообразный отлив и сияние, как дуги у хищных кошек.

Как видно из вышерассмотренных примеров, в терминологии, в состав которой входят соматизмы, наблюдается и омонимия, и синонимия:

Омонимия

*волчий зуб*¹ - многолетнее растение, сорняк в форме зубчатых колосков.

*волчий зуб*² - ядовитый сумчатый гриб, имеющий черную окраску.

*медвежье ухо*¹ — лекарственное растение с продолговатыми кожистыми листьями и ярко-красными ягодами/

*медвежье ухо*² - разновидность съедобных грибов темно-серого и черно-коричневого цвета

*павлиний глаз*¹ - одна из самых ярких и красивых европейских бабочек,

*павлиний глаз*² - косатковый сом, напоминающий акулу.

Синонимия

анютины глазки - *фиалка трехцветная*

чертов глаз - *адонис* - *горицвет*

глаз звезды - *белая шандра* - *бычья кровь*

адамова голова - *мужской покрик* — *мандагора*

болиголов — *головолом* - *дегтярка* - *дикая петрушка* - *кошачья петрушка* — *головная трава*.

заячье ухо - *сенной шип*

*медвежье ухо*¹ - *толокнянка*

мышинное ухо - *забудка* - *скальный цветок* - *малая ястребинка*

овечьи уши - *чистец шерстистый* — *стахис*

гусиные язычки или *овечий язык* - *тысячелистник обыкновенный*

телячий язык или *раковые шейки* - *змеиный корень* - *горец змеиный* —

божьи ручки - *кошачий горох* - *золототысячник*

богородицына рука - *иван-чай* - *ивановы руки*

семь пальцев - *калган* - *лапчатка прямостоячая* - *кровавый корень*, *красный корень*

*волчий зуб*¹ - *пырей*

*волчий зуб*² - *черное зерно* - *ядовитое зерно*

чертово ребро — *аверьян* — *ароматик* - *валериана аптечная*

чертова кишка - *вьюнок заборный* - *повой заборный*

мертвая голова - *адамова голова*

*павлиний глаз*² - *астроногус* - *оскар* - *косатковый сом*

чертов палец - *громовая стрела* - *стрелы перуна*

соколиный глаз - *ястребиный глаз*

кошачий глаз — *хризоберилл* - *цимофан*

Безусловно, исследование соматизмов в каком бы то ни было аспекте представляет большой лингвокультурологический интерес. Изучение же путей пополнения терминологии в языке позволяет определить универсальные способы терминообразования, которое постоянно оказывало и оказывает влияние на формирование универсаль-

ного фонда, на количественный состав терминов, на активность тех или иных способов образования терминов.

Литература

1. Кошарная С.А. В зеркале лексикона: Введение в лингвокультурологию. Белгород: Изд-во БелГУ, 1999.
2. Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. /На мат-ле русского языка. М.: Наука, 1990.
3. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М.: Аспект Пресс, 1996.
4. Сендровиц Е.М. Названия частей человеческого тела в русском языке: Автореферат. дис.канд.филолог.наук. М., 1970.
5. Серебренников Б.А. Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977.
6. Яшенко С.Т. Концептосфера русского языка. – М.: Academia, 2014.
7. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1982.
8. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2012.
9. Бобылёв В. Н. Краткий этимологический словарь научно-технических терминов. М.: Логос, 2012.

Ü.A.Mirzəyeva

Somatizmlərin təminləşdirməsi

Xülasə

Məqalədə botanika, zoologiya, mineralogiya və s. kimi elm və texnologiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminoloji birləşmələrin bir hissəsi olan somatizmlər müzakirə olunur. Məqalədəki somatik sözlər altında bir insanı canlı bir orqan kimi ifadə edən sözlər toplusu nəzərdə tutulur. Botanikada təqdim olunan somatizmlərə, xüsusilə dərman bitkilərinin məşhur adlarına xüsusi diqqət yetirilir.

U.A.Mirzoyeva

Terminology of Somatisms

Summary

The article discusses somatisms that are a part of terminological combinations relating to various fields of science and technology such as botany, zoology, mineralogy, and so on. Under the somatic vocabulary in the article refers to a collection of words denoting a person as a living organism. Particular attention is paid to somatisms presented in botany, in particular, the popular names of medicinal plants.

Rəyçi: prof. S.A.Məhərrəmov

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2018

Г.А.РАГИМОВ

кандидат филологических наук, доцент

Бакинский государственный университет

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

РАЗРАБОТКА ПРОБЛЕМ СОЧЕТАЕМОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ

Ключевые слова: сочетаемость, слово, фразеологическая единица, валентность, структура, язык, речь

Açar sözlər: *uzlaşma, söz, frazeoloji vahidlər, valentlik, struktur, dil, nitq*

Key words: *compatibility, word, phraseological units, valency, structure, language, speech*

Проблема сочетаемости языковых элементов давно привлекала к себе внимание лингвистов. В основе теории сочетаемости лежит способность определенных языковых элементов реализовывать свое лексико-грамматическое значение путем присоединения других элементов языка.

В статье В.Д.Аракина “О лексической сочетаемости” (3, с. 5-12) имеются очень ценные мысли о проблемах сочетаемости и валентности, об отношениях между грамматической валентностью и лексической валентностью, о роли лингвистических и экстралингвистических факторов в сочетании слов между собой и в завершенности словосочетания и др.

Проф. В.Д.Аракин отмечает, что функционирование слова в речи определяется двумя его свойствами: грамматическим и семантическим. Он пишет, что обычно грамматическая валентность в силу весьма обобщенного характера выражаемых отношений на уровне синтаксиса носит отвлеченный характер по отношению к конкретным словам, и благодаря ее абстрактному типизирующему характеру грамматической валентности противостоит более конкретная валентность. С точки зрения грамматической валентности, отмечает проф. В.Д.Аракин, после глагола с объектной валентностью формально можно подставить любое существительное, например: *to read a book, to eat a book, to write a letter, to write a fish*. Грамматически эти словосочетания оформлены правильно, но фактически два из этих словосочетаний - *to eat a book, to write a fish* – не употребляются. Невозможность употребления словосочетаний “*to eat a book, to write a fish*” носит экстралингвистический характер, т.к. в каждодневной практике такого явления не бывает.

Проф. В.Д.Аракин отмечает, что невозможность употребления тех или иных словосочетаний может быть обусловлена и лингвистическим фактором. Например, прилагательные “*tall*” и “*high*” с общим значением “*высокий*” являются синонимами, и по грамматической валентности эти прилагательные можно формально подставить перед существительным “*man*”, но фактически можно сказать “*tall man*”, но нельзя сказать “*high man*” (о росте). Невозможность употребления словосочетания “*high man*” носит здесь лингвистический характер, т.к. оказывается, что объем значений прилагательных “*tall*” и “*high*” не совпадает, хотя они являются синонимами по общности значения “*высокий*”.

Все это говорит о том, что для завершенности словосочетания одна грамматическая валентность еще недостаточна, для его завершенности необходима еще и лексическая валентность.

Проф. В.Д.Аракин отмечает, что как грамматическая валентность, так и лексическая валентность включаются в число характеристик слов и, следовательно, входят в лексическую парадигматику. Грамматическая валентность и лексическая валентность –

это потенциальная способность, свойственная слову как единице лексической системы языка. Но при функционировании слова в речи эта его способность образует лексическую синтагматику, а конкретная реализация этой способности есть лексическая сочетаемость.

Таким образом, отмечает проф. В.Д.Аракин, отношения валентности к сочетаемости рассматриваются как отношения потенции к реализации, а под лексической сочетаемости слова проф. В.Д.Аракин понимает конкретную реализацию в речи его валентности.

Из работ зарубежных лингвистов в области теории валентности большую научно-практическую ценность, на наш взгляд, представляет собой книга Г.Бринкмана «Немецкий язык» (9) и «Словарь валентности и дискрибуции немецких глаголов», составленный Г.Гельбигом и В.Шенкелом (10). Большой вклад в теорию валентности внесли советские ученые В.Г.Адмони (2), Л.Н.Засорина (4), В.П.Берков, Б.М.Лейкина (5), М.Д.Степанова (6), Н.И.Фличева (7, с. 135 – 143), Б.А.Абрамов (1) и др. Эти ученые стремились дать более строгое определение понятия валентности, проводили строгое разграничение между обязательными и факультативными валентностями языковой единицы, различая потенциальную валентность, свойственную слову как единице языка, и реализованную валентность, свойственную слову как единице речи.

Исходя из вышесказанного, мы считаем, что для объективного и всестороннего описания семантических и морфолого-синтаксических возможностей языковых единиц и характера и особенностей связей между ними более плодотворным является метод анализа по валентности.

В отличие от отдельных слов, фразеологические единицы – это наиболее крупные единицы языка, состоящие из двух и более слов-компонентов. В речевом употреблении они подвергаются тем или иным внутрискруктурным изменениям. В семантическом плане одни фразеологические единицы полностью переосмысленные, а другие – частично переосмысленные, при этом их коннотативное значение давит над их деннотативным значением. Благодаря специфическим особенностям своей семантической структуры и внутренней структуры по сравнению с соответствующим эквивалентами, круг сочетаемости фразеологических единиц ограничен, и они обладают меньшим количеством грамматических категорий. Поэтому описание внешней структуры фразеологических единиц и характера и особенностей их конструктивных связей с другими единицами языка требует особого подхода к ним и метода их исследования. В этом плане валентность фразеологической единицы рассматривается нами как ее семантическая и грамматическая способность сочетаться со словом или группой слов свободного употребления. При применении метода анализа по валентности в изучении внешней структуры фразеологических единиц необходимо принимать во внимание, во-первых, семантические и внутрискруктурные особенности фразеологизмов, во-вторых, высказывание А.А.Холодовича (8, с. 39) о том что «в парадигматическом отношении конфигурации бесконечно формально, но конечно материально. В конфигурации “Я читаю книгу” вместо слова “книгу” материально можно подставить только строго определенное число слов: *приказ, газета, телеграмма* и т.п., т.е. все слова, обозначающие предметы с нанесенными на них письменными знаками, и сами письменные знаки. Но формально здесь можно подставить любое слово, если только оно принадлежит к классу существительных и снабжено знаком функции.» Поэтому если отправиться от дихотомического принципа ЯЗЫК – РЕЧЬ, то необходимо различать валентность в потенции в системе языка и валентность в актуализации в процессе речи. Отсюда в дихотомическом плане выделяется потенциальная валентность и актуализованная валентность. Мы иногда встречаем такое окказиональное явление, как нарушение сочетаемости той или иной фразеологической единицы, так и отдельных слов. Такое явление есть

проявление одной из возможностей потенциальной валентности данной единицы. С течением времени такое окказиональное явление может стать нормативным. Тогда можно говорить о переходе одного из элементов потенциальной единицы в элемент ее актуализованной валентности. Поэтому очень важно и необходимо изучать характер и особенности перехода элементов потенциальной валентности в элементы актуализованной валентности, закономерность этого перехода и его результаты.

Исходя из вышесказанного, на основе показателей семантической и внутренней структуры фразеологических единиц, валентность в потенции в системе языка переходит в валентность в актуализации в процессе речи, где семантическая валентность фразеологизма избирает слова для реализации своего значения, а синтаксическая валентность грамматически организует конфигурацию, устанавливая синтаксические отношения между актуализатором и реализуемой фразеологической единицей. В итоге процесс образования внешней структуры фразеологических единиц осуществляется на основе закономерности их семантико-грамматической сочетаемости с другими единицами языка в речевом употреблении и является совокупностью этой сочетаемости.

Литература

1. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола. – Автореф. дис. канд.филол.наук. М., 1968.
2. Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы. Вопросы языкознания, 1958, №1. с. 111-117
3. Аракин В.Д. О лексической сочетаемости. – В кн.: К проблеме лексической сочетаемости. М., 1972, с. 5-12.
4. Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке. Вестник ЛГУ, 1961, №8, вып. 2.
5. Лейкина Б.М. Некоторые аспекты характеристики валентностей. – Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. М., 1961, вып. 5.
6. Степанова М.Д. О внешней и внутренней валентности слова. Иностранные языки в школе, 1967, №3, с.13-19.
7. Филичева Н.Н. Глаголы с комплексной валентностью и способности их функционирования в речи. – В сб.: Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков, вып. 2, МГУ, 1968, с.135-143.
8. Холодович А.А. Опыт теории подклассов слов. – Вопросы языкознания, 1960, №1, с. 32-43.
9. Brinkman H. Die deutsche Sprache, Gestalt und Leistung, Dusseldorf, 1962.
10. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, 8 Auflage, Tübingen, Max Niemeyer, 1991.

Q.A.Rəhimov

Dil vahidlərin uzlaşma probleminin araşdırılmasına dair

Xülasə

Uzlaşma nəzəriyyəsinin əsasında müəyyən dil elementlərinin öz leksik-qrammatik mənasını digər dil elementlərini birləşdirməklə reallaşdırması qabiliyyəti dayanır. Reallaşma prosesi onların semantik-qrammatik imkanları baxımından nitqdə digər dil vahidləri ilə uzlaşma qanunauyğunluğu əsasında baş verir ki, bu da nəticədə həmin uzlaşmanın məcmusunu təşkil edir. Dil vahidlərinin semantik və morfoloji-sintaktik imkanlarının və dil elementləri arasında əlaqə mexanizminin hərtərəfli araşdırılması üçün ən yaxşı üsul dil vahidləri valentliyinin təhlili metodudur. Bununla əlaqədar qeyd olunmalıdır ki, potensial valentlik sözə xas bir xüsusiyyət kimi dildə mövcud olur, amma reallaşdırılmış valentlik isə sözün nitqdə ifadə olunan xüsusiyyətidir.

G.A.Rahimov

Formulation of Language Units Combinability Problems

Summary

The theory of compatibility is based on the ability of certain language elements to realize their lexical and grammatical meaning by adding other elements of the language. The implementation process is carried out on the basis of the regularity of their semantic and grammatical ability to combine with other units of the language in speech use, which ultimately is the result of such compatibility. The method of analysis by valency is regarded as being more fruitful for a comprehensive description of the semantic and morphological-syntactic possibilities of linguistic units and the nature and characteristics of the links between them. This said, the potential valency is peculiar to the word as a unit of language, while realized valency is peculiar to the word as a unit of speech.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018

F.M.ABDULLAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**İEN MAKYUENİN “AMSTERDAM” ROMANINDA
ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR PROBLEMİ**

Açar sözlər: Y.Makyuen, “Amsterdam”, roman, xarakter

Ключевые слова: И.Макьюэн, «Амстердам», роман, характер

Key words: I.McEWan, “Amsterdam”, novel, character

Müasir ingilis yazıçısı İen Makyuenin (İan McEWan, 1949) romanları Qərb ədəbiyyatının ən layiqli əsərləri sırasında yer alıb. Yazıçı otuz romanın və iki hekayələr toplusunun müəllifidir. İen Makyuenin əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunub, o, ədəbiyyat üzrə bir neçə mükafatlara layiq görülüb.

İen Makyuen romanlarını tədqiq edən Nikolas Lezardın təbiri ilə desək o, sözün həqiqi mənasında “good writer”, [4] bənzərsiz yazıçıdır. İen Makyuenin romanları bir qayda olaraq insan və cəmiyyət, insanlararası münasibətlərdən yaranan problemlərdən söz açır. Yazıçının “Amsterdam”, “Zamana qovuşmuş uşaq”, “Çezil sahilində”, “Əbədi məhəbbət”, “Bağışlanma” romanları insan və cəmiyyət, insanlararası problemləri qaldırır, müasir cəmiyyətdə özgüləşməyə məruz qalan, mənəvi böhrana uğrayan insanın məşəqqətlərindən danışır.

Yazıçının romanlarında şəxsi problemini öyrənən ingilis tədqiqatçısı Devid Malkolm onun roman dünyasından söz açaraq yazır: “Makyuen öz maraq dünyasını genişləndirərkən erkən romanlarından son romanlarına qədər müəyyən bir yol qət edib. O, son illər daha da irəliyə gedir, sosial problemlərə daha dolğun nəzərlərlə baxır, qəhrəmanlarına tövbə şansı verir. Halbuki erkən romanı “Amsterdam”da bunu görmək mümkün deyil” (6; 5). Devid Malkolmun qeyd etdiyi “Amsterdam” romanı seçim problemi ilə üzləşən və mənəvi dəyərləri saya almayan iki dostun acı taleyindən bəhs edir.

Gənclik dostları olan məşhur qəzet redaktoru Vernon Hollidey və bəstəkar Klayv Linli öz aralarında evtanaziya ilə bağlı müqavilə bağlayır və belə qərara gəlirlər ki, hər hansı biri yaddaşını itirsə və ya xəstəlik səbəbindən özünü idarə edə bilməsə, biri digərinin həyatına son qoyacaq. Dostların bu qərarına gənc yaşlarında dostu olmuş və sonradan hər ikisinin də sevdiyi qadının ölüm qabağı çəkdiyi dözülməz ağrılara düçar olması və əzab içində ölüm səbəb olur.

Məlum olur ki, gənc qadının adı Mollidir və onun qeyri-adi və parlaq şəxsiyyəti yasa yığışan hər bir kəsin qəlbində xüsusi yerə malikdir. Bu hisslər Mollinin əri, sevgilisi və hər iki gənclik dostunu mütəəssir edir, hər bir kəs onun bu sonluqla həyata vida etməsinin acısını yaşayır. Qadının ölümündən sonra dostlar gələcəkdə bu vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün bir-birlərinə yardım etmək məqsədi ilə sövdələşirlər. Onlar qərara gəlir ki, evtanaziyaya müraciət etsinlər. Dostluq niyyətindən doğan qarşılıqlı “saziş” gözlənilməz hadisələr səbəbindən ilkin mənasını itirir və cinayət hadisəsinə çevrilir.

Dostlar əsər boyu həyat sınaqlarından çıxıb bilmir və tədricən bir-birlərinə düşmən kəsilirlər. Baxmayaraq ki, onları dostluq və keçmişin xatirələri birləşdirir, kiçik bir anlaşılmazlıq dostluq və sədaqət bağlarını qırır, mehriban dostlar qatı düşməne çevrilir.

Göründüyü kimi, müəllif əxlaqi məsələlərlə yanaşı insanlararası münasibətlərə də toxunur, əxlaq probleminin insanın yaşam tərzinə təsirindən söz açır. Bununla bağlı yazıçı cəmiyyətdə mövcud olana mənəvi dəyərlərin yoxa çıxması ilə qarşılaşan insanın özünün dərin böhrana məruz qalmasını təsvir edir. Əxlaq və seçim qarşısında qalan, mənəviyyatla maddi dəyərlərin yerdəyişməsi səbəbindən deqradasiyaya uğrayan insan faciəsini səsləndirir. Həqiqət haradadır və ya gerçəkliyin “görüntüsü” necədir kimi suallar əsər boyu qaldırılır və oxucunu düşündürməyə vadar edir.

Əsərin süjet xətti iki dostun yas mərasimində iştirakı ilə başlayır. Onlar nə vaxtsa sevdidi qadınla son dəfə vidalaşmağa gəlir və sonra baş verən hadisələr məhz bu vida mərasiminin ətrafında cərəyan edir. Bundan sonrakı hadisələr qarşılıqlı incikliyə, söz-söhbətə və düşmənçiliyə çevrilir. Maraqlıdır ki, bu problemlər nəinki əsərin personajları arasında, eyni zamanda da onları əhatə edən cəmiyyətə də sirayət edir. Konflikt üstünə konflikt gəlir və münasibətlər son həddə – qarşılıqlı anlaşılmazlıqla nəticələnir.

Romanın maraqlı personajlarından biri Molli obrazıdır. Oxucu Molli ilə əsərin qəhrəmanlarının xatirələri ilə tanış olur, hər bir kəsin ona olan sonsuz sevgisindən xəbər tutur. Məlum olur ki, çox şən və şux, mehriban və qayğıkeş Molli qəflətən xəstələnir və bu xəstəlik onun yaddaşını itirir, o, həyatını idarə edə bilmir. Çıxılmaz səbəblər onu qərar verə bilməməsinə və sonda ərindən asılı vəziyyətə salır. Artıq əri onun yerinə “danışır”, onun yerinə “hərəkət” edir. Molli bütünlüklə ərindən asılı qalır və sonrakı hadisələrlə bağlı olan sirr üzə çıxır. Qadının gənclik illərində çəkdiyi şəkillər artıq nazir olmuş keçmiş tanışına qarşı şantajə çevrilir və Mollinin anlaşılmazlığından istifadə edilərək kompromata səbəb olur.

Romantik və infantil Klayva və pragmatik Vernona hakim kəsilən qorxu hissləri onların insani mahiyyətini üzə çıxarır. Hər iki personaj mizantropdur. Hər ikisi çox istedadlı və bacarıqlı insanlardır, lakin öz “eqo”larını aşma bilmirlər. Elə bu keçilməz “eqo” onların sonrakı həyatını müəyyən edir. Onlar şöhrətin qarşısında davam gətirə bilmir, insani keyfiyyətlərini itirirlər.

Klayv özünü böyük bəstəkar kimi görür, əsrin simfoniyası üzərində işləyir və ona elə gəlir ki, hamı onun paxıllığının çəkir, onun yaradıcılığına mane olur. Sanki bütün dünya ona qarşı çıxıb və “dahi”nin işləməsinə əngəl yaradır. Onun təbiət qoynuna çəkilib simfoniyasından ilhamlanması səhnəsi də ona “qarşı” yönəlik. Klayv təsadüf nəticəsində şahidi olduğu cinayət hadisəsinə müdaxilə etməkdənsə, gənc qıza qarşı təcavüzə göz yumur. Hadisənin baş verdiyi məkan tez-tələsik tərk edir və bu hadisəni özünə qarşı şansızlıq kimi dəyərləndirir. Ona elə gəlir ki, ilham pərisi ilə təbiət qoynundakı görüşü ona aid olmayan hadisə ucbatından baş tutmur. Özünə və bəstələmək istədiyi simfoniyasına aludə olan Klayv ətrafda baş verənlərə adekvat reaksiya verə bilmir və bununla da insan adına mövcud olan mənəvi dəyərləri tamamilə itirir.

Vernonla baş verənlər daha mürəkkəbdir və o, qəzet redaksiyasında işləyən işçiləri və özünü “saxlamaq” məcburiyyətindədir. Vernon nəyin bahasına olursa-olsun qəzetin tirajını artırmalı və bununla da onun maliyyəsini çoxaltmalı, işçiləri məvaciblə təmin etməlidir. Lakin, eyni zamanda, özünün də “eqo”sunu dəstəkləməli, cəmiyyətdə “seçilmiş”lərdən olmalıdır. Seçilmək əzmi və şöhrət hissi onun da mənəvi dünyasını məhv edir, keçilməz sədləri nəyin bahasına olursa-olsun aşmağa vadar edir. Ekzistensial seçim qarşısında qalan qəhrəman şərəfə tabe olur, insani keyfiyyətlərini itirir, dostuna, demək ki, özünə xəyanət edir.

Yazıçı tərəfindən qaldırılan insani dəyərlər və əxlaq məsələləri Vernon obrazında bütün çılaqlığı ilə təsvir edilir, seçim qarşısında mənəvi kiçilən bəşər övladının faciəsi canlanır. Müəllif əsər boyu oxucunu mürəkkəb və həlli birmənalı olmayan suallarla baş-başa qoyur, onu düşündürür, lakin problemin həlli yollarını göstərmir.

Vernon və Klayv karyeralarının pik nöqtəsində olsa da, Klayv bəstələdiyi simfoniyanın son akkordlarını bitirə bilmir. Vernon isə nazirlə bağlı əlinə düşən şəkilləri qəzetində çap edib-etməməsi tərəddüdü qarşısında qalır. O, sensasiya xətrinə və qəzetinin daha çox satılması

ilə bağlı nazirin cavanlıqda qadın paltarında əks olan şəklini nəşr etmək istəyir. Tərəddüd və ambisiya, mənəvi dəyərlər və şöhrət istəyi onu sevdiyi qadının ruhu qarşısında xəyanətə sövq edir. Məhz Molli gənclik illərində sonralar nazir olmuş dostunu qadın obrazında şəklini çəkmişdir. Mollini yaxalayan qəfil xəstəlik və anlaşıq vəziyyəti sonrakı hadisələrə müdaxilə edə bilməməsinə səbəb olur. Klayv etiraf edir ki, şəkillərin qəzetdə nəşri nazirin daha yüksək vəzifəyə – baş nazir olmasına əngəl yaradacaq və bununla da ölkəni konservatizmdən qurtaracaq. Bu hadisələrin fonunda dostlar bir-birilərindən uzaq düşür, uğursuzluqlarını bir-birilərinin ayağına yazır, sonda isə qisas hissi ilə alışıb-yanırlar. Təsadüf nəticəsində baş və rən yerdəyişmə isə hər ikisinin həyatına son qoyur.

Evtanaziya mövzusu ilə başlayan əsər əxlaqi məsələlərlə bitir. Qəhrəmanların həyata baxışları onların mənəvi dəyərlərə münasibətini üzə çıxarır, öz mənafeyini üstün tutan dostlar evtanaziyanın əxlaqi tərəfindən yan keçib onu cinayət hadisəsinə çevirirlər. Hər birinin “həqiqət mənəm” iddiası və eqoizmi öz faciəsinə çevrilir. İnsanın ağrı və acılarına son qoyan evtanaziya hadisəsi bir-birinə düşmən kəsilən dostlar arasında cinayətlə nəticələnir. Vernon və Klayv bir-birindən xəbərsiz özlərinin ölümlərini sifariş edirlər.

Müəllifin təsvirindən məlum olur ki, əgər dostlardan biri özünü dahi hesab edərsə, digəri özünü ölkənin xilaskarı kimi görür. Bu özünəvurgunluq bütün mənəvi dəyərləri alt-üst etməyə qadirdir və onlar öz dəhşətli əməllərini görmür, bu dəhşəti qarşı tərəfin əməllərində axtarır və tapırlar. Bu qarşılıqlı ittiham o həddə çatır ki, insan həyatı onlar üçün dəyərdən düşür. Əksinə, yalançı dəyərlərin təqibi dostları yeni-yeni “işlərə” təhrik edir, nəticədə isə sağ ikən “ölü”yə çevrilirlər. Həm Klayv, həm də Vernon özlərini “canlı” hiss etmirlər. Hər dəfə nə isə vacib olanı yerinə yetirmək istəyi onların öz mövcudluqlarına məna vermək cəhdidir. Əsərin sonunda dostların özlərinin də dediyi kimi arzular şəhəri – Amsterdamda rastlaşırlar. Hər şeyə qadir insan arzularının və istəklərinin rəmzi – Amsterdam əsərin mənasına aydınlıq gətirir. Məhz bu şəhərdə onlar ən rəzil hadisəni – bir-birinin ölümünü sifariş edirlər.

Amsterdamda “görüşən” Klayv və Vernonun son görüntülərini təsvir edən yazıçı personajların xarakterik xüsusiyyətini onların son ana qədər özlərinə sadıq qalan, ölüm çökmüş üzvlərində belə ifadə edir: “Meyitlər Amsterdamın kiçik polis meyitxanasında saxlanılırdı. Beton pillələrlə enən Harmoni ani olaraq düşündü ki, görəsən, Skotland-Yardda da belə gizli yer varmı? Yəqin ki, o, heç vaxt bundan xəbər tutmayacaq. Rəsmi tanıtım oldu. O, köhnə dostların üzvlərinə diqqətlə baxdı. Çox təəccüblü idi. Hər ikisi çox rahat uzanmışdı. Vernonun ağzı azacıq acılı idi, sanki o, nə isə maraqlı bir hadisəni danışib bitirə bilməmişdi. Klayvın üzündə isə elə bil gurultulu alqışlar altında donub qalan xoşbəxt insan ifadəsi yatırdı” (7, s.96).

Yan Makyuen yaradıcılığını tədqiq edən Miçiko Kakutani “Amsterdam” romanındakı insan münasibətlərindən yazır, müəllifin qaldırdığı mənəvi dəyərləri belə ifadə edir: “Amsterdam” romanı personajların dünyəvi həyatına qəfildən və amansızcasına müdaxilə olan təsadüflərin və bunun nəticəsində yaranan hadisələrin psixoloji təsviridir” (5). Tədqiqatçı haqlı olaraq personajların həyatını dəyişən hadisələrin psixoloji tərəfini vurğulayır və seçim qarşısında qalan, onu müəyyən edə bilməyən insan faciəsindən danışır.

Digər ingilis tənqidçisi Devid Malkolm “Yan Makyuenin yaradıcılığı” kitabında yazır: “Onun qəhrəmanları necə var, elə də görünür və nəyi istəyirlərsə onu da edirlər. Hətta başqa vaxt “əcaib” adlandırılan ən dəhşətli cinayət hadisələri əxlaqi qınağa çəkilmir” (6, s.12). Lakin İen Makyuen özü bu məsələ haqda yazırdı ki, onun bütün yazıları əxlaq probleminə səslənir, mənəvi dəyərlərin qorunmasına çağırışdır. “Amsterdam” romanı da insana verilən azadlığın, şöhrətin xeyir qüvvələrə deyil, şərə qulluq edən insanın sonda məhvə məhkum olmasından bəhs edir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərin sonu insanı ən rəzil davranışlara gətirib çıxarır, onu cinayətə sövq edir. Göründüyü kimi, “Amsterdam” romanı mənəvi dəyərlərin böhranı ilə bağlı insan faciəsinin təsviridir.

Ədəbiyyat

1. Bradford R. The Novel Now. Contemporary British Fiction. Oxford, Blackwell Publishing, 2007, 203 p.
2. Bradbury M. The Modern British Novel: 1878-2001. London, Penguin books, 2001, 340 p.
3. Dominic H. Ian McEwan (Contemporary British Novelists). Manchester University Press. Macmillan, 2008, 159 p.
4. Lezard N. Amsterdam. Ian McEwan // The Guardian. Apr. 24, 1999.
5. Kakutani M. "Amsterdam": Dark Tour De Force // The New York Times. December 1, 1998.
6. Malcolm D. Understanding Ian McEwan. Columbia: University of South Carolina, 2002, 216 p.
7. McEwan I. Amsterdam. New York : Anchor Books, 1999, 98 p.

Ф.М.Абдуллаева

Духовно-нравственные проблемы в романе Иэна Макьюэна «Амстердам» *Резюме*

Творчество одного из ведущих представителей английской литературы Иэна Макьюэна исследуется в азербайджанском литературоведении последних лет сквозь призму постмодернизма. Романский мир Иэна Макьюэна – писателя с многосторонним творчеством, также представляет интерес с точки зрения изучения духовно-нравственных ценностей. Автор статьи рассуждает о проблеме личности в романе «Амстердам» и в лице главных героев произведения проясняет проблему духовно-нравственных ценностей. Автор касается экзистенциальных проблем современного человека, подверженного духовному кризису. Вносит ясность в идущую в литературном процессе дискуссию о романе «Амстердам».

F.M.Abdullayeva

The Problems of Ethics and Moral Values in the Novel "Amsterdam" by Ian McEwan *Summary*

One of the main representatives of English literature, Ian McEwan's creativity has been studied in the context of postmodernism in the Azerbaijan study of literature. Having multifunctional creativity, Ian McEwan's novel world is also of interest studying ethics and moral values. The author of the article draws attention to the problem of personality in the writer's novel "Amsterdam", explains the problem of ethics and moral values in the figure of the main heroes of the work. The author deals with existential problems of the modern human suffering from a moral crisis and clarifies the debates of the novel "Amsterdam" in the literary process.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.İsmayilova

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2018

Y.A.ABDULLAYEVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MALKOLM BREDBERİNİN ROMANLARINDA İNTERTEKSTUAL OYUN*Açar sözlər: M.Bredberi, intertekstual oyun, roman, postmodernizm**Ключевые слова: М.Бредбери, интертекстуальная игра, роман, постмодернизм**Key words: M.Bradbury, intertextual game, novel, postmodernism*

“XX əsr ingilis postmodernizmi fəlsəfi nəsr ənənələrinin nəticəsi kimi yaranmışdısa, 80-ci illərin ingilis romanı postmodernizmin daha yetkin, yaradıcı mərhələsi kimi meydana gəlmişdir” (4; 192). Bu sıraya Britaniya yazıçısı, roman üzrə ekspert sayılan, ədəbi tənqidçi Malkolm Bredberinin (Malcolm Stanley Bradbury, 1932-2000) yaradıcılığını da əlavə etmək olar. Britaniya ədəbiyyatı tarixində “Tarixi şəxsiyyət” (“The History Man”, 1975), “Mübadilə məzənnələri” (“Rates of Exchange”, 1983), “Doktor Kriminalə” (“Doctor Criminalə”, 1992), “Təhlükəli həclər” (“Dangerous Pilgrimages”, 1996), “Ermitaja doğru” (“To the Hermitage”, 2000) romanları ilə məşhurlaşan yazıçı, eyni zamanda ədəbi tənqidçi kimi müasir Britaniya ədəbiyyatını, xüsusilə Devid Loc, Qrem Svift, Piter Akroyd, Ancela Karter, Yan Makyuen, Martin Emis, Culian Barnsın roman yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Onun “Müasir Britaniya novelləsi” (“The Modern British Novel”, 1993) tədqiqat işi müasir Britaniya ədəbiyyatını öyrənmək baxımından ən gözəl əsər hesab olunur.

M.Bredberinin dünyaca məşhur “Doktor Kriminalə” və “Ermitaja doğru” romanları postmodernist nəsrin ən maraqlı əsərləri sırasındadır. Yazıcının romanlarının ana xəttini is-tehza və postmodernist oyun, yumor və mətnlərarası intertekstual dialoq təşkil edir.

“Doktor Kriminalə” romanının strukturu, onun digər romanlarında olduğu kimi, post-modernizmin əsas prinsiplərindən biri – intertekstuallığa uyğun qurulmuşdur. Bu romanın təhkiyə strukturunda “özgə” sözü vacib formalardan biridir. Əsərdə postmodernist romanın “özgə” mətnlərlə oyun prinsipi “özü”nün mətniylə bir arada postmodernizmin estetik priyomuna çevrilir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, postmodernizmin “dünya mətn kimi” (J.Derrida) anlayışı mövcud mətnlərlə bir araya gəlir, mətnlərarası dialoqda iştirak edərək yeni məna kəsb edir. Başqa sözlə, təhkiyə prosesində “özgə” mətn “özününkünə” çevrilir, bədii bütövlüyün materialı olur.

“Doktor Kriminalə” romanı Lüdviq Vitgenşteyn, Ziqmund Freyd və Argentina tanqo-sunun sözlərindən gətirilən iqtibaslarla başlayır. İlk baxışdan bu iqtibaslar arasında heç bir əlaqə yoxdur, lakin əsər boyu məlum olur ki, istifadə olunan mətnlər müəllifin oyun priyomu-na xidmət edir və əsərin mənasını daşıyır.

“What is history to me?” (6; 2). “Mənə görə tarix nədir?” (Lüdviq Vitgenşteyn).

“He who has eyes to see and ears to hear grows convinced that mortals can conceal no secrets. He whose lips are silent, chatters with his fingertips; betrayal oozes through every pore” (6; 2). “Görmək üçün gözləri, eşitmək üçün qulaqları olan insanlar fənilərin heç bir sirri gizlədə bilməyəcəyinə inanmışlar. Dodaqları səssiz olan, barmaq uclarıyla söhbət edənlərin hər nöqtəsindən xəyanət sızır” (Ziqmund Freyd).

“Everything is the same, Nothing is better

A mule is equal with a great professor” (6; 2).

“Hər şey eynidir, heç nə daha gözəl deyil

Bir qatır dahi bir professora bərabərdir” (Argentina tanqosu).

Müəllif məlum mətnlərlə intertekstual dialoq yaradaraq oxucunu öz mətninə “yönəldir”, onu assosiasiyalar burulğanına “salır”. Bir mətndən digər mətnə keçid yeni məna yaratmağa xidmət edir, mətnin diskursunu dəyişir. İqtibaslarla intertekstual əlaqə yaratmaq təcrübəsi M.Bredberinin ilk romanlarından olan “Qərbə addım”da (“Stepping Westward”) da istifadə olunur. Müəllif əsəri ingilis romantizminin görkəmli nümayəndəsi U.Vordsvortun poemasından gətirdiyi iqtibasla başlayır.

Britaniya romanına yeni “nəfəs” gətirən M.Bredberi yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq son günlərinə qədər romanlarında dialogizm prinsipinə riayət edir. Onun romanları M.Baxtin və Y.Kristevanın, R.Bartın nəzəri görüşləri ilə həmahəng səslənir. M.Bredberinin romanları bir-biriylə dialoqda, “özgə” mətnlərlə dialoqda yaranır. Bu dialoq sosial və mədəni artefaktlara, keçmiş ənənələrə qədər gedib çıxır. Karnaval polifoniyası M.Bredberi romanlarında öz triksərini tapır, o, parodiya və istehzaya söykənir. Bu da Britaniya postmodernist romanının dialogizmə meyilliliyinə, mətnlərarası intertekstual əlaqələrinə meydan açır. M.Bredberinin keçmişlə dialoqunda tək klassik ingilis mədəniyyəti deyil, həmçinin Qərb mədəniyyəti də iştirak edir. Yazıçının Britaniya romanında müstəsna xidmətlərini vurğulayan H.Harvi-Vud M.Bredberidən sitat gətirərək yazır: “Belə ki, Bredberi o faktı heç də gizlətmirdi ki, uydurma, xüsusən də roman onun həqiqi sevgisi olmuşdur. “Bir çox romançılar kimi mən romana çox ciddi yanaşıram, – deyirdi o. O, bütün formalardan ən yaxşısıdır – açıq və şəxsi, intellektual və sual yaradan. Mən onun skeptisizmini, ironiya və oyununu dəyərləndirirəm” (9).

M.Bredberi bütün romanlarında keçmiş mətnlərlə dialoqa girir, keçmişlə intertekstual əlaqə yaradır. “Mübadilə məzənnələri” romanında Conatan Svift, Edqar Allan Po, Brem Stoker və Rolan Bartın əsərlərindən iqtibaslar gətirir, mətnin “özgə” mətndən “yoğrulacağına” işarə edir. Maraqlıdır ki, bir qayda olaraq, bu iqtibaslar əsərin sonuyla əlaqəli olur. Bədii mətnin məna yükünü bildirir, bununla bağlı mətnöncəsi informasiyanı daşıyır. “Qərbə addım”, “Mübadilə məzənnələri”, “Ermitaja doğru” romanları “özgə” mətnlə oyun, allüziya və reminissensiyalardan “hörülüb” və müəllifin postmodernist yazı üsuluna xidmət edir.

Vitgenşteynin “What is history to me?” ifadəsi Baslo Kriminale obrazının xarakterinin açılmasında yardımçı olur. Müəllifin XX əsr filosofu Vitgenşteynin mətni ilə intertekstual əlaqəsi əsərin açılmasına, onun məna yükünün izahına yol açır. Diqqətli oxucunun gözündən Şekspir allüziyası da yayınmır. Şekspirin “Tufan” (“The Tempest”) faciəsində kral ola bilmək üçün atasını öldürməyə vadar olan Antonio Sebastyana deyir: “What’s past is prologue mean?” Romanın postmodernist diskursunu müəyyən edən bu ifadə insanın dünyada heç də azad olmaması fikrindən irəli gəlir və onun ictimai münasibətlərdən dərin asılılığının faciəsini dərk etməsinə işarədir. Amma eyni zamanda da insanı özünü dünyada azad hiss etməyə, gücünə güvənməyə səsləyir. Romanın əsas personajlarından olan doktor Kriminale obrazı ikinci fikrin daşıyıcısıdır və bu yanaşma romanın ideyalarından birini təşkil edir.

Ziqmund Freydin “He who has eyes to see and ears to hear grows convinced that mortals can conceal no secrets. He whose lips are silent, chatters with his fingertips; betrayal oozes through every pore” ifadəsi isə romandakı “sirr pərdəsi” motivini açıqlayır. Təhkiyənin detektiv üslubunu müəyyən edən bu mətnin ifadəsi müəllifin istehzasından xəbər verir, roman qəhrəmanının həyat sirlərinin birbaşa deyil, tədricən izahına işarə edir. İnsanı əhatə edən sirlər “hər damcı tərimizdə”, dərimizdəki hər bir məsamədə yavaş-yavaş, səssiz şəkildə açılır, üzə çıxır. Əsərin əvvəlində istifadə olunan Argentina tanqosundan gətirilən iqtibas romanın sonunda yenidən səslənir, müəllifin intertekstual oyununda gizlənən ideyaya aydınlıq gətirir.

İntertekstual dialoqun qurulmasında allüziyalardan istifadə “Doktor Kriminale” romanının strukturunu müəyyən edir. Məhz əsərdəki allüziyalar müəllifin fərdi yaradıcılığı ilə keçmiş ədəbi mətnlərlə qarşılıqlı əlaqə yaradır. Belə allüziya əsərin işarə sxemlərinin simvolik mənalarının yaradılmasında yardımçı olur. M.Bredberi postmodernist oyun prinsipindən yararlanaraq romanın strukturuna məlum əsərlərdən və tanınmış yazılardan keçidlər edir. “Doktor

Kriminale” romanında Frans Kafka və Tomas Mannın əsərlərindən reminissensiyalar və allüziyalara da rast gəlinir. Əsərin qəhrəmanı Cey birdən-birə Frans Key adlanır. Bildiyimiz kimi, bu, Frans Kafkaya allüziyadır. Frans Kafka yazılarının sonunda çox vaxt “Frans K.”, “Yozef K.” və ya “K.” imzasını qoyurdu. Alman yazıçısının tərcümeyi-halından məlumdur ki, o, özünə və yaradıcılığına istehza ilə yanaşmış, əsərlərində özünü “Mən” deyil, “K.” kimi görürdü.

M.Bredberinin qəhrəmanı Cey də müəllifin oyun obyektinə çevrilir, məşhur yazıçının adını alan jurnalist inversiya şəklində Frensis Ceydən müxtəlif qəhrəmanlara çevrilir.

M.Bredberinin əsəri digər alman yazıçısı Tomas Mannın “Sehrli dağ” romanına allüziyadır. Frensis Cey Kriminalenin ardınca səyahətə çıxarkən T.Mannın adıçəkilən kitabını özünə götürür. Hans Kastropla yaxınlıq Frensis Ceyin daxili “Mən”ini tapması ilə bağlı idi. Kriminalenin axtarışı Frensis Ceyin özünün axtarışına çevrilir, “Sehrli dağ” romanı isə “Doktor Kriminale” əsərinin məna yükünə aydınlıq gətirir. Göründüyü kimi, yazıçı iki roman dünyasını birləşdirərək oxucu ilə oynayır, mətnin bədii aləmində hər iki romanın sıx əlaqədə olduğunu göstərir. F.Kafka və T.Mannın əsərlərindən “götürmələr” – çoxsaylı allüziya və reminissensiyalar mətnin mədəni kontekstini müəyyən edir. Müəllif nəinki bu yazılara istinad edir, eyni zamanda onları da istehzaya məruz qoyur. F.Kafkadan “yararlanan” yazıçı oyun formasında onu parodiya edir, əsərin sanki “bioqrafik” xarakter aldığı halda, T.Manna müraciəti romanın intellektual oxucu üçün nəzərdə tutulmasından xəbər verir. T.Mannın mətni ilə intertekstual əlaqə romanın strukturuna mürəkkəbliyə gətirir, onun çoxvariantlı şərtlərinə yol açır.

M.Bredberinin digər romanı “Ermitaja doğru” (2000), bir qayda olaraq, postmodernist mətn, postmodernist metanarrativ, postmodernist oyun qismində dəyərləndirilmişdir. (2; 3; 5; 11; 12).

Roman ingilis yazıçısı Lorens Sternin “Centlemen Tristram Şendinin həyatı və fikirləri” (The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman”) romanı ilə XVIII əsrin maarifçi filosofu və yazıçısı Deni Didronun “Fatalist Jak və onun ağası” və “Ramonun qardaşı oğlu” romanları ilə intertekstual dialoq müstəvisində qurulub. Əsərdə intertekstuallıq parodiya və reminissensiyalara söykənir və postmodernizmin oyun prinsipinə əsaslanır. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, D.Didronun “Fatalist Jak və onun ağası” romanının yaranmasında L.Sternin adıçəkilən əsərinin müstəsna rolu olmuş və yazıçı “Tristram Şendinin həyat və fikirləri” romanının yazı texnikasını bəyənmişdir. Özünün məşhur romanına bu yazı texnikasını tətbiq edən D.Didro “öz” mətni ilə “özgə” mətnini vəhdətdə verə bilmiş, L.Sternin üslubi priyomundan “yararlanmışdır”. M.Bredberi hər iki yazıçının mətnləri ilə intertekstual dialoq yaradaraq “özünün” mətnini qurur. Nəzəri düşüncədə intertekstuallıq, başqa mətnlərlə əlaqələrin yaradılması təkcə öz mətni üçün onlardan yararlanma, lazımi məqamlarda oyun çevrəsini formalaşdıran iqtibaslar vermək anlamını daşımır, bu, eyni zamanda, aralarında əlaqə yaradılan bütün mətnləri müəyyən zaman çərçivəsinin, demək, həm də həmin zaman çərçivəsində canlı olan üslub və bədii düşüncənin müstəvisində göstərmək kimi yüksək məqsəd daşıyır. İqtibası qəbul edən əsər də əlaqədə olduğu mətnə virtual şəkildə təsir edir, onun artıq qapanmış janr sferasına dinamiklik bəxş edir və beləliklə, hər iki əsərdə virtual üslubi yerdəyişmələr baş verir. Yuxarıda adı çəkilən əsərdə bu “yaranma” prosesi postmodernist təhkiyə tipinə əsaslanır, parodiya və istehzaya söykənir. Əsərin epiqrafı D.Didronun adıçəkilən romanı ilə başlayır: “Onlar necə görüşdü? – Təsadüfən, bütün insanlar kimi. – Adları nə idi? – Sizin nəyinizə lazımdır? – Onlar haradan gəlmişlər? – Qonşu kənddən. – Onlar hara üz tuturdular? – Heç kəsə bəlli deyil. – Nə haqda danışmışdılar? – Ağsa heç nə danışmışdı. Amma Jak danışmışdı: onun kapitanı əminliklə deyirdi ki, bizimlə bütün baş verən yaxşı və pis – artıq hər bir şey Tale Kitabında yazılıb və ya indi yazılır – orada, yuxarıda.

Ağa: Böyük sözlər!

Jak: Kapitan onu da əlavə etdi ki, hər mərminin özünə aid yeri var.

Ağa: O, düz demişdir...” (Deni Didro “Fatalist Jak və onun ağası”) (7; 3).

Epiqraf əsərin mahiyyətini açır, oxucunu müəyyən “bilgilərə” yönəldir. “Ermitaja doğru” romanında D.Didronun əsərindən gətirilən iqtibas “Tale Kitabı”nın öncədeyiminin “söz oyunu”, onun iradəsi və “seçim etmək” kimi əzəli-əbədi problemlər üzərində qurulub. İradə, seçim sərhədləri üzərində qurulan ideya Ağa və onun qulluqçusu Jak arasında dialoqun strukturunu müəyyən edir. “Yazıya pozu yoxdur” ifadəsi ağıl, məntiq (Jak), məhdudluq, axmaqlıq (Ağa) kimi keyfiyyətlər dialoji söhbətlərdə ekzistensial fatalizmlə eyniləşdirilir. M.Bredberi əsərin bu vacib ideyasını romanın sonunda “qəhrəmanlar irəliyə getməyə qərar verdilər, lakin yerlərindən tərpənmədilər” ifadəsi ilə bitirir.

“Fatalist Jak və onun ağası” romanının obrazlar sistemi və D.Didronun bioqrafiyası arasında yaranan intertekstual dialoqa M.Bredberi gülüş elementi qatır, əsərin parodiyasını istehza ilə “bərkidir”. Postmodernist romana xas olan istehza prinsipi yazıçı tərəfindən fəlsəfi dialoqa yeni “nəfəs” gətirir, yazıçı ilə Luneberq ailəsi arasında yemək seçimi səhnəsindəki dialoqda istifadə edir. “Ciddi” fəlsəfi söhbətlər müəllif istehzasında yeni effekt əldə edir.

Postmodernist romana xas olan keçmişə kinayəli yanaşma, keçmiş “ciddiyə” almamaq, tarix və tarixi şəxsiyyətlərə ikili yanaşma keçmişin parodiya ilə rekonstruksiyasının mahiyyətində özünü göstərir. Əsərin “Ön söz”ündə: “Didro özü də varlığının kövrəkliyini hiss edir, özünü nəsillərin oyuncağı kimi dərk edirdi. Mən nəsillərin adından çıxış edirdim və ona görə də filosofun həyatını bildiyim kimi yazdım” (7; 3).

Dini və ateist diskursların vəhdəti, Didro nəşinin sirli şəkildə yoxa çıxmasıyla tarix yenidən “canlanır”, lakin bu canlanma həm Didronun, həm Sternin yenidən “əbədi” uyumasının tarixçəsinə çevrilir. M.Bredberi dövrlərlə, ölkələrlə, tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqə yaradır, müasir dövrdən keçmişə körpü salır, nəsillərarası dialoq yaradır. Həyat, ölüm, əbədiyyət kimi mövzular estetik problemlə birləşir, böyük şəxslərin taleyində kinayəli şəkildə yenidən “oynanılır”.

M.Bredberi əsərində “Kitab insan əzəmətinin intellektindən xəbər verir” (7; 3) ifadəsi ilə Stern, Didro dünyagörüşünün bənzərsizliyini göstərməyə çalışır, filosofların fikirlərini müasir dövrdə yenidən “canlandırmağa”, keçmişlə indi arasında dialoq yaratmağa cəhd edir. M.Bredberiyə görə, həm Sternin, həm də Didronun intellektual bilikləri onların yenidən dirçəlməsi ilə bağlıdır və bu bilgi sferası postmodernizm dövründə, xüsusilə postmodernist nəsrə də mümkündür. Didronun Sterni “yenidən köçürməsi” də elə bu – “Tristiam Şendi”nin müəllifinin Didroya “çevrilməsilə” bağlıdır.

M.Bredberi əsərində intertekstual oyunun mədəni diapazonunu genişləndirdi. Müəllif üslubi cəhətdən şərtiliyin məkanını genişləndirib “özgə” mədəniyyət anlayışını intertekstual dialoqda yeni müstəviyə çıxartdı. Didro-Stern-Bredberi üçlüyü postmodernist oyun sferasında dəyərləri yenidən “dəyərləndirdi”.

Postmodernist ədəbiyyatın nəzəriyyəçiləri tarixi təhkiyəni uydurma adlandırır və onun formasını daha çox ədəbiyyatla bağlılığında göstərirdilər. Bu ideya M.Bredberinin “Ermitaja doğru” romanında parlaq şəkildə həyata keçirilib. Romanın ilk səhifələrindən oxuyuruq: “Bu bir hekayədir. Tarixdən bir çox şey təsvir edir, lakin tarix indiki zamanın keçmişə anlamının yalanı olduğundan, lazım gəldiyində onu təkmilləşdirdim. Fakt, məlumat və informasiyaların maraqsız və yanlış hissələrini dəyişdirdim. Təqvimdəki xətlər, dünya coğrafiyasında düzəldilmiş qüsurlar, bir ölkənin sərhədlərinin, yaxud bir millətin konstitusiyasının dəyişdirilməsini səssizcə yerinə yetirdim. Abidələri dəyişdirdim, ikonaları dağıtdım, küçə lövhələrini dəyişdim, dəmir yolu stansiyasını zəbt etdim. Bütün bunların içində, tarixin özü kimi, özünün də yuxarıdakı Müqəddərat Kitabında irəliləyən hekayəsini təsvir etdiyi kimi davrandım.

Tarixin gələcəyin bugünə qarşı şikayəti olduğunu bildirdi; amma keçmiş, indiki və gələcək zaman bir-birlərinə əbədi olaraq müdaxilə edir və əlaqəyə girirlər” (7; 4).

Bredberi əsərin “Ön söz”ündə tarixə münasibətini bildirir və əsərini ciddiyyə almağı tövsiyə edir, lakin eyni zamanda postmodernist romanın estetik prinsiplərindən çıxış edərək oxucunu “oyununa” salır, tarixi hadisələrə işarə edib tarixin özünün uydurma olmasından söz açır. Göründüyü kimi M.Bredberi, bir tərəfdən, böyük fransız filosofu Deni Didronun həya-

tından söz açacağıyla əsərin ciddiliyini vurğulayır, digər tərəfdən, tarixin özünə istehzayla yanaşır, onun qeyri-ciddiliyini dilə gətirir. İki hissədən ibarət olan roman *Now və Then* (indi və sonra) ardıcılığına bölünərək otuz altı bölmədən ibarətdir. Keçmiş və bizim günlər postmodernist təhkiyə nöqtəyi-nəzərindən açılır, tarixi hadisələr uydurma və reallığın sərhədlərində təsvir olunaraq metaromanın əhatə dairəsinə düşür.

Postmodernist yazıçılar oxucuya böyük həqiqətləri təqdim etmir, amma onlar tarixi proseslərdə qarşılaşan həqiqətləri və dərin qarşıdurmaları obrazlı şəkildə təqdim edirdilər.

M.Bredberinin "Ermitaja doğru" romanında keçmiş və indi qarşılıqlı əlaqədə təsvir olunur və bir qayda olaraq, belə təsvirdə reallıq və uydurma arasında sərhədlər itir. Zamanla oyun, vaxt qatlarının qarışması keçmişlə indiki zamanın sıx əlaqəsinə işarə edir. İngilis tədqiqatçısı Tobias Hill "The Guardian"-da M.Bredberinin "Ermitaja doğru" romanını dəyərləndirərək yazırdı: "This book is one of those strange hybrids that exist at the borders of fact and fiction, creatures with the head of an essay and the hindquarters of a romance, say, or vice versa" (11). Müəllif romanın fakt və uydurma arasındakı hibridliyini vurğulamaqda haqlıdır. Həqiqətən də, M.Bredberinin "Ermitaja doğru" romanında artefaktın axtarışı keçmişlə bağlılığı göstərsə, ona müasir baxış bucağı keçmişin durğunluğunu "dəyişir". Roman boyu Deni Didro kitabxanasının mövcudluğunun həqiqət olması ideyası ilə saxta motivlər keçmiş haqqında fikirlərin yanlışlığı, keçmişin əlçatmazlığı ideyasına gətirib çıxarır. Romandakı personajlar keçmişə mübtəladırlar və əsər boyu böyük filosofun izi ilə gedir, keçmişin sirlərini açmağa çalışır, lakin keçmiş "keçmiş olaraq" qaldığından onun sirrini açə bilmirlər. Təhkiyənin açıq finalı keçmişin əlçatmaz olmasını simvolizə edir, eyni zamanda da tarixin açıq qalması onun yeni interpretasiyalarına, onun "yenidən yazılmasına" yol açır. Hadisələr XVIII və XX əsrlərin zaman kəsiyində Rusiyada cərəyan edir. XVIII əsr Rusiya tarixində müstəsna rolu olan II Yekaterinanın idarəçiliyi dövrü və 1993-cü ildə siyasi çevriliş nəticəsində "Ağ ev"-ə hücumun fonunda Deni Didronun həyat və yaradıcılığını öyrənən kiçik beynəlxalq ekspedisiyanın Rusiyaya ezamı təsvir olunur. Əsərin baş qəhrəmanları fransız filosofu, maarifçilik dövrünün ideoloqu Deni Didro və müəllifin alter-egosu, tanınmamış britaniyalı yazıçıdır. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan və baş qəhrəmanlar iki müxtəlif epoxaları bir-birinə bağlayır.

Əsər çoxlaylı qatına görə "mətn içində mətn" prinsipinə uyğun yazılıb və Didro mətnlərinin "yerdəyişməsi" M.Bredberi mətnində müxtəlif üsulların sintezində baş verir. "Ermitaja doğru" romanının müəllifi "Fatalist Jak və onun ağası"ndan gətirilən epiloqdan başlayaraq qəhrəmanlar arasındakı dialoqa qədər Didronun romanından "gizli" iqtibaslar gətirir, daha sonra "uydurduğu" epizodun arxasını davam etdirir. M.Bredberi Didro üslubunu qoruyub saxlayır, yazıçının özünün L.Sterni necə "təkrar"ladığına heyranlığını bildirir. Bredberi Jakın gizli eyhamını təkrarlayır, onu "yenidən" köçürür, ağası ilə arasındakı söhbətlərində qəsdən vurğuladığı istehzanı qabartmağa çalışır. Göründüyü kimi bu, pastiş üsuludur və M.Bredberi ondan ustalıqla yararlanır.

Postmodernist romanın prinsiplərinə uğun olaraq əsərdə keçmiş mətnlə yeni yaranan mətn arasında sərhədlər "silinir". Məlum olur ki, "real" aləmlə "uydurma" dünya arasındakı sərhədlər qeyri-müəyyən, şəffafdır. Xüsusilə nəyin real, nəyin uydurulduğu, nəyin reallıqda mövcud olduğu anlaşılmır. Bu mənada postmodernizmin nəzəriyyəçilərindən olan J.Bodriyanın, "simulyakr" (8; 34) konsepsiyası anlaşılan və başadüşüləndir. J.Bodriyaya görə müasir dünya model və "simulyakr"-lardan ibarətdir və heç bir referentə malik deyil, özündən başqa heç bir reallığa söykənmir, özünəyətərli işarələr dünyasından ibarətdir. Simulyasiya bu halda real və uydurmanın müxtəlif tərəflərini, eyni zamanda qarışdırır.

II Yekaterinanın Rusiya tarixində nailiyyətlərini sadalayan təhkiyəçi onu elm və incəsənətin himayədarı kimi təsvir etdiyi halda, kinayə ilə dövrünün böyük filosofu Deni Didronu da digər antikvar əşyalar kimi "aldığını" vurğulayır, real hadisələrin fonuna müəllif istehzasını əlavə edərək rus imperatriçəsinin insana münasibətini "alqı-satqı" obyektini kimi qeyd edir:

“Tezliklə italyan teatri, böyük bir rəsədxanası, Minerva məbədi, kitabxanası, hətta bəlli bir rasionel kainatın daxili işlərini ortaya çıxarmaq üçün içinə girilə bilən sirli astronomik saati olan digər elm sahələrini əhatə edən İncəsənət Akademiyası adlanan bir universitet olacaq. O, daha çox oxuyur, düşünür, öyrənir, mübahisə edir. O, möhtəşəm fikir və meyilləri təsvir etmişdir; o, Parisə və böyük ensiklopediyanın özünə fikrini yönəltmişdir. Daha əvvəl o, yaradıcı şəxslərə və təşəbbüskarlara səmimi məktub yazmaqdan daha çox güc almamışdı. Volter və Russo, D’Holbax və D’Alamber sadəcə məhkəmənin, kilsənin və senzuranın kitablarını yandırmağa, ya da yazıçıları həbsxanaya yığmağa hazır olan Paris üçün deyil, eyni zamanda özlərini qurtara bilən mütərəqqi kainatın özü üçün yeni fikirlər düşünən insanlardır. Və həqiqət budur ki, o, maarifçilik alış-verişi boyunca bizim mütəfəkkirin özünü almışdı” (7; 25).

M.Bredberi ingilis yazıçısı L.Sternin əsəri ilə dialoq yaratsa da, əsas fabuladan uzaqlaşmır, L.Sternin “ziqzaq” üslubuna qismən dəyişiklik edir, roman formasını dağıtmadan “özgə” üslubdan özünün yazı priyomunda istifadə edir. Əsərin keçmişlə dialoqu Rene Dekartla da baş tutur, filosofun “cogito ergo sum” (düşünürəm, demək, yaşayıram) ifadəsi M.Bredberinin “Ermitaja doğru” romanında oyun elementinə çevrilir və “Sənədlərim var, demək, mən yaşayıram, smart-kartım var, demək, mən alıram” (7; 67) ifadəsi ilə kinayəli ton alır. Digər epizodd isə M.Bredberi Dekartın “mütləq”, “bütöv” fəlsəfəsini postmodernizmin təsadüf və analitik ideyaları ilə parodiyaya məruz qoyur, insan zəkasının nisbiliyini, subyektivliyini anlatmağa çalışır.

M.Bredberi yaradıcılığına xas keçmişə qayıdış ideyaları müasir mədəniyyətin obyektiv reallığı ilə bağlıdır və yazıçı keçmişə qoruyub saxlamağın tək yolunu onu yenidən dəyərləndirməkdə və müasirləşdirməkdə görürdü. Bu baxımdan onun keçmişlə dialoq yaratması başadüşülən və anlaşılandır.

“Kitablar kitab yaradır” fikri roman boyu ardıcıl surətdə təkrarlanır və ingilis ədəbiyyatının görkəmli simalarının adları sadalanır, hər birinin digərinə təsiri vurğulanır. “Müəllif”in dialoji oyunu romanın personajlarına və oxucuya da gedib “çatır”. Janr polifoniyası tarixi romandan bioqrafik romana qədər “uzanır”, yol qeydləri və esse janrı da bu polifonizmin oyun prinsipinə riayət edir. L.Sterndən gələn roman forması ilə düşünmək M.Bredberinin “Ermitaja doğru” romanında postmodernist oyunun metoduna çevrilir və intertekstual dialoqun yaranmasına xidmət edir.

İngilis postmodernist romanlarının özünəməxsusluğunu öyrənən V.Novikovanın fikirləri də maraq doğurur: “İngilis postmodernistləri Amerika və fransız yazıçılarının “romanın ölümü”, “müəllifin ölümü” ideyaları ilə razılaşırlar. (1; 38) XX əsrin son onilliklərində keçmişə maraq, “keçmişə tapınma” xarakterik xüsusiyyətlərdəndir (bu sıraya C.Faulz, A.Bayett, D.Loc, Q.Svift, P.Akroyd, S.Uoters və digərləri aiddir). İngilis ədəbiyyatında Britaniya imperiyasının çiçəkləndiyi Viktoriya dövrünə müraciət xüsusi rol oynayır. Bu müraciətin məqsədi ədəbi və mədəni yaddaşın qorunması və ingilis ədəbiyyatında davamlılıq ideyasının saxlanması və yenidən dərk edilməsidir.

“Ermitaja doğru” romanında tarixi romanla fəlsəfi traktatın, elmi tədqiqatla bioqrafik nəsrin, memuar ədəbiyyatı ilə ədəbi tənqidin və yol qeydlərinin janr hibridliyi müəllifin “oyun” prinsipinə söykənir. Sənədli və bədii nəsrin elementlərini bir araya gətirən yazıçı “sərbəstliyi” postmodernist romanın yaranmasına xidmət edir.

Sözügedən üsuldan Didro da istifadə edirdi və o da belə yazırdı. Didronun roman dünyasından estafeti alan M.Bredberi yazıçının bədii üslubunu davam edir, müasir insanın problemlərini əks etdirdiyi əsərlərində uydurma ilə reallığı vəhdətdə verir. Elə bununla bağlı M.Bredberinn “Ermitaja doğru” romanı, Didronun sənədli və bədiiyi özündə birləşdirən romanları kimi çətin təsnifata gəlsə də, eyni zamanda yazıçının fikirlərini çatdırmaq baxımından “sərbəst”liyini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Новикова В.Г. Британский социальный роман в эпоху постмодернизма. Нижний Новгород. 2013, 369 с.
2. Пестерев В.А. Роман культуры как динамика смежных форм («Обладание» А.С.Байетт и «В Эрмитаж» М.Брэдбери) // На пути к произведению: К 60-летию Н.Т.Рымаря. Самара, 2005.186–213 с.
3. Ромаданов М.С. Русский интертекст в романе М.Брэдбери «В Эрмитаж!» // Наука и искусство: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: материалы междунар. заочн. науч. практ. конф. Новосибирск: Изд. «СибАК», 2013.Ч.2. 140–145 с.
4. Стовба А. С.: Жанровое своеобразие и тенденции развития английского постмодернистского романа к. XX– н. XXI в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 1048.Серія «Філологія». Вип. 67, 2013, 191-196 с.
5. Царева Е.В. Жанровые традиции философской прозы Д.Дидро в книге М.Брэдбери «В Эрмитаж!» // Вестник МГОУ. Серия «Русская филология». 2010. Вып.4. 110–114 с.
6. Bradbury M. Doctor Criminale. Publisher: Penguin Books Ltd. 1993, 352 p.
7. Bradbury M. To the Hermitage. Picador. 2000. 518 p.
8. Baudrillard Jean. Selected Writings.
http://faculty.humanities.uci.edu/poster/books/Baudrillard,%20Jean%20-%20Selected%20Writings_ok.pdf
9. Harvey-Wood H. Obituary: Sir Malcolm Bradbury // The Guardian. Tue 28, 2000.
10. Hill T. Historical fiction meets meticulous travelogue in Malcolm Bradbury's To the Hermitage // The Guardian. Sun4, 2000.
11. Mullan J. Vibrations of Madame de V*** // London Review of Books. 2000, July 20. Vol. 22, No.14. 14-16 pp.
12. Stierstorfer K. “Postmortemism”: MalcolmBradbury’s Legacy in To the Hermitage // Etudes Anglaises. 2005. No.2. (Tome 58). 154–165 pp.

Е.А.Абдуллаева

Интертекстуальная игра в романах Малколма Брэдбери

Резюме

Автор статьи исследует романы британского писателя М. Брэдбери «Профессор Криминал» и «К Эрмитажу» сквозь призму интертекстуальной игры и, тем самым, вносит ясность в романную поэтику писателя. Оба романа изучаются и анализируются в контексте интерпретации текста. В статье раскрывается суть параллельного использования писателем различных стилистических приемов и жанров. Аллюзия и реминисценция, принципы постмодернистской игры оцениваются в качестве механизма авторского повествования. Интертекстуальность, в свою очередь, определяется как межкультурный диалог.

Y.A.Abdullayeva

The Intertextual Game in Malcolm Bradbury's Novels

Summary

Learning the intertextual game in the novels “Doctor Criminale” and “To the Hermitage” by British writer Malcolm Bradbury, the author of the article clarifies the poetics of the novel. Both novels are studied and analyzed in the context of the interpretation of the text. Combination of various styles and hybrid genres are also elucidated in the article. In the article, allusions and reminiscence, the principles of postmodernist game are evaluated as the mechanism of the writer's narration. Intertextuality in text is defined as intercultural dialogue.

Rəyçi: prof. Q.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.11.2018

**E.BAĞIRZADƏ,
N.SALAMOVA**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6.)

BƏDİİ YARADICILIQDA ÜSLUB AXTARIŞLARI

Açar sözlər: *üslub axtarışı, estetik biliklər, sistemli tədqiqatlar.*

Ключевые слова: *поиск стилей, эстетические знания, системное исследование.*

Key words: *stylistic researches, aesthetic essence, systematic studies.*

Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində üslub anlayışına mənəvi mənəvi baxışların, yanaşmalarının mövcuddur. Bu yanaşmalarda üslub anlayışının ümumi sərgədləri mövcudlaşdırılacaq, probleminin izahının yaygın olması da məlumdur.

Professor Abbas Gəliyev üslub haqqında danışarkən onun sosioloji məqamlarına diqqətini cəmləndirərək yazır ki, «...üslub gəmiş məzmun daşıyır, süz və obraza məna verir» (1). Filologiya elmləri doktoru Nazif Qəşəmliyin fikrinə, «...üslub bədii inkişaf gədisidir, bədii ümumiləşdirməyə və ya şərti obraza yazının neçə yanaşdığını cəmləndirir (2)».

Eyni zamanda üslub döngə, statik bir anlayış deyildir, o, daim inkişafda, təkamül prosesindədir. Zaman keçdikcə üslubi təmayülləri cəmləndirən terminoloji anlayışlar dəyişməyə və, onun əməliyyat etdiyi mənanın, məzmunun dəyişikliklərə uğradılması bəllidir. Cəmiyyətimizdə bu amilin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Üslub məsələsini sənətkarın şəxsiyyəti ilə, onun üzöndəyici əməli ilə bəhlən tədqiqatçıları da var. Məsələn, ədəbiyyatçı filosof-tənqidçi Asif Cəfəndiyevin (Asif Ata) qeyd etdiyi, «Poeziya yalnız mövcud estetik idealı yox, eyni zamanda yaradığı şəxsiyyəti, onun mədəniyyətini bədii şəkildə təsdiq edir. Bu nöqtəni nəzərdən poetik axtarışlar bütün başqa xüsusiyyətlərlə yanaşı, yeni, orijinal şair təbiətinin təsdiqiylə sıx surətdə bəhlən olur» (3). Şübhəsiz ki, Asif Atanın qeyd etdiyi maraqlı məqamlar müvafiq və üslub probleminin təhlilində bu amilin nəzərdən qaçırılmaması daha obyektiv mölğəzələr yönəltməyə imkan verirdi.

Cəmiyyət tarixinin gər gəmsi bir zaman kəsiyində qazanmış olması poetik xüsusiyyətləri yalnız müvzu, problem və janr xüsusiyyətləri kontekstində məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Sovet siyasi rejimi dövründə cəmiyyətə bu gör yanaşma meyillərinin yanlış olmasının zaman keçdikcə üzöndən təsdiqini tapması bunun sübutudur. Çünki süz bir və o zaman cəmiyyət qazanır və süzən gəmişi mənasında bədii sənət çevrilir ki, toxunulan müvzular, qaldırılan problemlər orijinal, üzöndən bir üslubda cəmlənmiş olsun. Başqa süz, gər gəmsi bir bədii ədəbiyyatı şərtləndirən məqamlar fonunda üslubların nəzərə alınmaması qeyri-elmi nəticələrə gətirib çıxarmış olar. «... Cəmiyyət üslublarının tarixi inkişaf qanunauyğunluqları haqqında son illər ciddi tədqiqatlar aparılmış, süzən poetikası, onun ifadə etdiyi bədii məzmun və intonasiyanın tarixi təkamülünü araşdıran ədəbiyyat, polemik monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Lakin möasir bədii dilin kəsir gəmişləri onun dəyişən mölğəflərinin yaradılışını fonunda araşdırıldıqı öncə ciddi praktik gəmiş kəsir etmir. Bu qəsurlar cəmiyyət fikrinin aparıcı nömayəndələrinin də yaradılışında dərin kök saldıqından poetik süzə təvəccül məqamıdır, onun sosial tutumuna inamı azaldır. Bizgə, gər bir yazının və ya şairin cəmiyyətin inkişafında tarixi xidmətlərini obyektiv qiymətləndirməklə yanaşı, cəmiyyət inkişafının indiki məqamında onların ortaq cəsirlərini də bu nöfuz və xidmət müvafiqindən qiymətləndirmək gəlləri orijinal cəmiyyət-bədii meyilləri vaxtında ədəbi qiymətləndirməyə

mane olur» (4). Şöbgsiz ki, bu mölagizlərdə möcyyn möbagisli məqamlar olsa da, onunla razılaşmamaq mömkün deyildir. Dohrudan da, Azərbaycan poeziyasını təmsil edən ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığına, yaxud da bütövlükdə milli şeirimizin ortaq problemlərinə gər olunmuş tədqiqatlarda bu və ya buna bənzər məqamlara intensiv şəkildə təsadüf olunmaqdadır. Məhz bu əmil cədbi üslub məsələsinə mənəibətə də möcyyn möbagisli məqamların aradan qaldırılmasına mane olmaqdadır.

İstiqlaliyyət dövrü Azərbaycan poeziyası üslub axtarışlarının intensivliyi, bədii ürnəklərdə möşagidə olunan üslubi çəhərlərin zənniyyəti baxımından maraqlı dohurmaqdır.

Azərbaycan poeziyasının tədqiq olunan dövrü üslub cəvanlılığı ilə diqqəti cəkməkdədir. Bu «üslub xaosluğu»nin arxasında bir də zamanın diqqət etdiyi olduqca mögüm əmilər dayanmaqdadır. Yuxarıda *бясцe oлyндyу* kimi, sovet hakimiyyəti dövründə müvğud olan senzura yaranan cəhərlərin yalnız müvzusu, ideyası və problemlərini deyil, gəncinin forma-estetik aspektini tənzim edir, yüngəndirirdi. Buna əürə də o illərdə üslub axtarışlarının giddi möqavimətlə qarşılanması təbii və qaçılmaz idi.

«Üslub sistemlərinin cəvzələnməsi anonim üslubdan normativ-ferdi, ondan da ferdi üsluba keçid, yalnız cədbiyyətin immanent-estetik qanunauyğunluqlarına deyil, eyni zamanda və cəsənə ona əürə baş verir ki, sosial geyatın inkişafının möcyyn mərgələsində xeyli mörəkkəb və mögüm problem yığılıb qalır və estetik potensialları tökənmiş küğnə üslub sistemi onları bötün cənərcənəliyi, çəhərliliyi və mörəkkəbliyi ilə cəks edə bilmir. Cədbi inkişafın məhz bu məqamında bədii dəyərlərin küğnə sistemi dahılır və yenisi yaranır» (5).

Tədqiqatlarda üslub probleminə mənəibətə fərqli yanaşma tərzii üzönö əüsterməkdədir. Belə ki, bezi araşdırıcılar üslub məsələsinin ferdi seçiyyə cəvədidini, bunun ömumi xarakter cəsb etmədiyini cəsə tutaraq problemin bötün cədbi proses kontekstində araşdırılmasını qeyri-məqbul gəsəb etməkdədir. Lakin bu gür yanaşmanın tam cəksinə olaraq, tədqiqatçıların mögüm bir qismi üslub anlayışını cədbi prosesə xəs olan komponent kimi dərk etməkdə və dəyərləndirməkdədir.

İstiqlaliyyətdən üngə Azərbaycan poeziyasına gər olunmuş bezi tədqiqatlarda üslub məsələsi ilə bəhli maraqlı mölagizlərdə rast ələmə mömkündür. Məsələn, tənqidçi-cədbiyyətşönas M.Məmmədovun «Poeziya yeni təcəkkör işində» adlı monoqrafik tədqiqatında rast ələnin əşahıdakı mölagizlərdə diqqət yetirək: «Ömumiyyətlə, şeirdə öc cəsə üslubu möcyynləşdirmək olar: epik, lirik və satirik» (6). Tənqidçi-cədbiyyətşönasın mölagizləri möcyyn mənadə sərrast möşagidədən qaynaqlansa da, burada giddi bir yanlışlığa yol verildiyi qeyd olunmalıdır. Bu da gər şeydən cəvəl, yuxarıda adı cəkilən üslubların cılıpaq şəkildə deyil, diğər üslubi təmayüllərlə sintez şəkildə üzönö bürüzə verməsinin diqqətdən yayınmasıdır. Şöbgsiz ki, bu əmili nəzərdə almadan gər gənsi bir dövrdə, o gümədən istiqlaliyyət illərində Azərbaycan poeziyasını şərtləndirən bədii üslubları bötün yüngərlə dəyərləndirmək mömkün deyildir.

Bizgə, İstiqlaliyyət dövrü Azərbaycan poeziyasını üslub baxımından əşahıdakı kimi təsnif etmək daga məqbuldur: lirik-epik üslub; lirik-fələsci üslub; lirik-metaforik üslub; lirik-publisistik üslub; satirik üslub.

Çəhdəş Azərbaycan poeziyasını üslub baxımından təsnif etmək kifayət qədər giddi problemdir və məsələyə yanaşmada fərqli, biri-birincə uyğun ələməyən, gətə biri-diğərini inkar edən baxışların olması təbii qarşılanmalıdır.

Çəhdəş Azərbaycan cədbi tənqidi və cədbiyyətşönaslığında ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq yoluna gər olunmuş araşdırmalarda bu və ya diğər şəkildə istiqlaliyyət dövrü poeziyasının üslub problemləri də əlmi təcşirini tapmışdır. Bu tipli apəşdırmalar konkret bir cədbi şəxsiyyətin yaradıcılıq irsinə süykenilərkə aparılsa da, möcyyn mənadə cədbi prosesin bötün mənzərəsinə cəks etməkdə olduhu öcön müvzuya aydınlıq əctirilməsi baxımından maraqlı dohurur.

Ядъбиййат

1. Щасыйев Аббас. Ядъбиййат нязъриййяси. Баъы, Мцтърсим, 1996, 376 сьщ.
2. Гьщряманлы Назиф. Мьлум вь намялум цслуб, Улдуз журналы, 1997, Н 1, сьщ. 91-93.
3. Asif Əfəndiyev. "İnam və şübhə". Bakı, Yazıcı, 1988, səh.101.
4. Алышанлы Шириндил. Сьзцн естетик йаддашы. Баъы, Елм, 1994, сьщ.134.
5. Щьзиоблу Горхмаз. Поетик формаларын тькамцлцндь фьрди цслуб, «Азьрбайсан ядъбиййатынын тарихи поетикасы». II китаб, Баъы, Елм, 2006, сьщ.83.
6. Мəммədov M. "Poeziya yeni təfəkkür işığında", Bakı, Yazıcı, 1990, səh.52

Э.Багирзаде, Н.Саламова**Поиск стилей в художественном творчестве*****Резюме***

Поиск стилей в художественном творчестве – один из самых важных компонентов. Невозможно понять эстетическую важность искусства без стиля. С сожалением нужно отметить, что проблема стиля в азербайджанском литературоведении выявила различные отношения системных исследований.

По этой причине в статье отводится важное значение некоторым моментам, когда составляющей частью содержания произведения искусства высокого уровня является художественность, стиль же характеризует «совершенство», исходящее из форм «художественности».

В статье подчеркиваются новые нюансы «языка и особенностей стиля» монографии писателя в этой сфере.

В то же время отмечается, что классификация стилей – проблема, вызывающая серьезные противоречия.

E.Bagirzade, N.Salamova**The Stylistic Researches in Literary Creativity*****Summary***

The stylistic research is one of the most important components. It is impossible to understand the full aesthetic essence of styles work. There were not carried out serious and systematic researches in Azerbaijan Literary study concerning the stylistic problems, the different relations should also be noted with regret. Without saying it also make some difficulties in the investigation of the problems.

Therefore, special attention is paid to the points in the article. It is evident that the level of artisty is the totality of the qualities inherent in a work of art. But the style is the "perfect" conditioning of "artistry" phenomenon characterizing as one of the forms of the style.

The article deals with total creativity of Azerbaijani writers, and at the end of creativity the chosen monographs dedicated to the "language and style features" and the special place in the research have been given to these problems. The author also noted that there are serious problems in classification of Azerbaijan poetry from stylistic point of view and there diversified approaches in these of course will not be denied.

*Rəyçi: dos. A.Hüseynova**Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018*

T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ*filologiya elmləri doktoru, professor***F.KAZIMOVA***dosent***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)***(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6.)***MÜASİR POEZİYANIN SOSIAL-SİYASİ KONTEKSTİ***Açar sözlər: tədqiqat, problem, istiqlalilik, ovqat, mövzu, ictimai-siyasi**Ключевые слова: исследование, проблема, независимость, тема, настроение, общественно-политический.**Key words: research, problem, independence, mood, subject socio-political*

Azərbaycan poeziyasının müvzu istiqamətləri olduqca zənnin və rəncərcəndir. Ona əlrc də gcr gansı bir tcsnifat daxilində bu zənnilik və rəncərcənəliyi bötön yünlcrilc cəatc etmck mömkön deyildir. Bötüvlökdə müasir düvrön poeziyası sosial-siyasi kontekstdə aşahıdakı kimi scğiyycləndirilc bilər:

Vctəncpərvərlik və milli üzöncqayıdış amalı; İstiqlal mcfkürəsinin poetik cksi;

Qarabah mögaribəsi, qaçqınlıq və yurd gcsrcti; Əöney Azərbaycan mövzusu;

İstiqlaliyyet düvrö Azərbaycan tcrənnöm olunduğu poetik ürncklcrilc yanaşı, daga çox düvrön diqtə etdiyi iğtimai-siyasi prosclərc – İyirmi yanvar gadislərcin mönasibctdə əərçckləsmckdədir. Rus-sovet möstcməkcçilik rejiminin çüköşö ilc möşayiet olunan bu qanlı gadisc Azərbaycan poeziyasının lirik-romantik ovqatını aradan qaldıraraq onun iğtimai-siyasi ab-gavaya küklənməsində gclldiği rol oynamışdır.

Azərbaycanın yaxın tarixində cən dçğşctli və unudulmaz scğifclərdən birini tçşkil edən İyirmi yanvar fağicsi cdcbiyyatın diərc janrlarında olduđu kimi poeziyada da əəniş ifadəsini tapmışdır. Qeyd edck ki, bu bir tcrəfdən poeziyanın çcvik ifadə imkanlarına malik olmasından irclə əclirsc, diərc tcrəfdən millctin möstcməkcçiliyç, zölmc və qaqsızlıha qarşı barışmaz mönasibctindən qaynaqlanır. Mcgz buna əürcdir ki, «...baş vcrən qanlı gadislər dcrğal cdcbiyyatımızda cksini tapdı. Müvzuya çcvik və opcrativ mönasibct süz, scnct adamlarımızın gadislərcin içcrisində olduhunu, ömumxalq möbarizcəsinin gcycğən və ömidlcri ilc yaşadıhını bir daga tcsdiq etdi. Mcgz jurnalist və publisistlərcimiz, şair və yazıçılarımız ülkcnin informasiya blokadasına alındıhı o çctin əönlərdə, fuvqladə vcziyyet rejimində, süzön imkanlarından fcdakarğasına istifadə etmcklə Yanvar fağicsi ilc bahlı dçğşctli gcçiqctlcri bötön xalqa və bcyncəlxalq alcmc çatdıra bildilər» (1)

İyirmi yanvar fağicsinin Azərbaycan xalqının rugunda, döşöngcşində, milli-məncvi yaddaşında yaratmış olduđu iğtimai kcdər xalq şairi Qabilin «Mcrsiyc»sində bötön dolhunluhu ilc ifadə olunmaqdadır. Cncncvi klassik şcir tcrzində yazılmış «Mcrsiyc»də tarixi Kərbəla mösibcti ilc Bakıda yaşanan fağic möqayisclil şkilc tçqdım olunur:

Üldö əcnğ, üldö uşaq, üldö əclin-qızlarımız,

Ülmədi, şanlı scğid oldu nəçc yözlərcimiz.

Bu saat Kərbəla dözlcridir, dözlcrcimiz,

Nəçc qan ahlamasın özlcrcimiz, əüzlcrcimiz?

Əğcni atç ilc qırmızı qan cyledilər,

Xalqımı, millctimi əölləbaran cyledilər (2)

Onu da xatırladaq ki, Qabilin «Mcrsiyc» şciri yaranandan dcrğal sonra əəniş xalq kötlclcri tcrəfindən diqqct və maraqla qarşılanmış, dillər cžbcrcin cçvirlmişdir. Cscrin xalq arasında yayılmasının və diqqctlə qarşılanmasının bir çox scbcblcri vardır. Gcr

şeydən cvvəl, şeirin yarandığı düvrə keç bir cərdə millətin fağicisi belə çevik və aşkar şəkildə cədbiyyata ətirilməmişdir. Gəlir sovet imperiyasının yaşaması, senzuranın müvəqqətliliyi bu tipli cərdələrin özə çıxarılmasını mövcud qədər cəmləyirdi. Dəfə təcrübədən, bu cərdə millətin qarşılaşmış olduğu fağiciyə ictimai məzmun verilmiş, onun fəlsəfi yönələri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Gələcənin cərdənin klassik bir janrda qələmə alınması ona olan diqqət və marağın daha da artmasını təsdiqləmişdir.

Qeyd edək ki, Qabilin «Mərsiye» adlanan şeirinin diqqəti çəkən şüarlarından biri isə onun xalqın yaşadığı problemlərlə sıx bağlılığındadır. Başqa sözlə, cəvəllər cədbiyyatımızda bu janrda yazılmış cərdələr daha çox dini müvzularda qələmə alındığı gəldə, Qabil xalqın yaşadığı və qarşılaşdığı problemləri cədbiyyata ətirməyə çalışmışdır:

Qabilin «Qərenfillərdən uzaq», «Şəgi-şəgidən», «Şəgid sayılmayır» və bir çox digər şeirləri də şəgidlərimizə itqaf olunmuş dəyərli poetik nüsxələrdəndir. «Qərenfillərdən uzaq» adlı şeirində şair İyirmi yanvar gədislərindən sonra qərenfillərin cənəvi çiçək funksiyasını itirdiyinə diqqəti çəkmişdir:

Qurban olum Allaga,
Məscidə gətir bir bax!
Qərenfilə cətir yox,
Yaraşır verdi ağağ.
Yaraşır da bir əürən,
Əürən nəyə yaraşdı?
Qanlı tamaşa ədəd
Bir səgəncə yaraşdı (3)

Şeirin sonunda şair əcnəb sevvəllilərə, «toy-nişan edənlər»ə, «əürəşə ədənlər»ə qərenfil aparmamağı tövsiyə edir, çünki qərenfillər məlum fağicili gədislərdən sonra yalnız «şəgid qəbirlərinin bəzəyi» ola bilər.

Onu da xatırlatmaq gərək ki, şəgidlik müvzusunun çahdaş Azərbaycan şeirinin cəsas, aparıcı müvzularından birinə çevrilməsində Bəxtiyar Vəqəbzadənin «Şəgidlər» poemasının xüsusi cəmiyyət dəşidə qeyd olunmalıdır. Məgər bu cərdənin nəşr edilməsindən sonra eyni müvzuda yeni-yeni poetik nüsxələrin ortaya çıxması diqqəti çəkmişdir:

İnsan insan olur üz gənciylə,
Millet millet olur xəyri, şəriylə.
Torpahın bəhrinə gəscədləriylə,
Azadlıq toxumu səpdi şəgidlər (4)

Tənqidçi-cədbiyyatşünas Elçin Məgriyev xalq şairi Bəxtiyar Vəqəbzadənin «Şəgidlər» poeması ilə bağlı qənaətlərində diqqəti problemin məgriyyətinə yünəldərək yazır: «Şəgidliyin mənası bərdə şairin poemada ifadə olunan döşəngələrinin axarında bu ideya (qorxunu dəf etmə) çox mögöm və cəsas ideya olaraq təsir bəhşləyir. Şair bu gədisi milli oyanış, imperiya zölməncə qarşı etirazın ən yöksek məqamı kimi başa döşör və mənalandırır. Şəgidlik – millətin qəlbində qorxu gissinin, qorxu vəgiməsinin məgvi deməkdir. Şəgidlik – üzönö dərk etmə deməkdir. Poemanın cəsas fikri – bədii qayəsi də elə budur. Lakin Bəxtiyar Vəqəbzadə tapdığı fikri bir dəfə ifadə etməklə kifayətlənmir, onu davam və inkişaf etdirir, vəgid ideyanın möxtəlif aforistik formalarını... səsləndirir» (5)

Bəxtiyar Vəqəbzadənin «Azərbaycan cəəri», «Azərbaycan», «Gəlir əönəgəriq», «Şəgid anası» və digər şeirləri də vətənpərvərlik rugunda qələmə alınmış, milli üzöncə-qayıdış amalına süykənən poetik nüsxələrdən gəsab olunmaqdadır. Şair marş janrında yazdığı «Azərbaycan cəəri» adlı şeirində «Şəgid rugu baxır bizə əüylerimizdən», – deyər yurdumuzun keşiyində dayanan cəerilərə mörağicə edərək bir an da olsun imtiqam gissindən vəz keçməməyə çağırır. «Azərbaycan» adlı şeirində şair vətənin azadlığı uhrunda qurban əetmiş şəgidlərimizin xətiresini bir daha yad edərək onların gəç bir zaman unudulmayağahı qənaətini ifadə edir. Şairin fikriyə, torpahımızın şəgidlərin qanı ilə suvarılması düvlətin və millətin yaşamasının, var oluşunun əərçək simvolidir:

Şəgidlərin qanı ilə yohrulubdur torpahımız,
Qəlbimizdə dalhalanır üz öçməli bayrağımız (6)

Azərbaycanın xalq şairi Nəbi Xəzrinin şeirlərində də İyirmi yanvar faciəsi üzöncəməxsus şəkildə dəyərləndirilmişdir. Bu baxımdan müəllifin «Qanlı yanvar» adlı şeiri istər müvzu-möndəriç, istərsə də forma-sənətkarlıq aspekti ilə maraq doğurmaqdadır. Çünki Azərbaycan xalqının qarşılaşdığı bu dəşətli faciə ümumdünya miqyasında yaşandığı üçün və ağır poetik ifadəsini tapmışdır. Məğribi müvzusunda yazılmış bəzi araşdırmalarda «Qanlı yanvar» şeirinin «şəgid simfoniyası kimi» qiymətləndirilməsi şeirin bədii sığının təəssümə kimi mənalıdır.

Nəçə ahır olur ağac məcmi...

Kim deyir dünyada

şəgidlər susur?!

Şəgidlər dillənir

şəgidlər kimi. (7)

Onu da qeyd edək ki, Nəbi Xəzrinin «Qanlı yanvar» şeirinin diqqəti cəmiyyət-şəhidlərdən biri baş verən faciənin insanların rugunda, yaddaşında oyanmış təlatümlərin yüksək bədii formada ifadə olunmasıdır.

Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın şeirlərində də vətənpərvərlik motivləri qabarıq ifadəsini tapmışdır. Şairin İyirmi yanvar şəhidlərinə itqaf etdiyi «Yadımdan çıxmaz ağac» adlı şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb etməkdədir.

Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən olan Fikrət Sadihin «Təslili», «Bir il keçdi», «Qoymadılar», «Yenidənmi?», «Şəgidlər xiyabanında», «20 yanvar səkkiz ildən sonra» və digər şeirləri şəhidlik müvzusunda yazılmışdır. Müəllifin adı çəkilən şeirlərində ana yurdun azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda aparılan möbarizlərdə geyatından keçən qəhrəmanların unudulmamağına qənaət poetik təəssümünə tapmışdır. «Şəgidlər xiyabanında» adlı şeirdə ümumdünya bir vətəndaş kimi narazılığını ifadə etmişdir:

Burda axıdılan əziz yaşları

səlsəlsə olsa,

örəklərə axıdılarsa,

örəklərdəki xıltı

yuya bilərmiz əziz?

Bu qədər suşsız üvlədi

yan-yana yatan

bir xalq,

Ağac evində ragət

uyuya bilərmiz əziz? (8)

Onu da qeyd edək ki, dərdli, kədərli müvzuda yazılmasına baxmayaraq, şeirdə pessimist cəval-rugiyə gissə olunmur; şair xalqın yaşamış olduğu müsibətlərə, faciələrə əzizə ümidsizliyə qapılmaz. Müəllifin qənaətinə, böyük dərdlərlə, faciələrlə öz-özə qalan xalq ümidsizliyə qapılmaqla üz möbarizlik cəmini, iradəsini və milli geysiyətini itirmiş olar. Ona əzizə də xalq ona faciəvi tale yaşadanlardan üz möqəddəs intiqamını almalı və bu amal uğrunda gər gör fədakarlıqdan cəkinməməlidir. Bütövləkdə «Şəgidlər xiyabanında» adlı poetik nümünənin möbarizlik cəvali-rugiyəsinə küklənməsi də bu amaldan qaynaqlanmaqdadır.

Xalq şairi Fikrət Qoğanın orijinal şəkildə qələmə aldığı «Əziz o şəgidlər nə deyir sizə» adlı şeiri son illərdə şəhidlik müvzusunda yazılmış bədii ürnəklərdən biridir. Yalnız müvzu-möndəriç baxımından deyil, gəncinin bədii-estetik aspektləri ilə maraq doğuran bu yazı şəhidlik müvzusunda qələmə alınmış başqa ürnəklərdən bir də onunla fərqlənməkdədir ki, burada müəllif yaşanan faciənin böyüklüyünə təqdim etməklə yanaşı, gəncinin onun unudulmasından duyduğu narazılığını ifadə etməyə çalışmışdır. İyirmi yanvar faciəsinin tarixin ibretli bir şəhəri kimi ağac nəslin tərbiyəsində oynaya biləcəyi

rola diqqəti yünəldən şairin fikrinə, tarixini, keçmişini, ağı əönlərini unudan xalqlar üzləri öçön xoşbəxt əcləğək yaratmaqda daim problemlərlə özleşməyə meğkumdurlar:

Qanımız qarışib qardaş qanına,
Bu torpaq cmanət verilib bizc.
Siz əclin Şəgidlər Xiyabanına,
Əürön o şəgidlər nə deyir sizc (9)

Azərbaycan xalqının qarşılaşdığı İyirmi yanvar gədislərini vaxtında, meğamında deyərləndirən sənətkarlardan şair-publisist Məmməd Aslanın «Ahla, qərcənfil, ahla» adlı şeiri fağicinin iğtimai-siyasi məğyətini bötön çıpaqlılı ilə özə çıxaran poetik nömunələrdən biri kimi əniş oxuğu auditoriyasının rəhbətini qazanmışdır. Şeirin ahı rugunda qələmə alınması da diqqətləyiqdir:

Əüylər yaman qarışıq,
Ahla, qərcənfil, ahla!
Sis əclir qan-qarışıq,
Ahla, qərcənfil, ahla!
Bu əğc – gəllad əğc,
Bu əğc – zölmət əğc,
Bu əğc – zillət əğc,
Ahla, qərcənfil, ahla (10)

«Ahla, qərcənfil, ahla» şeirində Məmməd Aslan xalqın qarşılaşdığı fağiclərə diqqəti çəkmeqlə kifayətlənməmiş, bu və bu kimi fağiclərin millətin qan yaddasında dərin izlər buraxdığını xatırlatmışdır. Şairin qənaətinə, millət üz fağiclərindən ibrət dərsi almalı, əcləğcəyini, xoşbəxtliyini təmin etmək öçön bu gədisləri unutmamalı, əcnğ nəslin və-tənəpərvərlik rugunda tərbiyəsində tarixin yaşanılan meğamlarına süykənməlidir. «Ahla, qərcənfil, ahla» şeirində «qaranlıq», «zölmət», «əğc», «zölm», «şər» və sair kimi simvollarla fağicinin iğtimai məğyətini açılmasına çalışılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan şeirində şəgidlik müvzusunun işlənilməsi tarixi qədimlərlə ədib çıxsə da, İyirmi yanvar gədisləri bu müvzunun yenidən aktualıq qazanmasında cəməyyəti rol oynamışdır. İyirmi yanvar gədislərində cəbiyyətin, xösusilə poeziyanın aktiv mənəsbəti bir də onunla bəhlidir ki, bötüvlökdə gəmiyyət bu prosesin içərisində olmuşdur. Baş verən gədislərin sovet imperiyasının çöküşü ilə möşayət olunması, istiqlalıyyət uhrunda möbarizənin tərkib gışsəsinə çevrilməsi və nəğayət, fağicinin sosial-siyasi çəkisinin artaraq ömümbəşəri cəməyyət kəsə etməsi onun gənli poetik əksinə əniş imkanlar yaratmışdır. Vətənpərvərlik və özünəqayıdış amalı Azərbaycan poeziyasının məzmununa sosial çalarlar ətirdiyindən publisistik öslubun möyyəcn zaman kəsiyində üngöllöyönö təmin etmiş oldu.

Ədəbiyyat

1. Məhrəliyev Elçin. Mühəribə poeziyada. Azərbaycan, 2000, səh. 42-43
2. Qabil. Gülləbaran əylədilər. Bakı, Gənclik, 1994, səh. 8
3. Qabil. İlahi qisməti. Bakı, Gənclik, 2001, səh. 114
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Şəhidlər, Bakı, Elm, 1990, səh. 46
5. Məhrəliyev Elçin. Mühəribə poeziyada. Azərbaycan, 2000, səh. 62
6. Vahabzadə Bəxtiyar. İstiqlal. Bakı, Gənclik, 1999, səh. 160
7. Xəzri Nəbi. Qəm dəftəri. Bakı, Azərnəşr, 1991, səh. 97
8. Sadiq Fikrət. İşlə ev arasında. Bakı, Gənclik, 1997 səh. 63
9. Qoca Fikrət. Adi həqiqətlər. Bakı, Azərnəşr, 2000, səh. 35
10. Aslan Məmməd. Bilməcədi bilmədiyimiz bu dünya. Bakı, Yazıcı, 1991, səh. 99

Т.Абдулгасанлы, Ф.Кязимова

Современная поэзия в социально-политическом контексте

Резюме

Тематические направления современной азербайджанской поэзии предельно насыщены и разнообразны. Это насыщенность не относится ко всем направлениям. В социально-политическом контексте поэзию современного времени специалисты различают по-своему.

В статье автор отмечает, что каждый из этих различий носит условный характер и преследует цель разъяснения этой проблемы. Нужно отметить что некоторые проблемы в поэзии, выдвинутые в предыдущие годы и в эпоху независимости являлись художественно-литературной идеей. Поэтому изучение этого вопроса не должно ограничиться только периодом независимости, оно должно рассматриваться параллельно с предыдущими десятилетиями.

T.Abdulhasanli, F.Kazimova

Socio-Politikai Context of Modern Poetry

Summary

The theme directions of modern Azerbaijan poetry is rich and variegated. So that, it could not be covered these richness and variagation towards all the so that, it is impossible to cover those richness and variegation towards the classification by all means the specialist completely characterize the modern period poetry in the socio-political context.

The author, in his article points out that the classification has mainly conventional character and tries to clarify the problem. It must pointed out that, some of the problems driven in the year of independence engaged the previous literal and fictional opinion. So that the investigation of the theme couldn't be limited by the independence year, the previous relation and unity of the decade must be studied.

Rəyçi: prof. M.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018

M.B.MUSTAFAFAYEV*filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent***AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

MİLLİ PROFESSIONAL TƏNQİDİN YARANMASI*Açar sözlər: realist nəsr, ədəbi irs, ədəbi-nəzəri, poeziyanın təhlili**Ключевые слова: реалистическая проза, литературное наследие, научно-теоретические, анализ поэзии***Key words:** *realist prose, literary activities, scientific-theoretical, representatives, scientific works*

M.F.Axundzadə bədii yaradıcılıq nümunələrinə müraciət edəndə öz maarifçi görüşlərini təbliğ etmək məqsədi güdürdü. Bu cəhətdən dram sənətinə daha çox üstünlük verirdi. Ona görə ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda, eləcə də digər müsəlmanlar yaşayan ölkələrdə savadlı, yazıb-oxumağı bacaranların sayı o qədərdə də çox deyildi. Dram əsərlərinə isə savadlı da, savadsız da baxmaq, tamaşa etmək, ibrət götürmək imkanına malik idi. Elə buna görə də o, bədii yaradıcılıqda dram sənətinə üstünlük verməklə yanaşı, ədəbi-tənqidi irsində də dram sənətinin estetik prinsiplərinə, spesifik xüsusiyyətinə daha çox diqqət yetirirdi. Fikirlərinin oxucuya daha konkret, daha aydın çatması üçün ədəbi-tənqidi əsərlərində müraciətlərə, dialoqlara da yer verirdi. “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” əsəri İran dramaturqu Mirzə Ağaya müraciət formasında qələmə alınıb. O, Mirzə Ağaya müraciətinin əvvəlində yazır: “Sizin şirin məktubunuz gəlib yetişdi. Əsərinizi başdan-ayağa oxudum. Sizə min təhsin və afərin göndərirəm; sizin qeyrət və zövqünüzdən fəcdə gəlirəm. Ümid edirəm ki, həmişə vaxtınızı fransızların istilahınca “drama” fənni adlanan bu şərəfli fənnə sərf edərək çox tərəqqi edəcəksiniz və bu fənnə vətəndaşlarımıza həmməzhəblərimizə rəhbər olacaqsınız”. (3, s.177)

Ədibin müraciətindən görünür ki, o, dram sənətinin incəliklərini, səhnənin tələblərini gözəl bilir. Belə hesab edir ki, dram əsərlərində ədəbsiz söz işlənməməlidir. Bu nöqtəy-nəzərdən Mirzə Ağanın “Əşrəf xan” əsərini tənqid edir, burada sənət üçün məqbul hesab edilməyin söz və ifadələrin işlədilməsinə etirazını bildirir.

Dram sənəti üçün vacib olan bir sıra mətləblər məqalədə öz izah və şərhini tapır ki, bunlar aşağıdakılardır; birincisi, səhnədə dialoqa girən bütün tərəflərin işlətdiyi sözlər çox diqqətlə seçilməli, hər surət öz işinə, peşəsinə uyğun danışmalıdır. Bu şərt müasir dramaturgiyamız üçün də vacibdir. Bəzi dramaturqlarımız adi bir fəhləni və yaxud savadsız bir kənd adamını danışdırarkən, elə sözlərdən, cümlələrdən istifadə edir ki, bu söz və ifadələr hansısa sənət adamlarının, yaxud alimlərin nitqinə məxsus olur. Bu da əsərdə qondarma, süni görünməklə yanaşı, həm də oxucu və tamaşaçıya bayağı, görünür, inandırıcı təsir bağışlamır. Dram sənətinin texniki tərəflərinə, özünəməxsus bədii yaradıcılıq tipinə M.F.Axundzadə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Mirzə Ağaya müraciət edirdi ki, əsərdəki iştirakçıların adları birinci səhifədə mütləq qeyd edilməlidir. Onun dialoqa girən surətlərin kimliyi barədə konkret məlumatla malik olmalıdır.

M.F.Axundzadə Mirzə Ağaya xatırladır ki, dram əsərlərinin sonunda iştirakçıların əksəriyyəti səhnəyə toplaşır. Dram əsərləri üçün məqbul hesab edilən bu cəhət ədibin ürəyincə idi. O öz maarifçi görüşlərini yaymaq üçün bu vasitədən kifayət qədər istifadə edir, sözünü kütləyə, topluma birbaşa, tamaşaçı ilə canlı ünsiyyətdə çatdırmağa imkan tapırdı. Eyni zamanda Mirzə Ağaya sənətin bu prinsiplərinə əməl etmədiyinə görə irad tuturdu. Onun “dram sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirirdik” – fikri də maarifçi-realist ədəbi tənqid prinsiplərinə uyğundur.

Mirza Ağaya tutulan iradlardan biri dram əsərlərindəki tarixi hadisələrlə bağlıdır. Dramaturqa məsləhət görülür ki, müasir mətləbləri dram əsərlərinə gətirmək tarixi şərait üzündən mümkün olmadıqda, hadisələrin tarixini əvvəlki dövrlərə atmaq mümkün və zəruridir. Ancaq bu halda mövcud İran rejiminin təqib və təzyiqlərindən yaxa qurtarmaq mümkündür. Məlumdur ki, sənətin bu imkanlarından ədibin özü yeri gələndə istifadə etmişdir. Avropa maarifçiləri kimi M.F.Axundzadə də tamaşaçılara və oxuculara “ibrət vermək” məqsədi güdür, səhnə əsərlərində bu yolla maarifçi-realist sənət tipini təbliğ edirdi. Mirzə Ağanın pyeslərini də bu istiqamətdə görmək istiyirdi: “Beləliklə, sizin əsəriniz oxuculara və qulaq asanlara ibrət verə bilən kamil bir əsər olacaqdır: elə bir əsər ki, bütün İranda misli-bərabəri tapılmaz”. (3, s.179)

M.F.Axundzadə İran yazıçısına tələsməməyə, daha tez məşhur olmağa çalışmamağa məsləhət görür, digər tərəfdən bəşəri dəyərlərə hörmət etməyi, bu nöqtəyi-nəzərə daha çox diqqət yetirməyi məsləhət görürdü. Mirzə Ağanın pyesində Kövkəbin sərgüzəştini səhnəyə gətirmək istəyini M.F.Axundzadə o qədər də məqbul hesab etmir, bu məsələdə səhnənin tələblərinin mütləq nəzərə alınmalı olduğunu nəzərə çatdırırdı: “Kövkəb Hacı Rəcəbə məktub yazır və onu Ağabacıya oxumur. Hacı Rəcəb də məktubu karvansarada yavaşdan oxuyur ki, Yazdanbəxş və karvansara camaatı eşitməsin. Beləliklə, teatr salonunda əyləşən adamlar eşidib bilmir ki, konkret nə yazmışdır. Digər tərəfdən də Hacı Rəcəb cavab yazır, onu karvansarada Ağabacıya oxuya bilmir. Ağabacı cavab gətirib Kövkəbə verir, Kövkəb dəxi Hacı Rəcəbin cavabını Ağabacıya oxumur. Beləliklə, teatr salonunda olarkən yenə də eşidib bilmirlər ki, Hacı Rəcəb nə cavab yazmışdır” (3, s.181).

Müxtəlif fəlsəfi əsərləri, müasirlərinə yazdığı məktublar, ədəbi tənqidi məqalələri göstərir ki, M.F.Axundzadə filosof sənətkardır, Estetik baxışlarında da o, bu zəngin biliyindən yeri gələndə istifadə etməyi bacarıb. Klassik ədəbiyyatın qiymətləndirilməsində, təriqat poeziyasının təhlilində, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına münasibətdə fəlsəfi təfəkkür faktı ilə üz-üzə qalırıq. “Cəlaləddin Rumi haqqında tənqid risaləsi” əsəri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əsər 1876-cı ildə türkcə yazılıb. M.F.Axundzadə bu dəfə türk dünyasında məşhur olan Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi” əsərində irəli sürdüyü fəlsəfi məzmunu tədqiqat və təhlil obyektinə kimi götürüb.

Əsərin əvvəlində müəllif xatırladır ki, onun Cəlaləddin Ruminin fəlsəfi və ədəbi mövqeyi ilə bağlı yazdığı bu əsər islam xalqları arasında indiyə kimi mövcud olmayıb. Əsərdə Cəlaləddin Ruminin islam ədəbiyyatındakı mövqeyi müəyyənləşdirilir, şairin mənsub olduğu “vəhdəti vücud” görüşləri haqqında geniş fikir mübadiləsi aparılır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Mirzə Fətəli Axundzadə, hətta Mollayi-Ruminin-Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığını “məzmun gözəlliyi olub, ifadə gözəlliyinə malik olmayan nəzm” hesab etmiş, amma “yenə də şeir növündəndir” – deməli olmuşdur. Bundan başqa, ədib böyük sənətkarlar gərəcində adlarını və xidmətlərini uca hesab etdiyi həmin şairlərin də yaradıcılığına tənqidi yanaşmışdır” (7, s.85).

M.F.Axundzadə bu əsərində də materialist filosof kimi görünür. Belə ki, o, Cəlaləddin Ruminin kainatdakı bütün varlıqların “vücud küllə” nail olmaq üçün “fəna”-nı, yəni ədəbi olana nail olmaq üçün fani olmağı təbliğ etməsinə qarşı çıxır. Belə qənaətə gəlir ki, “fəna” mənasız “ləfz”dir. Məlum fəlsəfi mübahisəni islam ailələri də, Avropalı mütəfəkkirlər də diqqətlə öyrənmişlər. Ancaq maraqlıdır ki, bu mübahisələrdə kimin daha obyektiv mövqedə dayanmasını izah etmir. Görünür, islam təəssübkeşləri tərəfindən qınaq obyektinə çevriləcəyindən ehtiyatlanaraq mövqe sərgiləməyi lazım bilməyib.

Daha sonra M.F.Axundzadə “vəhdəti-vücud”dakı ruh məsələsinə qaydır və bildirir ki, “bir də səhv budur ki, ruha qaildir. Bu qərarla guya ruh, bədən müfariqətindən sonra baqidir və vücudi-küllə ruh vasil olacaqdır. Amma hüləməyi – yevropa ruhu qaim binəfsih bilməyirlər. Onların etiqaı budur ki, ruh cismin müqtəriyatındadır və cismlə qayimdir. Necə ki, qüvveyi teleqrafiyyə bir para əczari – mədəniyyətinin imtizacında zühura gəlib iftiraqından zaildir. Ruh dəxi cismin tərkibindən zühura gəlib cismə mütəlaş olmağına zail olur” (3, s.154).

“Cəlaləddin Rumi haqqında tənqid risaləsi” əsəri 8 iyul 1876-cı ildə Zaqafqaziya Şeyxülislamına məktub şəklində göndərilib. Eyni zamanda Zaqafqaziya Şeyxülislamından cavab almaq arzusu ifadə olunub. M.F.Axundzadə Mollayi-Muminin məsnəvisinə münasibət bildirməklə yanaşı, həm də eyni fəlsəfi problemə öz münasibətini bildirərək deyir ki, “... Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında öz əqidəni bəyana gətirirəm” (3, s.157). Bunu qeyd edəndən sonra o Mollayi-Ruminin ruh haqqındakı fəlsəfi fikirlərini tənqid edir, materialist mövqə ortaya qoyur və dərhal əlavə olaraq bildirir ki, “bu səhbləri ki, mən Mollayi-Rumiyə isnad edirəm, öz əqidəm deyil, hükəmayi-Yevropanın əqidəsidir” (3, s.154).

M.F.Axundzadə ədəbi tənqidi məqaləsində, o cümlədən “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” əsərində maarifçi-realist tənqid konsepsiyasını daha da genişləndirib, ədəbi mövqeyində Qərbi Avropa maarifləri ilə eyni mövqedə dayanıb. O, Cəlaləddin Mollayi-Ruminin “Məsnəvi”-sini bir də ona görə “bəyənmir” ki, “başqa dillərdə tərcüməsi ədimul-imkandır”, çünki mətləb müəyyən deyil, adda-budda sözlərdir əlfəazi-cədidə ilə çüvirib-çüvirib təkrar edir, hansı kəlam ki, başqa dillərdə tərcüməyə gəlməsə, şəksiz biməzmunudur, məsələn, Rühülqüdsin və Firdovsinin kəlamını Xəta dilində dəxi tərcümə edəsən, vazeh məzmun çıxar” (3, s.157).

M.F.Axundzadə Mollayi-Ruminin “Məsnəvi”-sini bir də ona görə bəyənmir ki, birincisi, başqa dillərə tərcüməsi çətindir, ikincisi, “mətləb müəyyən deyil”. Şübhəsiz ki, bu fikirlərlə birmənalı olaraq razılaşmaq mümkün deyil. Romantik M.Hadinin, realist satirik şair M.Ə.Sabirin də əsərlərini başqa dillərə tərcümə etmək xeyli çətindir. Ancaq bu heç kəsə əsas vermir ki, M.Hadiyə və yaxud M.Ə.Sabirə bu cəhətdən irad tutsun. Mollayi-Ruminin “Məsnəvi”-sində mətləbin müəyyən edilməməsi” də absurddur. Bu gün heç bir tədqiqatçı Mollayi-Rumiyə bunu irad tutmaz. Əslində şairin yaradıcılığına tutulan iradlar romantik sənət konsepsiyasına, materialist dünyagörüşlə bir araya sığmayan “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini qəbul etməməyin məntiqi yekunudur. Maraqlıdır ki, M.F.Axundovun bu cəhətdən Firdovsinin yaradıcılığını müsbət mənada fərqləndirməsi hər hansı məntiqlə izah etmək mümkün deyil. Elə bu nöqtədə də ədibin M.Füzuli yaradıcılığını kəskin tənqid etməsini türk olması ilə izah etməyin məntiqsizliyi üzə çıxır. Tənqidçinin “məsəllərin bəhri, məsnəvi bəhrindən bir əlif əskikdir, çünki kamil məsnəvi bəhri türk dilində mütəarif deyil” (3, s.157) – fikri də xeyli mübahisəlidir. M.F.Axundzadə heç vaxt farsı türkdən seçməyib. Onun milli təfəkkürü, “millət anlayışı”, “İran milləti”, “islam tayfaları”, “milləti-islam”, “müslman ümməti”ndən o tərəfə getmir.

M.F.Axundzadə İranda müxtəlif tayfaların birləşərək vahid millət kimi dövlət yaratmasından məmnundur. XIX əsrin 50-70-ci illərində türkcülük təfəkkürü hələ yetişmədiyinə görə ədibin yaradıcılığında, o cümlədən ədəbi-tənqidi irsində bunu axtarmaq yersizdir. O İranı bu cür təsəvvür edirdi: “Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı mahuddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əlamət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə Səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın” (3, s.157).

Yeni dövr ədəbiyyatının zirvəsi olan M.F.Axundzadə irsi bütün dövrlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdiyi kimi, milli müstəqillik illərində də ədəbiyyatşünaslığımızın əsas qayğısı kimi özünü göstərib. M.F.Axundzadə yaradıcılığı olmadan azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ideologiyanın əsaslarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov M.C., Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi tənqidi görüşləri, Bakı: Azərnəşr, 1961.
2. Orucəli H., Ədəbiyyat və zaman. Bakı: Azərnəşr, 1971
3. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri, III cildə ikinci cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005
4. 1984. Qarayev Y., Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980
5. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: Elm və təhsil, 2012
6. Salamoğlu T. Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar. Bakı: “EL” NPS, 2009
7. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı: Elm və təhsil, 2017

М.Б.Мустафаев

**Творческое наследие М.Ф.Ахундаде
в области литературной критики реалистической прозы
*Резюме***

В статье анализируются философские произведения М.Ф.Ахундаде, его письма к современникам, научные статьи, характеризующие писателя как одного из лучших литературных критиков своего времени.

М.Ф.Ахундаде является реалистом. Это утверждает что его литературное наследие является ценным, как в художественном, так и литературно-эстетическом отношении. Он опирался на концепцию реалистического мастерства, сформировал научно-теоретические основы реализма в азербайджанской литературе. Профессиональная литературная критика в азербайджанском литературоведении, современный научный взгляд на художественное мышление берет свое начало от М.Ф.Ахундаде.

В статье говорится о том, что М.Ф.Ахундаде является основоположником драматургии, реалистической прозы, художественно-философской мысли в азербайджанской литературе, наряду со всем этим он является профессиональным критиком. Свою миссию он видел в служении своему народу. Он – основоположник концепции реалистической критики.

В статье также говорится о том, как ценил М.Ф.Ахундаде классическую литературу. В анализе поэзии, творчества отдельных представителей поэзии он выступал с профессиональной позиции.

M.B.Mustafayev

**M.F.Akhundzadeh`s literary-critical heritage
*Summary***

M.F.Akhundzadeh was a realist master in his artistic works as well as in his literary-aesthetic views which were based on the realist art conception and he gave a form and develops its scientific-theoretical content in the Azerbaijani literature. Professional literary critique, modern scientific view on an artistic feat of thought start with M.F.Akhundzadeh`s literary activities. M.F.Akhundzadeh who regarded his literary-historical duty in service for his people carried many-branched activity to join the national literature to the European culture and was in front of the entire literary epoch by his artistic, scientific works, public activity. In the paper he is presented as a professional critic as well as writer who founded dramaturgy, realist prose, artistic-philosophical heritage in our literature. M.F.Akhundov`s to his contemporary persons, critical articles are analyzed in the paper. It is confirmed that M.F.Akhundzadeh has come out the professional position in valuation of the classic literature, analyzed of the sect poetry, in connection of its separate representatives. He is shown here as a founder of the national enlightenment realist conception of critique.

*Rəyçilər: filol.e.d. N.Muradəliyeva,
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi
(21.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №13)).*

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018

N.M.NURİYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
*e-mail: nurananuri@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ORİYENTALİZMİN GENEOLÖGİYASI**Açar sözlər:** *oriyentalizm, Qərb, Şərq, kolonializm, “əritmə qazanı”***Ключевые слова:** *ориентализм, Запад, Восток, колониализм, «плави́льный котёл»***Key words:** *orientalism, the West, the East, Colonialism, “melting pot”*

Böyük tarixi keçmişə olan oriyentalizm anlayışını bir bütöv halında dünya ictimaiyyətinə təqdim edən Edvard Said bu sistemliliyi tək bir cümlə ilə ifadə edir: “Orientalizm həqiqi Şərqi deyil, şərqşünasların görmək istədiyi bir “Şərq”i əks etdirir” (9, 4). Oriyentalizm termini (bu mənada o birbaşa postkolonial tədqiqatlarla əlaqəlidir) rəssamlıqdan gəlir. Belə ki, ekzotik rəsm əsərinin (məsələn, Jan Oqyust Dominik Enqrin “Türk hamamı”) janrını müəyyən etmək məqsədilə o dövr üçün müasir olan XIX əsr Şərqini təsvir edərkən fransızca “*orientalisme*” termini işlədilirdi. Bu termin öz müasir mənasında ərəb mənşəli amerikalı intellektual Edvard Vadi Saidin eyniadlı əsərlə ortaya çıxmışdır (8).

Oriyentalizmin sadə tərif, Şərqi dərkətmə, Şərqə olan marağı müxtəlif müstəvilərdə əks etdirmə cəhdi və səyidir. Oriyentalizm Qərb fənni olub XVIII-XIX əsrlərdən etibarən elmi şəkildə əsaslandırılaraq müstəqil mənə kəsb etmişdir. Lakin oriyentalizmin metodologiyası mübahisəli olduğundan ayrı-ayrı nəzəriyyəçilər üçün bu məsələ hələ həllini tapmamışdır. Oriyentalizm əsas mahiyyəti etibarlı ilə Şərqi coğrafi anlamda deyil (*East*), kulturoloji anlamda (*Orient*) təyin edir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Oriyentalizm, ya da digər adı ilə Şərqşünaslıq, Yaxın və Uzaq Şərq etnosları və mədəniyyətləri, dilləri və xalqlarının araşdırıldığı Qərb kökənli və Qərb mərkəzli araşdırma sahələrinin hamısına verilən ortaq addır. Bu elmi mədəni tendensiya tarixən Avropada təşəkkül tapmışdır. Onun tarixi kökləri çox qədimlərə Avropa xalqlarının Asiya və Şimali Afrika xalqları ilə ticarət və siyasi əlaqələrinin yarandığı dövrə gedib çıxır. Şərq ölkələri haqqında məlumat toplanması zərurəti ilk başlanğıcda, əsasən, praktik ehtiyaclar və missionerlik məqsədlərindən yaranmışdır. Oriyentalizmin ilk rüşeymlərinə yunan müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. İlk dəfə onlar Avropada özlərini Qərbin Şərqdə nümayəndəsi kimi tanıtmış və bundan sonra yunan aləmindən Şərqdə yerləşən bütün nə varsa, hamısı Şərq anlayışı altında getmişdir. Bugünkü Şərq anlayışı da öz əsasını buradan götürmüşdür. Şərq ölkələri haqqında orta əsr Suriya, Bizans və bir sıra başqa mənbələrin verdikləri məlumatlar da bir növ Şərqlə Qərb mədəniyyətləri arasında körpü olmuşdur. XII əsrdən başlayaraq Ön Asiya və Uzaq Şərq ölkələrini gəzib dolaşmış Tudelli Veniamin, Plano Karpini, Marko Polo, Pordenonlu Odoriko kimi rahib, tacir və diplomatların salnamələri meydana çıxmışdır. Bu anlamda Şərq ölkələrinin və onların tarixinin bu ölkələrin alimləri tərəfindən öyrənilməsi çox qədim vaxtlardan başlanmışdır. Qədim və Orta əsr Şərq müəlliflərinin əsərləri, əsasən, salnamə və coğrafi təsvirlərdən ibarət olub sonradan Şərqşünaslıq üçün qiymətli mənbəyə çevrilmişdir (1).

Oriyentalizmin xüsusi bir elm sahəsi kimi təşəkkülü ilkin kapital yığıcı dövrü və Avropa dövlətlərinin Şərq ölkələrində ekspansiyasının başlanması ilə əlaqədardır. Oriyentalizmin inkişafına, həmçinin beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi də müəyyən təkan vermişdir. O dövrün oriyentalizmi əməli-tətbiqi xarakter daşımış, təsvirçilik və komplekslilik onun əsas səciyyəsi.

yəvi cəhətləri olmuşdur. Bununla yanaşı İntibah dövrü xadimlərinin Şərqə olan marağı filologiya və ölkəşünaslığın yaranmasına təkan vermişdir.

Ən yeni dövrdə olan oriyentalist inkişaf üç əsas mərhələdən keçmişdir. **Birinci mərhələ** XVII əsr və XVIII əsrin birinci yarısını əhatə edir və Şərqin elmi tədqiqi üçün zəminin yaranması, xüsusilə də Şərq dillərinin, o cümlədən ərəb, fars, türk və Çin dillərinin öyrənilmə dairəsinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. **İkinci mərhələ** XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin birinci yarısını əhatə edir. Bu mərhələdə oriyentalizmin elmi bünövrəsi qoyulmuş, Şərq filologiyası, xüsusilə inkişaf etmiş və bunun sayəsində qədim yazıların və dillərin aşkar edilməsi ilə bağlı müqayisəli dilçilik təşəkkül tapmışdır. 1771-ci ildə görkəmli fransız alimi Anketil Düperonun “Avesta”-nı tərcümə etməsi bu dövrün mühüm hadisələrindəndir. **Üçüncü mərhələ** XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlini əhatə edir. Bu mərhələdə isə oriyentalizmin tədqiqat obyekti daha da genişlənməmiş və eyni zamanda yuxarıda qeyd edilən təmayüllər güclənmişdir (8).

Orientalizm bir termin kimi XVIII və XIX əsrlərdə sənaye kapitalizminin inkişaf dövründə amerikalıların və avropalıların Şərqlə bağlı araşdırmalarını ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Belə ki, oriyentalizm Maarifçilik dövründən sonra Qərbdə avropalı ağ adamın Şərq mədəniyyətini kənardan izləyərək, başqalarına aid olan tənə dolu şərhələrinə işarət edir. Termini bu baxımdan və mənfi mənada kitablarında, əsasən də – “Orientalism” (1978) kitabında işlədən Edvard Vadi Saiddir. Edvard Vadi Said (1935-2003) fələstinli-amerikalı ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi, ədəbiyyat tarixçisi, kulturoloq və fələstinlilərin hüquqlarının müdafiəçisi olmuşdur. O, Kolumbiya Universitetinin professoru idi.

Tarixi-coğrafi istiqamətinə görə oriyentalizm üç regiona ayrılır: hind, ərəb-fars, çin-yapon. XVIII əsrdən XX əsrə kimi Şərq obrazı Qərb ədəbiyyatında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Oriyentalizm mövzusu həyatımızın bütün sahələrini – sosial və tarixi şüur, stereotiplər, folklor, KİV və kütləvi mədəniyyət və əlbəttə ki, sosial və humanitar elmlər və təhsil sahəsini əhatə etdiyinə görə maraq doğurur. Onu da qeyd edək ki, oriyentalizm adı altında “Şərqşünaslıq” elmi nəzərdə tutulmur. İdeoloji düşüncə tərzini kimi əsas olaraq əvvəlcədən qəbul edilmiş “şərq” adlanan “ekzotik” yer götürülür.

Oriyentalizm şüurlu şəkildə formaya salınmış, nəzəri və praktik vasitələrlə edam edilmiş sərmayələr bütünüdür. Oriyentalizm Qərbin Şərqi ovucuna almaq üçün qurduğu bir tələnin adı da deyildir. Daha çox geopolitik şüurun iqtisadi, estetik, akademik, sosioloji, tarixi və filoloji mətnlər arasında bölgüsüdür. Oriyentalizm, sırf siyasi məqsədlərlə deyil, intellektual, mədəni və əxlaqi gücün də təsiriylə formalaşan bir elm prinsipləri sisteminin adıdır. Mövzunun ən çox diqqətçəkən istiqaməti də məhz budur.

Oriyentalizm heç vaxt xəyali bir anlayış olmamış, həmişə maddi və faktiki cəhətləri özündə birləşdirmişdir. Oriyentalizmin başlanğıcda xristianlığı yaydığı və missionerliklə məşğul olduğu məlumdur. Məsələn, Misiri tədqiq edən bir tədqiqatçı təbii ki, maddi məqsədlər də güdmüşdür. Əks təqdirdə oriyentalizm fərqli bir fikir dalğası olmaqdan irəli gedə bilməzdi və qapalı bir qutu olaraq qalardı. Nəticədə oriyentalizmin gerçək siyasi bir dünyagörüşü olduğu məlumdur (9). Bu mənada, elmi düşüncəni məhdudlaşdıran biliklər məcmusu bir nöqtədə oriyentalizmdir. Məsələn, İslam ölkələri bir şərqşünasın tədqiqat mövzusu olduqda, tədqiqatçı üslub baxımından Çin və ya Rusiyanı araşdırdığından fərqli bir yanaşma tətbiq edir. Bu gün oriyentalizmdə və Şərqi tədqiq edən şərqşünaslar arasında, ruhanilərin hakim olduğu dövrə görə missionerliyin azaldığını görürük. Bununla yanaşı, XX əsrin müstəmləkəçilik hərəkətlərinin oriyentalizmin inkişafında dolayısı yolla bir faktor kimi çıxış etməsi də diqqəti çəkir (9).

Qərb və Şərq mədəniyyətinin əlaqəsi, Şərqin Qərbə təsiri məsələsində cəsarətli mülahizələr yürütmüş rusiyalı alim-şərqşünas və tərcüməçi K.İ.Çaykin, 1933-cü il mayın 4-də rus şair və şərqşünası Y.N.Marra yazdığı məktubda qeyd etmişdir: “Mədəniyyət birdir. Yunanların xidməti ancaq Aralıq dənizi hövzəsi və Ön Asiyanın keçmiş mədəni sərvətinin dahiyanə sintezindən ibarət olmuşdur. Sonra guya ki, yaradıcılar olan, əslində isə dağıdıcılar və əsl barbarlar olan “arilər” Avropada elə bir donuz damı yaratdılar ki, orada mədəniyyət məhv

edildi və Şərqə getdi. Oradan o, yenidən az-az Avropaya süzülməyə başladı. Bu proses səlib yürüşləri dövründə ən yüksək nöqtəyə çatdı. İndi, görünür, elə bir pedant tapmaq olmaz ki, Orta çağ Avropasının bütün elmi, mədəni vərdisləri və maarifinin ərəblər adlandırılan xalqlardan keçməsi haqqındakı şübhəsiz bir faktı inkar etmək qərarına gəlsin” (12, 40). Əlbəttə, Şərq mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri məsələsi danılmaz həqiqətdir. Bu səbəbdən də Qərb elm və mədəniyyətinin Şərqi hansı elm və mədəniyyəti ilə, necə və hansı yollarla əlaqələndiyinin tarixi keçmişini araşdırmaq vacibdir.

Tarixdəki ilk oriyentalistlərin İtalyanın Salerno şəhərində açılan bir xəstəxananın və tibb məktəbinin əməkdaşları arasından çıxdığı bilinir. Belə ki, ilk tərcüməçi Konstantin Afrikanski (1020-1087) adında bir xristian təbib olmuşdur. Digər tərəfdən böyük Səlib yürüşləri əsnasında da qərblə alimlərdən elmi tədqiqat işləri görənlər məlumdur. Birinci Səlib yürüşü zamanında İngilis Xaçlılarından Adelard Batski (1080-1152) bir sıra ərəbcə əsərdən faydalana-raq Avropada kitablar nəşr etmişdir.

Bununla yanaşı oriyentalizmlə maraqlanan ilk qərblə alimin kim olduğu və işin nə vaxt başladığı mövzusu tam olaraq təsbit edilməmişdir. Kilsələrdəki rahiblərin bu işə başçılıq etdikləri təxmin edilir. Oriyentalist rahiblərin ən seçilənləri 999-cu ildə Əndəlüs mədrəsələrindən çıxan ruhanilərdən deyil, icazə alıb Romaya dönuncə “papa” seçilən rahib Fransua Jərbərt, Ata Pyerle Ainir (1092-1156) və Gerard Kremonski (1114-1187) olmuşdur. Gerard Kremonski, Toledoda Ptolomeyin “Almagest”ini və İbn Sinanın “Kitab əl-Qanun fi-t-tibb” əsərini latıncaya çevirmişdir. XI əsrdə Çesterli Robert adlı bir ingilis alim, ərəblər arasında yaşadığından sonra Əl-Xarəzminin “Kitab əl-Cəbr və-1-mukabala”sını, ayrıca Hermanus Dalmata adlı filosof və astronom isə Qurani Kərimi latıncaya çevirmişdir. O, ərəb alimlərinin astronomiya ilə bağlı kitablarını latıncaya tərcümə etmiş və ərəb mədəniyyətini Avropada məşhurlaşdırmışdır. Qərb, Şərqi açmış olduğu birinci tərcümə cığırının ardından daha əvvəl yunancadan ərəbcəyə tərcümə edilmiş əsərləri, ərəbcədən çevirərək ikinci tərcümə dövrünü açmışlar. Bu ilk şərqşünaslar öz elm və mədəniyyətlərini təkmilləşdirmək məqsədilə çalışmışlar. Sanki bu gün Şərqi Qərbdən tərcümə və nəql etməsi kimi bir vəziyyətlə qarşı-qarşıya idilər.

XIV əsrin əvvəllərində Vyanadakı dini məclis öz toplantılarının birində Avropanın məşhur məktəblərində ibrani, ərəb və gildani dillərinin tədrisinə qərar verir. Ernest Renan bu dillərin öyrədilməsi qərarının şərqşünaslıq adına bir nəticəsi olmadığını irəli sürür. Avropanın əsas qorxdığı ərəbcənin yayılmasının xristianların müsəlmanlaşmasına səbəb olması qorxusu idi. XIII əsrdə Avropada, Qara dənizin şimalındakı türklərlə əlaqədar olaraq “*Codex Cumanicus*” adında bir lüğət yazılmışdı. XV əsrdə, Osmanlının əzəmətli dövründə, Avropanın türkcəyə əhəmiyyət verdiyi məlumdur. Nəhayət, XVII əsrin əvvəllərində 1612-ci ildə, Hironimus Megiserus adındakı bir alman alimi ilk “Türkcə Lüğəti”ni Leypziqdə nəşr etdirərək əsərini Macar kralı Mathausa ithaf etmişdir. Bundan başqa bir venedikli ilk “İtalyanca-Türkcə Lüğəti” hazırlamışdır. 1630-cu ildə Fransada Andre de Rayer adlı bir nəfərin “Türkcə qrammatika” kitabı və ardınca da “Qurani Kərim”in tərcüməsi nəşr edilmişdir. XVII əsrin məşhur şərqşünası Fransua Meninski 1680-ci ildə “Ərəbcə, farsca, türkcə - latınca lüğət” kitabını nəşr etmişdir. Bu lüğət İmperatriça Maria Tereza tərəfindən 1780-ci ildə ikinci dəfə nəşr edilmişdir. Eyni zamanda bu lüğət türkcə, ərəbcə və farsca qrammatika qaydalarını da əhatə edir. Bu nəşrin giriş hissəsinə “şərqşünaslığın ortaya çıxış və inkişafına dair” bir hissə də əlavə olunmuşdur ki, burada şərqşünaslığın tarixi haqqında məlumat verilir. Meninskinin ayrıca Vyanada nəşr olunmuş və latınca yazılmış “Türkcə qrammatika” kitabı da vardır (8).

Fransız şərqşünası Bartelemi Derblo (1625-1695) tərəfindən Fransa Kralı XIV Luis zamanında nəşr olunan və İslam ensiklopediyasının atası sayılan “*Bibliothèque Orientale*” adlı ensiklopediya şərq millətlərinin tanınması üçün lazım olan hər şeyi ehtiva edərək, müasir şərqşünaslığın xüsusiyyətinə uyğun bir üsulla hazırlanmışdı. Bu kitab daha sonra 1781-ci ildə dörd cildə nəşr edilmiş və XIX əsrə qədər hamının müraciət etdiyi bir ensiklopediya olmuşdur. Antuan Qallan (1646-1715) isə “Min bir gecə” nağıllarını fransızcaya çevirmişdir. Qallan,

ayrıca 1709-cu ildən “*College de Franse*”da ərəb dili müəllimi işləmişdir. XIII əsrdə İtaliyada qurulmuş olan Padua mədrəsəsi isə bir başqa şərqşünaslıq mərkəzi idi. Padua mədrəsəsi 1222-ci ildə Universitet olmuşdur. Hüquq, Dil və Ədəbiyyat hissələrindən ibarət olan universitet daha da genişlənərək hal-hazırda da əhəmiyyətli bir universitet olaraq qalmaqdadır. Padua Məktəbi, Xaçlılar zamanında Bağdad Nizamiyə Mədrəsəsi məktəbindən də təsirlənmişdir.

Fransada Giyom Postel (1510-1581) “Ərəbcə qrammatika” kitabını yazmışdır. “*College de France*”ın Şərq dilləri filialı bu araşdırmalara dəstək verirdi. Giyom Postel, bütün İslam dünyasını gəzərək Avropada konfranslarla çıxış edir. Onun türklərlə, xüsusilə Osmanlı dövləti ilə əlaqəli əsəri 1560-cı ildə Puatye şəhərində nəşr olunur. Bu əsər bütün müsəlmanların əxlaq və adətləriylə əlaqədar məlumat verirdi. XVI əsrdə Avropada əhəmiyyətli mərkəzlərdə şərq dilləri dərsləri sürətlə çoxalmağa başlayır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi bunda Osmanlı dövlətinin təsiri böyük idi. Şərqşünasların bu mənada şərqə araşdırmaq üçün Osmanlı dövründə yazdıqları əsərlər olduqca çoxdur. Osmanlı dövlətinin zəifləməyə başladığı dövrlərdən etibarən isə daha çox türklər, ərəblər, Hindistan, Afrika, Əndəlüs, Balkanlar və Orta Asiya ilə maraqlanmışlar.

Keşislərin xristianlığı yaymaq üçün vasitə etmək istədikləri oriyentalizm, ancaq şərq dillərinin öyrənilməsi sayəsində mümkün sayılırdı. Papalığın nüfuzunun zəifləməsiylə daha sonra XVII əsrin əvvəllərindən etibarən siyasi düşüncə və beynəlxalq əlaqələr baxımından yeni bir şərqşünaslıq çağının başladığı görülür. Osmanlı imperatorluğunun III Murad, III Məhməd və I Əhməd zamanlarında, 1592-1604 illər arasında, İstanbulda olan Fransa səfiri Savari de Brevesin (1560-1628) kapitulyasiyalar mövzusunda müvəffəqiyyəti bu tərz yeni oriyentalizimin bir müvəffəqiyyətidir. Fransa şərqdə elçi və ya konsul olaraq vəzifə alacaq olan şagirdləri xüsusi olaraq yetişdirirdi (1).

Fransa Kralı XVI Luis (1774-1792) 1785-ci ildə məşhur şərq mütəxəssislərinə vəzifələr verərək, başda Silvester de Sasi olmaq üzrə Kral kitabxanasındakı şərq ilə əlaqədar əski yazıları şərqşünaslara tədqiq etdirmişdi və bu tədqiqatlar şərqlə bağlı araşdırma aparmaq istəyənlər üçün əsas qaynaq rolu oynamışdır. Böyük Fransa inqilabından sonra 1795-ci ildə Parisdə “Şərq Dilləri Məktəbi”nin açılması Şərqlə bağlı tədqiqlərin başlamasının təməlini qoymuşdur.

Fransızların XVIII əsrdəki ən böyük şərqşünası olan Silvester de Sasinin qurduğu və idarə etdiyi bu məktəbin açılmasından sonra müasir mənada araşdırmalar aparan şərqşünaslıq başlamışdır. Şərq Dilləri Məktəbi, bütün qərb dünyası üçün oriyentalist alimlər yetişdirmişdir. Almaniya, Rusiyada İngiltərə və İspaniyadakı universitetlərdə şərqşünaslıq institutları sürətlə qurulmuş, Fransadakı “Şərq Dilləri Məktəbi”ndən təcrübəli müəllimlər dəvət olunmuşdur.

Amerikada isə başda Çikaqo universiteti (1891) olmaq üzrə Harvard (1639), Kolumbiya (1754) və digər universitetlərdə Şərq dilləriylə bağlı bölümlər qurulmuşdur. Məsələn, Çikaqo universitetində “Şərq Elmləri İnstitutu” açılmışdır. Prinston universitetində (1746) isə müntəzəm olaraq türkcə, farsca və ərəbcə dərsləri keçilir və burada bir çox amerikalı şərqşünas yetişdirilirdi.

XIX əsrdən əvvəl şərqşünaslıq daha çox filologiyaya yönəlmişdi, Silvester de Sasinin tədqiqatları ilə bu vəziyyət dəyişərək, elmi şərqşünaslığa çevrilmiş, yəni filologiya xaricində tarix, coğrafiya və dini mövzular da şərqşünaslığın araşdırmasına daxil olmuşdur. Beləliklə, müqayisəli filologiya da bu dövrdə başlamışdır.

Almaniya ibranicəni tədqiq edən çalışmalar nəticəsində “İntikadi təfsir” (Tənqidi şərh) üsulu ortaya çıxmış və bundan sonra Bibliya bu üsulla şərh olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda Almaniya şərqşünaslığı üçün Hindistan, prioritetli sahə xüsusiyyətini qazanmışdır. Alman filosofu və yazıçısı Fridrix fon Şlegelin (1772-1829) sanskritcə öyrənərək bu kürsünü açması müqayisəli filologiyanın önə çıxmasında böyük faktor olmuşdur. Nəticədə

Almaniyanın maraqlı olduğu Hindistan, Osmanlı Dövləti və Balkanlar alman şərqşünaslığının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir (3).

Məşhur amerikalı alim, ictimai xadim, əslən Yerusəlim xristianlarından olan Edvard Saidin yaradıcılığı və ümumiyyətlə, post-kolonial nəzəriyyəçilərin əsərləri hələ də post-sovet məkanında geniş tədqiq olunmamışdır. Edvard Saidin əsərləri, xüsusilə də “Orientalizm” adlı klassik əsəri çox maraqlı metodologiya təklif edir. Bundan başqa, bu paradigmanın köməyi ilə Qərbdə istənilən qeyri-qərb mədəniyyətinin necə qəbul edilib təhrif olunmasını, köçərilərin mədəniyyəti (və ya köçbə deyilənlər) və bütün “asiyalılar”ın timsalında öyrənmək mümkündür.

Edvard Saidin “Orientalizm” əsərinin leytmotivi olan tezisdə deyilir ki, “Şərq” (Orient) anlayışı Avropada qəsdən düşünülmüş və özünəbənzətmə məqsədi güdmüşdür (9). Başqa şəkildə ifadə etsək orta çağ Avropasına “özgə” biri lazım idi. Bir qayda olaraq “özgəsi” yaxşı olmur. O ya “qaniçən sarasin-mavrdır, ya da “işğalçı türk-yeniçəri və ya yoluna çıxan hər şeyi yerlə-yeksan edən “tatar”dır. Hərçənd bütün bu “özlər” həm mənəvi, həm də maddi anlamda Orta çağ Avropasından daha üstün idilər və avropalılar bu “özləri” bütün mənfi keyfiyyətləri ilə birlikdə bacardıkları qədər özlərinə bənzədə bildilər. Qeyd edək ki, avropalı alimlər (məsələn, F.Bekon) “Şərqi gizli xristianları” hesab etdikləri müsəlman alimləri İbn Rüşd (*Averroes*) və İbn Sinanın (*Avisenna*) Qərb elminin inkişafında böyük təsiri olduğunu bildirirdilər.

Edvard Saidin kitabındakı “orientalizm”ə rus analitiki İlya İoffe belə tərif verir: “Said sübut etməyə çalışır ki, müstəmləkəçiliyin yaranmasına səbəb olan və Qərbin Şərqdə imperialist ekspansiyası gedişində möhkəmlənən maraqları Şərq xalqlarını və onların mədəniyyətini təfsir edən və bir statik obyekt kimi qiymətləndirən intellektual ədəbi cərəyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu cərəyan Orientalizm adını daşıyır” (13).

Maraqlıdır ki, Şərq xalqlarını və cəmiyyətlərini “özgə”, yad bir irq olaraq qəbul etməyə başlayan Qərb, “Şərq adamının” imicinə ən gizli və sapqın fantaziyalarını, ona ən çox “seksual sahədə” olan davranışların ən eksentrik formalarını şamil etməyə başladı. Buna görə də Edvard Saidin iddia etdiyi kimi “orientalist dünyagörüşü” belə bir aksioma irəli sürür: “Şərqdə” yaşayan “Şərq insanı” “şərq” despotizmi ilə dolu dövlətdə və “şərq” fatalizmi hissi ilə yüklənmiş “şərq” həyat tərzini sürür” (9, s.95).

Türk sosioloqu E.Ergene, Müasir elmdə müsəlman cəmiyyətlərinin tədqiqi probleminin metodologiyası ilə bağlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, orta çağ avropalı səyyahların İslam dünyası ilə bağlı əsərlərinin əksəriyyəti coşqun bir fantaziyanın və açıq yalanın nəticəsidir. Edvard Said “Orientalizm” kitabının üz qabığında fransız rəssam Jan-Leon Jerom tərəfindən çəkilmiş “Şərq insanının” klassik görünüşünü əks etdirən şəkli qəsdən yerləşdirmişdi. Qərbdəki bir çox insanlar həqiqətən, ərəbləri, türkləri, farsları, hindliləri – bir sözlə, “Şərq xalqlarını” Jeromun çəkdiyi şəkildəki kimi – çılpq, erotik və ifrat dərəcədə –cazibədar təsvir edirdilər (1). ABŞ ədəbiyyatında orientalizmin geneologiyasını araşdırdıqda aydın olur ki, “*melting pot*” (əritmə qazanı mənasını verir) termini yaranmazdan əvvəl müxtəlif ölkələrdən olan xalqların bir ortaq mədəniyyətdə qarışması fenomeni ədəbiyyatda artıq XVIII əsrdən məlum idi. Məsələn, amerikalıları təsvir edən anqlo-amerikalı yazıçı və filosof Tomas Peyn, “Sağlam düşüncə” (*Common Sense*, 1776) adlı kitabında amerikalıları təsvir edərkən qeyd edir: “*Europe, and not England, is the parent country of America. This new world hath been the asylum for the persecuted lovers of civil and religious liberty from every part of Europe*” (7, s.12). (Amerikanın ana vətəni Avropadır, İngiltərə deyil. Yeni dünya Avropanın hər yerindən didərgin düşən həm vətəndaş və həm də dini azadlıq zülmünə məruz qalanlar üçün sığınacağa çevrilmişdir.)

Hələ XVIII əsrdə Amerika ədəbiyyatının yenicə formalaşdığı dövrdə ilk Amerika ədəbiyyatı yazıçılarından biri olan fransız əsilli Hektor S.Con de Krevekor ilk dəfə olaraq Amerika və yeni amerikalı obrazı barədə fikir irəli sürmüşdür. O, Amerikanı “*melting pot*”

(əritmə qazanı) adlandırmış və onun “qaynayıb-qarısan qazan” imicini yaratmışdır. O, “Amerikan fermerinin məktubları” adlı essəsində yazır: “Yaxşı, onda bu yeni adam amerikalı kimdir? O ya avropalıdır, ya da avropalıdan törəmədir. Buradan da qərribə bir qan qarışığı yaranmışdır ki, ona dünyanın heç bir ölkəsində rast gəlinmir. Mən sizə elə bir ailə göstərə bilərəm ki, onların babası ingilis, arvadı holland olmuşdur, oğulları isə fransız qızı almışdır. Demək ki, onların dörd oğlu hərəsi bir millətin nümayəndəsi ilə evlənmişdir... Göründüyü kimi burada bütün millətlərdən olan fərdlər qarışıb bir irq əmələ gətirmişdir ki, onların əməyi və nəsiləri bütün dünyada dəyişikliklər edəcək” (1, s.25).

“*Melting pot*” termini ABŞ-a tez-tez səfər edən və oradakı həyat tərzini yaxşı bilən britaniyalı jurnalist və dramaturq İ.Zanquillin pyesindən alınaraq XX yüzillikdə daha da populyarlaşmışdır. İ.Zanquillin “Əritmə qazanı” (1908) pyesi Hektor S.Con de Krevekörün essəsindən qaynaqlanaraq qələmə alınmışdır və əsas məğzi də ondan ibarətdir ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında müxtəlif xalqların və milli mədəniyyətlərin qarışması gedirdi və bunun nəticəsində vahid amerikan milləti formalaşırdı. Pyesin baş qəhrəmanı Rusiya imperiyasından olan immiqrant David Kviksano Nyu-Yorka gəlib çatan gəmidən baxaraq ucadan deyir: “Amerika – Avropanın bütün millətlərinin əriyib qarışdığı Allah tərəfindən yaradılmış nəhəng əritmə qazanıdır... Almanlar və fransızlar, irlandlar və ingilislər, yəhudilər və ruslar – hamısı bu qazanın içindədir. Allah amerikan millətini belə yaradır” (10).

“*Melting pot*” proqressiv konsepsiyası XIX əsrdə də öz tərəfdarlarını tapmışdı. Belə ki, o zamanın ən görkəmli ziyalılarından biri olan ingilis mənşəli amerikalı Ralf Emerson tərəfindən dəstəklənmişdir (5).

XIX əsrin sonunda o zaman tarixçi və yazıçı olan Teodor Ruzveltin dörd cildlik “Qərbin fəthi” adlı əsəri məşhurluq qazanmışdı. Qərbin müstəmləkəçiliyini təsvir etdiyi bu əsərdə müəllif Amerikanın gücünü birlikdə görürdü. Onun gəldiyi nəticəyə görə, “amerikan individualizmi sağlam düşüncə və birləşmənin gücünə bağlı idi” (6).

Konsepsiyanın öyrənilməsində əsas rol tarixçi Frederik Cəkson Törnerin coğrafi faktora diqqət yetirdiyi “Amerika tarixində sərhədin mənası” (*The Significance of the Frontier in American History*, 1893) essesi tutur. O, öz essəsində amerikalılışma prosesini izah etmək üçün “əritmə qazanı” metaforundan istifadə edir. Onun nəzəriyyəsinə görə, “sərhəd qazanında immiqrantlar həm milli, həm də digər xüsusiyyətlərinə görə anqlo-saksonlardan fərqli olaraq, amerikalılışırlar, azad olur və Amerika irqinə qarışırdılar” (12, s.6).

Törner, amerikalı ictimai qurumların Avropadan iqtibas edildiyini qəbul etmirdi və Amerikanın siyasi və iqtisadi təsir coğrafiyasını genişləndirməsi nəticəsində ortaya çıxdığını iddia edirdi. “Boş torpaqların çoxluğu və Qərbdə məskunlaşmaların davamlı olması Amerikanın inkişafını izah edir” (12, s.34).

Əvvəlcə “sərhəd” Atlantik sahilləri idi və bu Avropanın “sərhədi” idi. “Sərhəd”in Qərbə hərəkəti Avropanın təsirindən tədricən çıxarılmasını və Amerika yolunda hərəkətin davamlı artımını nəzərdə tuturdu.

XIX əsrin sonunda “əritmə qazanı” nəzəriyyəsini başqa bir “şəhər əritmə qazanı” deyilən nəzəriyyə əvəz etdi. Bu, əsasən, urbanizasiya prosesi ilə əlaqədardır. Şəhərləşmə prosesində şəhərlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu, şəhərlərdə yeni gələn mühacirlərin assimilyasiyasına ən əlverişli şərait olduğu ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, immiqrantların konsentrasiyası onların xüsusi etnik qruplara ayrılmasına və etnik təşkilatların yaradılmasına gətirib çıxardı. Bu prosesdə dil assimilyasiyası da mühüm rol oynadı, bütün birliklər ingilis dilinə keçdi, çünki faktiki olaraq onlar müxtəlif millətlərin birləşdiyi Amerika assosiasiyaları idi ki, bu da yalnız amerikanizasiya prosesini sürətləndirdi.

“Şəhər əritmə qazanı” nəzəriyyəsinin Robert Park tərəfindən necə öyrənildiyini təhlil edən Con Hayem yazırdı: “Parkın konseptual sxeminə yaxından baxdıqda onların bəzi radikal tərəfindən davam etdirilən və bu prosesə qara amerikalıların və miqrantlarında daxil olduğu klassik amerikalı assimilyasiya idealının təkmilləşdirilmiş bir versiyasını görəcəyik (3, s.3).

Şəhərlərdə assimilyasiya prosesinə xüsusi diqqət yetirərək Robert Park yazırdı: "... Hər cəmiyyət, hər bir millət və hər bir mədəniyyət qaynar qazandır və bu da irqlərin birləşməsinə öz töhfəsini verir. Bunun nəticəsində isə yeni irqlər və yeni mədəniyyətlərin yaranması qaçınılmazdır" (8, s.102).

XX əsrdə etnik və mədəni fərqliliyinə baxmayaraq, müxtəlif millətlərin nümayəndələrini "qarışdırmaq" formulu ilə "Amerika xalqının uğurlu inkişafı" prinsipinə üstünlük vermişdir. "Əritmə qazanı" nəzəriyyəsində başqa bir düzəlişi R.Kennedi özünün "Tək və ya üçlü əritmə qazanı" əsərində vermişdir. Nyu Hevendə etnik nikahları öyrənərkən o, belə bir nəticəyə gəlir ki, dini seçimlər nikahda həlledici rol oynayır. Kennedi beş ən böyük milli qrupu ayırd edir və bunu da dini baxımdan üç əsas sistemə bölür: iudaizm (yəhudi), protestantlıq (britaniyalılar, almanlar və skandinavlar) və katolisizm (irlandlar, italyanlar və polyaklar). Bu sistemlər içərisində nikahlar həmin dini sistemdən kənara çıxmayan eyni və ya müxtəlif etnik qrupların nümayəndələri ilə bağlanırdı. O, yazırdı: "Biz onu da etiraf etməliyik ki, sərt endoqamiya yox olduğu zaman, dini endoqamiya təsdiqlənər və keçmişdə olduğu kimi gələcəkdə də milli deyil, dini xətt üzrə gedər. Əgər belədirsə, ənənəvi "tək əritmə qazanı" öz yerini yeni konsepsiyaya verməlidir. Biz bunu "üçlü əritmə qazanı" termini ilə müəyyən edirik. Amerika assimilyasiyası nəzəriyyəsi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının müxtəlif milli qrupları ilə baş verən hadisələrin gerçək inikası kimi yerini tutacaqdır" (5, s.332).

"*Melting pot*" modeli mədəni plüralizm tərəfdarları tərəfindən qəbul edilmədi. Tənqidlərin əsas obyekt, ilk növbədə, qara və sarı irqin nümayəndələrinə məxsus olan azlıqların diskriminasiyasıdır. Amerikan ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, əgər integrasiya və "əritmə qazanı" ənənəsi baxımından azlıqlar ikinci dərəcəlidirlərsə, nəticədə yox olmalıdırlar belə ki, əksinə plüralizm, azlıqları cəmiyyətin strukturunda ən vacib şey kimi təyin edir (4; 8).

XX əsrin 20-ci illərində qəbul edilmiş mədəni plüralizm konsepsiyasının nəzəri tərtibatı amerikalı filosof Q.Kallenin "Əritmə qazanına qarşı demokratiya" əsərində əks olunmuşdur. Kallen yazırdı: "İnsanlar paltarlarını, siyasətlərini, arvadlarını, dinlərini, fəlsəfələrini az və ya çox dərəcədə dəyişə bilər. Ancaq onlar babalarını: yəhudiləri, polyakları, anqlo-saksları... yəhudi, polyak, anqlosaks olmasınlar deyə dəyişə bilməz" (6, s.220). Plüralizm nəzəriyyəsinin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, etnik qrupları mənşəyi birləşdirən təkə mədəniyyətləri deyildir. Amerika cəmiyyəti daha çox bütün mədəniyyətləri bir ümumi millətdə birləşdirən "əritmə qazanı"ndakı kimi deyil, müxtəlif mədəniyyətlərin dinc yaşadığı "salat qabını" xatırladır.

Bu gün "*melting pot*" (əritmə qazanı) – XX əsr amerikan mədəniyyətində təbliğ olunan etnik inkişaf modelidir. Həmin paradigmaya uyğun olaraq amerikan milli şəxsiyyətinin "ərimə", "qarışma" formulu ilə olmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da həm mədəni, həm də bioloji yolla mümkün idi. İfadə olunan nəzəri konsepsiya ictimai və etnik cəmiyyətdə hər cür münafişələrin mövcudluğunu inkar edən müdafiə xarakteri daşıyırdı.

Ədəbiyyat

1. Bulut, Yücel. Oryantalizm'in kısa tarihi, Dördüncü Baskı, İstanbul, 2010. 199 s.
2. Crevecoeur J. Letters from an American Farmer. (1904) New York: [S.l.]: Tredition Classics, 2013.– p. 25.
3. Enes Ergene, Geleneğin Modern Çağa Tanıklığı, İstanbul: Akademi Yayinlari, 2005, s.140-143
4. Higham J. Send These to Me// Immigrants in Urban America. New York: Atheneum, 1975. – c. 3.
5. Glazer N. Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City. – 2nd. – Cambridge : MIT Press, 1 January 1970.
6. Kennedy R. Single or Triple Melting Pot // Intermarriage trends in New Heaven 1870-1940. Ardent Media, 1944. – c. 332.
7. Kallen H. Democracy Versus the Melting Pot. New York, 1915. – c. 220

8. MacKenzie, M. John, *Orientalism, History, Theory and the arts*, Manchester University Press, 1995, 232 p.
9. Paine, Thomas [1776], Kramnick, Isaac, ed., *Common Sense*, New York: Penguin Classics, 1986. 35 p.
10. Park R. *Race and Culture*. New York, 1950. c. 102.
11. Booth, William. *One Nation, Indivisible: Is It History?, Myth of the Melting Pot: America's Racial and Ethnic Divide*, Washington Post (22 February 1998), стр. A1.
12. Glazer N. *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*. 2nd. Cambridge: MIT Press, 1 January 1970.
13. Heike P. *The myth that made America// An Introduction to American Studies*. Transcript Verlag, 2014. C.267.
14. Judy Rohrer, "Disrupting the 'Melting Pot': Racial Discourse in Hawai'i and the Naturalization of Haole." *Ethnic and Racial Studies*, 2008, 31(6): 1110-1125
15. Millet, Joyce, *Understanding American Culture: From Melting Pot to Salad Bowl*. Cultural Savvy, 2008.
16. Said, Edward, *Orientalism*, New York: Vintage Books, 2003, p. 5, 40, 87, 121.
17. Yitzhaki S. and Schechtman E. *The «Melting Pot»: A Success Story?* *Journal of Economic Inequality*, Vol; 7, No. 2, June 2009, pp; 137-151.
18. Зангвилл Израиль. *Плавильный котел*. / Перевод на русский – Дан Берг. Альманах еврейская старина №1 (88), 2016.
19. Марр Ю.Н., Чайкин К.И., Хагани, Низами, Руставели. Тбилиси, 1966.
20. Тёрнер Фредерик. *Фронт в американской истории*. / Пер. с англ. А. И. Петренко. - Москва: Весь Мир, 2009. 304 с.
21. Чертина З. С. *Плавильный котел. Парадигмы этнического развития США*. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2000
- Internet**
22. Илья Иоффе, «Возвращаясь к ориентализму», <http://left.ru/2009/2/ioffe184.phtml>
23. Илья Иоффе, «Профессия ориенталист», www.left.ru/2006/5/ioffe139.phtml

Н.М.Нуриева

Генеология ориентализма *Резюме*

В данной статье автор исследует генеалогию ориентализма. Здесь говорится о том, что ориентализм в своем современном смысле появился в одноименном произведении американского интеллектуала арабского происхождения Эдварда Вади Саида. Ориентализм берет свое начало с эпохи эллинизма и в своем зародышевом состоянии встречается в произведениях греческих авторов. Ориентализм, становясь особенным в научной области, связывается с первичным накоплением капитала и началом экспансии восточных земель европейскими державами.

При исследовании генеалогии ориентализма, в американской литературе выясняется, что до возникновения термина "*melting pot*" (в значении «плавильный котёл»), существовал феномен слияния различных народностей в одну культуру, и это обстоятельство было известно в литературе еще с XVIII века. Литература эпохи романтизма во многих направлениях выступает против западной культуры и одновременно дополняет условный образ Востока, при этом подчеркивая необходимость создания нового особого мира.

N.M.Nuriyeva

Geneology of Orientalism *Summary*

In this article, the author explores the genealogy of Orientalism. Here it is said that Orientalism in its modern sense appeared in the eponymous work of an American intellectual of Arab origin, Edward Wadi Said. Orientalism originates from the Hellenistic era and in its embryonic state is found

in the works of Greek authors. Orientalism, becoming special in the scientific field, is associated with the primary collection of capital turnover and the beginning of the expansion of the Eastern lands by the European powers.

Exploring the genealogy of Orientalism, in American literature, it turns out that before the term “melting pot” appeared, there is a phenomenon of merging various nationalities from different countries into one culture, which has been known in literature since the 18th century. The literature of the era of Romanticism and the tendency of the style of art, in many directions opposing Western culture and at the same time supplementing the conventional image of the East, created the need to create a new special world.

*Rəyçilər: filol.e.d., prof. A.Z.Sabitova,
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(14.09.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2018

T.RÜSTƏMXANLI*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu**

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATININ POETİK TƏCƏSSÜMÜ*Açar sözlər: poeziya, milli istiqlal, bütövlük, siyasi pafos, tərənnüm**Ключевые слова: поэзия, национальная независимость, целостность, политический пафос**Key words: poetry, national independence, integrity, political pathos*

Coşqun poeziyası, dərin elmi-tənqidi araşdırmaları, cəsarətli ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə milli azadlıq hərəkatına ilham verən, ictimai fikri milli-müstəqillik ideyası ətrafında səfərbər edən görkəmli sənətkarlardan biri də Xəlil Rza Ulutürkdür. Onun yaradıcılığını ideya-məzmun baxımdan şərti olaraq aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar:

1. Lirik-epik tərənnüm dövrü (1950-1970-ci illər)
2. Çağırış dövr (1980-ci illər)
3. Düşüncə dövrü (1990-1994-cü illər).

Doğrudur, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Qurban Bayramov Xəlil Rzanı nədənsə “XX əsrin ikinci yarısının və XXI əsrin ilk onilliyinin yetirdiyi” qüdrətli şairi adlandırır, halbuki Xəlil Rzanın həyatı 1994-cü ildə qırılmışdır. (1) Vətən, xalq, ana dili, əzəmətli keçmiş, tarixi qəhrəmanlar və qəhrəmanlıqlar kimi məfhumlar şairin hələ ilk şeirlərində poetik obrazlar, təşbeh və metaforalar şəklində bədii təcəssümünü tapsa da, ancaq bu əsərlərdə daha çox təsvir təhkiyəsi, peyzaj yaratmaq istəyi, süjetli düşüncələr özünə yer almışdır. Onun 50-ci illərdə qələmə aldığı “Şairin cavabı”, “Mənim ata yurdum, ata məskənim”, “Təbəssüm”, “Dostluq”, “O, dağlarda boy atdı”, “Ana məktubu”, “Sənin bağında”, “Sıldırım üstündə dayanan palıd”, “Övlad həsrəti”, “Ata əlləri” və s. kimi şeirlərində sosial bəlalara toxunulsa da, etiraz iraddan, tənqid yumordan irəli keçmir, lirik qəhrəman müqavimət göstərə bilmir, mücərrəd düşüncələr içində itib-batırdı. Akademik Bəkir Nəbiyev “İstiqlal şairi” adlı məqaləsində hətta onun birinci kitabında (“Bahar gəlir”, 1957) nəşr olunan şeirlərində digər sovet şairləri kimi “kommunist ideallarının tərənnümü”ünün əsas rol oynadığını yazırdı (2, s.6)

Xəlil Rzanın 1960-cı illərə aid olan şeirlərində də istiqlalçılıq ideyasının sistemli, dolğun bədii təcəssümünə deyil, “sızıntılara rast gəlirik” (3, s.120) Amma artıq onun bu dövrə aid şeirləri siyasi cəhətdən “arzuolunmaz” nümunələr sırasına daxil edilir, yığıncaqlarda, görüşlərdə, kütləvi məclislərdə oxunmasına icazə verilmirdi. Buna görə də şair təsvir etdiyi hadisələrin zaman və məkanını dəyişir, qəhrəmanları başqa millətlərdən seçir; gah Afrika zəncilərinin dili ilə danışır, gah ərəb oğlunun düyümlənmiş yumruqlarını tərənnüm edirdi. Xəlil Rzanın bu illərdə yazdığı şeirlərə daha çox romantika, təxəyyül hakimdir, fikir, düşüncələr nisbətən mücərrəd xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, şairin hətta daxili yaşantılarını, şəxsi fikir və duyğularını əks etdirən əsərlərində belə onun həqiqəti tapmaq uğrunda axtarışlara başladığını, ictimai-siyasi həyatın, milli-tarixi gerçəkliyin doğurduğu sualları cavablandırmaq üçün ehkamlar üzərindən addımlamağa hazır olduğunu görürük. Xəlil Rza bu dövrdə vətəndaş-şair kimi meşşanlığa, təkəbbürə, antihumanizmə qarşı qətiyyətlə çıxır, bu mənfi hallarla mübarizədə birliyin, sosial vəhdətin vacib olduğunu bildirirdi.

Birsən....

Yüz min olmalısən,

Fərdsən

Vətən olmalısən

deyə sonralar bəyan edən şair bu qənaətə ilk gənclik illərində gəlmişdi.

Şairin 60-70-cı illər yaradıcılığının birinci və ən başlıca obrazı Azərbaycandır. Klassik poeziyamızdakı vətənçilik məfkurəsi özünün ən pafoslu tərənnümünü də Xəlil Rzanın şeirlərində tapıb desək, səhv etmərik: həm də bu Azərbaycan bütövdür, xəyanət əli ilə parçalanmayıb, Mərəndli, Marağalı, Təbrizli, Ərdəbilli, Milli, Muğanlı, Kürlü, Arazlı vətəndir. Lakin... tarixi fakt da faktlığında qalır: Cənuba doğru uzanan qatar yolunun qarşısını birdən-birə dəmir dirəklər kəsir, bu isə şairi hiddətləndirir, onun ruhundan od qopur, fəryad çəkir:

Qoşa rels ki, görürsən sənə sarı uzanır,
Üstündən qatar keçən yaralı qollarımdır.
Mənim yumruqlarımdır o hiddətli təkərlər,
Qıgılımlar səpələr, yollara od tökərlər.

Xəlil Rzanın “Sağlıq, yaxud vəsiyyə” (1962), “Oğlum Təbrizə” (1964), “Mən nəyəm ki, ey Vətən” (1962), “Təbrizim mənim” (1965-1975), “Anam layla çalır” (1966), “Gözün aydın, Azərbaycan” (1969), “Xiyabani yurdunda” (1975) şeirlərində Vətənin ağır-acılı taleyi, tarixi faciləri poetik sözün gücü ilə canlanır, Azərbaycanın Rusiyaya könüllü şəkildə birləşdiyini iddia edənlərin qarşısına tarixi ittihamnamə kimi çıxır:

Bir yanda şahənşah, bir yanda da çar,
Qan ilə yazdılar sülh qərarını.
Tikanlı məftillə sarıdı onlar
Böyük bir millətin yaralarını.

Xəlil Rzanın 60-70-cı illər yaradıcılığındakı ilkin azərbaycançılıq fikirləri sonradan inkişaf edərək Güney və Quzeyin birləşməsi ideyasına, daha sonra isə (80-ci illərdə) ümumtürk birliyi məfkurəsinə qədər genişlənməsinə səbəb olmuş və nəticədə onun sovet ehkamları münasibətinin daha da kəskinləşməsində özünü büruzə vermişdir. Məlum olduğu kimi, sovet hökuməti bütün tarixi ərzində Azərbaycan xalqına öz türk mənşəyini unutturmağa, onu türk dünyasından təcrid etməyə, bu yolla sovet xalqları içərisində assimilyasiya etməyə çalışmışdır. Müəyyən mənada buna nail olunmuş, ölkədə milli-ideoloji baxışlardan uzaq, konyuktura pərəstişkarı olan bütöv bir zümrə yetişdirilmiş və həmin təbəqə milli oyanışa səbəb ola biləcək hər bir söz və hərəkətə qənim kəsilmişdi. 70-ci illərdə birbaşa bu cür antimillili qüvvələrin üzərinə getmək çətin olsa da, şair üstüörtülü şəkildə (bəzən isə tam açıq) onları qamçılamaqdan çəkinmir və gec-tez millətin şüurunda oyanış olacağını bəyan edirdi:

Qoyunlar otlaqda şirin otlayır,
Qəssabdan xəbərsiz, qurddan xəbərsiz.
Qoyun səadəti qoyuna qalsın
İnsan səadəti tələb ediniz.
İnsan bir zərrədir gəldi gedəri
Çiçəyi, qartal, qumu andırır.
Fəqət təfəkkürdə doğsa dan yeri-
Zəka dünyaları işıqlandırır,
O zərrə nurlu bir dağı andırır.

Bu misraların yaratdığı təhlükəni şair çox yaxşı başa düşürdü, bilirdi ki, həmin sətirlər onu həbsxanaya və hətta həyatını itirməyə səbəb ola biləcək “hadisə”yə doğru da apara bilər, amma o, bir sənətkar, bir ziyalı olaraq tutduğu yoldan nəinki dönmür, əksinə azadlıq və istiqlal ideyalarını daha çox tərənnüm etməyə çalışırdı. Bu mənada Yaşar Qarayev çox haqlı olaraq yazırdı: “... Vətənin və şairin taleyi ayrı heç yerdə, heç kəsdə bu qədər – Xəlildəki qədər

bir-birinə bənzəmədi. Yalnız həqiqətən fitri şairlər həyatın, şəhidliyin sınağına, həm də poeziyanın imtahanına bu tamlıqda, bu səviyyədə hazır olurlar. ... Əslində, indiyə qədər də Xəlil qüvvətli ruhun, fəhmin təcəssümü olan bir varlıq idi, indən belə də ruhun simvolu olaraq qalacaqdır”(4).

Xəlil Rza özü isə həmin dövrdə qarşılaşdığı təhlükə ilə bağlı yazırdı: “Məni hər addım-başı təhlükə gözləyir – dərrakəsi, vətən eşqi, partiya əqidəsi olmayan miskin adamlar tərəfindən olan təhlükə... Mən... çıxışlarımda ehkamçılara, dargözlərə, partiya deyə-deyə partiyaya zərbə vurmağa hazır olanlara qarşı nifrətinmi gur səslə elan etmişəm. Mən hələ də o yerlərdən məktub almaqdayam. O məktublar belə bəd ayaqda mənə qüvvət verir. Tutduğum yolun doğruluğuna məni inandırır...” (4)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xəlil Rza poeziyasının özülünü dilimizə, milli adət-ənələri bizə məhəbbət, ehtiram, onların müdafiəsi və qorunması uğrunda mübarizə təşkil edir. Xalqın bütün yaddaşını və tarixini özündə birləşdirən dilimiz, ana dili mövzusu X. Rzanın yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçməklə onun türkçülüyə gələn yolunun mayakı olmuşdur. Çünki dil insanı vətənə, torpağa bağlayan əsas amillərdən biri, milli varlığın daşıyıcısı, xalqın mövcudluğunun mənəvi pasportudur. Xəlil Rzanın 1965-ci ildə qələmə aldığı “Adımız, soyadımız” poeması başdan-başa ana dilimizin başqa dillərin çox güclü təsiri altında olmasına etiraz üzərində qurulmuşdur. Şair min illəri aşmış gələn dilimizin mənəvi terrora məruz qalmasında özümüzün də günahkar olmağımızı etiraf edir. O, poemada sırf öz dilimizə məxsus şəxs adları yaradan Cəfər Cabbarlına təqdir edir, millətin dilinin qeydinə qalan bu qiymətli sənətkarı təkcə elə bu fəaliyyətinə görə dahi hesab edsir və onun ruhu qarşısında baş əyir. Həm də poema təkcə təsvir etmir, əməli fəaliyyət üçün də material verir: şair saysız-hesabsız türk mənşəli sözlər və şəxs adları göstərir ki, onlardan istifadənin dilimizin təmizlənməsi istiqamətində faydalı olacağını bildirir.

Təbii ki, 50-70-ci illərin geniş vətənpəşiliyi, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı, bütövlük arzusu, ana dilinə sevgi və s. 80-ci illərin istiqlal və azadlıq düşüncəli poeziyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Xəlil Rzanın 80-ci illər milli “Mən”lik mübarizəsi məhz bu zəmində bərqərar olmuş və onun yaradıcılığında milli müstəqillik və turançılıq uğrunda mübarizə ideyası şairin birbaşa real həyatı fəaliyyətilə tamamlanmışdır.

Xəlil Rzanın 80-ci illər poeziyasında lirik-epik formada təzahür edən təxəyyül, romantizm, pıçıltılarla gələn daxili dialoqlar, nostalji yaşıntılar ikinci plana keçir, onları sərt, çılpacaq tarixi həqiqətlərin patetikası və emosional poetik ricətlər, milli haqlar əvəz edir. Şair bu dəfə poeziya səngərindən hansısa zümrəylə, rüsvətxorla, sümürgəçiylə, “boyunu qalstuklu əfiyə” deyil, şımallı-cənublu nəhəng imperiyalarla döyüşə girir. O, 1983-cü ildə yazdığı “Məndən başlanın Vətən” şeirinin aşağıdakı sətirlərində irəli sürülən “...Addımla günəşlə tən, torpaqdan başlamır yox, kişi qanındakı qeyrət selindən, səndən başlanın Vətən, məndən başlanın Vətən” poetik tezisnin reallaşması üçün bir komandan kimi meydana atılaraq “Silahlan!” əmrini verir.

Bu sərt, ağır günlərdə
Mən - Ali Baş Komandan olsam, olmasam belə,
Azərbaycan adından əmr edirəm: - Silahlan!

1988-ci ildə bu şeir bir ordunun görə biləcəyi işdən qat-qat artıq iş görə bilmişdir. Ümumiyyətlə, Xəlil Rzanın 1980-ci illərdə qələmə aldığı “Səngər azuqəsi”, “Çətin yol”, “Mənə bənzə”, “Dözümlü ol, dəli könlüm”, “Verin mənim haqqımı”, “Türk sözündən qorxan gəda”, “Azadlığım”, “Sarsılmazdır qüdrətimiz”, “Tonqallar meydanı”, “Azərbaycan”, “Qalx ayağa, Azərbaycan”, “Azadlıq meydanı”, “Tanklar Bakıya girən gecə”, “Şuşam”. “Müstəqillik” və digər şeirlərində milli ideallar uğrunda çarpışan əsl milli şairin xarakterini görürük. Sənətkarın qələm dostu, Azərbaycanın Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı çoxlarının onun xarakterindəki cəsarət və qeyrətin qorxusundan onunla bir məclisdə, bir salonda oturmaqdan belə

çəkindiklərini qeyd edərək yazırdı: “Xəlil Rzanı başa düşməyənlər çox idi. Onun cəsarətli və-təndaşlıq şərlərini dinləməkdən belə qorxanların sayı min-min idi. O, kürsüyə qalxanda durub salonu tərk edirdilər. Xəlilin antisovet, antiimperiya çıxışlarına dəlilik kimi baxanlar, onun sə-sini kəsməyə çalışan, yüksək kürsülərə yolunu bağlayan, onu kiçiltmək istəyənlər Xəlil Rza istedadının Allah vergisi olduğunu, şairin Allah hökmü ilə danışdığını dərk edə bilmirdilər” (Xəlil Rza Ulutürk, Şeirləri// Sabir Rüstəmxanlı). Bu illərdə yazdığı şeirlərdə nifrət, kin, qə-zəb son dərəcə güclü olan şairin əsərlərinin publisitik-ritorik intonasiası siyasi çağırış və təb-ligat vəzifəsini də çox uğurla yerinə yetirib.

İmperianın qan, ölüm, təcavüz və beynəlxalq hüquq normalarını pozması kimi insanlığa zidd addımlar atmasına baxmayaraq, nəhayət, 1990-cı illərin əvvəlində bütün digər azadlıqsevər insanlar kimi Xəlil Rzanın da arzuladığı, uğrunda zaman-zaman mübarizə apar-dığı, həyatını dönə-dönə təhlükəyə atdığı ideallar - mütəqillik və azadlıq – poetik romanti-kadan siyasi realığa çevrilməyə başlamışdı. Sovet hökumətinin bütün qeyri-insani vasitələri işə salmasına, o cümlədən erməni şovinizmini Azərbaycana qarşı ədalətsiz müharibəyə sövq etməsinə rəğmən, xalq və onun önündə gedən mücahidlər öz sözünü deməklə imperiya boyunduruğunu üzərlərindən atmaqda ısrarlı idilər. Bu isə Kremli, “illənmiş” və “iylənmiş” imperiya hərislərini daha da qıcıqlandırır, millətin önündə gedən insanlardan qisas almağa, cəzalandırmağa sövq edirdi. Siyasi mütəqillik və demokratiya ideyaları ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində çıxışlar yapıb, milləti imperiyaya qarşı səfərbər olmağa çağıran Xəlil Rza 1990-cı il yanvarın 26-da SSRİ DTK-sı tərəfindən həbs olunaraq Lefertovo həbsxanasına atıldı. 8 ay 13 gün həmin zindanda yatan şairin hüquqlarını qorumaq üçün başda bir sıra Azərbaycan ziyalıları olmaqla “Xəlil Rzanın Hüquqlarını Müdafiə Komitəsi” yaradıldı. Amma zindan da Xəlil Rzanı susdura bilmədi və sonradan “Həbsiyyə” adlandırılan şeirlər silsiləsi ilə yeni ədəbi mərhələyə qədəm qoydu. İlk dəfə “Davam edir 37...” kitabında (1992) yer alan “Qıfılı o üzdən olan qapılar” başlığı ilə verilən bu silsilə şeirlər şairin həyat yoldaşı Firəngiz xanıma müraciət formasında yazılmış “Xüsusi təyyarədə” ilə başlayıb, fəxriyyə janrında olan “Poeziya hökmdarı” şeiri ilə bitir. Ümumi mövzusu azadlıq, istiqlaliyyət olan “Həbsiyyə” silsiləsində şair öz hiss və düşüncələrinə, yaşantılarına da geniş yer vermişdir. “Qorxu girmədi qəlbə”, “Zindanda Novruz bayramı”, “Sənsiz necə dönüm evə”, “Zindanda gəncləşirəm”, “Yazıq deməyin mənə”, “Sizi gördüm” və s. şeirlərdə şairin yaradıcılığının ilkin dövründəki lirik-epik təsvirlə mübarizə və çağırış ruhunun üzvi sintezini görürük: amma bu şeirlərdə də əyilməzlik, sarsılmazlıq, həqiqətin qələbəsinə inam aparıcıdır, siyasi motivlər üzərində qurulan şeirlərə güclü pafos verir.

Xəlil Rzanın 1991-1994-cü illərdə qələmə aldığı və 20 Yanvar şəhidlərinə həsr etdiyi “Qanım bayrağımdadır” adlı poemasında həzin kədərlə mütəqillik və azadlığın doğurduğu sevinc və qürur poetik vəhdətdə verilmişdir.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada istiqlal poeziyası, o istiqlalı yaradan sənətkarlar-şairlər, yazıçılar, bəstəkarlar var, onların hamısı öz əsərləri ilə milləti son və qəti döyüşə səfərbər et-məklə sanki öz tarixi missiyalarını yerinə yetirirlər. Xəşbəxt o sənətkarlar olur ki, onlar öz iş-lərinin - uğrunda mübarizə apardıqları idealların reallaşdığı günü görürlər - Xəlil Rza belələ-rindən idi.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q. Xəlil Rza Ulutürkün mübariz poeziyası// Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Mədəniyyətsünaslıq üzrə Elmi-metodik mərkəzinin Xəlil Rza Ulutür-kün 80 illik yubileyinə həsr olunmuş dəyirmi masa tədbirində (09.10.2012) məruzə.
2. Nəbiyev B. İstiqlal şairi// Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, səh. 6. 296 s.
3. Mütəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.120,800 səh.
4. <http://achiqkitab.az/Books/Read/265/>.

Т.Рустамханлы

Поэтическое воплощение национально-освободительного движение

Резюме

В статье творчество выдающегося представителя современной азербайджанской литературы Халила Рзы Улутюрка рассматривается на фоне эволюции национальной идеи и историко-политических событий. Творчество поэта классифицируется в плане его идейно-тематического и художественно-эстетического своеобразия.

Автор статьи творчество Х.Р.Улутюрк анализирует и в аспекте взаимовлияния тем свободы сохранения национального языка и общетюркской идеологии.

T.Rustamkhanli

Poetic Embodiment of National Freedom Movement

Summary

The article investigates and evaluates the evolution and the formation of national ideology in people's poet and famous member of Azerbaijan Literature – Khalil Rza Uluturk's poetic activities on the background of historical and political events.

The author classifies the poet's literary activity between idea-content, literary aesthetic values and summarizes and analyzes different characteristics of his each activity period.

The article also considers independence ideology in relation with fight for the language and turkology.

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.H.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 20.12.2018

N.F.XANKIŞIYEV*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ İDENTİKLİK PROBLEMİ

*Açar sözlər: milli identiklik, milliyətçilik, tam milli həyat konsepsiyası, etnik qruplar**Ключевые слова: национальная идентичность, национализм, совершенная национальная концепция жизни, этнические группы**Key words: national identity, nationalism, conception of a complete national life, ethnic groups*

Etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin bir siyasət modeli olan multikulturalizm 20-ci əsrin 60-70-ci illərində Kanadada meydana gəlmiş, sonra isə Avropanın bir sıra ölkələrində xüsusi bir siyasət modeli kimi formalaşmışdır.

Kanada Amerika qitəsinin şimalında yerləşir. Bu ölkənin əhalisinin etnik tərkibi polietnikdir və bu müxtəliflikdə etnik qruplara məxsus insanların birgəyaşayışını həm hüququ, həm siyasi, həm də sosial müstəvidə harmoniyasını yarada bilmiş ölkələrdən biridir və demək olar ki, birincisidir. Bu kosmopolit mühit Kanadada multikultural bir cəmiyyətin yaradılmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Əhalisinin əsas hissəsini frankofonlar və anglofonlar təşkil etsə də, müxtəlif ölkələrdən gələn miqrantlar ölkə əhalisinin etnik tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir.

Kanadanın müasir həyatı dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə yeni və fərqli bir düşüncə aşılamaqdadır. Azsaylı yerli xalqların fərqli etnik və kultural mənsubiyyətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsinə çevrilmişdir. Bu rəsmi olaraq “Kanada Multikulturalizm Aktında” (1988) və Kanada konstitutsiyasında əksini tapmışdır.

Kanadalı olma Kanadada milli azlıqlar kontekstində bir identifikasiya prosesidir ki, bu da öz ifadəsini bədii ədəbiyyatda da tapmışdır. Multikulturalizm müstəvisində milli identiklik problemi İngilisdilli Kanada mədəniyyəti qarşısında diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələ 1867-ci ildən – Kanadanın dominionluq qazandığı vaxtdan başlamış, bu gün də davam etməkdədir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Kanada milli identikliyi özündə ehtiva edən bədii yazı nümunələri meydana gəlməyə başladı. Bu yazı nümunələrində kanadalı insanları, Kanada mənzərələri təsvir olunurdu ki, bununla da yazarlar bütün diqqəti Kanadada birliliyinə və Kanada milli identikliyinə varislik məsələsinə yönəldirdilər. Elə bu məqalənin də əsas məqsədi də ingilisdilli kanadalıların Kanada milli identikliyi müstəvisində torpağa, irqə və gender bərabərliyi məsələsinə münasibətlərini müəyyənləşdirən yolları araşdırmaqdır.

XIX əsrin sonlarında yazılmış bədii əsərlər bu yollara işıq salmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərin müəllifləri əsas diqqəti cəmiyyətin inanc və təhminlərinin təsvir edilməsinə yönəldirdilər. İngilisdilli Kanada ədəbi nümunələrində göstərildiyi kimi, Kanada milli birliliyinin xüsusi əlamətlərinin öyrənilməsi Kanada milli-mədəni tarixinin mühüm keyfiyyətlərinin göstəricisidir. İngilisdilli romanlarda milli birlik düşüncəsi kanadalıların öz torpaq və milli irslərinə isti münasibəti üzərində cəmləşir. Müəlliflər təbiət mənzərələri, coğrafi quruluşu və hətta iqlimi belə Kanada milli mədəniyyətin birləşdirici elementləri kimi təqdim edirlər. Onlar Kanada milli identikliyinə formalaşmasında sərt iqlimin və keçilməz meşələrin belə mühüm rol oynadığını vurğulayırlar. İngilisdilli Kanada yazıçıları bəzən şərqli adət və ənənələrin, şərqli milli irsin (məsələn, şotland, ingilis, fransız və yerli azsaylı etnik qrupların) ümumimilli Kanada identikliyinə formalaşmasında önəmli rol oynadığını ifadə edirlər. Bu romanlarda ifadə olunan fikirlər ingilisdilli kanadalıların özlərini tanımağa kömək etmiş fikirlərdir.

XIX əsrin sonlarında Kanadada milliyyətçilik ideyasının geniş vüsət aldığı bir dövlətə çevrilmişdir. Bir çox uzaqgörən və təhsil görmüş insanlar millətçilik ideyasının bəşər övladı üçün ən ümdə ideya olduğunu təlqin etməkdə idilər. Onların fikrincə, milli identiklik ideyaları bərqərar olmayan yerdə hər hansı bir dövlət və dövlətçilikdən söhbət belə gedə bilməz. Bu ingilisdilli Kanadada milli identikliyin birinci əlaməti hesab olunurdu. Bu ideya 1867-ci ildə Kanada müstəqil dövlət kimi mövcud olduğdan sonra ictimaiyyəti düşünməyə və bu yolda genişmiqyaslı fəaliyyət göstərməyə sövq etdi. İlk vaxtlar Kanadanın düşünən beyinləri qorxurdular ki, onların milli mədəniyyətləri Amerika mədəniyyəti ilə eynilik təşkil etdiyindən sonralar onlar sırf özlərinin - kanadalıların milli mədəniyyətləri bazasında milli identiklərini yarada bilməsinlər. XX əsrdə bu narahatlıqlar televiziya və radionun, kinonun üzərinə düşürdüsə, XIX əsrin sonlarında bu vəzifəni keyfiyyətli və oxunaqlı olan romanların üzərinə düşürdü.

Kanada milli identikliyinə yaranmasında və qorunub saxlanılmasında əsas yük əhalinin ingilisdilli qruplarının üzərinə düşürdü. Bu iş əsasən mərkəzi Kanada əyalətlərində daha geniş vüsət almışdı. Həm Kvebekdə, həm də Ontarioda yazarlar ümummilli Kanada xarakteri yaratmağa cəhd edirdilər. Onlar öz fikirlərini müxtəlif forumlarda, qəzet və jurnal səhifələrində, romanlarda ifadə edirdilər. Bu insanlar öz fikirlərinə görə iki qrupa bölünürdülər: milliyyətçilər və imperialistlər. Milliyyətçilər Kanada və kanadalılar üçün çox vacib olan müstəqil milli identiklik ideyası uğrunda mübarizə aparır və bu yolda bütün çətinliklərə sinə gərirdilər. Imperialistlər adlanan digər qrup nümayəndələri isə bu identikliyə yalnız Britaniya imperiyasının himayəsində və tərkibində nail olmağın mümkünlüyünü müdafiə edirdilər.(1). İngilisdilli Kanada yazarları Vətən anlamında torpağın kanadalı xarakterinin əsas aspektlərindən biri olduğunu qəbul edir, çünki bu məfhumda əzəmət, böyüklük ifadə olunmuşdur, bu söz kənd təsərrüfatının bütün sahələrini özündə ehtiva edə biləcək potensiala malikdir. Bu müəlliflər Kanada identikliyinə müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərini genderlik bildirən terminlərlə ifadə edirlər.

Bədii ədəbiyyatla məşğul olan milliyyətçilər Kanada milli identikliyin formalaşmasında tarixi təcrübələrin, irqi mənsubiyyətliyin və milli irsin də nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayırdılar. Onlar qeyd edirdilər ki, müxtəlif irqi qruplar müəyyən zaman kəsiyində əriyərək vahid Kanada irqinə çevriləcəklər. Bu mövzuda yazılan romanların sayı 1860-1900-cü illər arasında təxminən 240-ı adlamışdı. (2). Göstərilən mənbədən məlum olur ki, kanadalı xarakteri və Kanada identikliyi problemindən yalnız Kanadanı tərk etmiş miqrant yazarlar bəhs etmişlər.

İngilisdilli Kanada milliyyətçiləri inanırdılar ki, ölkədə milli ədəbiyyatın yaradılması milli-mədəni identikliyin yaranmasında vacib rol oynayacaqdır. "Kanada Först" adlı milliyyətçi qruplar milli-mədəni identikliyin yaranmasında milli ədəbiyyatın əvəzsiz rolu olduğunu vurğulayırdılar.(3). Bu müstəvidə Kanada tarixçi alimləri və tənqidçiləri bütün ölkə yazarlarını sırf Kanada həyatını təsvir edən, kanadalı xarakterini ehtiva edən əsərlərin yazılmasına çağırırdılar. Onlar Kanada bədii ədəbiyyat nümunələrində mənəviyyat, əxlaq birgəyaşayış və vətənpərvərlik kimi mövzular çox güclü şəkildə təqdim olunsun ki, oxucu kütlələri bu minvalla milli identikliyin yaranmasında mütəmadi iştirak edə bilsinlər. Təbii ki, ingilisdilli Kanada yazarlarının çox hissəsi tənqidçilərin bu fikirlərini ürəkdən bəyənir və onları dəstəkləyirdilər. Buraya Tomas Markuis (Thomas Margnis), Robert Barr (Robert Bar), Sara Jennette Duncan (Sara Cennet Dulkan) kimi yazarları daxil etmək lazımdır. Bu və digər yazarlar öz əsərləri ilə Kanada milli birliyinin, Kanada milli identikliyinə yaranması və inkişafına töhvələr verəcəklərinə inanırdılar və bu yolda əllərindən gələni əsirgəmir, gecə-gündüz çalışırdılar.

XIX əsrin sonlarında Amerika və ingilis yazarlarının roman və hekayələri Kanadanın bütün kitab bazarlarını zəbt etsə də (bunun bir çox səbəbləri var idi), Kanada yazarları da standartlara cavab verə biləcək əsərlər yazmağa və bu əsərlərdə kanadalı oxucuları düşündürən problemləri şərh etməyə, açıqlamağa cəhd edirdilər.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, XIX əsrin sonlarında kanadalı xarakterinin və Kanada identikliyinə formalaşması və yaranmasında əsas təbliğat yükü bədii ədəbiyyatın roman janrının üzərinə düşmüşdür.

XIX əsr Kanadasında milli identiklik müxtəlif şəkildə təzahür edirdi. Ümumiyyətlə, Kanada milləti siyasi dairələrdə qadın surətində təqdim olunurdu və qadının millətin yaranmasında və mədəniləşməsində əsas rol oynadığı fikri müdafiə olunurdu. Belə ki, qadınlar ölkəni və milləti nadanlılığın və zülmətin girdabından qurtara, onu işıqlı gələcəyi olan millətlər və ölkələr cərgəsinə qoşa bilən bir qüvvə hesab olunurdu. Bu qüvvə müxtəlif etnik qruplar və irqilər arasında qohumluq münasibətləri qura bilir ki, bu da öz növbəsində vahid bir milli identiklik yaratmağa xidmət etmiş olur.

İngilisdilli Kanada romanlarında qadın faktoru ilə yanaşı kişi faktorunun da vacibliyi vurğulanır. "Songs of the Great Dominion" şeirlər antologiyasının ön sözündə (William Withrow) yazırdı: "to hunt, to fight, to hew out a farm, one must be a man!" (ov etmək, vuruşmaq, ev tikmək üçün kişi olmaq lazımdır). Sonra o öz fikrinə davam edərək milləti təsvir edərkən gender bildirən terminlərdən istifadə edərək milləti təsvir edərkən gender bildirən terminlərdən istifadə edərək Kanadanı "Eldest daughter of the Empire" (İmperiyanın böyük qızı) adlandırırdı (4).

XIX əsrin sonlarında coğrafi landşaft millətlərin özünü tanıtmə prosesində mühüm faktor kimi qəbul olunurdu və bu Kanadadan da yan keçməmişdir. Bu faktor Kanada milli identikliyi üçün daha önəmli hesab olunurdu. Bu kontekstdə Kanada vətənpərvərlərinin qarşısında dil, mədəniyyət və din müstəvisində çox işlərin görülməsi məsələsi dururdu. Benedikt Andersonun təbirincə desək, "onlar Kanadanı yaratdılar, indi də kanadalıları yaratmalıdırlar" (5). İngilisdilli kanadalılar belə qənaətə gəlmişdilər ki, torpaq (vətən) hissənin güclü olduğu yerdə dil, din və mədəniyyət anlayışları ikinci plana keçir, diqqət mərkəzindən uzaqlaşır, coğrafi landşaft, coğrafi mühit milli identikliyin formalaşmasında əsas amilə çevrilir. İngilisdilli yazarlar da öz əsərlərində bu hissənin (vətənpərvərlik, vahid Vətən) bədii ədəbiyyatda ifadə və tərənnümünü ön plana çəkirdilər. (6). Kanadalı dedikdə şimal əhalisi başa düşülürdü. Yazarlar da öz əsərlərində Kanada millətini torpaqlarının sərt klimati kimi xarakterizə edir və bu xüsusiyyəti milli identikliyin birinci şərti kimi qəbul edirdilər. Albert R. Carman "The Prepereration of Ryerson Embury: A Purpose" əsərində Kanadanı "a land of ice and snow" ölkəsi adlandırır. Kanada milli identikliyinə əsas göstəricisi kimi başa düşülən bu "Şimallılıq" anlayışı özündə iki irqin iki irsinin (fransız və ingilisdilli Kanada) birliyini ehtiva edirdi. Bu fikir də özlüyündə antiamekanizm siyasətinə xidmət edirdi. Bu birlik milliyətçilər tərəfindən onların Anqlo-Sakson irqinə mənsub olduqlarının göstəricisi kimi qiymətləndirilirdi. Lakin burada da şimal iqlimi ünsürünü britaniyalılardan seçilmələri üçün vurğulayırdılar. (J.MacDonald Oxley, Gilbert Parker, Ralph Connor, Lily Dongall).

Kanadalı xarakterinin formalaşmasında digər amillərlə yanaşı, hindu faktorunun da özünəməxsus yeri və rolu vardır. XIX əsr Kanada bədii ədəbiyyatında bu mövzuya xüsusi diqqət ayrılmışdır. Burada yazarlar əsərlərində müsbət və mənfi olaraq iki tipdə hindu qəhrəmanı təsvir edirdilər. Onlardan biri pozitiv terminlərlə təsvir olunurdusa, digəri neqativ xüsusiyyətləri ilə oxuculara təqdim olunurdu. Bütünlükdə hər iki tipin təsviri kanadalı xarakterinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur və bu əlamətin Kanada millətinin millət kimi formalaşmasında özünəməxsus yeri olduğu vurğulanır. (Edmund Collins, Annette, The Metis Spy; A Heroine of the North - West Rebellion-Toronto; Rose, 1886, Samuel J. Watson, The Peacemaker, or the Massacre of Lachine, - Montreal; George E. Desbarats, 1870, A.C. Laut, Lords of the North-Toronto William Briggs, 1900).

XIX əsr sonlarında Kanada milli identikliyinə əsas komponentlərindən biri də məkanlaşma idi. Bədii əsər yazarları bu fikri dəstəkləyərək əsərlərində yabani çöllərin məhsuldar torpaqlara çevrilməsində məkanlaşmanın böyük rolu olduğunu qeyd edirdilər. Onların fikrinə, insanlar məkan saldıqları əraziləri əkilərək becərdikcə, onun dağ və meşələrində ov etdikcə,

suyundan içdikcə, onu sevir, onu qoruyur, ona Vətən deyərək müraciət edir. Bu sevgi ayrı-ayrı fərdlərdən başlayaraq çoxluğu əhatə etdikcə ictimailəşir, ümumxalq dəyərində çevrilir, nəhayət, bu ittifaqın atributlarından birinə çevrilərək onu dünyada tanıtdırır, onun əbədi simvoluna çevrilir. Bu məskunlaşma, doğmalaşma, simvollaşma çox sıx tellərlə bir-birinə bağlanır və milli (kanadalı) xarakteri alır. Bu xüsusda yazan yazıçıların demək olar ki, 90 faizi vaxtilə Kanada torpaqlarında məskunlaşmış ilk insanların varisləridirlər, yaxud bu varislərin varisləridirlər. Bu məskunlaşma haqqında yazılan tarixi əsərlərdən ən məşhuru Ralf Konnorun 1901-1902-ci illərdə çap olunan “The Man from Glengarry” and “Glengarry School Days” əsərləridir. Burada məskunlaşma dövrünün real təsviri verilir və müasir Kanada mədəniyyətinin bu prosesdən doğulduğu, ümumiyyətlə, Kanada xalqının bu dövrdə formalaşdığı, özünü təsdiq etdiyi və müasir inkişaf həddinə çatdığı vurğulanır.

XIX əsr Kanada yazarları öz əsərlərində iddia edirdilər ki, milli identikliyin formalaşması və bir dövlət olaraq bərqərar olmaları prosesində onların yolları üstündə onlara maneçilik və qorxu törədən qüvvə yerli imperialistlər və onların bütün sahələrdəki himayədarları olan Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bu fikirləri bölüşdürən bəzi yazarlar isə belə bir durumda Britaniya İmperiyasının yanında olmaları ideyasına üstünlük verirdilər. Lakin demokratik fikirli yazarlar heç bir imperiyanın yanında olmamaq ideyasını müdafiə edir, onun uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların fikrincə, müstəqil dövlət, müstəqil siyasət və müstəqil milli identikliyə malik olmaq Kanadanın yeganə çıxış yoludur. Bu mübarizə həm bədii ədəbiyyatda, həm də real həyatda sonrakı əsrdə də davam etmişdir. Antiamekanizm və antiimperializm ideyası bu gün də Kanada ictimai-siyasi, mədəni həyatının bütün sferalarında həyata keçirilir.

XIX əsrin sonunda ingilisdilli Kanada yazıçılarının əsərlərində Kanada milli identikliyinə formalaşmasında müharibə və üsyan faktorunun da mühüm yeri vardır (buraya 1812-ci ildə baş vermiş müharibə, 1837-ci ildə baş vermiş üsyanları aid etmək olar). Bu hadisələr kanadalıların daha da sıx birləşmələrinə və bir xalq kimi formalaşmasına yeni bir təkan rolunu oynadı, kanadalı xarakterinin bütövləşməsinə xidmət etdi. Bu birlikdə var-dövlətlərini tərk edərək Kanadaya pənah gətirmiş amerikalı loyalistlər də daxil idi. Onlar Amerikada əldə etdikləri bilik və bacarıqlarını kanadalıların ümumi işinə sərf edirdilər. (7). Kanada milli identikliyinə formalaşmasında aparıcı ideyalardan biri də bu ittifaqda etnik qrupların yeri məsələsidir və bu ideya bədii əsərlərdə də öz inkişafını tapmışdır. Bu məsələ ilə bağlı Kanada yazıçısı I.S Vudzvörsin “Strangers Within Our Gates” əsərində yazır: “Ötən illər ərzində Kanada müstəmləkəlikdən dövlət səviyyəsinə qədər inkişaf etmişdir. Milli şüur inkişaf etmişdir, deməli, millət doğulmuşdur. Bir neçə il əvvəl Kanadada doğulan uşaqlar özlərini valideynlərinin və ya əcdadlarının İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Fransadan gəldiklərini əsas tutaraq özlərini ingilis, irland, şotland, yaxud fransız olaraq təqdim edirdilər. Bu gün bizim uşaqlarımız kanadalı olmaları ilə qürur duyurlar. İndi bizim ürəklərimiz “Bizim Kanadamız!”, “Biz kanadalıyıq” ifadələrindən diqqətə gəlir”. (8). Bu sözlərdə müxtəlif etnik qruplara məxsus insanların Kanada milli identikliyi anlayışı içərisində neçə əridiyini və bir vahid millətə, bir vahid xalqa çevrildiyinin şahidi oluruq. Buraya müxtəlif etnik qruplardan olan insanların evlənmələri faktorunu da əlavə etsək, Kanada milli identikliyi haqqındakı fikirlərimizin nə dərəcədə doğru olduğunu bir daha sübut etmiş oluruq.

Beləliklə, dünya xalqları ədəbiyyatı mənsub olduğu dövlətin, xalqın, millətin ictimai-siyasi, tarixi və mədəni həyatında necə vacib və əhəmiyyətli rol oynayarsa, ingilisdilli Kanada ədəbiyyatı da formalaşdığı gündən Kanada xalqının arzu və istəklərini öz səhifələrində bir-birə əks etdirmiş, onun multikultural müstəvidə milli identikliyinə bərqərar olmasında öhdəsinə düşən bütün problemləri həll etməyə çalışmışdır.

Bu kontekstdə ən çox ağırlıq ingilisdilli Kanada yazarlarının ərsəyə gətirdiyi XIX əsr romanlarının üzərinə düşür. Bu iş sonrakı əsrlərdə də müvəffəqiyyətlə davam etmiş və bu gün də davam etməkdədir. Bu romanlardakı ideyalar Kanada xalqının və onun tərkibinə daxil olan

millətlərin identik bir xalq, bir millət kimi formalaşmasında, özlərini fəxrlə “kanadalı” adlandırmağa kömək etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Carl Berger, *The sense of Power: studies in the ideas of Canadian Imperializm-Toronto: University of Toronto Press, 1970.*
2. Reginald Eyre Watters, *A Checklist of Canadian literature and Background Materials, 1628-1960, 2.nd, ed.-Toronto; University of Toronto, 1972.*
3. Berger, *Sense of Power*, 50; Bissel, “Literary Task”, 239; A.G.Bailey, “Canada First”; *The Dissent Press and the Public Image, in Culture and Nationality*, 175 .
4. Eric Kaufman, “Naturalizing the Nation”; *The Rise of Naturalistic Nationalizm in the US and Canada*, *Comperative studies in Society and History* 40(October 1998).
5. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism – New York: Cambridge University Press, 1963, 263-308.*
6. J. M. Bubstead, *The People of Canada: A Pre-Confederation History-Toronto: Oxford University Press, 1992, 385-386.*
7. Wallau Braun “*The American Loyalists in Exile*”, New York: Facts on File, 1984.
8. J.S. Woodsworth, “*Strangers Within Our Pates, or Coming Canadians*”. Toronto: Methodist Mission Room, 1909, 13.

Н.Ф.Ханкишиев

Проблема национальной идентичности в англо-канадской литературе

Резюме

Эта статья посвящена характеристике канадской национальной идентичности в англо-канадской литературе, независимой от английских и американских воздействий. В ней автор статьи рассматривает проблемы языка, земли, расы и гендера сыгравшей важнейшую роль в формировании канадской идентичности. Эти темы были подняты новеллами XIX века, которые считались зеркалом канадской идентичности.

N.F.Khankishiyev

The Problem of National Identity in English-Canadian Literature

Summary

This article is about the characteristic features of Canadian national identity through English-Canadian literature free from English and American influences. Here the author mainly touches upon the problems of language, land, race and gender which played great role in fomation of national Canadian identity. These problems were studided through the XIX century novels which were considered the mirror of Canadian identity policy.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. N.M.Nuriyeva,
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(04.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 19.12.2018

Ü.S.YUSİFOVA

e-mail: ulkeryusifova88@mail.ru

AMEA-nın Folklor İnstitutu

(Bakı şəh., İçərişəhər, Kiçik qala, küç., 31)

FOLKLORDA XIZIR OBRAZI VƏ XIZIRLA BAĞLI MƏRASİMLƏR

Açar sözlər: *Xızır, Xıdırəlləz, himayəçi ruh, sakral, transformasiya, əy (iyə)***Ключевые слова:** *Хизир, Хидирелез, дух-хранитель, священный, трансформация***Key words:** *Khizir, Khidirellez, guardian spirit, sacred, transformation, iye*

Xızır obrazı mifoloji bir şəxs olub musəvilik, xristianlıqda və islamda ortaq obraz sayılır. İslam ensiklopediyasında Xızır adının ərəbcə *hadır* sözü ilə eyni kökdən olduğu və bu adın “yaşıl, yaşıllığı çox olan” mənalarını verdiyi deyilir. Bu adın kökləri barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur: Xızır adının yaranmasını bəzi alimlər Xızırın qədim əfsanələrdən, şərqşünaslar isə Həzrəti Adəmin nəvələrindən olduğu iddialarını irəli sürmüşlər. Əfsanələrə görə, dirilik suyundan içdiyi üçün ölümsüz olan, oturduğu hər yerin yaşıllaşması Xızırın *hadır* kəliməsindən gəldiyi fikrinə əsas verir. Təsəvvüf tarixində bu şəxsin qiyamətə qədər yaşayacağı düşüncəsi var. Quranda Musa peyğəmbərin qarşısına sınaq kimi çıxarılan, Musanın bir çox qeyri-iradi hadisələrə şahid olması (ölmüş balığı suya atıb dirildərək) ilə nəticələnən və üçüncü sınaqdan sonra ondan ayrılma vaxtı gəldiyi söyləyən, etdiyi işləri “Bunları Allahın əmri ilə edirəm” deyən şəxsin adı çəkilməsə də, islam alimləri həmin şəxsin Xızır olduğu fikrindədirlər.

İsmayıl Vəliyevin “Xıdır-İlyas və Osiris mifik obrazlarının qarşılıqlı əlaqəsi” adlı məqaləsində Xızır adının islam, xristian və yəhudilikdə çəkildiyi qeyd olunur:

“.... Azərbaycan xalq həyatında, ədəbiyyat və folklorunda geniş yer tutan tarixi, dini, mifik-əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. “Qurani-Kərim”də xatırlanan, “Tövrat” və “İncil”də adı qeyd olunan bu mifik şəxsiyyət barədə çoxlu mübahisəli məqamlar, hələ də aydın olmayan məsələlər vardır”. (3, s.68)

Türk folklorunda Xızır ilə bağlı yaranmış əfsanə və rəvayətlər *Xızırnamə* adlanır.

Cəlal Bəydili isə Xızır obrazının şaman arxetipi ilə əlaqəsinin olduğunu və Xızırın müdrik qoca arxetipinin prototipi fikrini irəli sürərək yazır: “Türk epik ənənəsində qayın ağacından enən və gücləri tükənən igidlərə yardım göstərən ilahi (sakral) mənşəli ağ saqqalı qoca obrazları var ki, onlar bu mədəni ənənədəki Xızır anlayışının özünəməxsus prototipi sayılmaqdadır.... türk mədəni ənənəsində müdrik qoca qanunauyğunluğu kimi çıxış edir və bir sıra məqamlarda ilkin şaman obrazına yaxınlaşır”. (2, s.53)

M.Seyidov Xızırı ərəblərin gətirdiyi bir obraz deyil, əski çağlardan irəli gələn bir obraz olub mərasim folkloruna qədər gedib çıxdığını və bəzən bu adın Xıdır, Xızır, Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, Xıdır Əlləz adı ilə tanındığını vurğulayır (6, s.102). M.Seyidov Xıdır və İlyas adlarının bir yerdə çəkilməsinin səbəbini belə izah edir: “İstiliyin, hərarətin gəldiyini Nəbi xəbər verir. Lakin yazın uğurluğu yalnız istiliklə bağlı deyildir. Bunun üçün su da gərəkdir. Buna görə də Xızır su tanrısı ilə – İlyasla qaynayıb qarışır, vahidləşir və adları qoşa çəkilir”. (6, s.110)

Xızır ilə Nəbinin və İlyasın adlarının çəkilişindəki növbələşmə də təbii hadisələrlə uyğunlaşdırılmışdır. Xalq əvvəl Xızır ilə Nəbini, sonra isə Xızır ilə İlyası yad edir. Çünki Nəbi xızırın gəldiyini xəbər verəndən sonra Xızır su ilə (müjdəçi, xoş səda gətirən) İlyasla birgə fəaliyyət göstərir. (6, s.111)

Türk alimi İsmet Çetinin “Türk mifində qut iyəsi və mədəniyyət dəyişikliyinə Xıdırdan Xızıra keçiş” adlı məqaləsində Göy tanrıçılıq inancından qalan varlıq və şəxsiyyətlərin daimə hərəkətdə olduğu fikri irəli sürülür. Xızır obrazı da daima hərəkətdə, uzun yolu qısaldan,

müxtəlif yerlərdə peyda olan bir obrazdır. İ.Çetin Xızır kəliməsinin *kıdıruv* sözündə gəldiyini və bu ifadənin altay, qazax və qırğızlarda gəzmək, səyahət etmək anlamında işləndiyini vurğulayır:

“Altay, qazax, qırğız, qaraqalpaq türklərində daima xalq arasında gəzən, qəlbi təmiz insanlara kömək edən, onları dəstəkləyən, müxtəlif pisləklərdən qoruyan varlıq qut iyəsi sayılır və Xızır adıyla adlandırılır. Xızırın sevdiyi insan müqəddəs sayılar, şansı artar, işi rast olar.”

(http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/cetin_01.pdf)

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında Xızır ilə bağlı əfsanədən götürülmüş motiv mövcuddur. Poemada da deyildiyi kimi, İskəndər dirilik suyunun (abi-həyat) ardınca getmək istəyir. Lakin ona yolda rast gələn müdrik qocaya bu sudan içmək nəsib olur. İskəndər məyus halda geri dönr.

“Xızır da bütün türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların müqəddəsləri, qəhrəmanları kimi boz at minir. Boz, ağboz (altaylarda), ağ atlar yalnız azərbaycanlıların soykökündə iştirak edən qəbilə birləşmələrində deyil, qırğızlarda, özbəklərdə, qazaxlarda, türkmənlərdə, altaylarda, yakutlarda da düşümlü sayılmışdır. Əski abidələrdə deyilir ki, yol tanrısı boz at minərmiş”. (6, s.114) Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, oxuduğumuz nağıl və dastanlarda qəhrəmanları dardan xilas edən, bir göz qırpmında uzaq yolları yaxın edən müqəddəs varlıq at belində bu yolları qət edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Xızır boz atı ilə və yaralı halda olan Buğacın yanına gəlir və ona şəfa verir:

“Oğlan yenə dedi:

-Ana ağlama, qorxma. Bu yaradan mənə ölüm yoxdur. Boz atlı Xızır gəldi, üç dəfə yaramın üstünə əl gəzdirdi.” (4, s.182)

“Ağ açıq rəng Ulgenin, qara tünd isə Erliyindir.” (6, s.154)

Ağ rəngin tanrıya məxsus olması əski bir əfsanədə də öz əksini tapmışdır. Orada deyilir ki, Buğutəkin yuxuda ağ geymiş, əlində ağ əl ağacı, ağsaqqal, nurani adam görür. Başdan-ayağa ağ görünən nurani adam fıstıq şəklində Yeşim daşını (İldırım daşı) ona göstərib deyir ki, bu daş əlinizdə olduqca hakim olacaqsınız. Əfsanədən gətirilən misaldan görünür ki, ağ əl ağacı, ağ paltarlı, ağ saqqalı nurani adam müqəddəsdir. Ola bilsin Ulgenin özüdür. Çünki o, xalqa əski inamla sıx bağlı Yeşim daşını verir. (başqa bir əfsanədə isə bu daşı tanrı Nuha verir. Nuh isə oğlu Quza-Oğuza bağışlayır.) Bu daş tanrılarda, zaman keçdikcə baş qamlarda-şamanlarda olmuş. (6, s.155)

Qazax xalq yaradıcılığında müqəddəslər, o sıradan Musa peyğəmbər başdan - ayağa ağ geyinərmiş. Azərbaycan folklorunda daha çox nağıllar və dastanlarda rast gəlinən və müxtəlif funksiyalar icra edən (buta verən, bəxt açan, ad qoyan) müdrik qocalar - Xızır, Şahi-Mərdan, dərviş daha çox ağ geyimdə zühur edir. Bəzən boz və ya mavi rənglərə də rast gəlinir ki, bu rənglərin semantikasi göylə əlaqəlidir. “Şaman çadırlarının başından ağ, sarı rəngli dərilər, parçalar asarmışlar”. (6, s.156)

Anadolu türklərinin nağıllarında olan “Altun bülbul” nağılında Xızır obrazına rast gəlik. Maraqlıdır ki, nağıl qəhrəmanların heç biri əvvəlcədən digər folklor örnəklərində olduğu kimi Xızırı birbaşa tanımır. Xızır əvvəlcə ağ saqqalı bir qoca cildində peyda olur. Nağıl qəhrəmanına çətin anlarda kömək olur.

“Oğlan Hızır dedeye iyice yaklaşmış. Hızır Dede ayağa kalkarak onun sırtını sıvızladıktan sonra: –

–Haydı, öylə isə, demiş, yolun açık, bahtın, talihin aydın olsun!” (5, s.132)

Bu nağılda oxuduğumuz digər nağıllardan tamamilə fərqli bir məqam var. Belə ki, ilk dəfə bir folklor nümunəsində *Xızır əmanət edilməklə* rastlaşırıq. Nağıl qəhrəmanı Xızırın xeyir-duası ilə min bir çətinliklə əldə etdiyi qızıl bülbulü və qardaşları üçün apardığı nişan-ları Xızır əmanət edir.

“Hızır dedem, demiş, Altın bülbulü, kardeşlərimin nişanlılarını və onların mallarını sana emanet ediyorum”. (5, s.151)

Bu bizə bir daha müqəddəslərdən ən çox Xızırın insanlarla ünsiyyətdə olduğunu, onun daha çox insanlarla sıx bağlı olduğunu xatırlatdı. Eyni zamanda Xızıra əmanət edilmə motivinin olması bu nağıl motivinin daha qədim olduğuna işarədir.

Satuk Buğra xan mənqibəsində də Xızır obrazına rast gəlirik. Mənqibədə Satuk Buğra xan on iki yaşına çatanda 40 dostu ilə bərabər ova çıxır. Bir dovşanı qovalayarkən dostlarından ayrı düşür.

“Bunun üzərinə tavşan ihtiyar bir adam şəklinə girerek ona dini nasihatlar vermiş. Buğra Han tavşanın Hızır olduğunu anlamıştı”. (7, s.330)

Bu mənqibədən yola çıxaraq onu vurğulamaq istərdik ki, bir sıra folklor nümunələrində müqəddəslər nağıl qəhrəmanlarının qarşısına birbaşa deyil, dolayısıyla, daha çox rastlanan variant isə – müxtəlif heyvan cildinə girərək çıxmalarıdır. Bu daha çox maral, ceyran, dovşan və göyərçindir. Bir çox təriqətlərdə də müqəddəslər asanlıqla heyvan cildinə girirlər.

“Abbas və Gülgəz” dastanında Aşıq Abbas Gülgəz Pərinin arxasınca onu xilas etməyə gedərkən Dəli Becan onu quyuya saldırır. Quyunun ağzına böyük bir daş qoydurur. Ancaq dastançılıq ənənəsində müşayiət olunan “qəhrəmana hami qüvvələrin kömək etməsi” bu dastanda da ortaya çıxır. Haqq aşığının köməyinə Şahi-Mərdan gəlir, onu quyudan xilas edir. Dastanda hami qüvvə “darda qalanların dadına yetən” kimi tanınır. Dastan boyunca həmin obraz Aşıq Abbasa digər çətinliklərdə də köməklik göstərir:

“Abbas yuxudan ayılıb gördü göy əmmaməli, göy atlı bir adam onun yanında durub. Göy atlı dedi:

– Abbas, bu atın rıkabından yapış, gözlərini də yum! Havaxt desəm aç, onda açarsan”. (1, s.145)

Dastanda Abbas uzun yolu bir göz qırpımında qət edir. Dastan boyu digər çətinliklərdə həmin “göy atlı” kömək edir. Şah Abbas Aşıq Abbasın nişanlısı Pəri ilə evlənmək üçün aşığı zəhər quyusuna saldırıb öldürmək istəyir. Ancaq o, bu quyudan da himayəçisi sayəsində sağ çıxır.

“Seydi və Pəri” adlı xalq dastanında Şahi-Mərdan Seydiyə badə verir və onu haqq aşığı edir. Pərinə ona buta verir. Pəri də onu yuxuda görür. Bu motiv eyni ilə “Mügüm şah” dastanında özünü göstərir. Mügüm şah Xızır dərviş libasında piyalə verir. Gülşad xanımı ona buta verir. Xızır burada “müşgül işləri düzəldən”, “darda qalanların dadına çatan” adlarla xatırlanır. Piyaləni verib qeyb olur.

Xıdırəlləz. Bu ad Xıdırəlləz/Xıdırİlyas türk dünyasında ortaqlıq şəklində qeyd olunan, yazın gəlməsi və hər yerin yaşıl və bürünməsi ilə baharın gəlişini bildirən mövsümi bayram sayılır. Professor Erman Artunun qeydlərinə görə ildə bir dəfə Xızır və İlyas bir araya gəlir. Bu təxminən aprel ayının 23-nə uyğun gəlir. (turkoloji.cu.edu.tr/html/ea_turk_halk_kulturu_nevruz.htm)

Əvvəllər bu tarixi qışın sona yetməsi və yazın gəlişi kimi qeyd edirmişlər. İslam ensiklopediyasında İlyasın/Elyasın qadın olduğu və Xızır ilə sevgili olduğu bəndi var. Biz bu düşüncə ilə razılaşıırıq. İlyas peyğəmbər qismində təqdim edilib. Lakin peyğəmbərlər tarixində qadın peyğəmbər yoxdur deyə İlyasın kişi olduğu və onunla dost olduğu fikrindəyik.

Xıdırəlləz, müxtəlif adlarla qeyd olunmaqdadır. Xıdırəlləz Anadoluda “Xıdırəlləz”, Krım türkləri arasında “Tepreş”, Makedoniyada “Ederlez, Edirlez, Hıdırles” kimi adlarla bilinir.

Fikrimizcə, Azərbaycanda Novruz bayramı ərəfəsində səməni göyərdilməsinin əski inanclarla mütləq şəkildə əlaqəsi var. Bəzi rayonlarda Novruz bayramına Xızır Nəbi (Nəbi – burada elçi, yəni baharın elçisi) də deyilir. Xızırın əski çağlardan yaşıllıq hamisi olması səmənin göyərdilməsi ilə müşayiət olunur.

Bəzi rayonlarda (bu ənənəyə daha çox Azərbaycanın cənub bölgəsində rast gəlinir) göyərdilmiş səməni bayram sonunda axar çaya atılır. Bu bir daha su hamisi olan İlyasın Xıdır-la əlaqəsinə işarədir.

Xıdır Nəbi bayramında, əsasən, Qarabağda və Naxçıvanda qeyd olunan ənənələrdən biri də qovurğa qovurmaqdır. Həmin qovurğa evdə yüksək bir yere qoyulur. İnanca görə həmin qovurğaya gecə Xıdır Nəbi əl basacaq və onu yemək şəfa gətirir. Bu bayramda həm də nişanlı qızlara, yeni gəlinlərə hədiyyələr aparılır.

Məqalənin sonunda gəldiyimiz nəticə odur ki, Xızır obrazı insanların əski çağ dünyagörüşünə dayanan mifoloji bir obraz olmaqla folklor mətnlərində himayəçi qut, əyə olaraq ağ saqqallı qoca, dərviş, abid, Şahi-Mərdan adları ilə qarşımıza çıxır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq daстанları. II cild, Bakı, 2004
2. Bəydili Cəlal. Türk mifoloji obrazlar sistemi. Bakı, 2007
3. Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi topla, II. Bakı, Nurlan, 2009
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. "Öndər nəşriyyatı". Bakı, 2004
5. Naki Tezel. Türk masalları. Ankara, 1997
6. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989
7. Şükrü Elçin. Halk edebiyatına giriş. 13 baskı. Ankara, 2014.
8. Türk Halk edebiyatı el kitabı çoxyazarlı. 422 səh. 4. Basını Ankara, 2016.
9. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/cetin_01.pdf

У.С.Юсифова

Образ Хызыра в фольклоре и связанные с ним обряды

Резюме

Образ Хызыра, как наиболее распространенный характер в трех религиях (ислам, христианство, иудаизм) исследуется на основе фольклорных образцов. Привлекаются к исследованию образцы фольклора азербайджанского и других тюркских народов. Верхом на седой лошади, образ Хызыра выглядит хранителем тех, кто в беде.

В статье обращается внимание на ритуалы, связанные с Хызыром: начало весны, празднование праздника Новруз и многие обряды.

U.S.Yusifova

The Image of Khizir in Folklore and Rituals Related to Him

Summary

In this article, Khizir – the most widely spread character in 3 religions (Islam, Christianity, Judaism) derived from ancient beliefs is investigated bases on folklore samples. Riding a gray horse, the image of Khizir appears as a helper of those who are in trouble. The symbolism of gray colour is also discussed in the article. Khizir's image transforms the wise old man, Shahi-Mardan, abid and others into folklore samples. The relationships with images are presented in the context of image transformation.

The article draws attention to the rituals related to Khizir. The beginning of the spring, the celebration of the Novruz holiday, and many accomplishments that have been carried out, are related to Khizir.

*Rəyçi: BSU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası
(23.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02)).*

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2018

К.Т.АБДУРАХМАНОВА*доктор философии по филологии***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**РЕАЛИСТИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ
В РОМАНАХ Т.ДРАЙЗЕРА****Ключевые слова:** американская литература, роман, особенности, Теодор Драйзер, общество.**Açar sözlər:** *amerikan ədəbiyyatı, roman, xüsusiyyətlər, Teodor Drayzer, cəmiyyət.***Key words:** *American literature, novel, features, Theodore Dreiser, society.*

Творчество Теодора Драйзера занимает особое место в американской литературе рубежа XIX-XX веков. В эту историческую эпоху происходили глобальные изменения, затрагивающие как социальные стороны американской действительности, так и трансформирующие личностные отношения в обществе. Именно в это время в американском обществе возрастает так называемая агрессия отдельной личности.

Жизненный и творческий путь Драйзера находит художественное отображение в его творческом наследии. Будучи представителем реализма в американской литературе на стыке XIX-XX веков, Драйзер прошел нелегкий путь. Он был писателем, и вместе с тем проявлял активную жизненную позицию, отражал в своих произведениях социальные противоречия современного ему американского общества, так и психологические характеристики личности. В своем творчестве Драйзер отражал современность, реалистически изображал действительность современного общества. Он показывал в своих романах конфликт личности и общества.

Творчество Т.Драйзера обогатилось достижениями лучших писателей и мыслителей прошлых лет. Его художественное наследие опирается на традиционные произведения таких литературных направлений как реализм и натурализм. Романы Драйзера, можно сказать, пропитаны реализмом и натурализмом О. де Бальзака, Л.Н.Толстого, Ф.М.Достоевского, А.Дюма, Э.Золя, М.Твена.

Драйзер был писателем-реалистом, он поднимал в своих произведениях вопрос о роли и месте личности в жизни общества. Он исследовал проблемы противопоставления отдельной личности и социума, детально рассматривал различного рода психологические и социальные аспекты сосуществования отдельного индивида в обществе.

Произведения Т.Драйзера вызвали интерес у литературоведов, как только вышел в свет его первый роман «Сестра Керри». У него была своеобразная творческая манера письма. Надо отметить, что Драйзер посвятил свое творчество художественному анализу отдельной личности в американском обществе. Американская критическая литература не отличалась особой благожелательностью к произведениям Т.Драйзера. Т.Драйзер получил признание сначала в Европе, затем его творчество было оценено уже на родине.

Уже в первом романе Драйзер продолжил и развил линию, которая наметилась в его ранних повестях. Т.Драйзер в своих ранних произведениях в основном повествовал о судьбах героев, которые были выходцами из народа. Также он затрагивал проблему места искусства в жизни американского общества конца XIX - начала XX века. Но вместе с тем, в романе «Сестра Керри» Драйзер повествует уже об общественной и экономической жизни американских рабочих, описывает их борьбу за свои права.

Главная героиня произведения Керри описана в романе особенно ярко. Настоящее имя героини Каролина Мибер, или же сестра Керри, как называли ее дома. Она из

рабочей семьи, то есть представительница низшего сословия. Описывая свою героиню, Драйзер отмечает: «Эгоизм был свойствен ее натуре, и хотя он не был особенно ярко выражен, все же его можно было считать основной чертой ее характера. В нем живым огнем горели мечты юности, она была хороша непритязательной миловидностью переходного возраста, фигура ее обещала принять в будущем изящные очертания, а глаза светились природной сметливостью – словом, это был прекрасный образец американки среднего достатка.

Чтение вовсе не интересовало Керри – мир знаний был для нее закрыт. В искусстве непринужденного кокетства она была совсем неопытна. Она еще не научилась откидывать голову, движения ее рук были неловки, маленькие ножки ступали тяжело. Но она заботилась о своей внешности и упорно тянулась к материальным благам» (3, с. 4-5).

Писатель постарался раскрыть полностью образ главной героини. Драйзер отмечает, что Керри сметлива, природа наделила ее красотой, она мечтательна, как все девушки в ее возрасте. Но вместе с тем, мы наблюдаем в ней эгоизм, она стремится к материальному благополучию, заботится о своем внешнем виде. Писатель показывает нам образ Керри в развитии, но это развитие во вред. Драйзер показывает в романе отрицательное влияние американской действительности, красивая и милая Керри превращается перед нашими глазами в душевного уродца.

По мнению Я.Н.Засурского: «Общественное положение Керри изменяется с продвижением её по социальной лестнице: из бедной работницы обувной фабрики она превращается в артистку Нью-Йоркского музыкального театра на Бродвее и «Казино». Но это только видимость подъема, на деле каждый шаг к обеспеченной жизни сопровождается моральным падением, на которое ее толкает общество. И Драйзер тщательно отмечает, как понемногу каждый такой «успех» отравляет Керри, болезненно воздействует на ее душу» (4, с. 24).

Сестра Керри, отчаянно ищет работу. А став любовницей Друэ, она думает, что добилась уже определенного успеха. Жизнь любовницы обеспечило ей материальное благополучие. Керри размышляет по этому поводу: «Теперь я вознеслась на высшую ступень» (2, с.95). Мы оказываемся свидетелем внутреннего монолога Керри, который раскрывает ее душевное состояние: «Она заглядывала в зеркало и видела там другую Керри, которая была красивее прежней. Она заглядывала в душу (зеркало, составленное из представлений своих и чужих) и видела там Керри, которая была хуже прежней» (3, с.94). Сестра Керри размышляет сама с собой: «Ты даже не пыталась сопротивляться и сразу признала себя побеждённой» (3, с.95). Вывод, конечно же, удручающий. И слова эти пропитаны болью.

Драйзер хочет показать социальные причины падения Керри. Он Керри оказалась побежденной, потому что она не смогла найти работу, потому что ей не смогла помочь сестра, жена рабочего чикагских боен, да еще и потому, что испугалась работы на фабрике, которая, как убедилась Керри, не может принести ей материального благополучия и счастья. И вот Керри на содержании у Друэ.

Следующий роман Т.Драйзера «Дженни Герхардт» был напечатан 1911 году. Публикацией этого романа, Т.Драйзер словно бросает вызов Американской буржуазии. Можно сказать, что Драйзер продолжает намеченный в «Сестре Керри» путь.

На первый взгляд, романы «Сестра Керри» и «Дженни Герхардт» очень схожи. В обоих произведениях Т.Драйзер изобразил судьбу девушки из трудовой семьи в буржуазной Америке. Прототипами романов в обоих случаях были сестры Драйзера. Повествуя о Керри и Дженни, Т.Драйзер, показал жизнь различных слоев американского общества. По сравнению с Дженни Керри сумела подняться по социальной лестнице, хотя при этом она потеряла положительные стороны своего характера. Дженни,

напротив постаралась сохранить моральное достоинство. При этом Дженни не достигнув высот буржуазного общества, становится жертвой.

Также в романах «Сестра Керри» и «Дженни Герхардт» практически общая тема столкновения отдельной личности, выходца из народа с буржуазной Америкой. В обоих романах эта тема столкновения человека и общества разрешается трагически и губительно для положительных качеств обеих героинь. Трагедии героинь Драйзера различны. Керри, утратила свои иллюзии, хоть и завоевала определенное место в обществе. Керри не осуществила своей мечты, она не смогла стать настоящей актрисой. Дженни оставил любимый человек из-за принадлежности к низшему социальному слою. В этом смысле, возросла социальная острота произведения «Дженни Герхардт».

Произведение «Дженни Герхардт» можно назвать своеобразной идиллией бедных. Как отмечает Я.Н.Засурский: «Роман близок к тем рассказам и очеркам писателя, которые он посвятил описанию жизни простых людей Америки и которые он хотел объединить в книгу под названием «Идиллии бедных». В то же время замысел романа был связан с поисками образа положительного героя. Сила романа – в утверждении моральной чистоты и высоты женщины из народа – Дженни Герхардт – и в отрицании буржуазного общества с присущей самой его природе аморальностью» (4, с. 75).

В произведении «Дженни Герхардт» Драйзер с теплым лиризмом дает следующую обрисовку характера Дженни: «Она обладала чудесным мягким характером, всю прелесть которого не выразишь словами.. Бывают такие редкие, особенные натуры, которые приходят в мир, не ведая зачем, и уходят из жизни, так ничего и, не поняв. Жизнь всегда, до последней минуты, представляется им бесконечно прекрасной, настоящей страной чудес, и если бы они могли только в изумлении бродить по ней, она была бы для них не хуже рая. Открывая глаза, они видят вокруг совершенный мир, который им так по душе: деревья, цветы, море звуков и море красок. Это – их драгоценнейшее наследство, их лучшее богатство. И если бы никто не остановил их словами: «Это мое» – они, сияя счастьем, могли бы без конца странствовать по этой земле с песней, которую когда-нибудь услышит весь мир» (2, с.17).

Дженни в произведении изображена бескорыстной, мягкой, доброй девушкой, которая наделена светлым чувством. Драйзер отмечает, что мир собственников мешает свободным проявлениям богатой души героини. Дженни Герхардт отличается от Каролины Мибер (Керри) тем, что она не способна перенимать повадки общества стяжателей.

Писатель создает в своем творчестве разные художественные модели личности, например образ Керри – это образ «женщины-хищницы». В произведениях Драйзера личность должна вести борьбу за реализацию своих желаний. Однако героини Драйзера, осуществив свои желания, трагически погибают, или же утрачивают свою духовность.

В своих произведениях Драйзер, отражает сложное взаимодействие социальных, политических и психологических процессов современности, показывает противопоставление личности и общества.

Литература

1. Батурин С. С. Т.Драйзер. М.: Молодая гвардия, 1975. 333 с.
2. Драйзер Т. Дженни Герхардт. М.: Художественная литература. 1982. 269 с.
3. Драйзер Т. Сестра Керри. М.: Правда, 1986. 544с.
4. Засурский Я.Н. Теодор Драйзер. М.: Издательство Московского университета, 1964. 320 с.
5. Засурский Я.Н. Теодор Драйзер. Жизнь и творчество. М.: Издательство Московского университета, 1977. 320 с.
6. Засурский Я.Н. Теодор Драйзер писатель и публицист. М.: Издательство Московского университета, 1957. 220с.
7. Зверев А.М. Американский роман 20-30-х годов. М.: Художественная литература, 1982. 256 с.

K.T.Əbdürəhmanova

T.Drayzerin romanlarında gerçəkliyin realistik təsviri
Xülasə

Məqalədə T.Drayzerin romanlarında gerçəkliyin realistik təsvirindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, T.Drayzerin yaradıcılığı XX əsrin əvvəli Amerika ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Onun “Kerri bacı” və “Cenni Herxardt” əsərləri bu gün də öz aktuallığını itirmir. Bu romanların əsas qəhrəmanları qadınlardır. Məqalədə qadın obrazlarının dolğun təhlili verilmişdir.

K.T.Abdurahmanova

Realistic Depiction of Reality in T.Dreiser's Novels
Summary

The article deals with the realistic description the reality in T. Dreiser's novels. It is noted that T. Dreiser's creativity occupies an important place in American literature of the early XX century. His «Sister Carrie» and «Jennie Gerhardt» haven't lost their significance even today. The main characters of these novels are women. The images of women characters have been fully analyzed in the article.

Рецензент: проф. Н.Дж.Мамедханова

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2018

П.М.ГУЛАМОВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ВНУТРЕННИЙ КОНФЛИКТ ГЕРОЯ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА**Ключевые слова:** конфликт, внутренний мир, нравственность, русская классическая литература.**Açar sözlər:** münaqişə, daxili aləm, əxlaq, rus klassik ədəbiyyatı.**Key words:** conflict, inner peace, morality, Russian classical literature.

Опираясь в своем творчестве на широкий исторический контекст, писатели XX века сумели выразить в своих художественных произведениях назревшую потребность теории литературы в осмыслении проблемы конфликта – главного нерва произведения. Именно его своеобразие в значительной мере характеризует действующих лиц и их расстановку в процессе повествования. При структурировании составляющих элементов художественного произведения с точки зрения раскрытия внутреннего конфликта души происходит «цементирование» или «разделение» персонажей по обе стороны повествования при опоре на раскрытие событийного плана повествования.

Имя В.Распутина, чье творчество получило мировую известность, было известно немногим читателям к середине 50-х годов. Литературный дебют писателя, который вошел в литературу как замечательный мастер деревенской прозы, совпал с полосой глубоких перемен тесно связанных с традициями и новаторством. В своих ранних произведениях В.Распутин, по мнению ряда критиков опирался на раскрытие нравственных аспектов в жизни деревенского жителя. В четырех повестях «Деньги для Марии», «Последний срок», «Живи и помни», «Прощание с Матёрой», раскрывалась боль разлуки и верность памяти уходящему деревенскому миру и складу жизни деревенского жителя.

Обратившись к постановке проблемы конфликта на материале повести В.Распутина «Живи и помни», написанной в 1974 году, нам следует обратить внимание на тот факт, что её жизненные и философские проблемы вырастали из содержания детских воспоминаний автора этой повести. Отталкиваясь от увиденного в детстве, когда через всю деревню проводили обросшего, грязного солдата-дезертира, писатель сумел создать высокохудожественное произведение, которое в 1975 году было удостоено Государственной премии.

Ко времени написания этой повести в размышлениях писателей о жизни и судьбе деревенских жителей произошли перемены в отношении отображения специфики типа конфликта в жанре повести. Тип повествования, который уже был ближе к жанру романа, с постановкой социально-нравственного конфликта был взят писателем на вооружение. От него пойдут лучики повествования к постановке конфликта в других его повестях. События, описываемые в повести «Живи и помни» тесно связаны с показом процесса угасания личности, под влиянием условий довоенного и военного периода жизни деревенского жителя, главного героя повести Андрея Гуськова.

В.Распутин в отличие от окопной правды Ю.Бондарева и жестокого, но лирического реализма В.Астафьева, создает не только историю о судьбе простого деревенского жителя со средними умственными и духовными способностями и его жены, но и показывает внутренний конфликт в душе героя, ставшего дезертиром. В.Астафьев отмечал в повести В.Распутина «тихую тональность» повествования и оттого, еще более потрясающую «глубинную трагичность» в раскрытии жизненной судьбы героев.

В первые дни войны Гуськова сразу же взяли из Атамановки на фронт. Уезжал со злостью и одиночеством, с обидой, с угрюмым и неотвязчивым страхом. Он смотрел на

деревню молча и обиженно, и почему-то готов был уже не войну, а деревню обвинить в том, что вынужден её покидать. «И чем больше он смотрел, тем ясней и непоправимей замечал, как спокойно и безразлично к нему течет Ангара, как равнодушно, не замечая его, скользят мимо берега, на которых он провел все свои годы, уходя к другой жизни и другим людям, к тому, что придет ему на смену» (23, 293). Его обидело: «что же так скоро? Не успел уехать, оторваться, а уже позабыто, похоронено все чем он был и чем собирался стать: значит, ступай для нас конченный человек и умирай ты» (3, с.292). Но в своей жизни Андрей Гуськов был если не примерным, то и не самым плохим семьянином. И на фронт, куда он попадет, будет воевать вполне сносно. Словом, жизнь его была правильной, но какой-то пресной. Казалось бы, гнилости в душе неоткуда было взяться. Однако события, случившиеся с ним после госпиталя, расскажут о другом Андрее Гуськове, не выдержавшего испытания судьбы.

В самом начале повести он будет повторять, что ему как и всем довелось испытать все на фронте. И танковые атаки, и броски на немецкие пулеметы, ночные лыжные рейды, и изнуряющие долгую охоту «за языком». За три года Гуськов успел побывать артиллеристом, находился на передовой до лета 1944 года. «Успел повоевать в лыжном мужском батальоне, и в разведроту, и в гаубичной батарее» (3, с.293). К сложным условиям военной среды, он сумел приспособиться, ничего другого ему не оставалось. Поперек других не лез и за чужие спины не прятался. Среди разведчиков считался надежным товарищем, его брали в собой в пару, чтобы подстраховывать друг друга, самые отчаянные ребята. Как все воевал: не лучше и не хуже. Но все это делалось им на фронте, включая все солдатские обязанности только с одной мыслью: закончится война и он увидит всех родных—отца с матерью и жену Настену.

Эти, а не патриотические идеи о борьбе солдата за освобождение родины, волновали Андрея Гуськова и давали ему силы держаться в годы тяжелой войны. Но время долгожданной встречи никак не наступало. Летом сорок четвертого года, он в который раз попадает в госпиталь и после выписки ему, как он предполагал, разрешат на десять дней поехать домой, но «в ноябре, когда пришло время выписки, время которого с таким нетерпением он ждал, ради которого чуть ли не лизал свои раны, его оглушили: в часть» (3, с.294). И теперь, в последние дни войны он почему-то боялся возвращаться на фронт, но больше этой боязни была обида и злость на все то, что его возвращало на войну, не дав побыть дома. Не сразу автор покажет поступки, которые совершит герой. Знал ли, догадывался ли Андрей, что с ним произойдет в дальнейшем: Но что-то сломалось в нем, что-то изменилось. «Невольная обида на все, что оставалось на месте, от чего его отрывали и за что ему предстояло воевать, долго не проходила, она и вызвала то обещание, которое он тогда дал, о котором помнил все эти годы и которые теперь ненароком сдержал. Не ради него он, конечно, вернулся, нет, но и оно сейчас, исполнившись с самого начала, не казалось пустым, и в нем чудилась какая-то приманчивая и достоверная сила, взявшаяся помогать Гуськову в его судьбе» (3, с.292).

В восприятии военной среды, окружающей Андрея Гуськова, и новой «потаенной» среде нахождения в селе Атамановка, где дезертир будет скрываться, писатель выделит четыре главных внутренних чувства, корящие душу героя: обиду, злобу, одиночество и страх смерти заставили его изменить долгу солдата и тем самым отделиться от воюющего народа, от земляков, от своей родни. И он решает добраться до своих, несмотря на приказ.

В.Распутин, глубоко проникает во внутреннюю психологию души героя, сформированного еще с детских лет. В семье героя в отличие от других жителей деревни был хороший достаток, своя живность, что разовьют в нем чувство эгоизма и одиночества. Так появится начало роста его отчуждения от людей, что в дальнейшем приведет к внутреннему надлому личности. В его памяти навсегда останутся воспоминания о том

времени, когда близкие люди были разъединены по разным лагерям: красные, белые, когда истребили семью матери Андрея; когда «чужие бородатые люди, вытащили из подвала дядю, колчаковца, скрывавшегося от преследования и увели. Погружая читателя в глубины больной души преступника Андрея Гуськова через внутренние монолог и сны героев, писатель покажет сложность его натуры, как и его способность в минуты душевного просветления на раскаяние. Но его пугает даже весеннее обновление природы, и он заглушает в себе память и свою совесть жестокими зверскими поступками. Так бездуховно потребительское отношение, вытравившее в нем все хорошее постепенно вело его к деградации личности.

Попав в госпиталь, Андрей после выписки ожидал увольнения. Но, по приказу должен был вернуться в часть. Он боялся ехать на фронт, – говорит автор. «Всего себя, до последней капли и до последней мысли, он приготовил для встречи с родными – с отцом, матерью, Настеной – этим и жил, этим выздоравливал и дышал, только это одно и знал. «Как же обратно, снова под пули, под смерть, когда рядом, в своей уже стороне, в Сибири?! Разве это правильно, справедливо? Ему бы только один-единственный денек побывать дома, унять душу – тогда – он опять готов на что угодно» (3, с.294-295). День, когда ему не дали отпуск, оказался роковым в его биографии, перевернувшим всю его дальнейшую жизнь.

Тоска по родным все усиливалась, и он решается добраться до своих, несмотря на приказ. Но оказалось, что поезда ходят медленно и он не сумел быстро добраться до дома. Ему пришлось задержаться у одной немой женщины, затем он, направляется в сторону родного дома. Только оказавшись около родного дома и, не имея возможности туда войти, он осознал всю низость своего поступка и понял, что в его жизни совершилось самое страшное и что ему теперь придется прятаться от людей. Дорога, на которую он свернул оказалась долгой, и постепенно он привык к мысли о невозвращении. И хотя герой не собирался дезертировать, но тоска по родным, семье, родной деревне оказалось сильнее всего.

Став дезертиром он придумал себе оправдание, что «он не железный: больше трех лет война–сколько можно!». Обстановка, окружающая героев, новая среда на зимовье в Атамановке Гуськова, неуютна. Воровские встречи мужа с женой происходят в холодной, нетопленной бане, где по преданию народа всегда собирается всякая нечесть. Так, параллельно, наряду со средой, в которой окажется герой после побега с фронта, возникает тема оборотничества, которая лейтмотивом пройдет через все повествование и окажет свое влияние на взаимоотношение героев, отразившись в судьбе Гуськова и Настены. Ассоциации, связанные с образом оборотня, в которого по преданию русско-го народа тесно связывают с образом волка, пронизывают образ Гуськова.

Драма раздвоенной души для сильной натуры, не способной обрести гармонию в душе, оборачивается для семьи Гуськова трагедией. Такова вина фронтового предательства, которую он совершит по логике безудержного эгоизма, полученного еще с детства. Сам идешь на дно, тяни и другого. Писатель показывает как черствеет душа героя, как он становится жестоким, даже с некоторым проявлением садизма. Подстрелив козулю, он не добывает её вторым выстрелом, как делают все охотники, а стоит и внимательно наблюдает, как мучается несчастное животное. «Уже перед самым концом он приподнял её и заглянул в глаза – они в ответ расширились. Он ждал последнего, окончательного движения, чтобы запомнить, как оно отразится в глазах» (3, с.293). Драматические эпизоды повести усиливаются за счет того, что погибает в ней не только Андрей, обреченный на гибель с самого начала своего решения, но и его жена Настена, и еще не родившийся ребенок.

На фоне дикой природы деревни Атамановки раскрывается основное событие повести – предательство Андрея Гуськова. С этого момента его жизнь попадает под

влияние совсем иных законов бытия. Меняется среда его проживания и во всех дальнейших событиях его как щепку несет в мутном потоке. Он начинает понимать, что каждый день такой жизни станет отдалять его от нормальных, честных людей и делает возвращение домой невозможным. Судьба начинает управлять безвольным человеком. С этого момента каждый день, вырванный у войны, не отдалял, а приближал трагическую развязку, вставшую перед его семьей и его ребенком. А ему всего надо было взглянуть на Атамановку, прижать к груди Настену, перемолвиться со стариками. Но шла война и она устанавливала свою меру гражданского долга солдата, которая всем грузом легла на него за воротами госпиталя.

В художественном пространстве повести сталкиваются два событийных полотна: тайна, скрытая от посторонних взоров, вновь вспыхнувшая любовь Настены и Андрея и повседневная жизнь деревни в последние месяцы войны. Только оказавшись около родного дома и, не имея возможности туда войти, он осознал всю низость своего поступка и понял, что в его жизни совершилось самое страшное. Ему теперь придется прятаться от людей, оглядываться назад, бояться каждого шороха.

В сюжете повести «Живи и помни» на примере раскрытия поступков и поведения героя, В.Распутин покажет процесс разрушения личности человека, продавшего интересы и идеалы народа, как необратимый без нравственного воскресения души её внутренний процесс. Главный суд в повести «Живи и помни» зазвучит в словах отца, который стал догадываться, куда и зачем исчезает Настена. «Он здесь, Настена, не отказывайся, я знаю. Никому не говори, откройся только мне одному. Откройся, Настена, пожалей меня. Я с ним хочу поговорить. Хочу я спросить его, на что он такое надеется. А? Не говорил он тебе? Че ж он мою седину позорит? Откуда он взялся? У нас в родстве всякие бывали, но он первый, – сморщившись, словно припоминая и не припомнил, Михеич, слабо покачал головой. А че он с тобой сотворил. Он стервец, так. Доигрался» (23, 333). Но Гуськов уже сделал свой выбор.

С точки зрения обзора событий того страшного времени для народа, в эволюции дальнейшего отображения философско-нравственного аспекта в конкретно-историческом факте выбора событий, с целью раскрытия конфликта внутреннего состояния души героя-дезертира в военной прозе 60–90-х годов, конфликт сыграл свою существенную роль. Конфликт, в который попадает и его жена Настена в принципе неразрешим. С одной стороны, она не может порвать с мужем, считая, что должна вместе с ним до конца разделить его вину. Влекомая чувством любви к мужу, она начинает жить двойной жизнью. Но жизнь и для неё потеряет свой смысл. С точки зрения военного времени она была виновата и ей, как и мужу пришлось заплатить ценой своей жизни за дарованное им в годы войны судьбой счастье.

Литература

1. Абдулсамед А.А. Природа конфликта в повести В.Распутина «Живи и помни» // Конфликт и характеры в современной советской литературе. М., 1980, с. 63-71.
2. Мартыновская О.М. Повесть В.Распутина «Живи и помни» // Литература в школе, 2007, № 4, с.34-36.
3. Распутин В.Г. Живи и помни. М.: Советский писатель, 1987.

P.M.Qulamova

XX əsr rus ədəbiyyatında qəhrəmanın daxili münaqişəsi

Xülasə

“XX əsr rus ədəbiyyatında qəhrəmanın daxili münaqişəsi” adlı məqalə V.Rasputinin yaradıcılığına həsr olunub. Ədəbi təhlilə yazıcının “Yaşa və unutma” povesti cəlb edilib. Məqalədə “Yaşa və

unutma" povestində müharibədən öncə və müharibə illəri şəraitində şəxsiyyətin ölməsi prosesinin öyrənilməsinə müraciət edilib. Əsərin baş qəhrəmanı olan fərari Andrey Quskovun dörd hissəsinə - ölüm qorxusu, kin, inciklik, tənhalıq hissəsinə əsaslanaraq onun daxili münaqişəsi açıb göstərilmişdir. Əsərdə qəhrəmanların həyan yolunu izləyən müəllif onların davranışını şəxsiyyətin özünüdərk problemi ilə bağlılığını göstərir.

P.M.Gulamova

Internal Conflict of the Hero in the Russian Literature of the XX Century

Summary

The article entitled "The Internal Conflict of the Hero in the Russian Literature of the Twentieth Century" is devoted to the work of V. Rasputin. The writer's novel "Live and Remember" is involved in the literary analysis. In the novel "Live and Remember" the author refers to the studies of the process of personality extinction under the influence of pre-war and wartime conditions. The work is based on four feelings – fear of death, anger, resentment, loneliness of the protagonist deserter Andrey Guskov, shows the internal conflict of the hero. Tracing the life path of the heroes of the work, the author managed to link their behavior with the formulation of the problem of self-determination of the personality.

Rəyçi: dos. M.M.Qasımova

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

Г.Р.МЕДЖИДОВА*доктор философии по филологическим наукам, доцент*
e-mail: quba.mecid@mail.ru**Бакинский славянский университет**
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТРАДИЦИЙ
РУССКОГО КЛАССИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА
В РУССКОЙ ПРОЗЕ РУБЕЖА XX-XXI ВЕКОВ
(на примере творчества В.Распутина)****Ключевые слова:** *свобода, трагедия, личность, одиночество, выбор***Açar sözlər:** *tənhəlik, azadlıq, faciə, şəxsiyyət, seçim.***Key words:** *loneliness, freedom, tragedy, personality, choice.*

С начала 1980-х годов, вместе с установлением нового политического периода в жизни страны, которую наименовали как «перестройка», постепенно ослабляются строгие цензурные запреты. Русская литература рубежа XX -XXI веков, в свою очередь, начала отличаться многообразием тематики и художественных поисков. Этот противоречивый и трудный период в истории современной цивилизации, когда смена власти, замена одних ценностей другими, не вполне устоявшимися, влияли по-разному на психологию людей. Общие тенденции в русской литературе рубежа XX -XXI веков можно определить следующим образом: отрицания традиционных форм эстетики прошлого, писатели все чаще опираются на условность стиля, экспериментаторство и т.д. Писатели в своих произведениях, в основном, раскрывали темы, наиболее актуальные в современном быстро меняющемся мире. Такие как: сумятица современной жизни, бессмысленное существование в мире, в котором утрачены всякие ценности и ориентиры. Все это отражается литературой в различных направлениях, но, бесспорно, удожественный уровень литературы, как это было и ранее, определяет «реалистическая проза». Судьба и роль реализма на рубеже веков не может обойтись без серьезного внимания и наблюдения, так как находится перед нераскрытыми проблемами литературного процесса. Но, несмотря на глобальные изменения в атмосфере современной литературной и внелитературной жизни, литературу продолжает обогащать великое наследие крупных русских писателей-мастеров: Л.Леонова, В.Аксенова, Ф.Искандера, А.Солженицына, В.Астафьева, В.Быкова, В.Распутина, Б.Евсеева, В.Владимова, Д.Гранин, В.Маканина и многие другие. В новейшей литературе не так часто обращаются к традиционным для русского искусства глобальным проблемам: концепции русской истории, человек на рубеже эпох, уроки войны. И только писатели реалистического направления пытаются сегодня осмыслить окружающий мир и прояснить ситуацию ответами на традиционные вопросы современной действительности. В быстром развитии и обновлении литературы писатели-реалисты находят свои пути и способы для обновления поэтики реалистической литературы. Современная литература характеризуется различными языковыми, стилевыми, жанровыми изменениями. В отмеченный период начинается изображение в произведении тех реалий, которые до сих пор не освещались и не были актуальны. Появляется новая проблематика социальной и общественной жизни. Состав литературных произведений становится менее официозной, отпадают всякие рамки, авторы пытаются переосмыслить мир, время в котором они живут, дать верную оценку и переосмыслить ценности. В литературу начали проникать темы, которые изначально считались запретными.

Откровенное изображение ряда проблем, создало напряженное настроение масс, что, в свою очередь приводит человека к непонятному состоянию депрессии, отказу от веры в будущее, всеобщему отрицанию. Именно эту реальную сторону жизни, современные писатели избрали главным объектом изображения.

Одним из самых ярких представителей современной русской реалистической прозы рубежа XX-XXI веков является В.Распутин. Одной из главных тем произведений Валентина Распутина является столкновение традиций народной жизни, вековых привычных устоев с озлобленной «цивилизацией» - не подлинной, не вымышленной, поверхностной. На этой почве был напечатан рассказ «В ту же землю». Ю.И.Минералов особо подчеркнул его среди поздней прозы В. Г. Распутина. Он, исследуя литературу девяностых годов утверждает, что из нынешних современных писателей «никого не смог бы поставить выше Валентина Распутина, рассказ которого «В ту же землю» как «маленькая трагедия» все из того же нашего сегодня» (2, с.254). В последних рассказах В. Г. Распутина представлены характерные для писателя устойчивые и традиционные мотивы (памяти, дома, жизни, смерти). Автор представляет читателю образ женщины, столкнувшейся с проблемами социальной и общественной жизни. Но, примечательно, что даже драматизм повествования, казалось бы, не должен удивить читателя, однако тональность рассказа достигает ощущения катастрофичности бытия. Публистичность автора настолько увеличена, что событийность рассказа отходит на второй план, здесь важнее анализ происходящего, диалог между автором и читателем - исследование происшедшего нравственного крушения в современном мире.

Пожилая Пашута хоронит умершую мать на пустыре на окраине города, неподалеку от дома. За этим грустным и, в то же время, трагическим событием писатель видит судьбы целых поколений россиян. Тяжелую и суровую жизнь прожила в деревне Аксинья, в старости осталась без прописки, и вынуждена она была поселиться в городской квартире у дочери. Город запечатлел на Пашуте сильную перемену: посуровела, зачерствела душой в городе Пашута, пройдя в столовых долгий и тяжелый путь от заведующей до посудомойки.

Несмотря на внешнюю непривлекательность, угловатость, Пашута, как и предыдущие главные героини В.Распутина такие как Дарья, Агафья, сохранила свою нежную душу, «устроенную грубо». На окраине микрорайона душного города, в котором воздух и все живое вокруг необратимо отравлено заводскими выпусками фтора, живёт одинокая и несчастная Пашута. Самая последняя из сестёр, трое давно скончались, она взяла к себе из деревни уже беспомощную больную старенькую мать. А у неё самой, Пашуты, тоже проблемы со здоровьем «не окоченевшее до конца тело выгибается в пояснице с сухим треском – будто косточки ломает». Вскоре умерла мать. И вновь проблема встала перед Пашутой – как и где хоронить? В деревне бы оказалось проще простого - куда как все ясно. А здесь ясно одно: все расценки теперь повысились в десятки и десятки раз, нечего и думать где же приобрести гроб. И становится героине ясно и в то же время обидно: мать не прописана здесь и никто не выпишет ей свидетельства о смерти; а без свидетельства – не похоронишь. Конечно, за деньги можно было бы и легко решить проблему – но денег-то у совсем нищей Пашуты и нет. «Время настало такое провальное: все кругом, все никому не нужны», всё, что питает добро, пошло на свалку, «жизнь открылась сплошной раной» (4, с.140). О недостающем и нужном гробе – Пашута просит работягу, в прошлом близкого ей человека. Но остро стоит вопрос, где и как хоронить без разрешения? На окраине микрорайона никак невозможно – свалка, пустырь, он «захламлён, набит стеклом, завален банками и пакетами»; но и дальше пустыря тоже никак не похоронить – всюду «зачернён кострищами, затоптан, загажен и ближний к городу лес» (4, с.147). Спутник главного героя Пашуты помогает ей найти сухую и вроде аккуратную полянку в чаще в лесу. Однако: запрет-

ные похороны надо и провести тайно – значит, ночью, и выкопать могилу, и беззвучно, без шума вынести гроб – «телоприимную обитель» – по лестнице общего дома пройти незаметно, и везти до места. Пройдя через все лишения и страхи, с рассветом закопали, под первым снежком, как бы «дарующим прощение за незаконные действия». На лице у друга странное и в то же время страшное выражение «улыбка – изломанно-скорбная, похожая на шрам, с отпечатлевшегося где-то глубоко в небе образа обманутого мира» (4, с.169). Загадочная могила, запретные тайные похороны, снег как Покров на могилу усопшей. Деревня стала другой: не было здесь ни колхоза, ни совхоза, ни магазина. «Отпустили деревню на полную райскую волю». Зимой почти всё запорошило снегом. Жившие здесь мужики промышляли. И пили, пили. «Ничто не стало нужно». Брошенная, она ждёт, кому бы отдаться, кто бы хлеб им в их глухомань привозил (4, с.160).

В.Распутин всегда оставался верен своим принципам - его любимые герои по-прежнему – пожилые, совестливые люди, обладающие большим жизненным опытом, теперь пытаются осмыслить не совсем понятную новую жестокую и трагическую реальность. Примечательно, что тема души являлась одной из ключевых в позднем творчестве В.Распутина. Внутреннее, духовное, у Распутина бесспорно, выше материального, что бы ни происходило с героями писателя. У Распутина, буквально, у всех его любимых героинях главное в жизни соблюсти душу, не солгать самому себе. Автор показал полуграмотных старух, которые стоят несравнимо выше многих высокообразованных людей.

Основные идеи произведений В.Распутина остаются ключевыми и неизменными традициям русского классического реализма, где автор утверждает органическую связь писателя с жизнью народа. Сегодня данная мысль звучит не так остро, как это актуально звучало раньше, от нее стараются даже отрешиваться, поэтому сам факт появления таких произведений говорит о том, что в определенном смысле нужно восстанавливать утраченные этические ориентиры. Являясь основным жанром в современной прозе, реализм, претендует и на дальнейшее развитие в литературе. Современные писатели раскрывают проблемы современного мира, воспевая хаос и абсурд жизни, но при этом ничего не противопоставляют этому хаосу. Авторы, изображая жизнь и раскрывая внутренний мир на примере одного героя, раскрыли одну из важных проблем современного человека. Таким образом, художественный метод В.Распутина представляет собою последовательное преодоление замыкания в рамках одного художественного направления. Писатель стремился к синтезу стилистических техник, к гротескно-му сочетанию разноплановых явлений, к литературному эксперименту с содержанием и формой художественного текста. При этом тематически творчество В.Распутина всегда было непосредственно связано с насущными проблемами его времени и окружающей его действительности, а также с актуальными литературными тенденциями.

Литература

1. Белокурова С.И., Друговейко С.В. Русская литература. Конец XX века. Уроки современной русской литературы. М.: Паритет, 2001.
2. Минералов Ю.И. История русской литературы: 90-е годы XX века М.: Владос, 2002
3. Панкеев И.А. Валентин Распутин. М.: Просвещение, 1990.
4. Распутин В.Г. В ту же землю. М.: Вагриус, 2003
5. Семенова С.А. Валентин Распутин. М.: 1987

Q.R.Məcidova

**XX-XXI əsrin qovuşağında rus nəsrində
ənənəvi rus klassik realizminin inkişaf özünəməxsusluğu
(V.Rasputinin yaradıcılığı əsasında)
*Xülasə***

Məqalədə “sərt nəsrinə” xas olan xüsusiyyətlər və meyarlar araşdırılır və rus yazıçısı V.Rasputinin əsərləri əsasında təhlil edilir. İlk mərhələdə “sərt nəsrin” siyasi proseslərlə bağlılığı, milli özünəməxsusluğu, spesifik xüsusiyyətləri şərh olunur. V.Rasputinin əsərlərində siyasi, sosial problemlərə maraq artır və onun bu dövr yaradıcılığının əsas mövzularından biri sosial ədalətsizliyin tənqidi olur.

G.R.Majidova

**The Peculiarities of Russian Realistic Proses Development
in the End of XX – the Beginning of XXI Centuries
(in the Novels of V.Rasputin)
*Summary***

The features and criteria common to the “specility of cruel prose” publishments being searched in the article and analysed on the basis of the works of Russian writer V.Rasputin. In initial stages we can see the relations, spesific artistic and political peculiarities of “cruel prose” with political process. V.Rasputin works deal with the political and social problems and one the main subjects of his activity was criticism of social injustice.

Рецензент: доц. С.А.Мусаева

Redaksiyaya daxil olub: 05.12.2018

Л.Э.МИРЗОЕВА

доктор филологических наук

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

«НАРОДНАЯ» ПУБЛИЦИСТИКА¹ В ДРЕВНЕРИМСКОМ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ЖАНРЕ

Ключевые слова: исторические события, «народная» публицистика, автор, Древний Рим

Açar sözlər: tarixi hadisələr, “xalq” publisistikası, müəllif, Qədim Roma

Key words: the historical events, the “public” journalism, the author, the ancient Roma.

Гай Светоний Транквилл (75 – 150 г. н. э.) – автор, не дошедшего до нас полностью, посвященного жизнеописанию римских писателей труда «О знаменитых мужах», а также историографического произведения «Жизнь двенадцати цезарей». Произведениям Светония присущи злободневность, достоверность, натуралистичность изображения.²

Композиция произведения «Жизнь двенадцати цезарей» своеобразна – сюжет построен не по событийной хронологии, а по категориям описываемых фактов: особенности характера цезарей, их привычки, симпатии и антипатии, детали внешности, достоинства и пороки, обстоятельства жизни и смерти и т.д. В отличие от Корнелия Тацита, Светоний Транквилл в своем произведении не уделяет особого внимания описанию военных действий. Мастерство Транквилла заключается, хотя и в поверхностном, но детальном и чрезвычайно захватывающем изображении общественной, а также частной жизни цезарей. (Божественный Юлий, Божественный Август, Тиберий, Гай Калигула, Божественный Клавдий, Нерон, Гальба, Отон, Вителлий, Божественный Веспасиан, Божественный Тит, Домициан).

Произведение Светония Транквилла посвящает нас не только в общеизвестные события правления двенадцати цезарей (напомним, одиннадцать из которых официально именовались принцами), но и освещает теневую сторону их жизни, порой не самую приглядную, а иногда и резко отрицательную. Перед нами предстают двенадцать сильных древнего мира – мы знакомимся с их друзьями и врагами, становимся свидетелями их самых светлых и низменных поступков, узнаем об их тщеславных целях и, порой, не самых достойных способах их достижения. Мы восхищаемся героизмом и непреклонным нравом Юлия Цезаря, ужасаемся коварству и жестокости Тиберия, удивляемся бесхарактерности Клавдия, презираем кровожадного Нерона.

Сюжет «Жизни двенадцати цезарей» становится еще более информативным из-за включенных в него, злободневного характера, анекдотических «народных» («безымянных») стихов и частных диалогов.

Приведем примеры:

Когда Октавиан Август потерпел сокрушительное поражение в Сицилийской войне, в народе ходила такая эпиграмма:

Разбитый в море дважды, потеряв суда,

Он мечет кости, чтоб хоть в этом выиграть... (2, с.65)

¹ В контексте жанра историографии «народная» публицистика – определение автора данной статьи.

² Исполняя обязанности секретаря Адриана, Светоний имел свободный доступ к императорским архивам. Адриан – римский император (117 – 138 гг.) (Прим. авт.)

Об императоре Нероне:

Трое – Нерон, Алкмеон, Орест – матерей убивали.

Сочти – найдешь: Нерон – убийца матери. (...)

Наш напрягает струну,¹ тетиву напрягает парфянин... (2, с.168) И т.д.

Организацию пожара в Риме (64 г. н.э.), длившегося «шесть дней и семь ночей» (2, с.167) и унесшего тысячи жизней многие приписывали Нерону. Светоний косвенно подтверждает этот факт тем, что Нерон незадолго до пожара цинично перефразировал поговорку: «Когда умру, пускай земля огнем горит!» – «Нет, – пока живу!» (2, с.167)

Консулом Юлий Цезарь стал в один год (59 г. до н.э.) с другим государственным деятелем – Марком Бибулом. По Светонию, совместная власть не помешала Цезарю «силой оружия прогнать его с форума» (2, с.13) из-за противоречия с ним в одном земельном вопросе. Так Цезарь становится единовластным действующим консулом, и «с этого времени управляет всем в государстве по своей воле» (2, с.13).

Остроумия народу римскому было не занимать. В этот период некоторые подписывали официальные бумаги не консульством Цезаря и Бибула, а Юлия и Цезаря. Популярным в народе в тот год был стишок:

В консульство Цезаря то, а не в консульство Бибула было:

В консульство Бибула, друг, не было впрямь ничего (2, с.14). (Народная публицистика).

Так, апофеоз собственного «я» Цезарем начинает отсчет к его трагическому концу. Светоний приводит довольно циничные высказывания диктатора: «Республика – ничто, пустое имя без тела и облика»; «Сулла не знал и азов, если отказался от диктаторской власти»; «С ним, Цезарем, люди должны разговаривать осторожнее и слова его считать законом» (2, с.33).

Самовластию Цезаря, как пишет Светоний, не было предела. Он не скрывал своего презрения к сенату и позволял себе еще более «дерзкие поступки» (2, с.33).

Постепенно в народе назревало недовольство тиранией Юлия Цезаря. В моде был стишок, который написали даже под статуей Луция Брута²:

Брут, изгнав царей из Рима, стал в нем первым консулом,

Этот, консулов изгнавши, стал царем в конце концов (2, с.34). (Народная публицистика).

Светоний, уделяя большое внимание скабрённым подробностям, рассказывает о разгульной жизни Августа и, как бы между прочим, упоминает одно «тайное пиршество», устроенное принцепсом во время голода в Риме. Участники оргии были одеты богами и богинями, а на месте Божественного Августа возлежал сам Аполлон. «Уже на следующий день слышались восклицания, что боги сожрали весь хлеб и что Цезарь – впрямь Аполлон, но Аполлон – мучитель (под таким именем почитался этот бог в одном из городских кварталов» (2, с.65).

Светоний приводит, ходившие в народе, стихи безымянного автора. (Народная публицистика). Приведем здесь отрывок:

...Цезарь являл на пиру прелюбодейства богов,

Все от земли отвратили свой лик небесные силы

И, позолоченный трон бросив, Юпитер бежал (2, с.65).

Тиберий из рода Клавдиев открыл собой эпоху «дурных» правителей Римской Империи.

¹ Нерона в народе насмешливо называли «гистрионом», что значит «актеришкой» – из-за его страсти к далекому от совершенства пению на публике под кифару. (Прим. авт.)

² Брут Луций Юний – установил в 510 г. до н. э. в Риме республику. Был одним из первых римских консулов. (Прим. авт.)

Светоний пишет, что лютым тираном Тиберий стал не сразу. «Поначалу он вмешивался в государственные дела, чтобы предотвратить злоупотребления» (2, с.92). Борьбу с падением нравов в обществе он начал жестко и решительно. Матрон и расточительных юношей отправлял в изгнание. Тиберий также подверг запрету чужеземные обычаи и священнодействия.

«Перечислять его злодеяния по отдельности слишком долго», (2, с.101) – пишет Светоний. Если же обобщить, то и «дня не проходило без казни», причем казнили и детей, и внуков осужденных. «Никакому доносу не отказывали в доверии» (2, с.101). Чинившиеся Тиберием изуверства совершались «под предлогом (...) исправления нравов, а на деле – только в угоду своим природным наклонностям» (2, с.100).

Приведем здесь, переданные Светонием, народные стихи о Тиберии. (Народная публицистика).

Ты беспощаден, жесток – говорить ли про все остальное?

Пусть я умру, коли мать любит такого сынка.

Всадник ты? Нет. Почему? Ста тысяч, и тех не найдешь ты.

Ну, а еще почему? В Родосе ты побывал.

Цезарь конец положил золотому сатурнову веку –

Ныне, покуда он жив, веку железному быть.

Он позабыл про вино, охваченный жаждою крови:

Он упивается ей так же, как раньше вином (2, с.100).

Автор «Анналов» Корнелий Тацит называет актуальные проблемы времени правления Нерона «общественными бедствиями» (3, с.273). Фактически, были «обезглавлены» лучшие люди государства, что так или иначе могли угрожать диктатуре Нерона. Скончался при подозрительных обстоятельствах наставник императора в юности Афраний Бурр. Другой наставник Нерона – Сенека был отстранен от дел. Коварно убиты, сосланные ранее в провинции, Сулла и Плавт.

Все более частыми становятся инсургентные выступления народа. Люди оплакивали печальную участь первой жены Нерона – Октавии, с которой принцепс развелся и выслал вон из дворца, и не хотели принять жену вторую – Пoppею Сабину. Толпу «разгоняют плетью, угрожая оружием» (3, с.278).

В народе о Нероне ходило много разоблачающих стихов. Например:

Чем не похожи Эней и наш властитель? Из Трои

То изводил отца – этот извел свою мать. (...)

Рим отныне – дворец! Спешите в Вейи, квириды,

Если и Вейи уже этим не стали дворцом (2, с.168).

В древнеримской «народной» публицистике отразились злободневные проблемы текущего времени, запечатлелись особо яркие моменты социально – политической жизни глазами простого народа.

Литература

1. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. М., Высшая школа, 1990, 351 с.
2. Светоний Гай Транквилл. «Жизнь двенадцати цезарей». М., Художественная литература, 1990, 255 с.
3. Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. Сочинения в двух томах. Т. 1. Научно – издательский центр «Ладомир», М., 1993, 600 с.

L.E.Mirzəyeva

Qədim Roma tarixi janrında “xalq” publisistikası
Xülasə

Müəllif məqalədə Qədim Roma müəllifi Svetoniya Trankvilin “12 sezarın həyatı” əsərindən «xalq» publisistikasına dair nümunələr gətirir. “Xalq” publisistikası Qədim Romada cəmiyyətin mənəvi həyatını anlamağa imkan verir, eyni zamanda nəzərdən keçirilən dövrün tarixi hadisələrinə işıq salır.

Xalq publisistikasının xüsusiyyətləri Yuli Sezar, Oktavian Avqust, Qay Tiberinin həyatından faktlar əsasında üzə çıxır. Bu problem həm də Korneli Taçitin “Annalı” əsərində də nəzərdən keçirilir.

Qədim Roma “xalq” publisistikasında dövrün aktual problemləri öz əksini tapmışdır.

L.E.Mirzəyeva

"Public" Journalism in Ancient Roman Historiographical Genre
Summary

The paper reveals examples of "public" journalism in “De vita Caesarum” commonly known as “The Twelve Caesars” by ancient Roman author Gaius Suetonius Tranquillus. "Public" journalism makes it possible to understand the peculiarities of the ancient Roman society's world view, and is a vivid, reliable evidence of the historical events of the considered time.

Peculiarities of public journalism are revealed on the example of facts from the life of Julius Caesar, Octavian Augustus and Gaius Tiberius. This issue is considered on the example of “the Annals” by Cornelius Tacitus as well.

Actual problems of the time running were reflected in the ancient Roman "public" journalism.

Рецензент: д.ф.филол., доц. Ш.Ш.Мусаев

Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2018

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

S.K.ALMURADOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

(Bakı şəh., Ş.Bədəlbəyli küç., 98)

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNİN TƏDQİQİNİN METODLARI

Açar sözlər: *musiqi tərbiyəsi, tədqiqat, tədqiqat metodları, müşahidə, təcrübələrin formalaşdırılması, sosial-pedaqoji tədqiqat, musiqi-estetik səviyyə, fərdi sorğu, oyun fəaliyyəti.*

Ключевые слова: *музыкальное воспитание, исследование, методы исследования, наблюдение, формирование опыта, социально-педагогические исследования, музыкально-эстетический уровень, индивидуальный запрос, игровая деятельность.*

Key words: *music education, research, research methods, observation, formation of experiences, social-pedagogical research, music-aesthetic level, individual request, game activity.*

Bağca yaşlı uşaqların musiqi tərbiyəsi və təlimi təkcə bir fənn kimi deyil, eyni zamanda müəyyən məzmunla, ona məxsus tədqiqat metodlarına malikdir. Müasir dövrdə və şəraitdə uşaqların musiqi tərbiyəsinin və inkişafının eksperiment yolu ilə yoxlanılması onların müxtəlif musiqi fəaliyyətləri zamanı aparılır. Bu eksperimentlər müddətində məktəbəqədər uşaqların musiqi tərbiyəsinə bağçada və ailədə olmaqla kompleks şəkildə yanaşılır, həm də onların musiqi qabiliyyətlərinin formalaşması prosesi öyrənilir. Bu qabiliyyətlər aşağıdakılardır:

Melodik eşitmə qabiliyyəti, ritm hissiyatı, vokal səsinin inkişafı, ifadəliliyi və ritmik hərəkət.

Bunun əsasını tədqiqatın obyektiv prinsipi təşkil edir. Tədqiqat müddətində faktlar nə qədər sübutludursa, ondan alınan nəticələr də bir o qədər inandırıcı olur. Musiqinin qavranılması yaddaş kimi daxili proseslərin öyrənilməsi mütləq uşaqların musiqi fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Belə ki, musiqi fəaliyyəti olmadan nə qavranılma, nə də yaddaşdan danışmaq qeyri-mümkündür.

Tutaq ki, uşağın musiqi eşitməsi tədqiq olunur. Onun keyfiyyəti haqqında fikir uşağın bir neçə səsi bir-birindən fərqləndirə bilməkləri, melodiyanın bitdiyini təyin etməsi ilə söyləmək olar. Beləliklə, musiqi eşitmə qabiliyyəti uşaqların bilavasitə musiqi fəaliyyəti müddətində aşkarlana bilər. Uşaqların musiqi qabiliyyətləri ilə əlaqədar ancaq sorğu vasitəsilə fikir söyləmək düzgün olmaz. Uşaqların musiqi təlimi və inkişafı prosesində müxtəlif metodlardan istifadə olunmalıdır. Bu metodlar bunlardır:

1. Sosial-pedaqoji tədqiqat metodu;
2. Müşahidə metodu;
3. Uşaqların musiqi-estetik inkişaf səviyyələrini aşkarlayan metod;
4. Təcrübələri formalaşdıran metod.

Bu metodların məzmununu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

	Metodların adları	Metodların məzmunu
1.	Sosial-pedaqoji tədqiqat metodu	Musiqi tərbiyəsinin planlaşdırılmasına və hesablanmasına (anketləşdirmə, sorğu və s.) əsaslanan tədqiqat
2.	Müşahidə metodu	Dəqiq planlaşdırma tələb edir. Alınmış məlumatlar sonradan analiz edilir və ümumiləşdirilir
3.	Uşaqların musiqi-estetik inkişaf səviyyəsini aşkarlayan metod	Fərdi sorğu, təlim və oyun fəaliyyəti prosesində uşaqların musiqi-estetik inkişafının aşkar edilməsi
4.	Təcrübələri formalaşdıran metod	Tədqiqatçı əvvəlcədən məşğələlərin sistemini yaradır, musiqi repertuarını müəyyənləşdirir, uşaqların musiqi inkişafı üçün yeni üsullar axtarır

Tədqiqatın bu, yaxud digər bir mərhələsində problemlə əlaqədar vəzifələr və müxtəlif metodlar müəyyənləşdirilir.

Birinci mərhələdə tədqiqatın məqsədi, onun əsas problemləri və işçi fərziyyəsi müəyyənləşdirilir. Problemin tarixini, nəzəriyyə və təcrübəsini öyrənməklə onun aktuallığı və həllinin yolları aydınlaşdırılır. Tədqiqatın predmetinin və onun nəzəri əsasının müəyyənləşdirilməsi çox vacib məsələdir. Problemlə əlaqədar müxtəlif elmlər arasında əlaqələrin yaradılmasının da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin bir elmdə olan məlumatların mexaniki olaraq digər elmə köçürülməsi qəti qadağandır.

İşçi fərziyyənin yürüdülməsi tədqiqatın əsas məsələsidir. Məhz işçi fərziyyəsində problemin gələcək həlli göstərilir.

İkinci mərhələ axtarış xarakteri daşıyır. Onun əsas vəzifəsi əldə olunmuş məlumatları yeni üsul və metodlarla uşaqların musiqi fəaliyyəti prosesində yoxlamaqdır. Bunun nəticəsində aşağıda göstərilənlər həyata keçirilməlidir:

A) Uşaqların birlik, bacarıq, vərdislərinin, musiqi qabiliyyətlərinin, mənəvi keyfiyyətlərinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır. Bunun üçün eyni vaxtda müxtəlif təcrübələrdən istifadə edilə bilər. Bu təcrübələr fərdi və qrup şəklində aparıla bilər.

B) Aşağıda göstərilən metodlarla təlim planı yaradılır:

- Uşaqların şəxsiyyətini və keyfiyyətini formalaşdıran musiqi əsərlərinin analizi;
- Bədii musiqi nümunələrinin seçilməsinin və yaradılmasının yeni metodlarını aydınlaşdırmaq;

- Formalaşdırıcı eksperimentin planlaşdırılması. Bunun nəticəsində uşaqlarda formalaşdırılması nəzərdə tutulan keyfiyyət, xüsusiyyətlər, bilik, bacarıq, vərdislər, hətta onların qiymətləndirilməsi müəyyənləşdirilir.

Üçüncü mərhələ formalaşdırma mərhələsi adlanır. Bunun əsas vəzifəsi uşaqların bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasına kömək göstərən effektiv üsullardan tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün istifadə etməkdir. Bu musiqi fəaliyyəti növləri, musiqi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında özünü biruzə verə bilər.

Pedaqoji eksperimentin düzgünlüyü aşağıdakı kimi özünü göstərə bilər:

A) Bütün pedaqoji təsirin və onların analizinin doğruluğunda;

B) Uşağın bütün reaksiyalarının düzgün qeydiyyatında (eksperiment aparının fərziyyəsinin təsdiq olunmadığı hallara xüsusi diqqət yetirilməlidir).

C) Eksperimentin aparılma texnikası: eksperimentin aparılmasına ciddi nəzarət edilməli, yeni cihazlardan istifadə olunması, materialların statistik yoxlamalardan keçirilməsi;

D) Əldə edilmiş materiallardan düzgün istifadə olunması.

Dördüncü mərhələ - aparılmış eksperimentlə əlaqədar təkliflərin yoxlanılmasıdır. Eksperimentdən alınmış nəticələri ümumiləşdirərək elmə gətirdi yeniliklər və təcrübə əhəmiyyəti araşdırılır.

Əldə olunmuş yeniliyin təcrübədə tətbiq olunması üçün metodik göstərişlər, praktik təkliflərin olması da çox vacibdir. Beləliklə, alınmış yeni nəticələri təcrübədə tətbiq etmə kimi mərhələ də yaranır.

Yuxarıda qeyd olunmuş tədqiqat metodlarının birgə tətbiqi, yeni obyektiv, elmi izahlı və praktik əhəmiyyətli təkliflərin məktəbə tətbiq olunmasına öz köməkliyini göstərə bilər. Uşaqların musiqi tərbiyəsində musiqi məşğələlərinin, "Musiqi" fənninin xarakteristikasının araşdırılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır.

Musiqi tərbiyəsinin metodikasının xarakteristikasından danışdıqda onu təşkil edən əsas anlayışları müəyyən etmək lazımdır. Bu anlayışlar aşağıda göstərilənlərdir:

Tərbiyə ---> Təlim ---> İnkişaf.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Ümumi pedaqogikada tərbiyə dedikdə tərbiyə olunanın şəxsiyyət kimi inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Burada həm də tərbiyənin məqsədi, məzmunu, vasitələri və metodları da nəzərdə tutulur.

Musiqi incəsənəti uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında əvəzolunmaz bir vasitədir. Musiqinin özünəməxsus "dili", "nitqi", mövcuddur. Ona görə də uşaqlara təmiz və ifadəli oxumağı, musiqiyə uyğun ritmik hərəkətlər etməyi öyrətmək çox vacibdir.

Böyük rus pedaqoqu və bəstəkarı D.B.Kabalevskinin fikrincə, uşaqların bu cür musiqi ilə təmasda olması gələcəkdə onların oxuduqları və dinlədikləri musiqi nümunələri haqqında fikir söyləməyə də imkan yaradacaqlar. Beləliklə, musiqi-estetik tərbiyə məqsəd deyil, şəxsiyyətin hərtərəfli, harmonik inkişafı üçün bir vasitə hesab oluna bilər.

Musiqi tərbiyəsi prosesində həm də uşağın mənəviyyəti də formalaşır. Hər bir musiqi əsərinin özünəməxsus sosial obrazı mövcuddur. Məsələn, "lay-lay" xarakterli musiqini dinləyəndə, yaxud bu obrazla əlaqədar hansısa bir təsviri sənət nümunəsinə tamaşa edən uşaqlar o saat valideynlərini, baba və nənələrini yada salırlar və onlar haqqında söhbətlər edərək, musiqini və təsviri sənət nümunəsi haqqında öz fikirlərini söyləyirlər. Bu, eyni zamanda uşaqların öz valideynlərinə olan sevgi hisslərinin güclənməsinə səbəb olur.

Yaxud, bəstəkar O.Rəcəbovun şair Ə.Ağayevin sözlərinə yazdığı "Heydər baba" mahnısını dinləyərkən onun marş tempinə uyğun addımlayır və əl çalırlar. Məhs bu mahnını dinlədikdə musiqi tərbiyəçisi sinifin görkəmli yerində Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəklini asır və onun haqqında uşaqlara qısa məlumat verərək deyir ki, "Heydər Əliyev bütün balaların babasıdır. O, həmişə sizin kimi uşaqları çox sevirdi. Məhz onun əməyi nəticəsində xalqımız azad yaşayır. Bu cür sözlər uşaqlarda vətəni sevmək, böyüklərə hörmət kimi mənəvi keyfiyyətlər yaradır.

Musiqi uşaqlarda öz ölkəsini, onun rəhbərini, xalqını sevməklə bərabər, həm də digər xalqlara, onların musiqisinə hörmət hissi yarada bilər.

Böyük rus bəstəkarı H.A.Rimski-Korsakov yazırdı: "Millilikdən kənar olan musiqi mövcud deyildir. Hər bir musiqi, xüsusilə ümumbəşəri hesab olunan musiqi nümunələri də, eyni zamanda millidir."

Xalq ruhunda yazılmış musiqi nümunələrindən uşaqların mahnılara, musiqili oyunlara və digər xalqların belə xarakterli musiqi nümunələrinə də maraqlarının artmasına səbəb ola bilər.

Böyük pedaqoq-alim J.D.Uşinskinin fikrincə, bir yerdə oxumaq, musiqi müşayiətində addımlamaq.

Musiqi məşğələləri eyni zamanda uşaqların ümumi mədəniyyətinin də inkişafına səbəb olur. Belə ki, xorla oxu zamanı, musiqi sədaları altında hərəkət etmə, musiqili oyunlarda iştirak etmə, uşaqlarda təşkilatçılıq, hər bir şeyə reaksiya vermə, kiməsə çətin vaxtı kömək etmə və s. kimi keyfiyyətlər yaradır. Bütün bunlar uşaqlarda kollektivçilik, özünü yaxşı aparmaq, şəxsi münasibətlər kimi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, uşaqların musiqi fəaliyyəti onların əqli inkişafına da öz müsbət təsirini göstərir. Bu isə uşaqların təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Musiqinin sədaları altında müxtəlif hərəkətlər

edən uşaqlar həm də fiziki cəhətdən inkişaf edirlər. Məhz uşaqların fiziki inkişafı prosesində onları vokal-oxu, səs və nəfəs aparatının düzgün işləməsinə səbəb olur.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bağça yaşlı uşaqların musiqi tərbiyəsi onların mənəvi-estetik, əqli və fiziki inkişafının əsasını təşkil edir. Bütün bunlarla bərabər musiqi tərbiyəsi məhz özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar aşağıdakılardır: tərbiyə, təhsil, təlim, inkişaf. Qeyd olunan xüsusiyyətlər həmişə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Ədəbiyyat

1. O.Rəcəbov, F.Sadiqov. Musiqi məşğələlərində tərbiyə işinin təşkili (metodik mövsiyyələr). Bakı, 1986, Maarif nəşriyyatı.
2. Н.А.Ветлугина, А.В.Кенеман. Теория и методика музыкального воспитания в детском саду. М., Просвещение, 1983.
3. Играйте в месте с нами. Музыкальные игры, сценки и танцевальные упражнения. М., 1982.
4. Д.В.Эльконин. Психология игры. М., 1978.
5. Кабалевски Д.Б. Про трёх китов и про многое другое. М., 1972.
6. Музыкальное воспитание в современном мире. М., 1973.
7. O.Rəcəbov. Uşaqlar və mahnılar. Bakı, Işıq, 1985.

С.К.Алмурадова

Методы исследования музыкального воспитания дошкольников

Резюме

Эта статья посвящена методике музыкального воспитания и обучения детей в дошкольных учреждениях. В статье говорится о том, что методика музыкального воспитания в детском саду имеет не только свой предмет, свое содержание, но и свои специфические методы исследования.

Сегодня в нашей независимой республике, а также в высокоразвитых государствах проводится теоретическое обоснование и экспериментальная проверка содержания музыкального воспитания и развития ребёнка в процессе освоения им различных видов музыкальной деятельности. Изучается возможность комплексного подхода к музыкальному воспитанию дошкольников в детском саду и семье, процесс формирования их музыкальных способностей (мелодического слуха, чувства ритма, а также развития певческого голоса, выразительности и ритмичности движений).

S.K.Almuradova

Methods for the Studies of Musical Education of Preschoolers

Summary

This article is devoted to the methodology of music education and training of children in preschool institutions. The article says that the methodology of music education in kindergarten has got not only its own subject, its own content, but also its own specific research methods.

Today, in our independent republic, as well as in highly developed countries, theoretical substantiation and experimental verification of the content of musical education and development of a child in the process of mastering various types of musical activity is carried out. The possibility of an integrated approach to the musical education of preschoolers in the kindergarten and in the family, the process of formation of their musical abilities (melodic hearing, sense of rhythm, as well as the development of a singing voice, expressiveness and rhythm of movements) is being studied.

Rəyçi: ped.e.d., prof. O.M.Rəcəbov

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

A.B.BƏŞİROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)SINIF RƏHBƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ
PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *sinif rəhbəri, pedaqoji peşəkarlıq, pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji səriştəlilik, müəllim – şagird münasibəti.*

Ключевые слова: *классный руководитель, педагогический профессионализм, педагогическое общение, педагогическая компетентность, отношения учитель - ученик.*

Key words: *form master, pedagogical professionalism, pedagogical communication, pedagogical competence, teacher - student attitude.*

Ünsiyyət mədəniyyətinə malik olmaq sinif rəhbərinin peşəkarlığının ən mühüm göstəricilərindən biridir. Pedaqoji ünsiyyətin qeyri-demokratik olması və ya düzgün qurulmaması pedaqoji prosesdə elə boşluqların yaranmasına səbəb olur ki, onu heç nə ilə doldurmaq mümkün olmur. Burada peşəkarlıq və səriştəliliyin mövcud olan izləri də itib gedir. Buna görə də düzgün qurulmuş pedaqoji ünsiyyət sinif rəhbərinin peşəkarlığının əsas alətlərindən biri kimi çıxış edir. Bununla bərabər, onun düzgün məcrada olması sinif rəhbərindən böyük peşəkarlıq və səriştəlilik tələb edir.

Pedaqoji peşəkarlıq və səriştəlilik pedaqoji ünsiyyətlə daim qarşılıqlı təsirdə olan bir proses kimi özünü göstərir. Bunların biri digərinə səbəb olduğu kimi, həm də nəticə kimi özünü göstərə bilər.

Pedaqoji ünsiyyət təhsilənlərlə təhsilverənlərin bir-birini qavraması və anlaması, birinin digərinə təsir göstərməsi və kommunikativ-əlaqə funksiyasına malik olması sinif rəhbərinin peşəkar fəaliyyətində ən başlıca yerlərdən birini tutur. Pedaqoji ünsiyyət təhsilənlərlə təhsilverənlərin qarşılıqlı fəaliyyət münasibətləri kimi təzahür etdiyindən bu münasibətlərin necəliyi pedaqoji prosesə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərir. Bu təsirin pozitiv olması, şəxsiyyətyönümlü xarakter daşması sinif rəhbərinin peşəkarlığı ilə bilavasitə sıx bağlıdır.

Sinif rəhbərinin peşəkar ünsiyyət mədəniyyətinə malik olması öyrədən və öyrənənlər arasında münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin bu münasibət o zaman daha məhsuldar, nəticəyönümlü olur ki, o qarşılıqlı hörmətə, humanist münasibətlərə söykənmiş olsun.

Görkəmli alim, professor M.İ.İlyasov göstərir ki, “müəllim-şagird ünsiyyətinin formalaşmasında müəllim professionallığı, onun hər bir situasiyaya peşəkar yanaşması və pedaqoji qabiliyyətlərə malik olması olduqca mühüm rol oynayır” (1, s.154).

Müəllim-şagird ünsiyyətinin səmərəliliyi sinif rəhbərinin peşəkarlığından, onun bir sıra bacarıq və qabiliyyətlərə malik olmasından çox asılıdır. Sinif rəhbəri özünün pedaqoji fəaliyyətində müxtəlif xarakterli, müxtəlif temperamentli şagirdlərlə qarşılaşdığından onların hər biri ilə fərdi ünsiyyət qabiliyyətinə, fərdi yanaşma bacarığına malik olmalıdır. Şagirdlərin heç birinin diqqətdən kənar, “ünsiyyət xaricində” qalmaması üçün onlarla “dil tapmağı” bacarmalıdır. O, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmalı, onlarla ünsiyyətə girmək üçün “açar tapmalıdı”. Bu isə pedaqoji işdə peşəkarlıq, fəaliyyətdə səriştəlilik tələb edir.

Görkəmli Amerika psixoloqu D. Karneginin tövsiyə etdiyi “Adamları təhqir etmədən və inciklik hissi yaratmadan onlara təsir etməyə imkan verən doqquz qayda” sinif rəhbəri – şagird münasibətlərində də nəzərə alınması vacib olan qaydalar kimi faydalıdır:

1 -ci qayda. Müsahibinizin tərəfindən və onun layiqli cəhətlərini səmimi etirafdan başlayın.

2 -*ci qayda*. Başqalarının səhvlərini birbaşa yox, dolayısı ilə göstərin.

3 -*cü qayda*. Əvvəlcə öz səhvlərinizdən danışın, yalnız bundan sonra müsahibinizi tənqid edin.

4 -*cü qayda*. Müsahibinizə nəşə əmr vermək əvəzinə, suallar verin.

5 -*ci qayda*. Adamlara nüfuzlarını xilas etməyə imkan verin.

6 -*cı qayda*. Adamların ən kiçik uğurlarını belə bəyəndiyinizi bildirin və onların hər bir müvəffəqiyyətini qeyd edin. "Qiymət verməkdə səmimi və tərifləməkdə səxavətli olun".

7 -*ci qayda*. Adamlara yaxşı nüfuz yaradın, onlar bu nüfuzu doğrultmağa çalışsacaqlar.

8 -*ci qayda*. Həvəsləndirməyə əl atın. Düzəlmiş görmək istədiyiniz səhvin asan düzəldilə bilməsi təsəvvürünü yaradın; elə edin ki, adamları təhrik etdiyiniz məsələlər onlara çətin görünməsin.

9 -*cu qayda*. Çalışın ki, adamlar təklif etdiklərinizi yerinə yetirməyə şad olsunlar (4, s.264).

Pedaqoji fəaliyyətdə yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olan sinif rəhbəri məktəbli-lərlə xoş, səmimi və mehriban münasibət yaratmağı, ünsiyyətə girə bilməyi, uşaqları özündən kənarlaşdırmamağı, onların fəaliyyətinə rəhbərlik etməyi və istiqamət verməyi bacardıqlarından onların hər bir tələbi şagirdlər tərəfindən səmimiyyətlə qəbul edilir və yerinə yetirilir. Burada sinif rəhbəri ilə şagird arasına heç bir "Çin səddi" olmur və sinif rəhbəri pedaqoji pro-sesi peşəkarlıqla idarə edə bilir.

Müəllimlərin pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməsi özü də peşəkarlıq tələb edir. Bu, bir tərəfdən müəllimin özünün bioloji xüsusiyyətləri – temperament tərz, xarakteri, nitq qabiliyyəti və s. ilə əlaqədardır da, digər tərəfdən müəllimin sosial statusu, ayrı-ayrı insan-lara və bütövlükdə cəmiyyətə olan münasibətləri, uşaqlara olan humanist və nikbin münasibətlərin səviyyəsi, həmçinin ünsiyyət bacarıqlarına nə dərəcədə malik ola bilməsi, pedaqoji stajı və s. ilə bağlıdır.

Təcrübə göstərir ki, heç də bütün sinif rəhbərləri yüksək ünsiyyət tərzlərinə malik ola bilmirlər. Onlar istəsələr də belə, bu sahədə yüksək müvəffəqiyyətlər əldə edə bilmirlər. Bu isə bəzən onu necə qura bilmək bacarığının olmamasından, yəni bu sahədə peşəkarlığın aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir.

Pedaqoji ünsiyyətin normal getdiyi bir sinifdə, qrupda və kollektivdə tədrisin yüksək səviyyədə olması, şagirdlərin fənn maraqlarının dərinliyi, idarəetmənin uğurla getməsi və sinif rəhbəri – şagird münasibətlərində qarşılıqlı anlaşıma, sevgi özünü göstərir. Belə siniflərdə və qruplarda sinif rəhbəri – şagird münasibətləri cansıxıcı, yeknəsəq, quru rəsmiyyətçilik hökm sürdüyü siniflərdən və qruplardan fərqli olaraq, qarşılıqlı hörmət, işgüzarlıq, səmimi-yət üzərində qurulur və pedaqoji proses sinif rəhbəri – şagird əməkdaşlığından faydalanır. Qarşılıqlı hörmət, mehribanlıq, xeyirxahlıq, şagirdin şəxsiyyət kimi qəbul edilməsi, onlara qarşı diqqət, qayğı və s. keyfiyyətlər pedaqoji dəyərlər səviyyəsinə yüksəlir və bunlar pedaqoji peşəkarlığın alətinə çevrilir.

Pedaqoji ünsiyyət ona peşəkarcasına, səriştəli yanaşma tələb edir. Ona yiyələnmək sinif rəhbərinin (müəllimin) bir təhsilverən, tərbiyəçi kimi nüfuzunu yüksəltməklə yanaşı, pedaqoji prosesin məhsuldarlığına da müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2018.
2. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
3. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2015.
4. Karnegi D. Dost qazanmaq və adamlara təsir göstərmək sənəti. Bakı, Qanun, 2015.

А.Б.Баширова

Мотивы педагогического общения в деятельности классного руководителя

Резюме

В статье определено, что эффективность общения между учителем и учеником во многом зависит от профессионализма классного руководителя, от ряда его способностей и умений. Классный руководитель, в своей педагогической деятельности сталкиваясь с учениками различного характера и темперамента, должен обладать способностью индивидуального подхода, индивидуального общения с каждым из них.

Выяснено, что педагогическое общение требует профессионального, грамотного подхода. Научиться этому не только повышает репутацию классного руководителя (учителя) как педагога и воспитателя, а также положительно влияет на производительность педагогического процесса.

A.B.Bashirova

Pedagogical Society Motivies in the Activity of the Class Supervisor

Summary

The article defines that the effectiveness of the teacher–student communication largely depends on the professionalism of the class supervisor, as well as his abilities and capabilities. The class supervisor must have individual interpersonal skills, individual approach capabilities, as he faces different pupils with different kinds of temperament in his pedagogical activity.

It is clear that pedagogical communication requires a professional, competent approach to it. Learning to have a positive effect on the productivity of the pedagogical process, as well as improving the reputation of the class supervisor (the teacher) as a pedagogist, as an educator.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2018

A.H.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ İNTELLEKTUAL HAZIRLANMASI

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, məktəbəqədər dövr, pedaqoji proses, əqli və intellektual inkişaf, şəxsiyyət, prinsiplər, keyfiyyətin yüksəldilməsi, vasitələr.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, дошкольный период, педагогический процесс, развитие разума и интеллекта, личность, принципы, повышение качества, средства.

Key words: children of preschool age, preschool period, pedagogical process, development of reason and intelligence, the personal focused activity, means, principles, improvement of quality.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklər, təhsil sahəsində islahatlar dövründə idrak prosesinin mü-kəmməl təşkili, birinci növbədə, inkişafetdirici təlimin həyata keçirilməsini, bu prosesin təh-silin bütün pillələrini əhatə etməsini tələb edir. Getdikcə artan informasiya axını uşaqlara xas olan idrak fəaliyyətini nəzərə alaraq fikri qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetiril-məsini ön plana çəkir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramında deyilir: “Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir” (1).

Məktəbəqədər təhsil cəmiyyətdə insan münasibətlərinin sistemi olmaqla, bir tərəfdən, hər bir fərdin imkanlarının inkişafı, digər tərəfdən isə onun cəmiyyətə daxil olmasını təmin edir. Məktəbəqədər təhsilin sosial məqsədi – altıyaşlıların vahid start imkanlarının təmin olunması, pedaqoji məqsədi isə – böyük məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətinin inkişafı, onun sisteməlik təlimə hazırlığının təmin olunmasıdır.

Müasir cəmiyyətin inkişafının məktəbəqədər sahənin, xüsusilə məktəbəhazırlıq təhsili-nin qarşısına qoyduğu yeni tələbləri aşağıdakılardır:

– təlim prosesinin təşkili, hər yaş dövrünün tələb və imkanlarının nəzərə alınması şərti ilə uşaqların məktəbəqədər təhsil mərhələsində tərbiyəsi və inkişafı;

– uşaqların məktəbəqədər təhsil pilləsində məzmun seçimi. İnkişafın bu dövründəki özünüqiyəmətləndirmənin qorunması təmin olunmalı, məktəbin birinci sinfində təlimin məz-mununun ikiləşməsindən imtina olunmalıdır.

– uşağın məktəbə emosional – müsbət münasibətinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı;

– gələcək məktəblidə sosial cizgilərin formalaşması.

Bunu nəzərə alaraq məktəbə ilk addımlarını atacaq uşaqların hazırlıq səviyyəsini yük-səltmək, onların gələcək dərslər fəaliyyətinə və məktəb təliminə hazırlığını hərtərəfli təmin et-mək məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdəndir. Bu vəzi-fələr aşağıdakılardan ibarətdir:

– məktəb təliminə hazır olan uşaqların psixoloji və psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

– məktəbəqədər yaşlı və kiçik məktəblilərin uğurlu təlimi və tərbiyəsinin təşkilinin əsaslarını təyin edilməsi;

– gələcək birinci sinif şagirdinin şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması.

Məktəb təliminə hazırlıq aparılması üç istiqamətdə əsas müəyyənləşdirilir:

1) ümumi inkişaf – uşağın məktəbli olmasına qədər onun ümumi inkişafı müəyyən sə-viyyəyə çatdırılmalıdır. İlk növbədə, yaddaş, diqqət və xüsusən də intellektin inkişaf etdiril-məsi ön plana çəkilməlidir;

2) özünü idarə etmək bacarığının tərbiyə olunması – məktəbəqədər yaşlı uşağın parlaq təxəyyülü olur, asanlıqla diqqətin istiqamətinin dəyişməsi və yaxşı yaddaş onlar üçün səciyyəvidir. Lakin uşaq bunları sərbəst idarə edə bilmir. O, uzun müddət və bütün təfərrüatları ilə hansısa bir hadisə və ya söhbəti yadda saxlaya bilər, bəlkə də, bu onun üçün lazım olmayan mövzudur, amma onun diqqətini cəlb edir. Uşaq onda maraq doğurmayan bir şeyin üzərində diqqətini saxlamaq da çətinlik çəkir. Lakin uşaqda bu bacarığı məktəbə gedənədək inkişaf etdirmək lazımdır. Daha geniş planlı bacarıq kimi – yalnız özünə xoş gələnini etmirsən, bəzən, heç xoşlamadığın, lakin lazım olan işi etməli olursan;

3) tədrisə maraq oyandırان motivlərin formalaşdırılması. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə göstərdiyi təbii maraqlardan söhbət getmir. Söhbət həqiqi və dərin motivlərin tərbiyə olunmasından gedir ki, bunlar da, uşaqların bilik əldə etmələrinə can atması üçün oyandırıcı səbəb ola bilər. Bu üç istiqamətin hər biri ayrı-ayrılıqda çox vacibdir. Uşağın təhsilinin bünövrəsinin möhkəm olması üçün bunlardan heç birini nəzərdən qaçıрмаq olmaz (5, s.18).

“Məktəbə hazırlıq” dedikdə ayrı-ayrı bacarıqlar və biliklər deyil, bütün əsas komponentləri özündə birləşdirən müəyyən komplekt nəzərdə tutulur. Məktəb yetişkənliyi ənənəvi olaraq üç aspekti ilə fərqlənir: intellektual, emosional və sosial yetkinlik.

Məktəbə hazırlığın ayrı-ayrı tərəflərini qeyd etmək olar: fiziki, emosional, şəxsi və sosial-psixoloji.

Ümumi fiziki inkişaf: normal çəki, boy, döş qəfəsinin ölçüsü, əzələ tonusu, proporsiyalar, dəri örtüyü, oğlan və qızların 6-7 yaş dövrünə uyğun olan digər fiziki inkişaf normalarına uyğun göstəriciləri: görmə, eşitmə, hərəkətlər (əl və ayaq barmaqlarının kiçik hərəkətləri). Uşağın əsəb sisteminin vəziyyəti: onun oyanma və müvazinət səviyyəsi, gücü, hərəkətliliyi. Ümumi sağlamlıq vəziyyəti.

İntellektual hazırlığa yalnız söz ehtiyatı, dünyagörüşü, xüsusi bacarıqlar deyil, həm də, bilik proseslərinin inkişaf səviyyəsi daxil edilir; onların yaxın inkişaf zonasına uyğunluğu, əyani-obrazlı düşüncəsinin yüksək forması; tədris tapşırığını ayırmaq, onu fəaliyyətin müstəqil məqsədinə çevirmək bacarığı.

Şəxsi və sosial-psixoloji hazırlıq dedikdə, yeni sosial mövqenin (“məktəblinin daxili mövqeyi”) formalaşması başa düşülür; təhsil üçün lazım olan mənəvi keyfiyyətlər qrupunun formalaşması; davranışın sərbəstliyi, yaşadılarla və böyükrlə ünsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması nəzərdə tutulur.

Emosional hazırlıq uşağın qarşısına məqsəd qoyub, qərar çıxarmaq, hərəkətlər planını tərtib edib onu həyata keçirmək üçün cəhd göstərməsi, çətinlikləri dəf edə bilməsi zamanı formalaşmış sayılır.

Bəzən psixi proseslərin inkişafına aid olan müxtəlif aspektləri (o cümlədən motivasiya hazırlığını) mənəvi və fiziki hazırlıqdan fərqli olaraq, bir psixoloji hazırlıq termini altında birləşdirilir, uşağın sistematik məktəb təliminə hazırlığının bu və ya digər konsepsiyalarının seçimindən asılı olaraq, bir psixoloji hazırlıq termini altında birləşdirilir. Uşağın sistematik məktəb təliminə hazırlığının bu və ya digər konsepsiyalarının seçimindən asılı olaraq, psixoloqlar onun əsas meyarlarını seçir və onların diaqnostikası üçün uyğun metodikaları əsas götürürlər. Aşağıdakıları bu meyarlar kimi qəbul etmək olar:

- 1) normal fiziki inkişaf və hərəkət koordinasiyası;
- 2) oxumaq həvəsi, bilik əldə olunmasına cəhd, müəyyən tədris məşğələlərinə maraq;
- 3) öz davranışını idarə etmək, tərbiyəçi – müəllim tərəfindən öyrədilən və ya dərslərdəki məlumatların məzmununun yadda qalması üçün diqqətin cəmlənməsi;

4) əqli fəaliyyət üsullarını mənimsəmək – bu meyar uşağın dərk etmə prosesinin inkişafı səviyyəsinin təyin edilməsini nəzərdə tutan əqli fəaliyyət üsullarına malik olması nəzərdə tutulur. Bu, əşya və hadisələri müşahidə etmək, onlarda bu və ya digər xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaqdır;

5) müstəqilliyin üzə çıxarılması meyarına bütün yeni və təəccüblü şeylərin izahı və həlli üsullarını tapmaq cəhdi kimi baxmaq olar. Müxtəlif yollar qəbul etmək, müxtəlif həll variantlarını vermək, kənar təsir olmadan təcrübi fəaliyyətdə olmaq deməkdir.

6) yaşidlara və özündən böyüklərə münasibət meyarı uşaqlarda özü və başqaları üçün tapşırılan işin məsuliyyətini dərk edərək yerinə yetirilməsi arzusunun və adətinin formalaşmasını nəzərdə tutur.

7) əməyə münasibət – bu meyarın məzmununa kollektivdə işləmək, yoldaşların maraq və arzuları ilə hesablaşmaq, yaşidlara və böyüklərin bacarıqlarını əldə etmək daxildir.

Məşğələlərin məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafına istiqamətlənərək oyun formasında keçirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar oynayarkən, tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində onun dərk etmə bacarıqları, yadda saxlama, diqqət və düşüncə prosesləri inkişaf edir. Xüsusi hazırlanmış məşğələlər uşağın məktəbə hazırlığına kömək edir.

Uşağa verilən bilik və bacarıqlar daim möhkəmləndirilərək vərdişə çevrilməlidir. Uşağın öz “səhvlərinə” adekvat münasibəti, təlim-tərbiyə zamanı fəallığı o halda üzə çıxarır ki, tərbiyəçi ilk gündən onun köməkçisi, himayədarı olsun. Müsbət nəticə əldə etmək üçün “Sadədən mürəkkəbə doğru” prinsipini nəzərə almaq vacibdir. Əgər uşaq əminliklə cavab vermirsə, daha sadə tapşırıqlarla, oyunlarla əvəz edilməli, bu zaman yalnız onların məzmununu dəyişmək lazımdır. Məqsəd dəyişməməlidir. Uğurları qiymətləndirmək zəruridir.

Daim artan müxtəlif planlı informasiya axını uşaqların düşüncə qabiliyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Bu uşaqların orqanizminin bütün funksiyalarının inkişafı, bütün sahələrdə: fiziki, motivasion, emosional, intellektual, kommunikativ keyfiyyətli yeni yanaşmaların yetişməsinin nəzərə alınması ilə məktəb təliminə düzgün hazırlanmasından çox asılıdır.

Məktəb təliminə intellektual hazırlığa tədris fəaliyyətinə keçidi təmin edən uşağın sərbəst düşüncəsinin inkişafının artırılması səviyyəsi kimi baxılır. Bu, uşağın inkişaf etmiş bacarığının əşya və hadisələrin mahiyyətinə daxil olduğunu, düşüncə əməliyyatlarına sahib olduğunu nəzərdə tutur: təhlil və sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə, klassifikasiya bacarığı və s. Bundan əlavə, tədris fəaliyyəti prosesində uşağın qarşısında əşya və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini təyin etmək, məktəbdə praktik məsələlərin həllində ümumiləşdirici üsullar və elmi anlayışlar sisteminə yiyələnməkdə əsaslı rol oynayan əksliklərin həll edilməsi məsələsi durur (2, s.19).

Uşaqların məktəb təliminə intellektual hazırlığında aşağıdakı növbəti metodoloji qaydaları nəzərə almaq lazımdır:

– uşağın düşüncəsində özünəməxsus dominant yaradan, öyrənmə prosesinə maraq və canatma ilə müşahidə olunan öyrənilən materiala emosional münasibətin hesabı. Öyrənməyə marağın vacibliyi anlama prosesinin hərəkət qüvvəsi kimi meydana çıxan uşaq suallarıdır. Ona görə də tərbiyəçi tərəfindən əsaslandırılmış və düzgün qoyulmuş sual uşağın fikrini müstəqil cavab axtarışına yönəltməlidir;

– məktəb təliminə intellektual hazırlığın inkişafı metodları obraz, söz və düşüncənin şifahi obrazlı komponenti həlqələrini əlaqələndirən vasitə kimi işarə-simvoldan istifadəsinin vəhdətinə istinad edir. Burada uşağın aparıcı fəaliyyət və yaradıcılığına arxalanan müxtəlif fəaliyyət növləri işə qoşulmalıdır;

– məktəb təliminə intellektual hazırlıq uşağın düşüncə fəaliyyətinin üsullarının inkişafını nəzərdə tutur. Burada düşüncə mərhələ və pillələri nəzərə alınmalıdır. Məktəbəqədər yaşlıların anlayışının inkişafının ardıcılığı və mərhələliliyi müxtəlif ola bilər. Bu, öyrənilən materiallardan, uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən, anlayışı dərk etmə səviyyəsindən asılıdır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşağın məktəb təliminə hazırlanması zamanı uşaq orqanizmi tam formalaşmadığı üçün pedaqoji prosesin təşkili, təlim-tərbiyə proqramının təkmilləşdirilməsi zamanı uşağın fiziki və psixi imkanları mütləq nəzərə

alınmalıdır. Əks təqdirdə, hədsiz yorğunluq, çətinlik uşağın sağlamlığı və sonrakı inkişafı üçün zərərli ola bilər. Məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəb təliminə hazırlığı o zaman daha yaxşı səmərə verir ki, uşağın bilik və bacarıq qazanması onun psixofizioloji imkanları ilə üst-üstə düşür. Uşağın məktəb təliminə hazırlığı onun arzu və istəyi, tələbatı ilə uyğunlaşdırılmaqla əxlaqi normalarla vəhdət təşkil etməlidir. Əks halda, proses uşaq eqoizmi və neqativliyi ilə üzləşir. Bu eqoizm isə uşağın yaş xüsusiyyətləri ilə deyil, böyüklər tərəfindən tərbiyə işinin düzgün qurulmaması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 1999.
2. Baxışova S.A. Məktəbəqədər təhsil: konseptual problemlər. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Kərimov Y. Uşaq məktəbə gedir. B.: RS Poliqraf, 2009.
4. Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar. 2010-cu il tarixli qərarı.
5. Psixologiya (Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik) Bakı: Nurlan, 2007.

A.Г.Ахмедова

Интеллектуальная подготовка детей в школьном образовании *Резюме*

Социально-экономические перемены общественной жизни нашей страны внесли соответствующие изменения в систему дошкольного образования, ставшей многофункциональной по своему предназначению. Одним из важных направлений в развитии познавательной деятельности дошкольников выступает создание условий, обеспечивающих полноценное умственное развитие детей, связанное с формированием устойчивых познавательных интересов, умений и навыков мыслительной деятельности, качеств ума, творческой инициативы, которые возможны в развивающем обучении детей дошкольного возраста.

A.H.Ahmedova

Intellectual Training for Children in School Education *Summary*

The social and economical changes in the public life of our country have brought respective alterations to the system of the preschool education, become multipurpose on the mission. As one of important directions in the development of informative activity of preschool children creation of the conditions providing high-grade intellectual development of children, connected with formation of steady informative interests, skills of cogitative activity, qualities of mind, the creative initiative acts.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. Ş.A.Baxışova,
ADPU-nun Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası
və metodikası kafedrası
(31.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №07)).*

Redaksiyaya daxil olub: 17.12.2018

K.N.HAQVERDİYEV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ə.T.ƏZİZOV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

S.P.HÜSEYNOVA

e-mail: sevinc-774@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

SİNERGETİK BİLİKLƏR ƏSASINDA DOYMUŞ KARBOHİDROGENLƏRİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: *sinergetik tədqiqat, pedaqogikanın sinergetik məsələləri, şagirdlərin pedaqoji və psixoloji inkişaf etdirilməsi, mücərrəd təfəkkürün əldə edilməsi*

Ключевые слова: *синергетическое исследование, синергетические задачи в педагогике, психологическое и педагогическое развитие учащихся, усвоение абстрактного мышления*

Key words: *synergetic research, synergetic problems of the pedagogy, pedagogical and psychological improvement of students, to get abstract consideration*

Sinergetika müasir cəmiyyətin intellektual həyatının ayrılmaz parametrlərindən olub, yeni elmi bilik sahəsi kimi keçən əsrin 70-ci illərində zamanəmizin görkəmli təbiətşünas alimləri G.Haken və İ.Pirqojin tərəfindən yaradılmışdır, yeni elmlərarası istiqamət olub, müasir elmi idrakın aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Sinergetikanın yaranması ilə “ümumi sistem” nəzəriyyəsinə sinergetik biliklər sistemi adlanan yeni tipli sistemlər daxil olmuşdur. Sinergetik sistemlərin bütün elm sahələrinə tətbiq edilərək həmin elmi biliklərin araşdırılmasında onların xüsusiyyətlərinin sinergetik tədqiqinin aktuallığını artıran mühüm cəhətlərdən biridir. Hal-hazırda elə elm sahəsi tapılmaz ki, oraya sinergetik biliklər tətbiq edilməsin. Bizim bugünkü vəzifəmiz elmi biliklərin yalnız bir parçasını öyrətmək deyil, eyni zamanda dünya elm evini bir-biri ilə qırılmaz sonsuz əlaqədə saxlayan sinergetik vəhdəti öyrətməkdir. Sinergetika əhatə etdiyi reallıq sahəsinə daxil olan obyektlərin bütün xassə və əlaqələrini əhatə edir, gərəkli və gərəksiz olanları bir-birindən ayıra bilir. Sinergetika müşahidənin və eksperimentin uğurla keçirilməsi üçün zəruri olan məlumat daşıyıcısıdır. Sinergetik təhlil idrak prosesində həyata keçirilməli olan sadələşmələr, çevrilmələr, qruplaşdırmaların uğurlu olması üçün zəruri olan məlumatları daha da dərinlən öyrənməyə məcbur edir. Sinergetika müəyyən bilik kütləsindən formal əməliyyatlarla, bütöv bilik alınmasını təmin edir. Sinergetika öyrənilən sistemlərlə obrazlı və ya əyani uyğunluqda olan empirik bilikləri əldə etmək üçün tələb olunan formal əməliyyatlar və çevrilmələri təmin edir.

Müasir dövrdə kimyanın hər tərəfli öyrədilməsi onun üsul və metodlarının düzgün seçilməsindən, analiz və sintezin qarşılıqlı əlaqələrinin, elmi biliklərin məzmun və quruluşunda olan oxşar və fərqlərin müəyyən edilməsindən bilavasitə asılıdır. Sinergetik təhlil hal-hazırda sistemli yanaşma ilə birlikdə bütün kimyəvi, fiziki, bioloji obyektlərin təhlil edilməsinə tətbiq edilir.

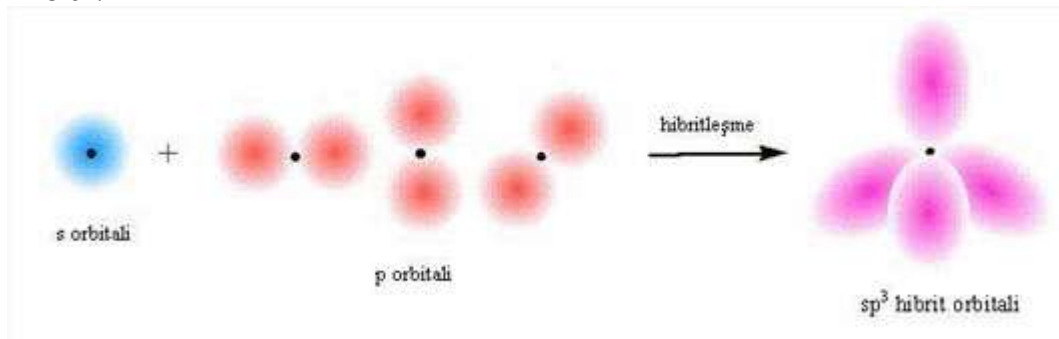
Tamın tərkib hissələrinin qanunauyğun qarşılıqlı araşdırılması nəticəsində onun özünü inkişafı, özünü bərpası və özünü saxlama bacarığını birlikdə öyrənilməsi elminə sinergetika deyilir. Məzmun etibarilə sinergetika dialektikanın inkişaf qanunauyğunluğu olan kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi haqqındakı biliklərin araşdırılmasını öyrənən

tədqiqatçını sistemlərarası anlayışları daha da dərinlən öyrənməyə sövq etməklə yeni biliklərin əldə edilməsinə yardımçı olur. Müasir şəraitdə təlimin sinergetikası dedikdə onun tam bir vahid sistem kimi təhlili ilə yanaşı təbiət elmlərinin müxtəlif sahələri ilə konkret mühüm elmi sahələrin əvvəlcədən bir-birilə daha sıx əlaqələrinin yaradılması imkanlarında olan birgə fəallıyyət nəzərdə tutulur. Əgər biz təbiət elmlərini öyrənilən vahid kimi qəbul etmiş olsaq onda onların sinergetikası ayrı-ayrı təbiət elmlərinin öyrənilməsini təşkil edir, beləliklə kimya, fizika, biologiya, geologiya vahid şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Əgər biz kimyanı vahid öyrənilən bir obyekt kimi qəbul etsək, onda onun bütün başlıqlarının daha sistemli, daha dərinlən öyrənilməsi tələb olunur.

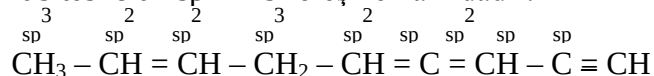
Kimyanın sinergetik öyrədilməsi əsasında elmi anlayışların daha da intensiv və ekstensiv öyrədilməsini ortaya qoyur. Bəzi tədqiqatçılar elə başa düşürlər ki, guya dialektika öz yerini sinergetik təhlilə verdi. Əslində bu fikir elmdə xaos yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Bizə belə gəlir ki, sinergetik təhlil dialektikanın inkişafının qanuni davamıdır. Sinergetika nəzəriyyə deyildir. Ən yaxşı halda, elmi istiqamətdə nəzəri-metodoloji yanaşma kimi özünü formalaşdırən sistemlərin dərinlən təhlilini ifadə edir.

Sinergetika müasir elmi biliklərin təbiət elmlərindən konkret olaraq ortaya çıxan paradikmasıdır ki, yeni aləmin əsasını formalaşdırır. Özünü formalaşdırma prinsiplərilə özünü tənzimləmə arasında elə bir kəskin fərq olmadığı müəyyən edilmişdir. Materianın özünün inkişaf etdirilməsi prosesi haqqında postulatlar 20-ci əsrin II yarısından məlumdur. Belə bir nəzəri təsəvvürlərin dalğasında sinergetika özünü formalaşdırma haqqında nəzəri sistem olaraq meydana gəldi. Kimya elminin sinergetik metodoloji baxımdan tədrisi kimyanı öyrənənlərin fəallağını, elmə olan həvəsini artır. Aşağıda doymuş karbohidrogenlərin sinergetik metodoloji tədrisinin təşkilini nəzərə çatdırmaq istəyirik.

Şagirdlərə üzvi kimyanın tərifi öyrədilir. Sonra üzvi kimyaya aid olan birləşmələrin çoxluğu haqqında (20 milyondan artıq) məlumat verilir. Üzvi kimyanın inkişaf etdirilməsində üzvi birləşmələrin quruluş nəzəriyyəsi öyrədilir. Sonra C atomunun valentlik halları, alkanların adlandırılması öyrədilir. sp^3 - sp^2 - sp hibridləşmələri öyrədilir. Alkanlardakı bütün karbon atomları sp^3 hibridləşmə halındadır. Həyəcanlanmış halda karbon atomunun xarici təbəqəsində yerləşən 4 tək elektronunu saxlayan orbitalları hibridləşərək sp^3 hibrid orbitalı əmələ gətirir və orbitallar arasındakı bucaq $109^{\circ}28'$, C–C arasındakı təkqat rabitənin uzunluğu isə 0,154 nm olur.

Üzvi birləşmələrdə karbon atomları hibridləşmiş vəziyyətdədir. π -rabitəsi olmayan bütün C atomları sp^3 – hibridləşmə, bir ədəd π -rabitəsi olan sp^2 –hibridləşmə, iki ədəd π -rabitəsi olan sp – hibridləşmə halındadır.

Doymuş karbohidrogenləri şagirdlərə öyrədərkən alkanların tərifı, onların ümumi formulu C_nH_{2n+2} ($n \geq 1$) öyrədilir. Şagirdlərə homoloji sıranın CH_4 –dan başlayaraq bir CH_2 qrupu ilə fərqləndiyi öyrədilir.

Alkanların adlandırılması.

1. Tarixi adlandırma.

Alkanların ilk dörd nümayəndəsinin adı tarixən verilmişdir. Digər alkanların adı yunan saylarına “n” hərfi əlavə etməklə düzəldilir. CH_4 – metan, C_2H_6 – etan, C_3H_8 – propan, C_4H_{10} – butan, C_5H_{12} – pentan, C_6H_{14} – heksan, C_7H_{16} – heptan, C_8H_{18} –oktan, C_9H_{20} – nonan, $C_{10}H_{22}$ – dekan, $C_{15}H_{32}$ – pentadekan və s.

2. Səmərəli adlandırma.

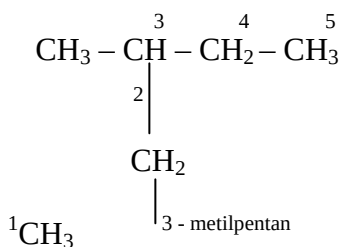
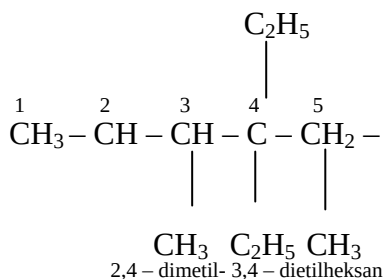
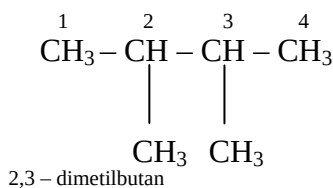
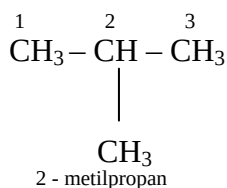
Ən çox şaxələnmiş karbon atomu seçilir, sonra radikalların adı kiçikdən böyüyə oxunur və sonda metan deyilir.

CH_3-CH_3 metilmetan, $CH_3-CH_2-CH_3$ dimetilmetan, $CH_3-CH_2-CH_2-CH_3$ metiletilmətan, $CH_3-CH_2-CH-CH_2-CH_3$

CH_3 metildietilmetan və s.

3. Beynəlxalq nomenklatura.

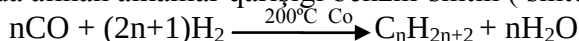
Şaxələnmiş ən uzun karbon zənciri seçildikdən sonra karbon atomları şaxələnmə yaxın olan tərəfdən nömrələnir və ən kiçik radikalə başlayaraq birləşdiyi karbon atomlarının nömrələri ardıcıl olaraq yazılır daha sonra radikalın yunanca sayı deyilir. Ən sonda seçilmiş uzun zəncirə uyğun olaraq müvafiq alkanın trivial adı deyilir.

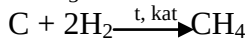
Doymuş karbohidrogenlərin fiziki xassələri: $CH_4 \dots C_4H_{10}$ qədər olan qaz, $C_5H_{12} \dots C_{15}H_{32}$ qədər olan maye, $C_{16}H_{34}$ –dən yuxarı bərk maddələr olduğu izah edilir. Karbohidrogenlərin kimyəvi xassələri: əvəz olunma reaksiyaları (halogenləşmə, nitrolaşma, sulfolaşma və s.), oksidləşmə reaksiyaları (tam oksidləşmə, natamam oksidləşmə) və yanma reaksiyaları, izomerləşmə, parçalanma reaksiyaları (dehidrogenləşmə, krekinq reaksiyaları) krekinq prosesində alkan və alkenlərin alınması izah edilir. Tsikilləşmə reaksiyalarındakı katalizator və temperatur iştirakında heksandan benzolun əmələ gəlməsi öyrədilir.

Alkanların alınması.

a) Sənayədə alkanları neftdən fraksiyalı distillə üsulu ilə ayırırlar. Sənayədə su qazı əsasında alınan alkanlar qarışığı benzin-sintin (sintetik benzin) adlanır.

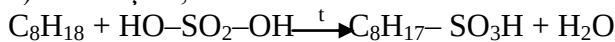
Daş kömürün koklaşması zamanı əmələ gələn koks qazından metanı (həcmcə 25%) ayırırlar, Metanı təbii qazdan və neftlə birlikdə şıxan qazlardan ayırırlar.

$$\text{RCOONa} + \text{NaOH} \xrightarrow{t} \text{R-H} + \text{Na}_2\text{CO}_3 \quad (\text{R- alkil radikalıdır})$$

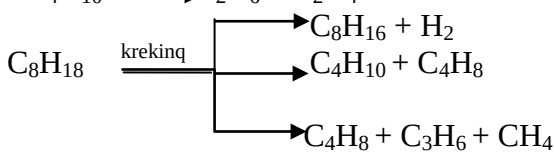
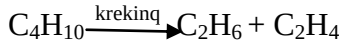
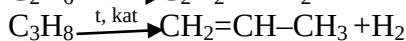
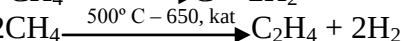
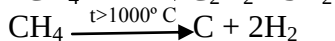
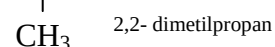
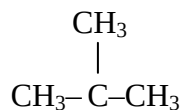
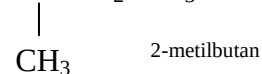
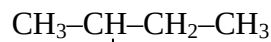
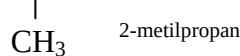
1.Əvəzetmə reaksiyaları:

$$\text{CH}_4 + \text{Cl}_2 \xrightarrow{h\nu} \text{CH}_3\text{Cl} + \text{Cl}_2 \xrightarrow{h\nu} \text{CH}_2\text{Cl}_2 + \text{Cl}_2 \xrightarrow{h\nu} \text{CHCl}_3 + \text{Cl}_2 \xrightarrow{h\nu} \text{CCl}_4$$
$$\text{CH}_4 + \text{HNO}_3 \xrightarrow{t} \text{H}_2\text{O} + \text{CH}_3\text{NO}_2 \text{ nitrometan}$$

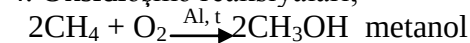
c) sulfolaşma;

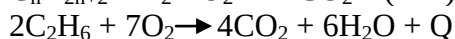
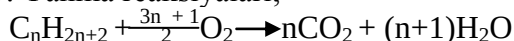
a) krekinq reaksiyalari: C-C rabitesinin qirilmasi hesabina yuxari molekullu alkanlardan molekullu alkanlar alinir ve iki novu – termiki ve katalitik krekinq vardir.

$$\text{C}_2\text{H}_6 \xrightarrow{\text{t, kat}} \text{C}_2\text{H}_4 + \text{H}_2$$

$$2\text{CH}_4 \xrightarrow{1500^\circ\text{C}} \text{C}_2\text{H}_2 + 3\text{H}_2$$

$$\text{H}_3\text{C}-\text{CH}_2-\text{CH}_2-\text{CH}_3 \xrightarrow{t, \text{AlCl}_3} \text{H}_3\text{C}-\underset{\text{CH}_3}{\text{CH}}-\text{CH}_3$$

4. Oksidləşmə reaksiyaları;

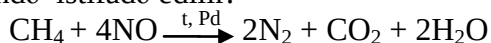

5. Yanma reaksiyaları;

Doymuş karbohidrogenlər, alınması və tətbiqi öyrədilir. Tsikloalkanlar, izomerliyi, fiziki və kimyəvi xassələri öyrədilir.

Metan yanacaq kimi istifadə olunur. Metan, həmçinin hidrogen, dudu (his), asetilen, sintez-qaz, metil spirti, qarışqa turşusu, sintetik benzin almaq üçün xammaldır. Metanda həm də nitrat turşusu istehsal olunan zavodlarda atmosferin azotun zəhərli oksidlərindən təmizlənməsində istifadə edilir.

Propan və butan aşağı təzyiqdə asanlıqla mayeləşəbilən qazlardır. Propan yanacaq kimi, butan isə kosmik isidicilərdə, siqaret alışkanlarında və hər ikisi aerosol spreylərdə püskürdücü kimi istifadə olunur. Pentandan oktana qədər olan alkanlar çox uçucu mayelərdir. Onlar daxili yanma mühərriklərində yanacaq kimi istifadə olunur. Nonandan sonrakı alkanlar, məsələn heksadekan ($\text{C}_{16}\text{H}_{34}$) yüksək özlü mayedir və bunlar daha çox dizel və aviasiya yanacaqlarında istifadə olunur.

Alkanların halogenli törəmələrindən: CH_3Cl soyuducu qurğularda, CH_2Cl_2 , CHCl_3 , CCl_4 həlledici kimi, CHJ_3 təbabətdə, CCl_4 , CH_3Br , CHBr_3 , CH_2Br_2 yangın söndürülməsində istifadə olunur.

Problemin elmi aktuallığı: Problemlə bağlı olan elmi tədris ədəbiyyatının araşdırılmasından aydın oldu ki, tədris təcrübəsində, şagirdlərin və tələbələrin kimyəvi anlayışlarla, real həyat ilə əlaqələrinin aşkar edilməsinin ən səmərəli mexanizmi sinergetika vasitəsilə yerinə yetirilir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sayılan kimyəvi anlayışlar sinergetikanın tətbiqi ilə sadələşdirilir, ali və orta məktəbdə kimya biliklərinin qavranılması və tətbiq edilməsi asanlaşır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən sinergetik – innovativ yeni texnologiyalardan ali və orta məktəb müəllimləri, tələbə və şagirdləri tədris prosesinin asanlaşdırılması üçün istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Хакен Г. Синергетика. М., Мир, 1980, 404 с.
2. Хакен Г. Синергетика. Вопросы философии. 2000, №3, с. 53-61
3. Хакен Г. Синергетика. М., Мир, 1985, 419 с.
4. Хакен Г. Основные понятия синергетики. М., 2000, с. 29-37
5. Руденко А. П. Самоорганизация и синергетика. М., Наука, 2000, т. 3. с. 92-99

К.Н.Ахвердиев, Э.Т.Азизов, С.П.Гусейнова

Преподавание насыщенных углеводородов
с использованием синергетических знаний

Резюме

Преподавание насыщенных углеводородов изучалось с использованием синергетических методов. Было развито усвоение, логическое мышление и интерес учащихся. В результате учащиеся свободно и легко овладевают химическими знаниями.

K.N.Hagverdiyev, E.T.Azizov, S.P.Huseynova
Teaching of Saturated Hydrocarbons' on the Basis of Synergistic Knowledge
Summary

Teaching of (acyclic) saturated hydrocarbons has been studied within synergetic method. Learning skills, logical thinking and interests of students have been developed. In conclusion, students own chemical knowledge easily and exactly.

Rəyçi: kim.e.d., prof. E.İ.Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

K.N.HAQVERDİYEV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ə.T.ƏZİZOV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

C.İ.QULUZADƏ

e-mail: q-cemile@yandex.ru

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

AROMATİK KARBOHİDROGENLƏRİN AKMEOLOJİ-KREATİV TƏDRİSİ

Açar sözlər: *akmeologiya, motivləşdirilmə, müəllim peşəkarlığının artırılması, şagirdlərdə dərsə marağın yüksəldilməsi*

Ключевые слова: *акмеология, мотивация, повышение профессионализма учителей, повышение интереса учеников к уроку*

Key words: *acmeology, motivation, increased professionalism of teacher, raising interest in student in the lesson*

Pedaqoji prosesin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də dərslərin daha səmərəli, daha düzgün, daha ətraflı təşkil edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, müəllim peşəkarlığının artırılması durur. Belə ki, peşəkar müəllim pedaqoji üsul və metodların, metodologiyaların seçilməsində daha hərtərəfli inkişaf etdirilmiş səmərəli üsullardan istifadəni bacararaq, şagirdlərin marağının artırılması motivləşdirilməsini düzgün təşkil edə bilir. Ona görə də müasir dövrdə müəllim peşəkarlığının artırılması üçün üsul və metodların seçilməsi aktual məsələlərdən biridir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz müəllim peşəkarlığını artırmaq üçün akmeoloji üsul, metod və metodologiyalardan istifadə etməyi günün tələbləri hesab edirik.

Akmeo - zirvə deməkdir, logika elmdir. Peşəkarlığın zirvəsinə doğru gedən yollarda üsulları, metodları, metodologiyaları və mexanizmləri öyrənən elmə akmeologiya deyilir. Akmeologiya haqqında ilk təsəvvürlər bizim eramızın I əsrində İskəndəriyyə akademiyasının həqiqi üzvü olan Apollodor tərəfindən yazılı ədəbiyyata gətirilmişdir. Apollodor öz tədqiqatlarında göstərir ki, peşəkarlığın zirvəsinin öyrənilməsi məndən qabaq şifahi elmə məlum idi.

Qədim tarixə malik olan akmeologiya elmi insanların elmi və qeyri-elmi sahələrdə peşəkarlığın daha dəqiq öyrənilməsinə yönəldilir. Akmeologiya təkcə pedaqoji elmi yox, insan fəaliyyətini əhatə edən bütün elmlərə aid edilir. Hər bir insan peşəsindən, ixtisasından asılı olmayaraq peşəkarlığın zirvəsinə ucalmağı arzu edir. Akmeologiyanın aşağıdakı növləri məlumdur.

Pedaqoji akmeologiya, psixoloji akmeologiya, fəlsəfi akmeologiya, hərbi akmeologiya, kimyəvi akmeologiya, fiziki akmeologiya, bioloji akmeologiya, geoloji akmeologiya, coğrafi akmeologiya, tarixi akmeologiya, idarəçiliyin akmeologiyası, sənətkarlığın akmeologiyası və s. öyrənilir. Bu sıradan göründüyü kimi, akmeologiya pedaqoji prosesə tətbiq edildikdə müəllim peşəkarlığı artır, bununla da şagirdlərin qavrama qabiliyyəti, mənimsəmə daha da məqsədyönlü inkişaf edir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz aromatik karbohidrogenlərin akmeoloji-kreativ tədrisini veririk. Kreativ tədris dedikdə, idrakı prosesin inkişaf etdirilərək mücərrəd təfəkkürə daha tez çatılması nəzərdə tutulur. Şagirdlərdə mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə tanış olduğu həyatı proseslərdən, hadisələrdən, cismlərdən, ətraf mühitdən, nəqliyyat vasitələrindən, mətbəx cihazlarından, şagirdlərin istifadə etdiyi bütün kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək, onlarda şüurun daha məqsədyönlü inkişaf

etməsinə nail oluruq. Öyrətdiyimiz hər hansı mövzuya bu deyilən vasitələrlə giriş verərək, onların beyin həmləsinin pedaqoji prosesə daha tez hazırlanmasına nail oluruq. Bununla da, mənimsəmə artır, şagird passiv vəziyyətdən fəal vəziyyətə keçir.

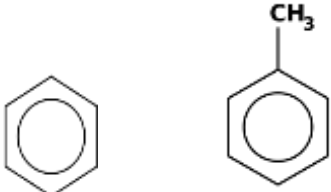
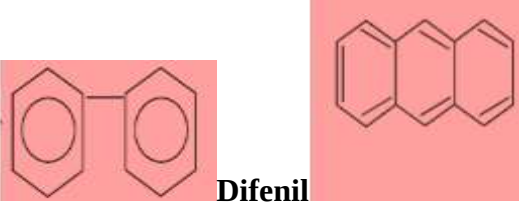
Aromatik karbohidrogenlərin tədrisi aşağıdakı şəkildə öyrədilir:

Əvvəlcə aromatik karbohidrogenlərin ümumi formulu yazılır:

Ümumi formulası C_nH_{2n-6} ($n \geq 6$) və bir və ya bir neçə benzol halqasına malik tsiklik karbohidrogenlərə aromatik karbohidrogenlər deyilir.

Sonra aromatik karbohidrogenlərin homoloji sırası qeyd edilir:

Aromatik hidrogenlər dedikdə, benzol və xassəcə ona bənzər birləşmələr nəzərdə tutulur. Arenlər bir-birindən CH_2 qrupu ilə fərqlənən homoloji sıra əmələ gətirir. Bu sıra karbohidrogenlərin insanlara məlum olan ilk nümayəndələri xoş iyli olduğundan, onlara tarixən aromatik karbohidrogenlər adı vermişdilər. Sonralar müəyyən edilmişdir ki, quruluşu və xassələri ilə, bu qrupa mənsub olan maddələrin çoxunda xoş iy yoxdur. Altıbucaqlı qapalı quruluşda olan və hər bucaqda "CH" qrupundan ibarət olan karbohidrogenlərə aromatik karbohidrogenlər adı verilmişdir. Bunlardan ən sadəsi ümumi formulu C_6H_6 olan karbohidrogendir, buna benzol deyilir. Tərkibinə daxil olan benzol nüvəsinin sayından və onların arasındakı əlaqənin xarakterindən asılı olaraq aromatik karbohidrogenlər iki qrupa bölünür:

Bir benzol nüvəli aromatik karbohidrogenlər	Kondensləşmiş və ya kondensləşməmiş bir neçə benzol nüvəli aromatik karbohidrogenlər
 Benzol Toulol	 Difenil antracen

Elektron quruluşu

1865-ci ildə Alman alimi Fridrix Avqust Kekule benzola tsikloheksatrien kimi quruluş vermişdir. Sonralar benzol üçün daha bir sıra quruluşlar təklif olunmuşdur.

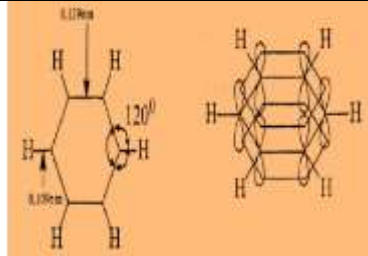
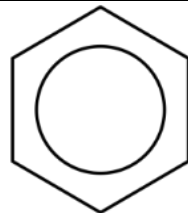

lərdən fərqli olaraq, bromlu suyu və $KMnO_4$ -ün suda məhlulunu rəngsizləşdirmir və onun molekulunda bütün C-C rabitələrinin uzunluğu eyni olub, 0,140 nm-ə bərabərdir, valent bucağı isə 120° -dir. Bu isə benzol üçün Kekulenin verdiyi quruluş formulunun onun həqiqi formuluna uyğun gəlmədiyini sübut edir.

Müasir təsəvvürlərə görə benzol molekulundakı karbon atomlarının altısı da sp^2 hibridləşmə halındadır və hər bir karbon atomunun bir p-elektronu hibridləşmədə iştirak etməmişdir. Hər bir karbon atomunun sp^2 hibrid buludundan 2-si qonşu karbon atomlarının hibrid elektron buludları ilə, üçüncüsü isə hidrogen atomunun s-elektron buludu ilə örtülərək siqma rabitələr əmələ gətirir.

Karbon atomlarının hibridləşməmiş p-elektron buludları σ – rabitələrin yerləşdiyi müstəviyə perpendikulyar olmaqla, bir-birini yan tərəfdən örtür və 6 elektronlu ümumi π – rabitə əmələ gətirir.

Benzol molekulunda elektron sıxlığı bərabər paylandığından, hal-hazırda onun formulunu aşağıdakı şəkildə göstərmək qəbul edilmişdir:

6 elektronlu ümumi π –rabitənin əmələ gəlməsi	Müasir forma
	

Adlandırılması

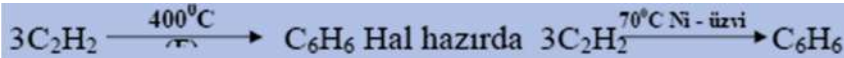
Benzol homoloqlarının çoxu trivial (tarixi) ada malikdir. Rasional nomenklaturaya görə .xəvəzli birləşmələr olduğu halda əvəzedicinin birləşdiyi karbonun nömrəsi rəqəmlə göstərilir. Nömrələnmə kiçik radikalın birləşdiyi karbon atomundan başlayır və benzol nüvəsindəki karbon atomları elə nömrələnir ki, radikalların birləşdiyi karbon atomlarının nömrələrinin cəmi minimum olsun. İki əvəzedicisi olan izomerlərdə orto (qısaca o-), meta (qısaca m-), para (qısaca p-) sözlükləri işlədilir.

Benzol və homoloqlarının alınması:

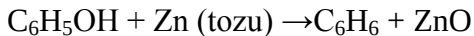
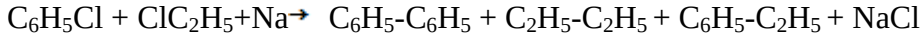
1. Daş kömürün quru distilləsindən və neftdən alırlar.
2. Heksandan və tsikloheksandan katalizator iştirakı ilə qızdırmaqla

3. N. Zelinski və V. Kazanski üsulu:

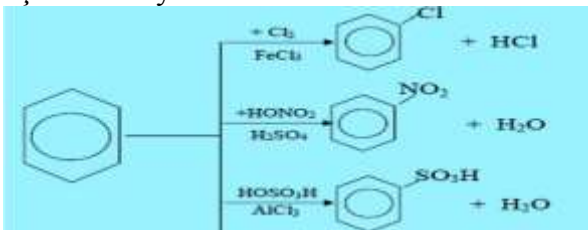

4. Benzolun hallogenli törəmələrindən Vürs-Fittiq reaksiyası vasitəsilə:

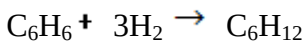

Fiziki xassələri: Arenlər suda həll olmurlar. Üzvi həlledicilərdə həll olurlar, izomerlərin sayı sıx olarsa, qaynama temperaturu çox olur. Arenlər özləri yaxşı həlledicidirlər. Hisli alovlu yanırırlar (C-çox olduğuna görə). Ərimə və qaynama temperaturu müvafiq C olan alkan, alken və alkinlərdən çoxdur.

Kimyəvi xassələri: Aromatik karbohidrogenlər üçün əvəzetmə, birləşmə, izomerləşmə, oksidləşmə reaksiyaları xarakterdir:

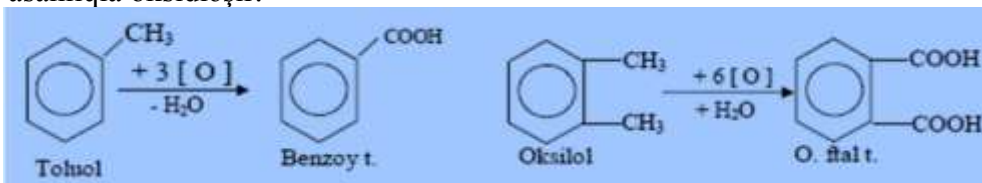

Birləşmə reaksiyaları: Günəş işığı və ultrabənövşəyi şüaların təsiri altında baş verir:

Oksidləşmə reaksiyaları: Benzol və onun homoloqları hisli alovla yanır.

Benzol KMnO₄ oksidləşmə reaksiyasına daxil olmur. Benzoldan fərqli olaraq, alkilbenzollar asanlıqla oksidləşir.

Tətbiq sahələri: Benzol və onun homoloqlarından partlayıcı maddə, dərman, boya maddələri, plastik kütlələr və sintetik liflərin alınmasında, bitkilərin mühafizəsində istifadə edilir. Benzol həm də üzvi həlledicidir. Heksaxlorbenzoldan (C_6Cl_6) dənli bitkilərin toxumlarının dərmanlanmasında istifadə edilir. Toulol boyaların, partlayıcı maddə və trinitrotoulolun (trotilin) istehsalında tətbiq edilir.

Problemnin aktuallığı: Müəllim peşəkarlığının artırılması üçün üsul və metodların seçilməsi akmeoloji-kreativ yollarla tələbələrin dərş materiallarını daha asan və dərin mənimsəməsinə köməklik göstərir.

Problemnin elmi yeniliyi: Dərslərin daha səmərəli, daha düzgün, daha ətraflı təşkil edilməsi üçün peşəkar müəllimin pedoqoji üsul, metodların və metodologiyaların seçilməsində daha hərtərəfli inkişaf etdirilmiş səmərəli yollardan istifadə etməklə şagirdlərdə kimyaya marağının artırılması, motivləşdirilmənin düzgün təşkil edilməsidir.

Problemnin praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində irəli sürülən akmeoloji-kreativ və yeni innovasiyalardan ali və orta məktəb müəllimləri, tələbə və şagirdlər tədris prosesinin məqsədəuyğun inkişaf etdirilməsində, pedoqoji peşəkarlığın artırılmasında istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Цели и главные задачи акмеологии. М., 2003
2. Акмеология в системе наук комплекса человекознания. М., 2004
3. Акмеологический подход в изучении развития зрелой личности. М., 2006
4. Акмеологические закономерности. Законы акмеологии. М., 2008
5. Саморазвитие и самосовершенствование как акмеологические методы. М., 2010

К.Н.Ахвердиев, Э.Т.Азизов, Дж.И.Гулүзаде

Акмео-креативное преподавание ароматических углеводородов

Резюме

В данной статье по акмеологическо-креативному способу были изучены ароматические углеводороды. Автором отмечается, что с помощью педагогического приема, методов и методологии, применяемых учителем, можно повысить интерес учащихся к изучению ароматических углеводородов. В результате ученики находят более выгодные способы изучения уроков по предмету химии.

K.N.Hagverdiyev, E.T.Azizov, J.I.Guluzade

Teaching of Aromatic Hydrocarbons with Acmeological Creative Method

Summary

Aromatic hydrocarbons have been studied by the akmeologic-creative metod. The author notes that the teacher's use of pedagogical methods and methodology will increase the interest of students to aromatic hydrocarbons. As a result, students can find more effective ways to learn chemistry.

Rəyçi: kim.e.d., prof. T.Ə.İlyash

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

E.HÜSEYNOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: emilya.huseynova95@gmail.com***Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu***(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ CƏNAB İLHAM ƏLİYEVİN FƏALİYYƏTİ YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ FƏAL VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİNİ FORMALAŞDIRMAĞIN VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *yuxarı sinif şagirdləri, vətəndaşlıq, vətəndaşlıq mövqeyi, fəal vətəndaş, fəal vətəndaşlıq mövqeyi*

Ключевые слова: *старшеклассники, гражданство, гражданская позиция, активный гражданин, активная гражданская позиция*

Key words: *senior pupils, citizenship, active citizen, active citizenship*

Azərbaycanın Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Heydər Əliyev yolunun layiqli davamçısıdır. O, Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edir. İlham Əliyev dünya azərbaycanlılarının yeni lideridir. Cənab Prezidentin söyləri sayəsində ölkəmiz siyasi və iqtisadi baxımdan daha da inkişaf edib, beynəlxalq aləmdə onun mövqeyi xeyli güclənib.

Cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasında prezidentlik dövrü ölkəmizin tərəqqi və inkişaf yollarında uğurla addımlamasında yeni mərhələ olmuşdur. Bu illər ərzində müstəqilliyimiz daha da möhkəmləndirilmiş, respublikamızda sabit siyasi sistem yaranmış, çoxukladlı iqtisadi struktur formalaşmış, ölkəmizdə demokratikləşmə prosesləri genişlənmiş, dünya transformasiya proseslərinə inteqrasiyası daha intensiv xarakter almış, milli iqtisadiyyatın inkişafından ötrü əhəmiyyətli sosial-siyasi baza təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sözləridir: "Bizim təcrübəmiz onu göstərir ki, Azərbaycanın seçdiyi yol düzgün yoldur. İqtisadi, siyasi və sosial islahatların paralel şəkildə aparılması Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etdirir, ölkəmiz üçün çox lazım olan sabitliyi möhkəmləndirir, ictimai-siyasi vəziyyətə müsbət təsir göstərir. Ona görə də siyasi və iqtisadi islahatların davam etdirilməsi zamanın tələbidir. Əgər biz doğrudan da müasir, güclü ölkə yaratmaq istəyiriksə, bunu etməliyik. Bu işdə dövlətin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Biz buna birlikdə nail olmalıyıq".

Həmin sözlərdə dərin həqiqət vardır.

İlham Əliyev dünya dövlətlərinin qəbul etdiyi görkəmli və müasir dövlət xadimidir.

1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirən İlham Əliyev həmin institutda aspirant olmuş, müəllim işləmişdir. Tarix elmləri namizədidir.

Moskvada "Oriyent" şirkətinin baş direktoru olmuş, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti və birinci vitse-prezidenti, Azərbaycan Respublikasının baş naziri vəzifəsində işləmişdir.

İlham Əliyev Milli Məclisin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyasının üzvü olmuşdur. O, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Cənab İlham Əliyevin AŞPA-dakı məqsədyönlü və qətiyyətli çıxışları nəticəsində ölkəmizin Avropada hörmət və nüfuzu çox-çox artmışdır. Onun məqsədyönlü fəaliyyəti, Avropa Şurasında məntiqli çıxışları Ermənistanın təcavüzkar və işğalçı dövlət kimi tanınmasına, şərait yaratmış, erməni terrorçuluğunun beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olması sübuta yetirilmişdir.

Eyni zamanda bu fəaliyyətin və çıxışların nəticəsidir ki, bütün dünyada "Dağlıq Qarabağ problemi" ilə əlaqədar obyektiv rəy yaranmış, münaqişə özünün düzgün siyasi qiymətini almışdır.

Cənab İlham Əliyevin vaxtilə Avropa Şurasında göstərdiyi fəaliyyət, onun obyektiv və konstruktiv çıxışları ona qərb siyasətçiləri arasında müstəsna hörmət və nüfuz gətirmişdir. Nəticədə o, AŞPA-nın vitse-spikeri və Büro üzvü seçilmişdir.

Cənab Prezidentin başçılığı altında ölkəmizin inkişafı tam, sistemli xarakter alaraq sözlüm həqiqi mənasında intibah kimi müasir həyatımıza və tariximizə daxil olmuşdur. Ölkəmiz bir sıra aparıcı dünya dövlətlərinin onilliklər boyu keçdiyi təkamül və inkişaf mərhələlərini qısa bir zamanda qət etməyə nail olmuşdur.

Cənab Prezident neft strategiyasının işlənilib hazırlanmasında, neft siyasətinin dünya miqyasında uğurlu olmasında, həmin sahə üzrə müxtəlif layihələrin reallaşdırılmasında, bir çox diplomatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində fəallıq göstərmiş və yaxından iştirak etmişdir.

Neft strategiyasının həyata keçirilməsi, beynəlxalq şirkətlərlə neft müqavilələrinin imzalanması sayəsində 1994-2000-ci illərdə xarici şirkətlər respublikamıza 800 milyon ABŞ dolları məbləğində bonus vermişlər. Ölkəmizin neft sektorunda 30 mindən çox iş yeri açılmışdır.

Ölkəyə investisiya axınında cənab İlham Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsində, müstəqil ölkəmizin xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaradılmasında və genişlənməsində, neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsi ilə bağlı dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin bağlanması və reallaşdırılmasında cənab Prezidentin böyük əməyi olmuşdur. Həmin müqavilələr sırasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri haqqında müqavilə özünəməxsus rola malikdir.

Cənab Prezidentin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu sosial-iqtisadi siyasət dövlətimizin qüdrətini artırır, əhalinin maddi rifah halı getdikcə yaxşılaşır.

Dövlət başçımızın əsas məqsədi ölkəmizdə inkişafı sürətləndirmək, ümumi daxili məhsulu iki dəfə artırmaq, Azərbaycanı yüksək gəlirli ölkə m halına gətirmək və dünyanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, ayrı-ayrı istiqamətləri əhatə edən strateji yol xəritələri icra edilməkdədir.

Ölkəmizdə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət yaradılmışdır. Bu sahədə də cənab İlham Əliyev müstəsna xidmət göstərmişdir. Hazırda respublikamız dünyada elə bir ölkə kimi diqqət mərkəzinə gəlir ki, burada xalq-iqtidar birliyi onun uğurlu inkişafına şərait yaradır.

Cənab Prezidentin gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsindəki fəaliyyəti önəmlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyəti son dərəcə çoxşaxəlidir. Ölkəmizdə elm, mədəniyyət, idman sahələrində də əzəmətli layihələr həyata keçirilib və keçirilməkdədir. Cənab Prezident hələ 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin edilmişdir. Onun müstəsna xidmətləri nəticəsində tez bir zamanda Azərbaycan idmanı uğurlara imza atmış, dünya şöhrətinə nail olmuşdur. İdmançılarımız beynəlxalq yarışlarda möhtəşəm qələbələr qazanmışlar.

Azərbaycanda bütün dünyanın diqqətini cəlb edən Birinci Avropa Oyunları, İslam Həmrəyliyi Oyunları, Formula-1, “Eurovision” yarışları kimi son dərəcə böyük mədəni və idman tədbirləri keçirilmişdir.

Cənab Prezidentin başçılığı altında respublikamızda iqtisadi islahatlar çox sürətlənmiş, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Dövlət başçısının təşəbbüs və dəstəyi ilə hazırlanan və reallaşan nəhəng iqtisadi, enerji və nəqliyyat layihələri dünya dövlətləri üçün müstəsna rola malik olmaqla, regionun inkişafını təmin etmişdir.

Cənab Prezident xalqımızın tarixi keçmişinə son dərəcə hörmət və qayğı ilə yanaşır. İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki rolunu son dərəcə yüksək qiymətləndirmişdir.

Ölkə Prezidenti respublikamızda insan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Dövlət başçısı həmişə xüsusi vurğulayıb ki, bizim siyasətimizin əsasında Azərbaycan vətəndaşları, onların maraqları dayanır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılması və daha da inkişaf etdirilməsi kursunu uğurla həyata keçirən cənab İlham Əliyev "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında" və "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" mühüm sərəncamları imzalamışdır.

Azərbaycanda yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət mövcuddur. Son 14 il ərzində ölkə üzrə 1,9 milyon yeni iş yerləri açılmış, işsizliyin səviyyəsini 5 faizədən aşağı salınmışdır.

Cənab İlham Əliyevin xarici siyasəti nəticəsində ölkəmiz beynəlxalq və regional problemlərin həllində uğurlar qazanmışdır və qazanmaqdadır. Məhz onun həyata keçirdiyi daxili islahatlar və uzaqgörən, məqsədyönlü xarici siyasətin nəticəsidir ki, respublikamız Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir.

Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvüdür. Ölkəmiz dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına, insan hüquqlarının müdafiəsinə əhəmiyyətli töhfələr verir. Diqqətəlayiqdir ki, Bakı şəhəri ən mötəbər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Məhz cənab İlham Əliyevin siyasətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan dünyada tolerant ölkə kimi tanınmışdır. Azərbaycanda dini, millətlərarası tolerantlığın möhtəşəm təcrübəsi mövcuddur. Tolerantlıqla bağlı beynəlxalq tədbirlər çox zaman Azərbaycanda keçirilir.

Cənab İlham Əliyevin səmərəli fəaliyyəti sayəsində respublikamız iqtisadi baxımdan dünyanın son dərəcə dinamik inkişafda olan ölkəsi kimi tanınır. Dövlət başçımızın söyləri nəticəsində ölkəmiz təkcə Cənubi Qafqaz regionunda deyil, eyni zamanda Avratlantika geosiyasi arealında özünəməxsus mövqeli dövlət imici qazanmışdır.

Təlim prosesində, xüsusən Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı .m , eyni zamanda sinif-dənəxaric tədbirlərin gedişində X-XI sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyi formalaşdırılarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyəti üzərində dayanmaq, yuxarıda haqqında danışılan məsələləri onların diqqətinə çatdırmaq faydalı olardı. Məktəblilər başa düşməlidirlər ki, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan hökumətinin, şəxsən dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin məqsədi ölkəmizin suverenliyinin və müstəqilliyinin qorunub saxlanmasından, respublikamızın müdafiə qüdrətinin artırılmasından, ölkəmizi bütün sahələrdə inkişaf etdirməkdən, xalqın maddi, mədəni və mənəvi səviyyəsinin artırılmasından ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılmasında bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə şagirdlərin tanış edilməsi məktəblilərin fəal vətəndaşlıq mövqeyinə yiyələnməsinin ən etibarlı vasitəsi ola bilər.

Problemin yeniliyi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyəti yuxarı sinif şagirdlərində fəal vətəndaşlıq mövqeyini formalaşdırmağın vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə tədqiqatlar aparan gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar, müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. X. Kazımlı. Böyük siyasətin davamı. 5 cildə. Bakı, 2008.
2. İlham Əliyev böyük siyasətdə: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 1999.
3. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. Bakı, 2001.
4. İlham Əliyev: mən istənilən səviyyədə, istənilən mübarizəyə hazıram. Bakı, 2001.

Э.Гусейнова

**Деятельность Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева
как средство формирования активной гражданской позиции у старшеклассников**

Резюме

При формировании активной гражданской позиции у старшеклассников используют ряд средств. Ознакомление учащихся с деятельностью Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева является одним из самых надежных способов усвоения активной гражданской позиции школьников.

Статья посвящена всем этим вопросам. Автором отмечаются некоторые моменты многогранной деятельности Ильхама Алиева.

E.Huseynova

**The activity of the President of the Azerbaijan Republic of Mr. Ilham Aliyev
as a means of forming active civil position at senior pupils**

Summary

In forming active citizenship, high school students use a number of means. Familiarizing students with the activities of the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, is one of the most reliable ways of assimilating the active citizenship position of schoolchildren.

The article is devoted to all these issues. The author notes some moments of the multifaceted activity of Mr. Ilham Aliyev.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped. f.d. L.A.Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

A.Q.İBRAHİMOVA**Bakı Slavyan Universiteti**
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**İ.X.ZAMANOVA****Bakı Dövlət Universiteti**
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)**MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN DİLLƏRİNİN
DİDAKTİK OYUNLAR VASİTƏSİLƏ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI***Açar sözlər: ana dili, məktəbəqədər, kollektiv, didaktik oyunlar, qruplaşma**Ключевые слова: родной язык, дошкольный, коллектив, дидактические игры, группировка**Key words: native language, preschool, collective, didactic games, group*

Uşaqlara verilən biliklər asandan mürəkkəbə doğru planlaşdırıldığından, qrupdan qrupa doğru təkmilləşdirildiyindən eyni mövzuya həsr olunmuş didaktik oyunların məzmunu da bunu özündə əks etdirməlidir. (5, s.113)

Məsələn, yaşlıların əməyilə, peşə sahiblərinin istifadə etdiyi əmək alətlərilə tanışlıq mövzusu bütün yaş qruplarında aparılır. Lakin qruplarda yaşlıların əməyi haqqında məlumat verilmir. Yalnız əmək alətlərilə tanışlıqdan, ən bəsit, uşaqların gündə müşahidə etdiyi peşələrlə tanışlıqdan başlanır və məlumat dairəsi qrupdan qrupa qoşru genişlənilir. Bunu 59, 79 və 266 sayılı uşaq bağçalarının müxtəlif qruplarında yaşlıların əməyillə əlaqədar apardığımız didaktik oyunlar zamanı müşahidə etmək olar. Didaktik oyunların məzmunu üzərində iş müxtəlif yaş qrupları üzrə aşağıdakı kimi aparılmışdır:

Kiçik qrupda təşkil etdiyimiz oyun-məşğələdə “Nə çatmır?” didaktik oyunundan aşağıdakı kimi istifadə etdik. Qarşıya qoyduğumuz didaktik vəzifə – uşaqlara əmək alətləri, mətbəx əşyaları, onların adları, forması haqqında bilik vermək, müqayisə yolu ilə bu əşyaları bir-birindən seçmək məs., aşıpaza lazım olan əşyalar (qazan-vedrə, taba-sapılca, aşısüzən-kəfkir, qaşmaq-çömçə) və aşıpazın əməyilə tanış olmaq. Oyun qaydası – stolun üstünə düzülmüş əşyaların adını sadalamaq, stoldan götürülmüş əşyanın adını söyləmək (nədir? kimə lazımdır? nəyə lazımdır? və s.) Oyun əməliyyatı – uşaq əşyalar düzülmüş stola yaxınlaşaraq, onun üstündəki əşyaların adını söyləyir, sonra arxasını stola çevirir, yaxud da gözünü yumur. Bu vaxt tərbiyəçi stolun üstündəki əşyanın birini götürür, uşağa isə stola baxmağı və orada hansı əşyanın çatmadığını yadına salıb söyləməyi təklif edir?: “Stolda nə çatmır?” Uşaq “çatmayan”, götürülən əşyanın adını yaddaşına əsaslanaraq nədir? Kimə lazımdır? nə üçün lazımdır? söyləyir. Əgər uşaq onu tapa bilməsə, əşya ona göstərilir. Uşaq əşyanın adını deyir, ondan hansı peşə sahibinin istifadə etdiyini müəyyənləşdirərək deyir.

Oyunun sonunda tərbiyəçi bu əşyalarla aşıpazın uşaqlar üçün xörək hazırladığını söyləyib, müşahidə etdiklərini yada salıb, hansından necə istifadə olunduğunu soruşur, lazım gəlsə onların fikrini tamamlayır. Beləliklə, söz tədrisən fəallaşdırılaraq fəal lüğətə keçir və ondan daha tez-tez istifadə olunur. Oyun prosesində uşaqlar əşyanı müşahidə edib, onların xarakter xüsusiyyətlərilə, forması ilə tanış olub onları bir-birindən seçməyi yaddaşlarına əsasən adlarını tapıb deməyi öyrənir və bu yolla da uşaqların əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı onların söz ehtiyatlarını da artırır.

Məktəbdə aşıpazın nə hazırladığını xatırlamalarını, yada salmalarını tövsiyə edib onların hansından necə istifadə etdiyini söyləməyi təklif edir. Yaşlıların əməyilə əlaqədar orta qrupda

təşkil etdiyimiz oyun prosesində biz “İş üçün kimə nə lazımdır?” didaktik oyunundan istifadə etdik. “İş üçün kimə nə lazımdır?” və ya “Peşələrlə tanış olaq” didaktik oyunlarında da didaktik vəzifə insan əməyinə hörmət bir sıra peşəyə aid əmək alətləri haqqında bilik əldə etmək, əvvəl qazanılan bilikləri yada salmaq, onları ümumiləşdirmək, uşaqların nitqini (o cümlədən lüğətini), təfəkkürünü, hafizəsini inkişaf etdirməkdir.

Oyunun qaydası – uşaqlar stolun üstünə dərziyə, xarrata, bənnaya, müəllimə lazım olan əmək alətlərini bir-bir götürüb kimə nə üçün lazım olduğunu və bu alətdən düzəltdiyini söyləyir, onlara aid tapmacalar söyləyirlər.

Oyun əməliyyatı – uşaqlar stolun üstünə düzülmüş əşyaları peşə sahiblərinə lazımlılığına görə qruplaşdırırlar. Oyunun gedişi – Tərbiyəçi stolun üstünə yuxarıda sadaladığımız peşə sahiblərinə lazım olan əşyaları düzür və uşaqlara müraciətlə deyir:

– Uşaqlar biz bu gün dərziyə, xarrata, bənnaya, müəllimə lazım olan əşyaları yadıma salacağıq. Bu nədir? İynə. Düzdür, o nədən düzəldilib? Dəmərdən. Yox, düz deyil.

Kim deyər iynə nədən düzəldilib? – Poladdan. Elədir. İndi kim deyər, iynə kimə lazımdır? – Dərziyə.

Bu qayda ilə tərbiyəçi uşaqları bütün əşyalarla (əşyaların özünü təmin etmək olmadıqda, onların şəkilləri, maketləri və s.) tanış etdikdən sonra tərbiyəçi soruşur: xarrata nə lazımdır? Kim xarrata lazım olan əşyaları seçib kənara düzər? və s. Beləliklə də, uşaqların yeni tanış olduğu əşyaları adları hesabına lüğətini zənginləşdirir, bildikləri sözləri dəqiqləşdirib möhkəmləndirərək fəallaşdırır.

Böyük qruplarda keçirilən bu oyun proseslərində də uşağın müşahidəçilik qabiliyyəti artır. O yeni sözlərlə tanış olub onları dərk edir, yaddaşında möhkəmləndirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir, qazandığı yeni bilikləri, sözləri əvvəlöyrəndiklərilə əlaqələndirir və bu yolla da uşaqların nitqini inkişaf etdirir. Orta qrupda keçirilən bu oyunla böyük qrupda keçirilən oyunun gedişində fərq ondan ibarətdir ki, burada istifadə olunan əşyalar haqqındakı məlumat daha geniş verilir, yəni məzmun daha təkmil olur, uşaqlar əşyaların adı, forması, düzəltdiyi material, hansı peşə sahiblərinin ondan istifadə etməsi haqqında məlumat qazanır və oyun prosesində bu məlumatı öz yoldaşlarına da möhkəmləndirib ətraf aləm haqqındakı bilik dairələrini genişləndirirlər. Oyunun quruluşunda, yəni oyun əməliyyatında bizdə heç bir dəyişiklik olmur. Həmin məzmunu biz məktəbhazırlıq qrupunda da davam etdirdik. Ancaq onu bir qədər də təkmilləşdirilmiş şəkildə təqdim etdik. Bu, sanki uşaqların peşə sahiblərinin işlə tanışlığının ümumiləşdirilməsi idi. Oyun prosesi uşaqlardan daha artıq diqqət, əvvəllər qazanılmış, lakin uşaq hafizəsində pərakəndə şəkildə saxlanmış bilik və məlumatların yada salınması, seçilməsi, sistemləşdirilməsi və rəbitləi şəkildə söylənilməsini tələb edir. Bu didaktik oyun “Bu kimin paltarıdır?” adlanır.

Didaktik vəzifə – müxtəlif peşə adamlarının iş paltarlarına əsasən uşaqların bilik və məlumatlarını yada salmaq, artırmaq, peşənin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onlara hörmət aşılamaq. (Lüğəti zənginləşdirmək (poçtalyon, həkim, fəhlə, təyyarəçi, qaynaqçı, dənizçi, rəssam, satıcı). Oyunun qaydası – iş paltarına görə peşəni müəyyənləşdirmək, ona uyğun olan şəkli tapmaq və onu uşaqlara göstərmək. Düzgün cavab verən uşağa hədiyyə verilir. Oyun əməliyyatı – düzgün cavab verən uşağa əvvəlcədən hazırladığımız iş paltarları içərisindən ona lazım olanını seçib kuklalara geyindirmək tapşırıqlar. Oyunun gedişi – oyuna başlamazdan əvvəl tərbiyəçi uşaqlara “iş paltarları” haqqındakı biliklərini dəqiqləşdirir, uşaqlardan insanlardan işləyərkən xüsusi geyimdə olduqlarına fikir verib vermədiklərini, bu paltara əsasən harada işlədiklərini bilmək mümkün olub-olmadığını soruşur. Sonra isə bir-bir iş paltarlarındakı peşə sahiblərinin şəklini göstərir – Baxın, uşaqlar, bu şəkildəki kimdir? (təyyarəçinin şəklini göstərir) Bu geyimdə kim olur? – Təyyarəçi. Düzdür təyyarəçidir. Nədən bildiniz? Uşaqlar onun üst geyimi, paqonları, papağı, onların üstündəki nişanlar haqqında danışırlar. Sonra tərbiyəçi digər şəkilləri bir-bir göstərir və uşaqlar bu paltarları təhlil edə-edə, dəqiq seçilmiş sözlərlə onların kimə aid olduğunu müəyyənləşdirirlər. Oyunun sonunda

tərbiyəçi əvvəlcədən hazırladığı paltarları kuklalara geyindirməyi daha düzgün cavab verən uşaqlara təklif edir.

Didaktik oyunlar uşaqların hiss üzvlərini inkişaf etdirir, əşyaların ayrı-ayrı xassələrini dərk etməyə kömək edir, başlıca olaraq əqli fəaliyyətin daha mürəkkəb proseslərini yəni iradi diqqətin, məntiqi təfəkkürün, nitqin inkişafına və xarakterin tərbiyə olunmasına təsir göstərir. (5, s.113)

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi məktəbəqədər uşaqların lüğətinin zənginləşdirilməsində oyunların müstəsna rolu vardır. Didaktik oyunlar prosesində uşaqlar həm əylənir, həm də ətraf mühit haqqında bilik, bacarıq, əqli qabiliyyətlərini və lüğətlərini inkişaf etdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev R. Mehtiyev A. Azərbaycanca orta təhsil sisteminin Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli tədqiqi. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İB, Bakı, 2010
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 39s.
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013.
4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 2012
5. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953, səh. 111-113

A.Г.Ибрагимова, И.Х.Заманова

Методы обогащения словарного запаса детей дошкольного возраста дидактическими играми

Резюме

Принципом работы современного педагога является не только целенаправленное воздействие на каждого обучаемого, но и оптимизация совместной деятельности учащихся. Большую помощь в этом оказывают учебно-дидактические игры. Чем богаче и правильнее речь ребенка, владеющего родным языком, тем легче ему высказывать свои мысли, требования, тем шире его возможности познать действительность, полноценнее взаимоотношения с людьми. Потому что богатство языка - это богатство мысли.

A.G.Ibrahimova, I.Kh.Zamanova

Method of Enriching Preschool Children's Language with Didactic Games

Summary

The principle of the modern teacher is not only a targeted impact on each trainee, his personal attitudes, but also the optimization of the student's activities together. Teaching and didactic games are of great help in this. Mastering the native language of the children might be enriched in order to express their thoughts, demands, in explaining and making communication with people. The enhancement of the language is the enhancement of thoughts.

*Rəyçilər: f.e.n., dos. T.Ibrahimova,
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrası
(13.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №01)).*

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2018

S.İ.MANSUROVA*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
*e-mail: mansurova_sevda@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

TƏLİM VƏ PSIXİ İNKİŞAFIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ*Açar sözlər: cəmiyyət, təlim, elm, şagird, faktor**Ключевые слова: общество, обучение, наука, школьник, фактор.**Key words: society, learning, science, school, factor.*

Qloballaşmanın cəmiyyətimizə bu qədər sürətlə nüfuz etdiyi bir dövrdə fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, təlim sahəsində də bir sıra dəyişikliklər və islahatlar baş verməkdədir. Bu prosesin təhsilə inteqrasiyası müvafiq olaraq təlim prosesinə öz yeniliklərini gətirir. Cəmiyyətdə hərtərəfli inkişafa səbəb, bütün dünyada texnologiyaların inkişaf etməsi, bu ritmin insanların həyat və şəraitinə yansımadır. Cəmiyyətdə hökm sürən akselerasiya, cəmiyyətin hər bir üzvünün bu inkişafa müvafiq şəkildə uyğunlaşmasına gətirib çıxarır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin psixi inkişafının formalaşmasına da cəmiyyətdə gedən inkişaf bir başa təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, hələ məktəbəqədər yaş dövründə uşağın psixi prosesləri, onun mental xüsusiyyətləri müəyyən inkişaf dövrü keçir. Belə ki, uşağın hafizəsinin, təfəkkürünün, təxəyyülünün, duyğularının, qavrayışının və s. kimi psixi proseslərinin eyni zamanda emosional sferasının, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına böyüdüüyü ailə, təlim və tərbiyə aldığı məktəbəqədər müəssisələr birbaşa təsir edir. İnkişaf etməkdə olan məktəbli özü də fərqi nə varmadan böyüdüüyü mühitin tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf edir və bu zaman bu təsirlər öz əksini və nəticəsini göstərir.

Məktəblilərin bəziləri öz yaşadlarından fərqli olaraq, istər öz düşüncələrini ifadə etmək bacarığına, istər sual vermək xüsusiyyətlərinə, istərsə də ümumi bilik səviyyələrinə görə digər yaşadlarından fərqlənirlər. Bu cür xüsusiyyətlərə malik uşaqlar akselerant uşaqlar kateqoriyasına daxildirlər. Akselerant uşaqların inkişaf səviyyəsi, idrak xüsusiyyətləri artıq elmə məlumdur. Lakin bir məsələyə xüsusilə diqqəti cəlb etmək zərurəti yaranır. Cəmiyyətin bu cür inkişaf etdiyi bir dövrdə və bu cəmiyyətin də inkişaf tempinə uyğun uşaqların mövcud olduğu bir şəraitdə necə olur ki, bilik və məntiq səviyyəsinə, öyrənməyə qabillik dərəcəsinə görə digər yaşadlarından geri qalan uşaqlar da formalaşır. Bu xüsusiyyətlərə malik uşaqlar yaşadları ilə müqayisədə məntiqi düşünmə, əqli nəticə çıxara bilmə səviyyələrinə görə geri qalırlar. İbtidai sinif dövründə, təlim prosesində tədris materiallarının qavranılması və təhlili zamanı bu xüsusiyyətlər özünü aydın göstərməyə başlayır. Hazırda təhsilin müasir tələblərə uyğun şəkildə aparıldığı bir dövrdə şagirdlərin bilik səviyyələrinin yoxlanılması üçün təşkil edilən qiymətləndirmə üsulları, misal olaraq test üsulu ilə biliklərin qiymətləndirilməsi zamanı, bu tip şagirdlərin digər şagirdlərdən fərqləndiyinin şahidi oluruq. Bu, özünü verilən şərtin oxunub aydın qavranılmasında, eyni zamanda tez və düz yerinə yetirilməsində göstərəcəkdir. Təbii ki, bu üsul normal psixi, əqli inkişaf səviyyəsi olan uşaq üçün yetərincə uyğundur. Bəzi şagirdlər verilən tapşırıqların şərtini asanlıqla qavradıqları halda, reterdant uşaqlara əlavə izah tələb olunacaq, yaxud onlara fərdi yanaşma lazım gələcəkdir. Bu izah onların bilik və məntiq səviyyələrinə uyğun, onların başa düşəcəkləri səviyyədə olmalıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu şagirdlər hesab olunurlar. Bu xüsusiyyətlərə malik uşaqlarda sadəcə psixi və əqli inkişaf digər həmyaşadları ilə müqayisədə ləng gedir. Psixi inkişafın, ilk növbədə, əqli inkişafın ləngiməsi, necə deyərlər, gec yetişməsi reterdant uşaqların səciyyəvi xüsusiyyətidir (1, s.105).

Psixi inkişafın ləngiməsinə bir sıra amillər səbəb ola bilər. Bildiyimiz kimi, uşaqların müəyyən səbəblərdən, ata-anasından və digər ailə üzvlərindən kənarda, uşaq evlərində, xəstəxanalarda və s. bu kimi yerlərdə qalması, onların psixi və fiziki inkişafının qeyri-normal səviyyədə inkişafına gətirib çıxaracaqdır. Bu faktlar elmə məlumdur və bunu təsdiqləyən yetərinə sübutlar vardır. Bu uşaqların bəziləri məktəbəqədər yaş dövründə olsalar da, düzgün danışa, fikrini ifadə edə bilməmələri, özünəqapanmaları, ünsiyyətə girə bilməmələri, ümumiyyətlə, yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan psixi davranışları ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu fakt reterdant xüsusiyyətlərə malik olan uşaqların bu səbəblərdən də inkişafdan geri qala biləcəyinə dəlalət edir.

Bildiyimiz kimi, uşaq anadan olduğu gündən ailədə bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayır. Belə ki, uşağı formalaşdıran amillərin ilk ünsürlərini ailədə, ailədaxili münasibətlərdə və ailə tərbiyəsində axtarmaq lazımdır. Məlumdur ki, anadan olan körpənin normal fiziki və ilk növbədə psixi inkişafını ananın öz uşağı ilə arşında olan vasitəli-emosional ünsiyyət şərtləndirir. Psixi inkişaf üçün vacib olan emosional vasitəli ünsiyyət, uşağa qarşı göstərilən nəvaziş, ana-bala arasında olan dialoq körpənin hərtərəfli inkişafını şərtləndirir. Uşaq inkişafının sonrakı mərhələlərində də ailədə olan münasibət – ana və atanın bir-birinə münasibəti, valideyinlərin övladlara münasibəti və rəftar tərzii psixi inkişafı istiqamətləndirən əsas göstərici kimi çıxış edə bilər. Uşaq özünü sevgi ilə dolu, qayğıkeş valideyinlərin əhatəsində hiss etməlidir ki, onun bir sıra xüsusiyyətləri qeyri-ixtiyari olaraq formalaşsın. Onun özünə güvəni, özünüqiyətləndirməsinin səviyyəsi, komplekslərsiz formalaşması bu amillərin təsiri altında inkişaf edir. Belə mühitdə böyüyən uşağın cəmiyyətdə özünü təsdiqi və təlim müvəffəqiyyəti yetərli səviyyədə olacaqdır.

Uşağın məktəbəqədər yaş dövründə idrak proseslərinin inkişaf xüsusiyyətləri də yaşla bağlı inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə, xüsusilə 3-6 yaş dövründə aparıcı fəaliyyət tipi oyun olsa da, təlim fəaliyyəti də onların həyatına daxil olur. Təlim fəaliyyətinin inkişafı ilə yanaşı, uşağın ümumi dünyagörüşünün formalaşması prosesi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Uşağın təxəyyül, təfəkkür proseslərinin formalaşması və s. bu kimi psixi proseslərin inkişafı üçün xüsusi öyrədici və tərbiyəvi uşaq verilişlərinə baxmaq, müxtəlif uşaq dərnəklərinə cəlb etmək, bəzi intellektual uşaq yarışlarında iştirakını təmin etmək kimi istiqamətlər vacib şərtəndir. Yaşlıları ilə müqayisədə psixi inkişafında ləngimə olan şagirdlərin bu səviyyədə inkişafına məhz bu istiqamətlərin olmaması da təsir göstərir. Halbuki, bu kimi inkişafətdirici istiqamətlər mütləq şəkildə müəyyən dərəcədə təsir göstərəcəkdir. Yəni uşağın normal əqli inkişafına təkan verən köməkçi vasitələrin olmaması onun psixi inkişafının gec formalaşmasına səbəb olur.

Psixikanın ünsiyyət və fəaliyyət prosesində formalaşdığı danılmaz faktdır. Müasir dövrdə ailədə uşaqların tərbiyəsi işində ünsiyyət çatışmazlığı, ünsiyyətin uşağın formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsiri haqqında bəzi məqamlara toxunduq. Uşaqlarla avtoritar-komanda ünsiyyət üslubu, cəzalandırmanın dəstək və rəğbətləndirməyə nəzərən geniş yayılması diqqəti cəlb edir. Uşaqlara etinasız münasibət onlarda assosial və destruktiv davranışa səbəb olur (2, s.76).

Fəaliyyətin də uşağın fiziki və psixi inkişafına rolu az deyildir. Uşaq məktəb yaşına qədər hər bir yaş dövrünə uyğun olaraq müəyyən fəaliyyətlə məşğul olur. 3-6 yaş dövrünə xas olan rollu oyunlar, rollu qaydalı oyunlar uşağın inkişafının bu mərhələsində aparıcı fəaliyyət tipidir. Bu təbii proses olaraq uşağın inkişafını şərtləndirir. Lakin bununla yanaşı valideyinlər uşaqların qabiliyyətlərinin, həvəs və yönümlərinin istiqamətindən asılı olaraq onları müəyyən fəaliyyət sahələrinə yönləndirmələri də vacib şərt hesab edilir. Bu, həm hiperaktiv uşaqların enerjisini müəyyən istiqamətə yönəltmək baxımından, həm bəzi istedadla malik uşaqların bu xüsusiyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından və xüsusən də reterdant uşaqların əqli-intellektual səviyyəsinin formalaşdırılması baxımından son dərəcə vacibdir. Uşağın fəaliyyət növünün dəyişməsi onda psixikanın yeni istiqamətdə inkişafına gətirib çıxarır, bu da öz növbəsində fəaliyyətin təşəkkülü üçün yeni zəmin yaradır (3, s.398). Uşağı müəyyən fəaliyyət sahəsinə, konkret olaraq idman, rəqs, rəssamlıq və s. kimi istiqamətlərə yönləndir-

məklə onda həmin sahənin tələblərindən irəli gələn xüsusi bilik, bacarıq və vərdişlər də formalaşacaqdır. Bu da psixi proseslərin inkişafına təsir göstərəcəkdir.

Təlimdə geri qalan şagirdlərin psixi xüsusiyyətləri, onların yaranma səbəbləri və bu səbəblərdən irəli gələn nöqsanlar göstərilməklə yanaşı, onların müasir təlim sisteminə uyğunlaşma üsulları, idrak-motivasiya sahəsinin formalaşdırılması, ümumiyyətlə, bu tip uşaqlarla iş də xüsusilə vacib amildir.

Bildiyimiz kimi, təlimdə geri qalan şagirdlərə əsasən öyrənmə və idrak qabiliyyətinin aşağı olması, təlim motivlərinin, idrak motivlərinin zəif olması, bədənə sağlam olmamaları və ailədə qeyri-normal şəraitin olması, eyni zamanda, müntəzəm şəkildə dərstdə iştirak etməmələri kimi xüsusiyyətləri aid edirlər. Bu kimi xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən işlər görülməklə bu nöqsanların düzəldilməsi istiqamətində də irəliləyiş əldə etmək olar. Bu da birbaşa olaraq müəllim, tərbiyəçi və valideynlərin üzərinə düşür.

Öyrənməyə qabiliyyəti olmayan şagirdlər bilikləri və təlim işlərini mənimsəməyə həssas olmur. Onların qabiliyyəti çox zəif olur, deduktiv əqli nəticə çıxara bilmir. Əsas əlamətləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir, mücərrədləşdirmə və ümumiləşdirmə səviyyəsi aşağı olur (4, s.182).

Cəmiyyətdə mövcud olan belə problemlərin aradan qaldırılması və bu istiqamətdə müəyyən işlərin görülməsində müəllimlərin birmənalı olaraq rolundan danışdıqda, xüsusilə qeyd edə bilərik ki, burada müəllimin bilik, bacarıq və ustalığının xüsusi rolu vardır. Eyni zamanda müasir dərsə verilən psixoloji tələblər və dərslərin təşkilini bu istiqamətdə qurmaq da əsas şərtlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, tədris müəssisələrində dərs prosesi zamanı əsasən təlimin inkişafetdirici xarakter daşması və müəllimin xüsusi yanaşma tərzinin olması, təlimdə geri qalan şagirdlərlə düzgün dərs prosesinin qurulmasını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə şagirdlərin daha yaradıcı düşünməsini və daima axtarışda olmasını təmin edən, onların təfəkkürünü formalaşdıran dərs metodu son dərəcə zəruridir. Problemlə təlim işə şagirdlərin təfəkkürünün işləməsinə, onların axtarıcı, fəal olmasına imkan yaradır (5, s.152).

İnkişaf xüsusiyyətlərinə görə digər uşaqlardan geri qalan şagirdlər, digər həmyaşıd şagirdlərlə birlikdə dərs materiallarının dərk edilməsi baxımından fərqlənəcəklər. Hər bir müəllim təlim prosesində bu kimi hallarla rastlaşdıqda təbii ki, bu şagirdlərə fərdi yanaşmanı təmin etməli və verilən tapşırıqların onların dərk edə biləcəkləri şəkildə tədris olunmasına diqqət yetirməlidirlər. Bununla yanaşı, materialın qavranılması istiqamətində digər əlavə vasitələri cəlb etməli, materialı təlimdə geri qalan şagirdlərin maraqlarına səbəb ola biləcək şəkildə təqdim etməlidir. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına cəmiyyətin, tərbiyənin təsirinin son dərəcə vacib olduğunu nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, psixi inkişafı təmin etmək üçün sağlam cəmiyyətə və bilavasitə bununla bağlı olan sağlam ailəyə sahib olmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
2. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası, Bakı: Mütərcim, 2015, 424 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2002, 620 s.
4. Vəliyev M., Mustafayev A. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı: Elm, 2013, 297 s.
5. Həmzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiyasının əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.

С.И.Мансурова

Актуальные проблемы обучения и психического развития

Резюме

На формирование психического развития младших школьников влияет несколько факторов. Следует отметить, что воздействие определенных факторов на психическое развитие

школьников не всегда однозначно. В статье анализируются причины возникновения психической задержки некоторых школьников и одновременно указываются пути позитивного разрешения этой проблемы.

S.I.Mansurova

Actual Problems of Education and Psychic Development

Summary

The psychological development of junior schoolboys is developed by several factors. We must note that the influence of definite factors on psychological development of junior schoolboys is not always synonymous. The article analyzes reasons of psychological delay in some junior schoolboys and at the sometime shows the ways of positive decision of that problem.

*Rəyçilər: dos. G.A.Həsənova, dos. Z.M.Mehrəliyeva,
BSU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrası
(13.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №06)).*

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

T.İ.MƏCİDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TƏHSİL SİSTEMİNİN İDARƏEDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: təhsil, təhsil sistemi, təhsili idarəetmə, pedaqoji texnologiya, kollektiv, nəzarət.*Ключевые слова:* образование, система образования, управление образованием, педагогические технологии, коллектив, контроль.*Key words:* education, education system, education management, pedagogical technology, collective, control.

XXI əsrin ilk illərində ölkəmizdə aparılan genişmiqyaslı islahatların dərinləşdirilməsi, cəmiyyətimizin daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf pilləsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Cəmiyyət mürəkkəb bir sistem olmaqla siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi və mədəni inkişafın əlaqələndirilməsi, ayrı-ayrı adamların, kollektivlərin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi, cəmiyyətdə baş verən bir çox sosial-iqtisadi münasibətlərin qaydaya salınması müəyyən mədəni problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Bütün bunlar və digər məsələlər şəxsiyyətin formalaşması və onun öyrənilməsinə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu baxımdan təhsil sistemində idarəetmə prosesini, fəaliyyətin təşkilini, icraçılar arasında funksiyaların və məsuliyyətin bölüşdürülməsini, resursların səmərəli seçimini və istifadəsini, çoxvariantlı qərarların qəbul edilməsini, bir sözlə, təhsilə aid bütün prosesləri əhatə edən idarəçilik fəaliyyəti sistemi – pedaqoji menecment öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda və inkişaf etdirməkdədir.

Bu yalnız idarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi deyil, yeni idarəetmə üsullarının yaradılmasını, idarəetmənin prinsipləri, funksiyaları, metodlarının qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təhsilin düzgün idarə edilməsində və şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm formalarından olan təhsil menecmenti daha geniş anlayış olub, təbiətdə baş verən fiziki və insan fəaliyyətinin bütün növlərinə aid olan proseslərin idarə olunmasını nəzərdə tutur.

Müasir dövrümüzdə dövlətin qarşısında duran əsas məsələ ölkə iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən təhsil qurmaqdır. Təhsilimizin inkişaf etdirilməsində təhsil müəssisələrinin yeri və rolu danılmazdır. Təhsil müəssisələri bir-biri ilə əlaqədə olan mürəkkəb sistemdir.

Təhsil, hər bir insanın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını nəzərə alaraq, tərbiyə, təhsil, məqsədli bir prosesdir. Tədris fəaliyyəti mövcud biliklərin ötürülməsində, yayılmasında və assimilyasiyasından ibarət deyil, yeni biliklər, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi prosesidir. Müasir dünyada bilik cəmiyyətin mənəvi və mədəni dəyərləri ilə birləşərək şəxsiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir.

Cəmiyyət inkişaf edir – təhsil sistemi dəyişir. Yeni informasiya texnologiyaları və kommunikasiyaların inkişafı, müəllimlərin öyrənmə və informasiya obyektinə mühiti arasında əlaqələrin dəyişməsi, gənclərin təhsil və tərbiyəsində universal və mədəni dəyərlərini artıran biliklər cəmiyyətin sosial inkişafında aparıcı amil kimi çıxış edir.

Bu müasir şəraitdə baş verən Azərbaycan təhsil sisteminin müxtəlif səviyyələrinin modernləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bir tərəfdən, bu, iqtisadiyyatdakı bazar münasibətlərinə keçid, digər tərəfdən ölkənin siyasətində dəyişikliklərə səbəb olur. Bu, təhsil sektorunda müxtəlif yenilikçi proseslərin baş verdiyini əks etdirir: təhsil müəssisələrinin yeni növləri yaranır, təhsil müəssisələri yalnız maliyyə baxımından deyil, təhsil baxımından müstəqil olur, təhsil xidmətlərinin bazarları formalaşır, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını, imkanlarını və fərdi xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə nəzərə alan bir təhsildir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir səviyyədə təhsil sisteminin fəaliyyətinin nəticəsi cəmiyyətin sosial və iqtisadi prosesində həlledici rol oynayan və dövlətin dəyəridir. Buna görə

də təhsil sistemlərinin idarə edilməsinə yenilik təklif etmək üçün, ilk növbədə, bu sistemin özünün təbiətini anlamaq lazımdır.

Təhsil sisteminin idarə edilməsi haqqında danışarkən əvvəl, "təhsil sistemi" anlayışı, bir tərəfdən, müəyyən bütövlüyü, düzgünlüyünü və strukturunun əsasını təşkil edən təhsil – müxtəlif fenomen hissələrinin qarşılıqlı münasibətləri ilə müəyyənləşir və digər tərəfdən – inkişaf sosial münasibətlərin təhsil sistemində müəyyənləşdirilməsidir (3).

"Təhsil sistemi"nin fenomenin müəyyənləşdirilməsinə bir neçə yanaşma var ki, bunlardan aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- təhsil sisteminin məqsədi – fərdi təlim, təhsil və hərtərəfli inkişaf;
- müəyyənləşdirilmiş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində qərarların işlənilməsinə pedaqoji kollektivin üzvlərinin ardıcıl cəlb edilməsi;
- təhsil sistemi onun strukturunda bir-birinə bağlı olan bir sıra alt sistemlərə (elementlərə) malikdir;
- təhsil sisteminin əsasları pedaqoji sistem olmaqla hər hansı digər sistem kimi təhsil sistemi idarə edilməlidir;
- təhsil sistemi – bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf dinamikasının idarə edilməsində mühüm rol oynayır;
- təhsil sisteminin fəaliyyəti müəyyən psixoloji və pedaqoji prinsiplərin, texnologiyanın istifadəsinin, qiymətləndirmə sisteminin və təhsil nailiyyətlərinin diaqnostikasının əməl edilməsinə əsaslanır;
- yeniliyi qəbul edilməsi, innovasiyalardan istifadə edərək idarəetmənin inkişaf etdirilməsi;
- Təhsil sistemi bütöv bir təhsil sisteminin tərkib hissəsidir.

Belə ki, "təhsil sisteminin idarə edilməsi" nədir? Sualına belə cavab vermək olar: Təhsil sistemlərinin idarə edilməsi təhsil sisteminin idarəetmə obyektı olduğu bir növ sosial idarəetmədir.

Kollektivin uğuru, iş məmnuniyyəti və əlverişli mikroklimat menecerin şəxsi keyfiyyətlərinə bağlıdır. Bu, onun hüquqi bilikləri, kadr idarəçiliyi və psixoloji bilikləridir, bütün kollektiv və hər bir şəxsin inkişafını nəzərdə tutma qabiliyyəti, təhsil siyasətindəki mövcud trendlərin bilikləri, maddi-texniki bazanın təmin edilməsi qabiliyyəti və bacarığı, səlahiyyətdən istifadə etməkdir. Pedaqoji prosesdə iştirakçıların ehtiyaclarını və maraqlarını öyrənmək və onların ehtiyaclarını ödəmək pedaqoji problemlərin həlli, pedaqoji idarəetmənin əsasını təşkil edir. Burada ön plana stimullaşdırma gəlir, bu da ehtiyac və maraqların təmin olunması ilə sıx bağlıdır.

Kollektivlə işi daha səmərəli qurmaq üçün rəhbər kadrlarda yüksək humanitar hazırlıq, o cümlədən psixoloji və pedaqoji mədəniyyət, kommunikativ keyfiyyətlər, kadrlarla psixoloji kontaktın yaradılması, fərdi yanaşma və s. tələb olunur.

Tədris prosesi zamanı pedaqoji kollektivin fəaliyyətini yoxlayıb koordinasiya etməyi diferensial şəkildə aparmaq daha çox fayda verir.

Kollektivin formalaşması prosesində təhsil menecerlərinin rolu onların hansı rəhbərlik üslubuna malik olmalarından da asılıdır. Rəhbərlik üslubu, idarəetmə fəaliyyətində idarəetmə obyektı və subyektı arasında yaranan idarəetmə münasibətlərinin fərdi-psixoloji ifadəsidir.

Təhsil menecerləri, işçilərin kollektiv əsasda işləmələrinə nail olmaq üçün onların istəklərini, tələbatlarını bilməli və onların təmin olunması üçün, əlverişli şərait yaratmalıdırlar.

Nəzarət – təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhlil edilməsi, tədris və tərbiyə prosesinə tez müdaxilə edilməsi və düzəliş tədbirlərinin görülməsi yolu ilə təhsil müəssisəsinin məqsədlərinə nail olmaqdır.

Nəzarət normativ olaraq təyin edilmiş vəzifələrin, planların və qərarlarla uyğunluğunu yoxlamaq üçün bir mexanizm kimi müəyyən edilir. Nəzarət əldə edilmiş nəticələrin planlaşdırılmasını müqayisə etməyə imkan verən idarəetmə fəaliyyətinin son mərhələsidir (4).

Nəzarətin əsas vəzifələri:

- müəyyən müddətdə prosesin (sistemin) faktiki vəziyyətinin müəyyən edilməsi;
- gələcək dövr üçün sistemin (prosesin) vəziyyəti və davranışını proqnozlaşdırmaq;
- xüsusiyyətlərin optimal dəyərini təmin etmək üçün prosesin vəziyyətini və davranışını dəyişdirmək;
- əldə olunmuş nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi və əməyin situmullaşdırılmasına nəzarət etmək;
- müəllimin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı və rəğbətləndirilməsinin təmin etmək;
- prosesin vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması, ötürülməsi, işlənməsi;
- prosesin kritik xüsusiyyətlərinə çatdıqda sistemin sabit bir vəziyyətinin təmin edilməsi.

Təhsil sisteminin bir təhsil sistemi kimi idarə edilməsi iki şəkildə həyata keçirilir: xarici və daxili.

Məktəbin xaricdən idarə olunması bələdiyyə təhsil idarəsi (rayon, şəhər və s. Təhsil şöbəsi) tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzarətin məqsədi – təhsil müəssisəsinin məqsədlərinin formalaşmasında yardım hida-yət və tədris heyəti təmin etməklə təhsil sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Tədris müəssisəsinin rəhbərliyinin məktəbdaxili idarə olunmasının məzmunu – tədris prosesinin birbaşa iştirakçıları, təhsil müəssisəsinin menecerləri və administratorları, mene-cerlər və subordinatlar, müəllimlər və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla, məktəb qrupunun üzvləri arasında əlaqələrin tənzimlənməsini təşkil edir (3, s.154).

Pedaqoji rəhbərliyin məqsədi son dərəcə şagirdin şəxsi inkişafına, onun mənəvi və təbii qabiliyyətlərini nəzərə alaraq, müxtəlif növ və səviyyəli pedaqoji sistemlərin optimal işləməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Pedaqoji rəhbərliyin nəticəsi pedaqoji sistemin bu cür işləməsinin azalmasıdır ki, burada fərdi xüsusiyyətləri və fərdi ehtiyaclarını nəzərə alan təhsil proqramları və dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğun təhsil məqsədləri ən yaxşı şəkildə əldə edilir.

Pedaqoji sistemlərin idarə olunması bir növ sosial idarəetmə olduğuna görə, pedaqoji rəhbərliyə görə, sosial idarəetmənin bütün xüsusiyyətləri daimidir. Eyni zamanda ümumi idarəetmə qanunlarına tabe olan təhsili idarəetmə, müxtəlif təhsil sistemləri peşə və pedaqoji fəaliyyət xüsusiyyətləri daxilində pedaqoji prosesə görə öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Pedaqoji işin xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, peşə biliklərə sahib olmaq təşkilatçılıq mədəniyyətinin ayrılmaz şərtlərindən birini təşkil edir. Buna görə də dəyərlər-biliklər peda-qoji dəyərlər sistemində öz layiqli yerini tutur. Müəllimin fundamental psixoloji və pedaqoji biliklərə sahib olması yaradıcılıq və pedaqoji məsələləri müasir nəzəriyyə və texnologiya səviyyəsində həll etmək imkanlarını açır. (2, s.11)

İdarəetmənin alqoritmik olmasına baxmayaraq, təhsil menecerinin fəaliyyəti yaradıcı fəaliyyətdir. Rəhbər-menecer idarəetmə dəyərlərinə və texnologiyalarına yiyələndikcə onları yeniləşdirir, onları özü başa düşdüyü şəkildə tətbiq edir. Bu, həm rəhbərin şəxsiyyət xüsusi-yətləri, həm də idarəetmənin obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Təhsil meneceri idarəetmə fəaliyyətində bir şəxsiyyət, bir rəhbər kimi, bir təşkilatçı və tərbiyəçi kimi özünü realizasiya edir.

Təhsilin idarəedilməsində elə müasir tələblərə cavab verən üsul və vasitələrdən istifadə olunmalıdır ki, təhsil prosesinin iştirakçıları sərbəst olaraq qloballaşan dünyamızda informa-siya cəmiyyətinin fəal üzvü olmaq üçün texnologiyaları çevik mənimsəmiş olsun.

Təhsili idarəetmədə pedaqoji texnologiya, təlim prosesinə yeni baxışdır. Müasir pedaqoji texnologiya tədris prosesinin ənənəvi təlimdən fərqli olaraq yüksək səviyyədə idarə olunmasını təmin edir.

Beləliklə, pedaqoji texnologiya təhsilin idarəedilməsində hər hansı bir texnoloji cə-hətdən hazırlanmış metodlar və priyomlar sistemidir.

Təhsilin idarəedilməsində yeni pedaqoji təfəkkürə əsaslanmaq müasir dövrün tələblərindən olub, təhsilin demokartikləşdirilməsi, differensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsinin təmin olunmasını zəruri edir. Təhsil meneceri pedaqoji texnologiyaları tətbiq edərkən pedaqoji kollektivin tədqiqat fəaliyyətlərini stimullaşdırmalıdır.

Tərbiyə sisteminin rəhbərliyindəki sosial-psixoloji tendensiyaı öyrənmək, ilk növbədə, tələbə və müəllimlərin şəxsiyyətinə hörmət və etimad daxil olmaqla, humanist yönündən xəbərdar olmalıdır. Bir təhsil müəssisəsində idarəetmə obyektı bu vəziyyətdə bütün kollektiv (tələbələr, müəllimlər və dəstəkləyici işçilər) və fərdi şəxslərdir. Pedaqoji qrup, hansı ki, bu kimi şəxsi və sosial maraqların uyğunlaşdırılmasına əsaslanan insanlar arasında münasibətlərin qurulduğu sosial qrupların bir çox növlərindən biridir.

Belə ki, təhsili idarəetmənin əsas xüsusiyyətləri arasında ilk növbədə, aşağıdakıları ehtiva etmək olar: məqsəd qoymaq və pedaqoji prosesin planlaşdırılması, resursların təmin edilməsinin təhlili və nəticələri, nəzarət və pedaqoji prosesin əlaqələndirilməsi, pedaqoji proseslər, subyektlərin yüksək motivasiyasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 2009
2. Nəzərov M.H., Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları, (Dərs vəsaiti), Bakı, 2016, 200 s.
3. Nəzərov M.H., Təhsilin sosiomədəni əsasları. Bakı, 2017, 256 s.
4. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim, 2010, 476 s.
5. Кабанина Л. А, Толстоуцких Н. П. Управление образовательными системами: учеб. пособие. Балашов, Николаев, 2009. 60 с.
6. Новиков Д. А. Теория управления образовательными системами. М., Народное образование, 2009. 452 с.
7. http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/10/131025_education_strategy_azerbaijan

Т.И.Маджидова

Характеристика управления системой образования

Резюме

В статье рассматриваются особенности управления системой образования и факторы, влияющие на организацию этого процесса. Содержание, сущность и особенности внутреннего управления школой были также проанализированы руководством учебного заведения. Определены основные цели внутреннего контроля школы. В статье описывается роль надзора в управлении образованием. Также обоснована важность надлежащей организации педагогического персонала в управлении системой образования.

T.I.Majidova

Characteristics of the Education System Management

Summary

The article focuses on the management features of the education system and factors affecting the organization of this process. The contents, essence and features of the school's internal management have also been analyzed by the management of the educational institution. The main objectives of the school's internal control have been defined. The article also outlines the role of supervision in education management. The importance of the proper organization of the pedagogical staff in the management of the education system has also been substantiated in the article.

Rəyçi: ped.f.d., dos. M.H.Nəzərov
Redaksiyaya daxil olub: 21.11.2018

F.A.MƏMMƏDZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
VƏ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: təhsil sistemində integrasiya, təlim texnologiyaları, şəxsiyyətyönlü təhsil, təhsilin modernləşdirilməsi, dövlət müstəqilliyi

Ключевые слова: интеграция в систему образования, технологии обучения, личностно-ориентированное образование, модернизация образования, государственная независимость

Key words: integration to the education system, education technologies, humanities training, modernization of education, public independence

Bu gün müstəqillik yolunda uğurla addımlayan Azərbaycan təhsil quruculuğu sahəsində qazandığı nailiyyətlər aparılan ardıcıl və davamlı təhsil siyasətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Cəmiyyət özünün ən çətin problemlərini həll etmək üçün özünə qayıtmalı, daxili aləmini, milli-mənəvi dünyasını təzələməli olur. İlk növbədə, insan resurslarının təkmilləşdirilməsi üçün potensial imkanlarını səfərbər edir. Gənc nəslin yetişdirilməsini, geniş mənada vətəndaş tərbiyəsini böyük uğurlarının bünövrəsinə gətirir. Bununla mənəvi təkamülə nail ola bilir.

Azərbaycanda təhsil islahatı uğurla həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması – sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını təşkil edir. Bu şəxsiyyəti yetişdirmək üçün ailə ilə yanaşı, müəllimlərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hazırkı dövrdə rəqabətəqabil keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan şəxsiyyətin formalaşdırılması demokratik cəmiyyətin təhsil sisteminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Təhsil sisteminin məzmunca yeniləşməsi yeni təfəkkürü, yeni keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən, müasir tələblərə cavab verən bilik, bacarıq və vərdislərə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasını əsas vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Müasir dövrdə həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədləri içərisində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, onu cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun qurmaq əsas yer tutur. Tədris-təlim prosesinin cəmiyyətin müasir tələblərinə uyğun yenidən qurulması təlimin strategiyasının və şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirmə üsullarının dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur. Başqa sözlə, bu gün bütün tədris-təlim prosesində qarşılıqlı fəaliyyətin üzə çıxarılması və öyrənənlərin şəxsi potensialının stimullaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında qeyd olunduğu kimi “cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstüninkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir”. Bunun üçün təhsilin məzmunu yeni cəmiyyətin insanını formalaşdırmaq baxımından yeniləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” adlı konseptual sənədinin təsdiq edilməsi haqqında 30 oktyabr 2006-cı tarixli 233 nömrəli qərarında milli və ümumbəşəri dəyərləri, ümumi inkişafı, meyli və maraqları almaqda bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbyönlülük, nəticəyönlülük və integrativlik prinsipləri əsasında qurulması çox mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bu sənəd həm də şagirdlərin idraki imkanlarının üzə çıxarılması, onun inkişaf etdirilməsi üçün real təlim şəraitinin yaradılmasını zəruri edir. Həmin sənəd öz mahiyyəti etibarilə müasir tələblərə cavab verən, yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olan çevik gənclər nəsli yetişdirilməyə istiqamətlənmişdir.”

Təhsilin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi yollarından biri Təhsil Sahəsində İslahat Proqramında göstəriləndiyi kimi yeni pedaqoji texnologiyalardan, fəal təlim metodlarından istifadədir. Təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi olub, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda islahatın aktual fazasını yaşayan ümumtəhsil sistemi, eyni zamanda təhsilin bütün strukturları belə yanaşmalardan kənarda qala bilməz. Ona görə də həmin yanaşmaların, yeni texnologiyalarının pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması təhsil sisteminin ən aktual problemi kimi qiymətləndirilir.

Şagirdi necə öyrətməyimizdən asılı olmayaraq, həyatda o, nəyi, nə üçün və necə öyrənmək üsulları ilə qarşılaşmalı olur. İsveçrəli alim Jan Piajenin “Ağıl özünü yaratmaqla dünyanı yaratdı” kəlamı hazırda Qərbi ölkələrində əsas yer tutan yeni yanaşmaların əsasını təşkil edir. Təhsil sisteminin belə konseptual problemləri, yeni pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların, fəal təlim metodlarının tədris prosesinə gətirilməsini aktualaşdırır. XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizin təhsil sistemində aparılan geniş spektrli islahatların məzmunu və xarakteri belə elmi-pedaqoji tədqiqatların səmərəliliyini və effektivliyini bir daha artırır. Özünü təhsil və özünü qiymətləndirmə üzrə “biliyin verilməsi” prinsipindən “tələb olunan bilik və bacarıqların qazanılması” prinsipinə keçilməsi təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur.

Subyektiv-obyektiv münasibətləri əvvəlki dövrdə bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi şagird və müəllim münasibətlərində də özünü göstərmişdir. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə isə subyektiv-subyekt münasibətləri üzərində qurulur və tərəflərin hər ikisindən aktivlik tələb olunur. Demokratik cəmiyyət üçün şagird fəal mövqeli vətəndaş, mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirən bilən bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmalıdır. Bu baxımdan yeni pedaqoji təfəkkür əsas diqqətini ilk növbədə şagirdin intellektual və yaradıcı inkişafına, mücərrəd təfəkkürünün formalaşmasına, təhlil etmə, əqli nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə bacarıq və vərdislərinin təşəkkülünə, bu kimi digər mühüm pedaqoji-psixoloji aspektlərə yönəldilməsini tələb edir.

Təhsilin modernləşdirilməsi təhsil sisteminin qanunauyğun prosesi kimi dəyərləndirilir və dinamik proses kimi həyata keçirilir. Modernləşdirmə müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq, yeni tələb və normalara, texnoloji proseslərə uyğunlaşmaqdır. Təhsilin modernləşdirilməsində məqsəd global dəyərlərin və əməkdaşlığın inkişafı naminə rəqabət aparmağa malik intellekt sahiblərinin yetişməsinə təmin etməkdir. Təhsildə məzmunun modernləşdirilməsi zamanı onun həm pedaqoji-psixoloji tərəfləri, həm də nəzəri və təcrübi paradigmaları nəzərə alınır.

Hazırda təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi, dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ona görə də yeni texnologiyaların pedaqoji-psixoloji təhlilinin aparılması, onun yeni məzmunun hazırlanması bu günümüzün tələbidir.

Strategiyanın uğurlu icrası səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə malik təhsil sisteminin yaradılması ilə nəticələnməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. Pedaqogika. Bakı. Mütərcim, 2010
2. Ağayev Ə. Təhsilin modernləşdirilməsi: tarixilik, varislik, müasirlik // Müasir mərhələdə pedaqoji elmin inkişaf perspektivləri. Bakı. 2004
3. Ağayev Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, №1
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan müəllimi, 2013, 25 oktyabr
5. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006
6. Cəbrayilov İ.H. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı, Mütərcim, 2011
7. Dadaşzadə D. İnteraktiv təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi təcrübəsindən // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2002, № 1

Ф.А.Мамедзаде

Модернизация образования и технологии современного обучения

Резюме

В статье наряду с интеграцией в систему образования развитых зарубежных стран, также уделено предпочтение результатам ученика и личностно-ориентированному образованию. Личностно-ориентированное образование позволяет технологиям образования успешно интегрировать. Он основан на том, что с внедрением новых педагогических технологий в процесс активизации учебного процесса, развитием лидерских способностей у школьников позволяет повысить уровень образования, что является в настоящее время одной из важных предстоящих проблем.

F.A.Mammadzadeh

The Modernization of Education and Contemporary Training Technologies

Summary

The article deals with research of the applied importance of integration to the education system based on the world practice, education technologies and humanities training for the pupils. The education technologies, the modernization of education on the basis of humanities point of view is useful. It is also proved that introduction of new pedagogical technologies, the development of the pupil's leadership skills, and raising the level of education is one of the challenges ahead.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2018

G.NOVRUZOVA

dosent

e-mail: gulshen.novruzova2015@yandex.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ ÜÇÜN INNOVATİV SİSTEMİN YARADILMASI ZƏRURİLİYİ

*Açar sözlər: təhsil, təlim, keyfiyyət, innovasiya, müəllim hazırlığı, pedaqoji təcrübə.**Ключевые слова: образование, обучение, качество, инновация, подготовка учителей, педагогическая практика.**Key words: education, training, quality, innovation, teacher training, teaching practice.*

Həyatımızda gedən sürətli inkişaf təhsil sistemində yeniliklərin həyata keçirilməsinə geniş zəmin yaradır. Artıq 1999-cu ildən başlayaraq ölkəmizin təhsilində yeni təlim texnologiyalarının daxil olaraq tətbiqinə başlandı: “Addım-addım”, “Fəai təlim” və “Fənn kurikulumlarının tətbiqi”, “Sağlam təhsil” texnologiyaları. Həyata keçirilən hər bir layihə demokratik ölkəmizdə öyrənənləri “yaddaş” məktəbindən təfəkkürün inkişafına yönəlik təlimin təşkilinə doğru istiqamətləndirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası sənədində deyildiyi

1. Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun yaradılması

2.1.1. Təhsilverənlər üçün təhsilin bütün pillələrində təhsilənlərin təfəkkürü və şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodologiyasının və müvafiq resursların hazırlanmasının təmin edilməsi müddəalarını gerçəkləşdirmək üçün təhsil müəssisələrində fənlərin praktik əsaslarla tətbiqinə nail olmaqla şəxsiyyətyönümlü təhsilin tətbiqini inkişaf etdirmək və nəticəyönümlülüüyü əldə etmək üçün geniş işlər aparılır. Yalnız məlumatlara əsaslanan nəzəri biliklərin əxz etdirilməsi öyrənənlərin ehtiyac duyulan bacarıqlara sahib olmasının qarşısını alar və onların yaradıcı təfəkkürünün inkişafını ləngidər.

Mən diqqətinizi orta ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən pedaqoji təcrübəyə yönəldəcəyəm. Yalnız açıq dərslərin nümayışı ilə kifayətlənən, innovativ texnologiyaların tətbiq olunmaması, elmi-tədqiqat işlərinin tələbələr tərəfindən işlənilməməsi müəllim hazırlığında yüksək bacarıqların formalaşmasına imkan yaratmır desək yanlışdır.

Qeyd: ADPU-nun SABAH qruplarının ST (Sağlam təhsil) siniflərində həyata keçirildiyi praktikada bu baş vermiş və yüksək nəticələr əldə olunmuşdur.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq, məsələn, Singapur Universitetində “Tədqiqatçılıq üzrə öyrənmə proqramı” ilə bağlı xüsusi şöbə vardır ki, pedaqoji təcrübə zamanı bu şöbə magistrantları, tələbələri öz işlərinə 1 il müddətinə cəlb edirlər. Burada onların xüsusi rəhbərləri olur. Virciniya Universitetində isə pedaqoji təcrübədə “Internship” proqramları 18 həftə olub hər həftənin ayrılıqda məqsədləri olur. Bu müddətdə hər təcrübəçinin (internshipin) öz rəhbəri olur. Həmin rəhbər şəxslərdən başqa təlimçilər də fəaliyyət göstərirlər. Rumıniyada isə pedaqoji təcrübə universitetlərin tipindən asılı olaraq dəyişir. İl ərzində 1 semestr nəzəriyyə və 60 saat mentorla birgə təcrübə olur. Təcrübəyə mentorlar şəbəkəsi və universitetdə müəyyən vəzifəyə malik müəllimlər rəhbərlik edir. Təcrübədə nəzəri və praktik hissələr ayrılıqda qiymətləndirilir.

Bu deyilənlərdən anlaşılır ki, pedaqoji təcrübəyə çox ciddi diqqət ayrılır və hətta diplomlar bu nəticələrə görə müəyyənləşdirilir.

Universitetimizdə 2016-cı ilin aprel-may aylarında “İbtidai təhsil” fakültəsinin pedaqoji təcrübə keçən III kurs tələbələrinin 44, 42 və 18 nömrəli tam orta məktəblərində dərs

müşahidələrinin həyata keçirilməsi ilə apardığım monitorinq və qiymətləndirmə zamanı tələbələrin nailiyyətləri barədə obyektiv məlumatların əldə edilməsi, habelə dövlətimizin təhsil standartlarının tətbiqinin necə həyata keçirildiyi müəyyənləşdirilmişdir:

– I-IV siniflərdə “Ana dili”, “Riyaziyyat” və “Həyat bilgisi”, “Musiqi” fənləri və “Əx-laqi söhbət” üzrə 9 dərslərinin monitorinqi zamanı aparılan qiymətləndirmə toplam olaraq göstərilmişdir, vəziyyətlə bağlı müşahidə vərəqində qeydlər parametrlərin hər biri 5 balla qiymətləndirilməklə müəyyən edilmiş, təhlillər aparılmışdır.

Müşahidədən əvvəl, tələbələrin mövzuya aid gündəlik planlaşmaları yoxlanılmış və sonra dərslərinə başlanılmışdır.

Mühüm parametrlərə əsaslanan dərslərin dinlənilməsi üçün müşahidə vərəqinə aid cədvəl aşağıdakı kimi olmuşdur

Dərsin mövzusu _____ **Standart** _____

№	Mühüm parametrlər	Qeydlər	Qiymətləndirmə				
			1	2	3	4	5
1	Standartların düzgün seçilməsi				2	7	
2	Məqsədin standarta uyğunluğu				4	4	1
3	Məqsədin reallaşdırılması üçün əlverişli forma və üsulların seçilməsi			3	2	4	
4	Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya			2	1	2	4
5	Resurslardan məqsədəuyğun istifadə			1	1	2	5
6	Motivasiyanın məqsədəuyğun qoyulması			1	3	2	3
7	Tədqiqat sualının təlim məqsədinə uyğunluğu			2	3	1	3
8	Təlim tapşırığının problemin həllinə istiqamətlənməsi və şagirdlərin potensial imkanlarına uyğunluğu				5	4	
9	Dərs prosesində müəllim-şagird münasibətləri			2	2	2	2
10	Şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarığının formalaşdırılması			2	3	3	1
11	Şagirdlərin müstəqil işləmə bacarığı			2	3	3	1
12	Şagirdlərin təqdim etmə bacarığı				3	5	1
13	Şagirdlərin qiymətləndirilməsi				4	3	2
14	Müəllim nitqinin aydınlığı				2	4	3
15	Dərsdə vaxtdan səmərəli istifadə				3	4	2

Bu cədvəldəki qiymətləndirmədən dərslərin nəticələrinin ümumilikdə orta yaxşı olduğunu görürük. Lakin “Motivasiyanın məqsədəuyğun qoyulması”; “Tədqiqat sualının təlim məqsədinə uyğunluğu”, “Şagirdlərdə müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması”; “Şagirdlərdə əməkdaşlıq bacarığının formalaşdırılması”; “Şagirdlərin müstəqil işləmə bacarığı”

riği” parametrlərində nəticələr daha aşağı olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, öyrənənlər interaktiv dərslər təşkil etsələr də, boşluqlara yol vermişlər.

Məktəbdə pedaqoji təcrübə keçən tələbələrin dərslər müşahidələri zamanı alınan nəticələrdə aşkara çıxarılan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi üzərində iş aparılır.

Sürətlə həyata keçirilən islahatlar sözsüz ki, universitetimizdə pedaqoji təcrübənin gedişinə də sirayət etmişdir. Artıq 2017/2018-ci tədris ilinin II yarısında uğurla başa çatan pedaqoji təcrübə haqqında fikir söyləyərkən əvvəlcə tələbələrin xüsusi aktivliyinin müşahidə olunduğunu qeyd edə bilərik. 17 sınaq dərsləri nümayiş etdirən tələbələr bakalavr təhsilində öyrəndiklərini praktik olaraq həyata keçirmişlər. Bakalavr səviyyəsini bitirən tələbələr üçün 14 həftə ərzində müəyyənləşdirilmiş pedaqoji təcrübə onların özlərini tam ifadə etməsi üçün vacib proses olaraq dəyərləndirilə bilər və gələcək müəllimliyə doğru atılan ciddi addımların bünövrəsini qoymuş olur.

İbtidai təhsil fakültəsinin qrup rəhbəri olduğum 401-ci qrup tələbələri A.Mustafayev adına 202 nömrəli tam orta məktəbdə və digər pedaqoji rəhbəri olduğum SABAH qrupunun tələbələri M.Müşfiq adına 18 nömrəli tam orta məktəbdə pedaqoji təcrübə keçmiş və öz fəaliyyətlərini kafedra tərəfindən yönləndirilən həftəlik iş planlarına əsasən qurmuşlar.

Öncə tələbələr məktəbin mövcud vəziyyətini (sinif otaqları, kitabxana, zal və s.), daha sonra sinfin maddi-texniki bazası ilə tanış olaraq təlim mühitinin əlverişli vəziyyətə nəzərən uyğunlaşdırılmasına yönəlmişlər. Təcrübəçi tələbələr məktəb sənədləri və sinif sənədləri ilə tanış olmuş, iş metodikasını öyrənmişlər. Dərslər cədvəlinin tərtibinə dair fikirlər onun nəticəyə təsirin formalaşdırılmasını ayırd etməyə imkan yaratmışdır. Təcrübəçi tələbələr öyrənənlərə fərdi yanaşmanı təmin etmək üçün təhkim olunduqları sinfin tərkibini öyrənərək zəif, orta, yüksək nəticə göstərən şagirdlərin inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmişlər. Daha sonra müəllimin cari və perspektiv planları ilə tanış olmuşlar. Sinif müəllimləri və fənn metodistlərinin dəstəyi ilə təcrübəçi tələbələr dövlət təhsil standartlarını reallaşdıraraq *təlimin təşkilinin müasir tələblər baxımından həyata keçirilməsini təmin etmiş*, I-IV siniflərdə “Ana dili”, “Riyaziyyat” və “Həyat bilgisi”, “Musiqi” “Texnologiya”, “Təsviri incəsənət”, “Fiziki tərbiyə” fənlərinə dair fəal dərslərin mərhələlərinə əsaslanaraq sınaq dərsləri vermişlər. Onlar yüksək İKT bacarıqları göstərmişlər. Həmçinin tədris prosesində istifadə etmək üçün əyani vəsaitlər hazırlamış, müxtəlif təlim üsullarını tətbiq edərək şagirdlərdə əməkdaşlıq, düşünmə, təqdimat etmə, müzakirə aparmaq kimi bacarıqların inkişaf etdirilməsində və mənimsəmənin asan təşkilində iştirak etmişlər. Qrup rəhbəri olaraq təcrübəçi tələbələrin dərslər müşahidələri və müzakirələrində iştirak edərək fənn metodistləri ilə, digər tələbələrin fikirləri ilə bölüşür, münasibətlər təhlil olunur, tövsiyələr verilmişdir.

Təcrübəçi tələbələr, eyni zamanda məktəbin kütləvi tədbirlərində iştirak etmiş, şagirdlərlə tarixi günlər və bayramlara həsr olunmuş tərbiyəvi söhbətlər aparılmışlar. Şagirdlərin pedaqoji-psixoloji xarakteristikasını keçirmişlər. Görülən işlərin məzmununa aid gündəliklərində qeydlər aparmışlar. Bu məktəblərdə müəssisə rəhbərliyi yüksək keyfiyyət üçün qayğı göstərərək tələbələrin işlərinə dəstək olmuşlar.

26.04.2018-ci il tarixində qrup rəhbəri-pedaqog olduğum İbtidai təhsil fakültəsinin 401-ci qrup tələbələrinin pedaqoji təcrübə keçdiyi 202 nömrəli tam orta məktəbində dəyirmi masa keçirdik. Dəyirmi masada tədris işləri üzrə direktor müavini Ağamoğlu Maqşudov, sinif müəllimləri və “Ana dili” fənni üzrə metodist Fəridə Səfəraliyeva iştirak etmişlər. 05.05.2018-ci il tarixində, həmçinin pedaqoji rəhbəri olduğum SABAH qrupunun tələbələrinin pedaqoji təcrübə keçdiyi 18 nömrəli tam orta məktəbində “Həyat bilgisi” fənni üzrə metodist dosent Həqiqət Hacıyeva, sinif müəllimləri və tələbələrin iştirakı ilə dəyirmi masa keçirdik. Məqsəd pedaqoji təcrübə müddətində nailiyyətlər və problemlər haqqında müzakirə apararaq təkmilləşdirilmə məsələlərinə dair təklifləri dinləmək, ehtiyacları müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Sonda dəyirmi masa iştirakçıları nəticələri ümumiləşdirərək qrup rəhbəri-pedaqoq, psixoloq, fənn metodisti, sinif müəllimi və tələbələrin işlərinə dair irəli sürülən təkmilləşdirici təkliflər hazırlamışlar:

Pedaqoji təcrübə müddətində təcrübəçi tələbələrin sınaq dərslərinin ana dili və riyaziyyatdan 3 olması nəzərdə tutulmuşdur. Yalnız bu dərslərin hər birinin müzakirəsi və qiymətləndirilməsində pedaqoji rəhbər, fənn metodisti, sinif müəllimi və digər tələbələrin iştirakının vacibliyi vurğulanmışdır.

Pedaqoq öncəlik təlim alır, bütün pedaqoji prosesin keyfiyyətinin təminatında fəal izləyici və iştirakçı olur; **psixoloq** şagirdlərin psixoloji xarakteristikalarını ilk həftədə tələbələr tərəfindən müəyyənləşdirilmələrini (psixoloji test və sorğulardan istifadə etməklə) və təlim prosesinin təşkil edilməsində nəzərə almalarını tövsiyə edir; **fənn metodisti** dərslərin 2-ci saatdan və 2-ci həftədən salınmasını nəzərə alarsa və məktəb cədvəlləri ilə uyğunlaşdırılmasını diqqətdə saxlasa, problem yaşanmaz; **sinif müəllimi** tərəfindən təcrübənin ilk həftəsində usta dərslərin verilməsi və müzakirəsinin təşkili tövsiyə olunur; **təcrübəçi tələbələrin** öncəlik təlim (verilmiş cədvəldəki meyarlar baxımından) və təlimat almaları təşkil edilərsə, keyfiyyət əldə edilir. Pedaqoji təcrübənin sonunda tələbələrin təqdimatlarının dinlənilməsi və dəyərləndirilməsi tövsiyə olunur.

Bildiyimiz kimi, təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. Mənimsənilmə təlim məqsədləri ilə bağlı olub, yalnız məktəbdə reallaşmış olur və şəxsiyyətin formalaşmasında humanist təlim mühitinin çox mühüm rolu vardır. Sinif daxilində bu rolu həyata keçirənin müəllim olduğunu nəzərə alsaq, o, yalnız hazır biliklər verməməli, təlim prosesinin mərkəzində durmamalı, şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafına şərait yaratmalı, onlarla əməkdaşlığa, qarşılıqlı hörmət və anlaşılmaya üstünlük verməli, şagirdləri fəallaşdırmalı, təlimi onun maraq və tələbatına uyğun qurmalı, özü məsləhətçi və istiqamətverən rolunda olmalı, şagirdlərin şəxsiyyətinə hörmət etməli, tədris fəaliyyətində humanizm prinsiplərinə əsaslanmalı, "subyekt-subyekt" münasibətlərini rəhbər tutmalıdır. Müəllim yüksək təşkilatçılıq keyfiyyətlərinə, milli zəminə və ümumbəşəri dəyərlərə malik olub öyrənləri bu yöndə yetişdirməyi özünə borc bilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Qiymətləndirmə Konsepsiyası, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. 2009- cu il 13 yanvar, 9 nömrəli qərarı
2. A. Əhmədov. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Ümumi təhsil sistemində kurikulum islahatı: real nəticələrə doğru, Bakı, 2011
3. A.Süleymanova, Təhsilin Əsasları, Təhsil, Bakı, 2014 .
4. Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 03 iyun 2010-cu il tarixli, 103 nömrəli qərarı.

Г.Новрузова

Необходимость создания инновационной системы педагогической практики в подготовке учителей Резюме

В статье рассматривается необходимость внедрения инновационной системы в педагогической практике в начальных классах общеобразовательных школ. Одной из причин высокого уровня подготовки учителей является творческий подход учащихся. Процесс педагогического опыта имеет большое значение в результате учебного процесса для подготовки учителя, отвечающего требованиям современной эпохи. Педагогический руководитель организовал круглый стол, чтобы сделать его более эффективным в будущем, и участники обобщили свои выводы и разработали ряд актуальных предложений руководителю-педагогу, психологу,

методисту, классному педагогу и ученикам. Если они будут реализованы, будут достигнуты более позитивные результаты.

G.Novruzova

**The Need to Create an Innovative System of Teaching Practice
in the Field of Teacher Training**

Summary

The article discusses the need to introduce an innovation system in teaching practice in the elementary grades of secondary schools. One of the reasons for the high level of teacher training is the students' creative approach. The process of pedagogical experience is of great importance as a result of the educational process for the preparation of a teacher who meets the requirements of the modern era. The pedagogical leader organized a round table to make it more effective in the future, and the participants summarized their conclusions and developed a number of topical proposals for the head teacher, the psychologist, the methodologist, the class teacher, and the students. If they are implemented, more positive results will be achieved.

Rəyçilər: dos. T.Vahabova, dos. Y.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2018

**A.Ə.PAŞAYEVA,
N.İ.CƏFƏROVA,
D.İ.ƏMİROVA**

e-mail: pasayeva-1969@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

YENİ MATERIALIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *pedaqoji texnologiya, təhsil texnologiyaları, tədris texnologiyaları, innovativ metodlar.*

Ключевые слова: *образовательные технологии, преподавательские технологии, инновационные методы.*

Key words: *educational technologies, teaching technologies, training skills, innovative techniques*

Bu gün müasir təlim texnologiyaları, fəal təlim metodları, interaktiv təlim metodları tələb edir ki, təhsilimiz dünya standartlarına uyğun qurulsun, dünya təhsilinə inteqrasiya olunsun, qloballaşan dünyamızda elmin və texnikanın ən yeni, son nailiyyətləri yetişən gənc nəslimizin istifadəsində olsun. Yeni materialın öyrədilməsində yeni pedaqoji texnologiyaların ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi zamanın tələbidir.

Hər bir cəmiyyətin əldə etdiyi nailiyyətləri, onun təhsilinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Son illərdə ölkəmizdə gedən sürətli inkişaf onun təhsil sisteminə də böyük təsir göstərmişdir. Hazırda ölkəmizdə pedaqoji və təlim texnologiyalarına, eləcə də yeni tədris üsullarına böyük maraq yaradaraq, innovativ deyil, həm də modern xarakterli olmuşdur. Ona görə də bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, bir sıra problemlərin də yaranması müşahidə oluna bilər. Bunun üçün aşağıdakılara diqqət edilməsi zəruridir: Təhsil sahəsində təhsil işçiləri, müəllimlər, tədqiqatçılar, təhsil sahəsində çalışan rəhbər işçilər və ümumiyyətlə, ictimaiyyət təlim texnologiyasının əhəmiyyəti, imkanları və rolu haqqında biliklərlə təmin edilməlidir; İstər fərdi, istərsə də ictimai səviyyələrdə yeni texnologiyaların tətbiqinə dair təşəbbüsə maksimum imkan yaradılmalıdır; səmərəli dərs təcrübəsi təbliğ olunaraq təhsildə yüksək nəticələrin əldə edilməsinə nail olmaq məqsədilə bu materialların geniş yayılması sahəsində işlər görülməlidir; təhsilin bütün pillələrində işləyən müəllimlərin təlim texnologiyaları, yeni təlim metodları üzrə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, müəllim hazırlığı, təcrübə və peşəkarlığın inkişafı, əldə olunan nəticələr arasında əlaqələrin yaradılmasına nail olunmalıdır. Texnologiyanın köməyi ilə həll olunan başlıca problem təlim prosesinin idarə olunmasıdır. Ənənəvi “qeyri-təlim texnologiyası” metodlarının nöqsanları vardır. Qeyri-müəyyənlik öyrənmə əməliyyatlarının az idarə olunması mənimsənilmənin yoxlanılmasının obyektiv və epizodik xarakter daşması buna misal ola bilər. Texnologiyaya görə təlimin məqsədi şagirdin vəziyyətini, onun biliklərini, fikirlərini, hisslərini, davranışını dəyişməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təlimedici sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir. Təhsil məktəblərində geniş yayılmış, lakin şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etməsində imkanları məhdudd olan ənənəvi təlim texnologiyaları XX əsrin sonunda bir çox yaradıcı, yenilikçi pedaqoqlar tərəfindən təhsildə effektiv olmayan, hətta zərərli nəticələr verən texnologiyalar kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Bu cür qiymətləndirmə inkişaf etmiş ölkələrdə cəmiyyətin məlumatlılıq səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması ilə qiymətləndirilirdi. Tədris prosesində təhsil alanın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan məqsəduyğun və kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha yüksək nailiyyətlər əldə etməyə imkan verir. Burada məqsədə və təlimin məzmununa uyğun texnologiyalar seçilməsi və onların ardıcıl, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş vaxtda yerinə yetirmək məqsədə mü-

vafiqdır. Hazırda müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalar aşağıdakılardır: 1) Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası; 2) Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası; 3) Modulla təlim texnologiyası. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab olunur. Bu köklü vəzifənin həyata keçirilməsi üçün təhsilin, təlimin inkişafetdirici, tərbiyəedici, diaqnostik funksiyaların genişlənməsi ön plana çəkildi. Pedaqogikanın metodoloji problemlərinə, strukturlarına dair yeni ideyalar, fikirlər, yanaşmalar formalaşdı. Bu dövrdə təlim və tərbiyə nəzəriyyəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. İdeyalar dəyişdi. Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri ahəngdar şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi zaman-zaman bu barədə müxtəlif fikirlər və fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır.

Respublikamızda müasir dövrdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də informasiyanın rolunun əhəmiyyətli surətdə artmasıdır. Təhsil sisteminin təlim-tərbiyə, idarəetmə, qiymətləndirmə və s. fəaliyyət növlərinin təkmilləşdirilməsində informasiyanın rolu böyükdür. Həmçinin təhsil sistemi inkişafın başlıca istiqamətlərini xarakterizə edir. Təhsil sistemində informasiyalardan istifadəyə kor-təbii surətdə yanaşma yüksək səviyyədə subyektivliyə gətirir və informasiya cəmiyyətinin inkişaf tendensiyaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Baxılan problemin həlli təhsil prosesinə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi nəticəsində mümkündür. Pedaqoji diaqnostikanı belə müasir texnologiyalara aid etmək olar. Şagirdlərin biliyinin inkişaf mərhələsinə müxtəlif faktorlardan bu və ya digər formada alimlər, tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını – İnternet, elektron poçt və qlobal rabitə imkanları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İKT cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir etmək imkanlarına malik olan mühüm bir vasitədir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr İKT-nin təhsildə tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Dünya təcrübəsi aydın şəkildə göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Buna görə də inkişafı gücləndirmək məqsədilə ölkə potensialından istifadə etmək üçün hər bir ölkənin öz milli İKT strategiyasının işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi onun informasiya infrastrukturunun inkişaf dərəcəsi ilə təyin olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə demək olar ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən güclü informasiya infrastrukturunu sürətlə inkişaf etməkdə davam edir. Bu elmin müxtəlif ölkələr üzrə yayılması ayrı-ayrı zamanlara təsadüf edir. Qərbdə və Yaponiyada təhsilin informasiyalaşdırılması 40 il əvvəl başlamışdır. Son illərdə isə ümummilli proqramlar işlənilib hazırlanmış və dövlət bu proqramlara külli miqdarda vəsait ayırmışdır. Müəllim hər bir şagirdə düşüncəni, məntiqi təfəkkürü gücləndirməli, hadisələrə yanaşmaq bacarığı tərbiyə etməli, müstəqil qərarlar qəbul etməyi öyrətməlidir.

Təhsilin iştirakçıları yalnız öyrənənlər və öyrədənlər deyil, həm də valideynlərdir, ictimaiyyətdir, sosial təsisatları quran və təmin edən qurumlardır, mətbuatdır, kütləvi informasiya vasitələridir, proqram, dərslik, elmi-metodik əsər müəllifləridir və s. Bundan əlavə, hər bir bilik verən və bilik alan insan fizioloji-psixi, sosial-mənəvi, əqli-intellektual keyfiyyət və xüsusiyyətlərə fərqli malikdir. Təbii irsi imkanların, mühit və şəraitin, tərbiyəvi təsirlərin doğurduğu, meydana çıxardığı əlamət və keyfiyyətlər də öyrədən və öyrənənə xasdır. Belə olan halda, ümumiyyətlə, müasir şəraitdə təhsilin, təlimin, tərbiyənin təşkili bir sıra vacib şərtləri nəzərə almağı zəruri edir.

Hər bir proses, hadisə, inkişaf özündən əvvəlki vəziyyət üzərində baş verir, qurulur, formalaşır, yəni tarixini yaradır. Ötənlərdə yaradılan məzmunu, tutaq ki, təlimin üsullarını və digər pedaqoji təkmilləşmə hallarını bilmədən yenini yaratmaq və qavramaq, perspektivi görə bilmək mümkün deyil. Eləcə də bu günə qədər keçilmiş yoldan varis qalanı da saf-çürük edərək bilmək, ortaya qoymaq əsasdır. Eyni zamanda problemə müasirlik, yeniləşmə təfəkkürü ilə yanaşı bilmək, müasirlik tələblərinə uyğun iş qura bilmək, metodika hazırlamaq bacarığı da

mühümdür. Yalnız ən azı bu üç prinsip üzrə elmi-nəzəri, metodiki hazırlığı olan **şəxslər** müasir, dolğun, düzgün, perspektivli pedaqogika və metodikanı yarada bilər ki, bu halda tədris-təlim işinin metodologiyası düzgün həyata keçirilər. Proqramlaşdırılmış təlim ideyasının banisi B.Skinner “dərs verən maşınlardan istifadə edilməsinin 10 illiyi” məqaləsində (1964) yazırdı ki, müəllimi əvəz edə biləcək bir maşın axtarmaq əbəsdir, çünki maşın ikinci dərəcəli amildir, o, müəllimin tərtib etdiyi materialı verir, maşın təlimin müvəffəqiyyətinə kömək edə biləcək şərait yaradır. Doğrudan da, fənlərin tədrisində İKT müəllimi əvəz edə bilməz. Orta məktəblərin tədris proqramı son dövrlərdə dünyada, xüsusən də Azərbaycanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı hamımızın gözü önündə baş verir.

Təcrübə göstərir ki, tədris prosesində kompyuterlərdən istifadəyə formal münasibət bəsləniləndikdə müsbət nəticə alınmır. Aydınır ki, ənənəvi tədris zamanı müəllimin dediklərini sinifdəki şagirdlərin hamısı tam mənimsəyə bilmir. Kompyuterdən istifadə etdikdə isə bu problem aradan qalxır. Belə ki, şagirdin qarşısında fərdi kompyuter olduqda o, özünün materialı mənimsəməsi üçün tədris prosesinin ahəng və ritmini özü seçir. Kompyuter sistemindən istifadə etməklə tədris materialının mənimsənilməsi zamanı ortaya çıxan bəzi suallara cavab axtaraq. Müasir pedaqogika tədrisinə ikitərəfli proses: biliklərin və peşəkar fəaliyyət vərdişlərinin mənimsənilməsi aiddir. Bu müəllim və tələbə arasında baş verir. Eyni zamanda həmin ikitərəfli proses müəllimlə tələbə arasında dialoq, disput və kollektiv qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Məhz vasitəsiz nitq birbaşa tədrisin başlıca fərqlənən cəhətidir və iştirakçılar arasında əlaqə yaradır. Müəllimsiz və kollektivsiz kompyuter tədrisi zəif olur. Buna görə də biz, «tədris» terminini aşağıda şərti olaraq qəbul edəcəyik və kompyuter tədrisini klassik tədrisə yaxınlaşdırmağa çalışacağıq. Kompyuter tədris sistemləri müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəsinə görə üç əsas tipdə olur: Kompyuter – bir tələbə. Tədris zamanı ən çox rast gəlinən haldır. Belə halda biliklərin mənimsənilməsi kollektivsiz baş verir və şifahi nitq formalaşmır. Müəllim yalnız kompyuter ekranına baxdıqda prosesə müdaxilə edə bilər və şifahi olaraq səhvləri göstərə bilər. Kompyuter – bir neçə tələbə. Adətən belə tədris kompyuter çatışmazlığı zamanı olur. Bunun üstün cəhətləri odur ki, kollektiv qarşılıqlı əlaqəyə girir, onlar arasında şifahi nitq prosesi yaranır. Kiçik bir qrup tələbə (2-4 nəfər) bir displeyə baxaraq, qrup daxili və eləcə də müəllimlə şifahi nitq vasitəsilə həmin problemin həllinə çalışırlar. Müəllim də əvvəlki halda olduğu kimi burada da qrupun fəaliyyətini korreksiya edir, lakin müəllim üçün materialın mənimsənilməsinə görə müxtəlif səviyyələrdə olan bir qrupdan digər qrupa keçmək fizioloji və psixoloji cəhətdən çətin olur. Zehni yorğunluğa gətirib çıxarır. Bir neçə kompyuterlə qruplar bir-birilə və eləcə də müəllimin kompyuteri ilə informasiya şəbəkəsi vasitəsilə tədris ünsiyyətinə daxil olurlar. Belə halda kiçik qruplar onlara verilən məsələlərin həllinə çalışır, kollektiv mənimsənilmə xüsusiyyəti inkişaf edir və kompyuter vasitəsilə digər qrupların fəaliyyəti qiymətləndirilir. Müəllim isə öz kompyuterinin köməyi ilə tədrisin gedişinə nəzarət edir və eyni zamanda ayrı-ayrı qruplarla, eləcə də bütün qruplarla əlaqəyə girib, onları kollektivə çevirir. Digər fənlərdə olduğu kimi kimya fənninin də müasir tələblər əsasında tədrisi İKT-nin müntəzəm istifadəsini tələb edir. Ən əsası isə müəllimlərin dərslərin tədrisinə böyük maraq göstərməsi, təlimin təşkilinə innovativ yanaşaraq dərsləri elektron formada keçməyə səy göstərməsidir.

Hər bir fənn müəllimi mövcud elektron dərslilər, tədris vəsaitləri ilə kifayətlənməyərək fəal yaradıcılıq axtarışlarına qoşulmalı və özləri də vəsaitlər hazırlayıb tətbiq etməlidirlər. Şagirdlərin müxtəlif mövzularda elektron layihələr hazırlayıb təqdim etmələri, müəllimlərlə şagirdlərin birgə innovativ axtarışlarının nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. Şagirdlər İKT-nin müasir cəmiyyətdə rolunu və əhəmiyyətini lazımi səviyyədə dərk edərək onun sirlərini dərinlən öyrənməyə çalışırlar. Kimya dərslərində müxtəlif təcrübələrin nümayişinə, mövzu ilə bağlı praktik işlərin şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə ciddi fikir verilməlidir. Nəticədə şagirdlərdə informasiyalaşmış cəmiyyətin tələblərinə uyğun zəruri məlumatlarla işləmə bacarıqları, kompyuterdə daha populyar olan proqram vasitələrindən istifadə vərdişləri

formalaşdırılır. Şagirdlər kompyuterdə sərbəst yazmağı bacarır, müəllimlər tərəfindən verilən tapşırıqları vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirə bilirlər.

Yeni pedaqoji texnologiyalar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin dərslər yükünün azaldılması, təhsil müddətinin daha səmərəli istifadəsi üçün əsas şərtidir. Yeni materialın öyrədilməsində müəllimlərin pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməsi, müsbət təsir göstərərək uğurlu nəticələr əks olunmuşdur.

Məqalənin aktuallığı. Təhsil islahatının tələblərindən irəli gələn, yeni materialın öyrədilməsində yeni pedaqoji texnologiyaların nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə və yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilməsinə böyük ehtiyac məqalənin aktuallığını göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Təlim prosesində yeni materialın öyrədilməsində müasir tədris texnologiyalarına yiyələnmə şagirdlərdə müstəqil şəkildə düşünmə qabiliyyətini, bilik və bacarıqlarını formalaşdırır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təhlilə cəlb olunan texnologiyalara yiyələnmə nəticəsində şagird müstəqil şəkildə düşünmə qabiliyyətinə malik olur, müqayisə aparmaqla məlumatların daha düzgün mənimsədilməsinə nail olurlar. Elmi nəzəri və praktik materiallar müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinə istiqamət verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006
2. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. М., Педагогика, 1989, 192 с.
3. Галанов А. Б. Реализация метода проектов средствами компьютерных телекоммуникаций в системе профильного обучения. www.eidos.ru.
4. Муравлева О. И. Инновационные технологии обучения, реализуемые в практике учителей химии. <http://festival.1september.ru>.
5. Хуторской А. В. Современные педагогические инновации на уроке. www.eidos.ru
6. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: Научное издание. М.: Изд-во УНЦ ДО, 2005.

А.А.Пашаева, Н.И.Джафарова, Д.И.Амирова

Применение педагогических технологии при изучении нового материала

Резюме

В статье нашли отражение пути побуждения интереса к усвоению этих технологий среди педагогических работников и общественности, положительное влияние усвоения педагогических технологий к процессу обучения и успешные результаты этого влияния. Новые педагогические технологии можно рассматривать как ключевое условие повышения качества образования, снижение нагрузки учащихся, более эффективного использования учебного времени.

A.A.Pashayeva, N.I.Jafarova, D.I.Amirova

Pedagogical Technology in Learning New Materials

Summary

The implementation of these changes is impossible without knowing pedagogical technologies, requirements of training and education. The ways of raising interest in pedagogical workers and in public in order to master these technologies, its positive impact on the learning process and the successful results of this impact are reflected in the article.

Rəyçilər: prof. Ə.T.Əzizov, prof. T.M.İlyashlı

Redaksiyaya daxil olub: 11.12.2018

R.QƏNİYEVƏ

e-mail: rabiye.n@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YUXARI SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNDƏ İDRAK FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Açar sözlər: idrak, idrak fəallığı, şagirdlərin idrak fəallığı, yaş xüsusiyyətləri, yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, idrak fəallığının formalaşdırılması

Ключевые слова: познание, познавательная активность, познавательная активность учащихся, возрастные особенности, учет возрастных особенностей, формирование познавательной активности

Key words: cognition, cognitive activity, students' cognitive activity, age characteristics, consideration of age characteristics, formation of cognitive activity

Pedaqoq və psixoloqları uzun illərdir ki, bu sual maraqlandırır: “Necə etmək lazımdır ki, əlinə çanta alıb məktəbə gedən uşaq oxusun”. Bu suala müxtəlif cavablar verilir.

İdrak fəallığı ikitərəfli qarşılıqlı əlaqədə olan prosesdir. Bir tərəfdən o, şagirdlərin özünütəşkil və özünütəşkiləşdirmə forması; digər tərəfdən məktəblilərin idrak fəaliyyətinin təşkili üzrə müəllimin məqsədyönlü, sistemli səyinin nəticəsidir. Lakin müxtəlif şagirdlər fəal idrakda, dərkətmədə müxtəlif səviyyə, yaxud intensivlik nümayiş etdirirlər. Təlim prosesində, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində məktəblilərin, o cümlədən X-XI sinif şagirdlərinin fəallığının təzahürü dərəcəsi dinamik, dəyişən göstəriciyə malikdir.

İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı, ingilis dili dərslərində və məşğələlərində idrak fəallığına nail olmaq üçün onların yaş xüsusiyyətlərinə fikir vermək, onları nəzərə almaq lazımdır.

Böyük məktəb yaşı ilk gənclik yaş dövrünə təsadüf edir. Bu yaş dövrü fiziki və psixi yetkinliyin baş verməsi ilə səciyyəvidir. Pedaqoq və psixoloqlar, adətən yeniyetməlik yaş dövrünün çətinliklərindən və ziddiyyətli yaş dövrü olduğundan bəhs edirlər. Böyük məktəb yaş dövrü yeniyetməlik yaş dövrü ilə müqayisədə çox da problemlər yaratmasa da, bu yaş dövrünün də özünəməxsus cəhətləri və problemləri vardır. Fiziki inkişafı ilə bağlı yuxarı sinif şagirdlərində də yeniyetmələrdə olduğu kimi ziddiyyət və çətinliklər müşahidə edilir. Ətraflardakı və bədəndəki qeyri-mütənasiblik aradan qalxır, ürək-damar sisteminin inkişafında geridəqalma ləğv olunur. Bütün bunlar isə, orqanizmin bütün hissələrinə qanın lazımı səviyyədə yayılması təmin edilir.

Cinsi yetişmə, bioloji yetişkənlik, əsasən başa çatır, boyun ümumi artımı zəifləyir, lakin qüvvənin toplanması və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi prosesi davam edir. İlk gənclik yaşı dövründə məktəblilərin psixikasında ciddi dəyişiklər olur, maraqlar dərinləşir və fərdiləşir. Bütün bunlar yuxarı sinif şagirdlərində öz qüvvələrinə və imkanlarını həddindən artıq, lazım gəldiyindən daha çox qiymətləndirmək arzusu meydana gətirir. Şagirdlərdə ətraf aləmə kompleks baxışlar sistemi təşəkkül tapır. Onlar artıq öz hisslərini idarə etməyi bacarırlar.

Odur ki, pedaqoji kollektivin üzvləri, o cümlədən ingilis dili müəllimləri ilk gənclik yaş dövrünü yaşayan şagirdlərlə idman-sağlamlıq və sanitariya-gigiyenik işlərin təşkilinə diqqətə axtırılmalıdırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ilk gənclik yaşı dövründə fəal həyat mövqeyi və vətəndaşlıq yetkinliyinə yiyələnməyə, əxlaqın saflaşdırılması prosesinə tələbat yaranır. Ona görə də şəxsiyyət formalaşdırmaq baxımından bu yaş dövrünün imkanlarından bəhrələnmək lazımdır. İlk gənclik yaşı dövrü şagirdin özünütəşkil, xüsusi baxışlar sistemində şəxsiyyətinin, ətraf mühitə və insanlara münasibətinin meydana gəlməsi, həyatda öz yerini axtarması dövrü olaraq təzahür edir.

Bu yaş dövründə inkişafın yüksək səviyyəsi sinir-psixi və intellektual-iradi fəaliyyətlə nəticələnir. Bu zaman mücərrəd təfəkkür (*latnada abstraction – fikri yayınma*), məntiqi yaddaş, mahiyyətin, öyrənilən şeyə və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin daha dərinədən başa düşülməsinə cəhd üstün mövqə qazanır. İdrak maraqları fəallaşır. Məktəblilər şüurun mahiyyətini və mənşəyini daha dərinədən anlayır, təbiətdə, cəmiyyətdə və insan təfəkküründə baş verən dəyişiklikləri və bunların səbəblərini başa düşürlər.

Təfəkkürün və idrak imkanlarının zənginləşdirilməsi, ingilis dilinin qrammatikasına və leksikasına dərinədən yiyələnmə, şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirilməsi məktəbliləri öz nitqləri üzərində işləmələrini stimullaşdırır, onların öz yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə şüurlu yanaşmasını təmin edir. Şüurluluğun və emosional-hissi sahənin inkişafı iradi proseslərə təsir göstərir. Emosiya və hisslərin də yuxarı sinif şagirdlərinin davranışına müsbət təsiri vardır. Yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığını inkişaf etdirmək üçün ingilis dili fənni üzrə sinifdən xaric tədbirlərin imkanlarından faydalanmaq lazımdır. Bu zaman ayrı-ayrı tədbirlər planlaşdırılıb həyata keçirilərkən də məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və idrak maraqlarının inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində dayanmalıdır. X-XI sinif şagirdlərində təlimə, təlim əməyinə marağın yaradılması vacib məsələdir.

Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin tədrisinin səmərəliliyi həm də xeyli dərəcədə bu siniflərdə təhsil alan oğlanların və qızların psixoloji-yaş xüsusiyyətlərinin hansı səviyyədə nəzərə alınmasından və təlimin metodlarının düzgün seçimindən asılıdır. Şagirdlərin psixikasının fərdi xüsusiyyətləri və onların temperamenti diqqətdən qaçmamalıdır.

Məlum olduğu kimi, böyük məktəb yaşlı şagirdlər öz şəxsiyyətlərinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə, öz bilik və məlumatlarını genişləndirməyə, zənginləşdirməyə çalışırlar. Onlarda dünyagörüşü formalaşır, həyata baxışları kamilləşir, sosial fəallıqları, şəxsi qarşılıqlı münasibətlər probleminə maraq artır, əyləncələri müxtəlif şəkili olur, öz bacarıq və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək isə hələ lazım səviyyədə olmur. Ünsiyyət, məlumat almağa tələbat və bu məlumatın genişləndirilməsi istəyi onların həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Nəticədə X-XI sinif şagirdlərinin davranış və rəftarının fərdi üslubu yaranır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, ingilis dili dərslərində hər bir təhsilalanın psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sinfin də (sinif şagird kollektivinin də) psixoloji xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Buraya daxildir: bu xüsusiyyətlərin (şagirdin) inkişafı səviyyəsi, təşkilatı, psixoloji, əqli və emosional vəhdətin səviyyəsi.

İngilis dili söhbəti sevən, söhbətçil insanlar, o cümlədən şagirdlər tərəfindən nisbətən asan mənimsənilir. Onlar başqa şəxslərlə ünsiyyətə tez girə bilirlər və əslində özlərində buna tələbat hiss edirlər. İngilisdilli şəxslərlə söhbət etməyi bacarmaq onların xoşdur. Onların ingilis dilində danışmaq bacarığını göstərir. Şagird əcnəbi dildə məlumat əldə edə, şəhərimiz, respublikamız, paytaxtımız, özü barədə məlumat çatdırma bildiyinə sevinir.

Az danışan, qaraqabaq adamlar, məktəblilər, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də söhbətləşməyə meyilli olmurlar. Ünsiyyətçil deyillər. Belələri daha çox kitaba müraciət etməyi xoşlayırlar.

Təlimin səmərəliliyi məktəblilərin, o cümlədən X-XI sinif şagirdlərinin fəallığı səviyyəsi ilə şərtlənir. Odur ki, müəllimin vəzifəsi təhsilalanları bilik və məlumatlarla silahlandırmaqdan başqa, onlarda idrak marağı yarartmaqdan ibarət olmalıdır.

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində şagird passiv dinləyici deyil, təlim fəaliyyətinin, pedaqoji prosesin fəal iştirakçısı rolunu oynamalıdır. O, həyatda ona lazım olacaq zəruri bilikləri əldə etməyi və onlardan faydalanmağı bacarmalıdır.

Bilik və məlumatlara müstəqil yiyələnmək arzusu və qabiliyyəti, fəaliyyətə yaradıcı yanaşmaq səyi idrak marağının inkişaf etməsinə dəlalət edir.

İdrak marağı - idraki tələbatın təzahürü forması olub, təhsilalanı, o cümlədən yuxarı sinif şagirdini fəaliyyətin məqsədini anlamağa yönəltməyi təmin edir. İdrak marağı - təlimdə güclü təhrikədi, təlimin çox mühüm motividir. Bu motiv həqiqi olduqda dərstdə fəaliyyət,

asudə vaxta, ünsiyyət ona tabe olacaqdır. İdrak fəaliyyəti sərbəst və asan olur. Nəticədə ingilis dili dərslərində yüklənmə problemi aradan qalxır. İngilis dili üzrə məşğələlərdə yuxarı sinif şagirdində idrak marağının mövcudluğu sosial və mənəvi motivlərlə, özünütərbiyə motivi ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq, biliklərə yiyələnmədən savayı məktəbliləri zənginləşdirir.

Təhsilin ümumi sistemində müstəqil tədris-idrak fəaliyyəti son dərəcə mühüm komponent sayılır.

Tədqiqatlardan görünür ki, ingilis dili dərslərində tədris-idrak fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olması X-XI sinif şagirdlərini təlimə, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinə təhrik edən məqsədyönlü proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu isə, müsbət idrak motivasiyasının formalaşdırılmasını, biliklərə yiyələnmədə fəallığın, müstəqilliyin artırılmasını təmin edir.

Əcnəbi dil, o cümlədən ingilis dili təhsili hazırda şagirdlərin dəyər yönəlmələrini, onun idrak və sosial imkanlarını formalaşdıran, onu inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi yetişdirən amil kimi özünü göstərir.

Deməli, şagirdin ingilis dilinə yiyələnməsi prosesinin inkişafı etdirilməsi, məktəblinin subyekt mövqeyi, onun dili müstəqil öyrənmə qabiliyyəti təhsilalanın müstəqil tədris-idrak fəaliyyətinin formalaşdırılması və təşkili nəzəriyyəsi və metodikasına qayğı ilə yanaşmağı tələbata çevirir.

Təcrübədən görünür ki, ingilis dilinin tədrisində şagirdlər tərəfindən dilin qrammatikasının mənimsənilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Fəlin formalarının öyrənilməsi, eyni zamanda müxtəlif situasiyalarda nitqin qrammatikanın tələblərinə uyğunlaşdırılması bəzi problemləri ortaya çıxarır.

Təlimdə motivasiya problemi hər bir fənn sahəsində mövcuddur. Fənnin səciyyəvi xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamaqla, həmin fənn üzrə dərslər vəsaitlərində və metodik rəhbərliklərdə onun inkişafı və stimullaşdırılması üsullarının işlənir. Lakin xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinin motivasiyası problemi lazımi şəkildə araşdırılmamış, həllini tapmamışdır. Başqa əcnəbi dillər kimi ingilis dilinin öyrənilməsinin ilk günlərində məktəblilərdə yüksək motivasiya olur. Şagirdlərin demək olar hamısında ingilis dilini öyrənmək, bu dildə bir-biri ilə, ingilislər və amerikalılar, ingilis dilli xalqlarla danışa və yaza bilmək arzusu baş qaldırır. Fəqət elə ki, məşğələlərə, dərslərə başlanılır, tədricən şagirdlərin fənnə münasibəti dəyişir, bir çoxları məyus olur. Xarici dilə yiyələnmək heç də asan deyildir. Dərsdə nəse keçilir, elə oradaca unudulur. İlk əvvəllər idrak marağı olur, yavaş-yavaş sönür.

Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Onları nəzərdən keçirək:

1. Xarici dili, o cümlədən ingilis dilini öyrənmək üçün dil mühiti olmalıdır. Bu mühit nə ailədə, nə ictimai yerlərdə, nə də məktəb daxilində mövcuddur.

2. Dilin qrammatikasının öyrənilməsinə münasibət fərqlidir. Mütəxəssislərin bəziləri bu fikirdədir ki, dərsdə, ingilis dili məşğələlərində qrammatikaya aludəçilik olmamalıdır. Şifahi nitq üstünlük təşkil etməlidir.

Münasibət bildirək. Bəli, qrammatikanın öyrənilməsinə ayrılan vaxt məhdudlaşdırılmalıdır. İngilis dilində 16 zaman kateqoriyası vardır. Hökmən deyildir ki, onların hər birinin üzərində müfəssəl dayanılsın.

İngilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsi əleyhinə çıxan şəxslər nəzərə alınmalıdırlar ki, qrammatikaya dair zəruri məlumatlar olmasa, dil öyrənənlər cümlələri düzgün qura bilməzlər, onların yazdıqları, danışdıqları söz yığınağı olardı.

3. Xarici dili, o cümlədən ingilis dili dərslərində şagirdlərin idrak marağına və idrak fəallığına fikir verilməlidir.

4. İngilis dili üzrə təhsil proqramları (kurikulumlar) və dərsliklər tərtib olunarkən, dərslər, məşğələlər təşkil olunarkən təhsilalanların yaş xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Mövcud ədəbiyyatda yaş dövrlərini müxtəlif şəkildə bölürlər. Lakin həmin bölgülərin hər birində uşaqların inkişafının üç istiqamətinə münasibət bildirilir: “1) anatomik-fizioloji inkişaf; 2) psixoloji inkişaf; 3) intellektual-mənəvi inkişaf” (1).

Professor A.N. Abbasovun göstərdiyi kimi, “Hər bir yaş dövrünə xas səciyyəvi xüsusiyyətlər mövcuddur. Məktəbdə ayrı-ayrı siniflərdə müxtəlif yaşlı uşaqlar təhsil alırlar. Təbii ki, I sinifdə oxuyanla V sinifdə, VI sinifdə oxuyanlarla X-XI siniflərdə təhsil alan şagirdlərin xarakteri, fərdi xüsusiyyətləri, əqli inkişafının səviyyəsi, dünyagörüşü, hətta anatomik-fizioloji məlumatları və s. eyni deyildir. I sinif şagirdinin xarakteri, temperament tipi V sinifdə oxuyanla ilə, V-VI siniflərdə təhsil alanlarınkı VII-XI siniflərdə təhsil alanlarınkı ilə uyğun gələ bilər. Lakin hər bir yaş dövrünə məxsus xüsusiyyətlər eyniyyət təşkil etmir” (1).

Ona görə də ingilis dili dərslərində yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılması zamanı yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Problemnin aktuallığı. İngilis dili dərslərində X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılmasına kömək göstərəcək şərtlər tədqiq olunur.

Problemnin yeniliyi. İngilis dili dərslərində yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılması zamanı yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması problemi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalə ingilis dilinin tədrisi metodikası və şagirdlərdə idrak fəallığının formalaşdırılması sahəsində tədqiqat aparən şəxslərə öz köməyini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015.

2. М.А. Иванцова. Развитие познавательного интереса учащихся к изучению английского языка <http://festival.1september.ru/articles/627232/>

Р.Ганиева

Учет возрастных особенностей в формировании познавательной активности у старшеклассников на уроках английского языка

Резюме

Познавательной активности – одна из проблем педагогики и психологии. Эти науки прошлого и настоящего по-разному пытались и пытаются ответить на вопрос: как сделать так, чтобы ученик хотел учиться?

Познавательная активность – это двусторонний взаимосвязанный процесс: с одной стороны, это форма самоорганизации и самореализации учащегося, с другой – результат важных усилий педагога в организации познавательной деятельности учеников. Однако для различных учащихся, характерна разная степень, или интенсивность, в активном познании. Степень проявления активности школьников в учебном процессе – это динамический, изменяющийся показатель.

R.Ganiyeva

Accounting age features in the formation of cognitive activity in senior pupils in English lessons

Summary

Cognitive activity is one of the problems of pedagogy and psychology. These sciences of the past and the present have tried in different ways and are trying to answer the question: how to make the student want to learn?

Cognitive activity is a two-way, interrelated process: on the one hand, it is a form of student self-organization and self-realization, and on the other, the result of a teacher's important efforts in organizing students' cognitive activity. However, for different students, different degrees, or intensity,

are characteristic of active cognition. The degree of activity of schoolchildren in the educational process is a dynamic, changing indicator.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d., dos. R.A.Salahov*

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

N.B.SALMANOVA
professor

S.İ.ISAQOVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

QAYAYA DIRMANMA İLƏ MƏŞĞUL OLANLARDA DÖZÜMLÜYÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər: ekstremal, qayaya dırmanma, idman məşqi, fiziki keyfiyyət, dözümlük, metod

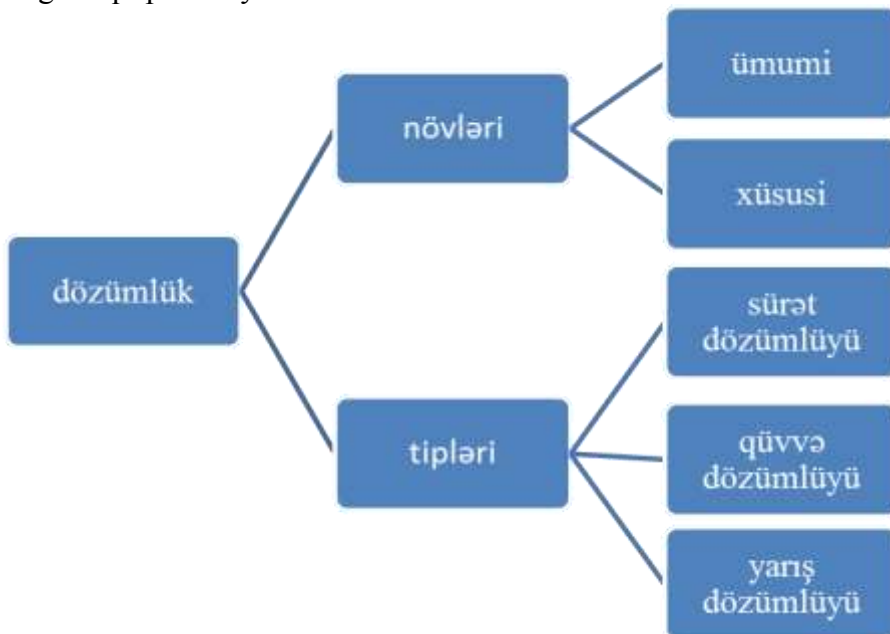
Ключевые слова: экстремальный, скалолазание, спортивная тренировка, физическое качество, выносливость, метод

Key words: extreme, rock climbing, sport training, physical quality, endurance, method

Son zamanlar respublikamızda ekstremal idman növlərinə marağın artması, bu idman növlərinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Gənclərimizin əksəriyyəti asudə vaxtlarını belə idman növləri ilə məşğuliyyətlə keçirməklə fəal həyat təzlərini formalaşdırırlar. Ekstremal idman növlərindən biri də qayaya dırmanmadır. Bütün idman növlərində olduğu kimi, qayaya dırmanmada müvəffəqiyyət qazanmaq üçün idmançıya əsas fiziki keyfiyyətlər: qüvvə, sürət, cəldlik, elastiklik və dözümlük lazımdır. Qayaya dırmanmada fiziki hazırlıq prosesi bu istiqamətdə qurulmalıdır.

Qayaya dırmanma idman növündə məşq zamanı böyük həcmli fiziki yükün yerinə yetirilməsi dözümlüyü ön plana çəkir. Hər hansı bir fəaliyyətdə orqanizmin yorğunluğa qarşı durmaq bacarığına dözümlülük deyilir. Dözümlük işin intensivliyini uzun müddət saxlamaq və tapşırılmış işi az vaxtda yerinə yetirmək bacarığı kimi meydana çıxa da bilər.

İdmançının əsas keyfiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilən dözümlüyü mütəxəssislər növünə, tipinə görə qruplara ayırırlar:

Dözümlüyün iki növü var: ümumi və xüsusi. Ümumi dözümlük idmançının müxtəlif fəaliyyət növündə yorğunluğa qarşı çıxa bilməsidir. Xüsusi dözümlük isə idmançının xüsusi fiziki yük şəraitində yorğunluğa dəf etməsi ilə xarakterizə olunur.

Ümumi dözümlük – insanın müəyyən şiddətə malik dinamik işi dəqiqələr və saatlar ərzində icra etmə qabiliyyətinə deyilir. Ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün ən yaxşı vasitə yerdəyişməklə əlaqədar olan idman növləridir (1, s.65). Bu idman növlərinə xas olan fiziki hərəkətlər əzələ fəaliyyətinin tənzimini yaxşılaşdırır, qan dövranı, tənəffüs, ifrazat prosesləri, maddələr mübadiləsi və s. funksiyalar təkmilləşdirir.

Qayaya dırmanmada əlverişli olmayan şəraitdə yüksək dözümlük göstərmək bacarığına malik olmaq məqsədi ilə idmançıya iradi keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Bunun üçün sərfəli iş görülməlidir. Bu iş idmançının keçirdiyi ağır hissini aradan qaldırılmasını, məşqi, yaxud yarışı davam etdirməyi təmin etməlidir. Dözümlülüyn psixoloji sərhədlərini genişləndirmək üçün uzunmüddətli iş yerinə yetirilməlidir. Bu zaman intensivlik məşğələnin sonunadək artırılır, bu da iradənin möhkəmləndirilməsi, müvafiq psixoloji göstərişlərin həyata keçirilməsi yolu ilə yerinə yetirilir.

Tənəffüs dözümlük üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də tənəffüsün düzgün olmasına çalışmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, tənəffüs üç cür olur: köks tənəffüsü, diafraqma tənəffüsü və qarışıq tənəffüs. Qarışıq tənəffüs daha faydalıdır. Sakitlik vaxtı və orta səviyyəli fiziki iş zamanı burun vasitəsilə seyrək və dərin, gərgin fiziki iş zamanı isə ağız vasitəsilə tez-tez və daha dərin nəfəs almaq lazımdır. Tənəffüs vaxtı nəfəs almaya diqqət yetirilməlidir, çünki bu zaman az miqdarda qalmış və ehtiyat hava ciyərlərə daxil olan təzə oksigenlə, zəngin hava ilə qarışacaqdır.

Ümumi dözümlüyün əsasını təşkil edən xüsusi dözümlük spesifik xarakterə malikdir. Onun tərbiyə edilməsi zamanı qayaya dırmanmaya daxil olan hərəkətlərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Qayaya dırmanma məşqlərində məşq yükünün yerinə yetirilməsi zamanı dözümlüyün tərbiyə edilməsi metodu intensivlikdən asılıdır və orqanizmin aerob və anaerob imkanları, daxilə dəyişikliklə əlaqədar olaraq fizioloji və psixoloji sərhədlərin dözümlülüynü ilə müəyyən edilir. Maksimum intensiv iş üçün dözümlüyü tərbiyə edərkən qayaya dırmanan idmançının imkanlarını nəzərə alaraq, sinir mərkəzlərinin iş qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır.

Submaksimal, böyük və orta intensiv işdə dözümlüyü tərbiyə etmək üçün anaerob imkanlar inkişaf etdirilməlidir. Bu məqsədlə yarış hərəkətlərinə yaxın hərəkətləri müvafiq sürət və cədliliklə icra etmək lazımdır.

Qayaya dırmanmada dözümlük həmin hərəkətin son həddədək təkrar olunması ilə səciyyələnir. Müəyyən edilmişdir ki, dözümlük göstəriciləri qüvvənin səciyyəsinə asılıdır və daha güclü idmançı qüvvə hərəkətlərini daha çox təkrar edə bilər. Bu da o zaman düzgün olar ki, göstərilən səy maksimum qüvvənin 25-35%-nə bərabər olsun. Müqavimət nə qədər çox olsa, qüvvənin səciyyəsinə asılılıq bir o qədər yüksək olacaqdır. Buna görə də əgər təkrar böyük müqaviməti dəf etmək lazım gələrsə, o zaman dözümlüyün artırılması ilə deyil, qüvvənin inkişafı ilə xüsusi məşğul olmaq lazımdır. Bir qədər az müqavimətdə həm qüvvə, həm də dözümlük inkişaf etdirilməlidir.

Qüvvə dözümlüyünü inkişaf etdirmək üçün maksimum çəkinin 35-80%-i qədər ağırlığı təkrar yerinə yetirmək daha yaxşı nəticə verir, bu zaman hərəkət son həddədək yerinə yetirilməlidir.

Bütün idman növlərində olduğu kimi, qayaya dırmanan idmançıda da fizioloji yorğunluqdan əlavə, emosional yorğunluq da baş verir. Onun qarşısını emosional dözümlülük ala bilər. Emosional dözümlülüynü aşılamaq üçün aşağıdakı üsullar tətbiq olunmalıdır:

– məşqlərdə qorxunu, mənfi emosiyanı aradan qaldırmaq üçün şərait yaratmaq; ayrı-ayrı mürəkkəb hərəkətləri müstəqil yerinə yetirmək, tədricən idmançı azacıq mühafizə ilə həmin hərəkəti inamla yerinə yetirir;

– təkrar startlarla, cəhdlərlə tez-tez yarışlar təşkil etmək, bu üsul qayaya dırmanan idmançıya birinci cəhddən sonra özünü itirməməyi öyrədir.

Xüsusi dözümlüyn inkişafı zamanı seçmə xarakterli metodlardan istifadə olunur:

- aerob rejimdə interval təlim;
- anaerob rejimdə interval təlim;
- xüsusi dözümlüyn “güc komponentlərinin” artırılmasına yönələn metodlar (2, s.25).

Xüsusi dözümlüyn inkişaf etdirmək üçün yarış hərəkətlərinin modelləşdirilməsindən də istifadə olunur. Bu qrupa aid metodlardan, əsasən, ikisi daha çox məqsədə müvafiqdir:

– müxtəlif fiziki yüklərdə cəm effektindən istifadə etmək: bu zaman qalxmaların cəmi yarış yükünə bərabər olur;

- yarış yükündən (qalxmadan) daha uzunmüddətli olan fiziki yükün icra edilməsi.

Ümumiyyətlə, dözümlüyn inkişafı illik dövrdə müəyyən dinamikaya malikdir. Əvvəlcə ümumi dözümlüyn səviyyəsi qalxır, yarış mərhələsi başlayan zaman isə əsas diqqət xüsusi dözümlüyə verilir. Orqanizmin funksional imkanlarının ümumi səviyyəsinin artırılması sanki xüsusi dözümlüyn sonrakı inkişafının təməlidir.

Eyni qanunauyğunluq idmançının çoxillik hazırlıq dövründə də müşahidə edilir. İxtisaslaşmanın ilk illərində ümumi dözümlüyn inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. “Dərindən” idman kamilləşməsi, idman ustalığının formalaşması mərhələlərində xüsusi dözümlüyn inkişafı ön plana çəkilir.

Qayaya dırmanma idmanında dözümlüyn inkişaf etdirilməsi üçün dairəvi məşq metodunun tətbiqi səmərəli nəticə əldə etməyə imkan yaradır. Bu metodu məşq prosesinə tətbiq etmək üçün məşqin keçiriləcəyi yerdə, istifadə olunacaq alətləri dairəvi şəkildə düzmək lazımdır. Hər bir alət şərti olaraq «məntəqə» adlandırılır. İdmançılar «məntəqələr» üzrə bölüşdürülür və tapşırılmış fiziki yükü yerinə yetirirlər. «Məntəqələri» dəyişmək məşqçinin komandası ilə baş verir. «Məntəqə» kimi idman zalında süni dırmanma divarlarından istifadə etmək olar. İdmançıya hər bir divarı keçmə sürəti, divarlar arasında istirahət vaxtı, marşrutların keçmə ardıcılığı qeyd edilən tapşırıq verilir. İdmançının müəyyən ardıcılıqla keçməli olduğu maksimal marşrut sayının dəf edilməsi üçün verilən zaman müddəti də məhdudlaşdırıla bilər.

Sözsüz ki, məşqlər açıq hava şəraitində keçirildikdə (dağlıq ərazidə) atmosfer təzyiqinin aşağı düşməsi, havada rütubətin azalması, şəhər və gecə temperaturu arasında kəskin fərqin olması, şüalanmanın artması mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. M.Mustafayev. Fiziki hərəkətlərin və idmanın fizioloji əsasları. Bakı, Maarif nəş. 1972
2. Банковский Ю.В. Основы спортивной тренировки в горных видах спорта. Москва, 1996

Н.Б.Салманова, С.И.Исакова

Метод развития выносливости у спортсменов, занимающихся скалолазанием

Резюме

Скалолазание является одним из экстремальных видов спорта. Для достижения успеха в скалолазании, как и во всех видах спорта, спортсменам необходимо развивать такие физические качества, как сила, скорость, быстрота, эластичность и выносливость. Процесс физической подготовки в скалолазании должен вестись в этом направлении. Выполнение большого объема физической нагрузки во время тренировки в скалолазании создает необходимость развития выносливости. В статье описывается метод развития выносливости у спортсменов, занимающихся скалолазанием.

N.B.Salmanova, S.I.Isagova

The Method of Endurance Development in Athletes Engaged in Rock Climbing

Summary

Rock climbing is one of the extreme sports. To achieve success in climbing, as in all sports, athletes need to develop such physical qualities as strength, speed, rapidity, elasticity and endurance.

The process of physical training in climbing should be conducted in this direction. Performing a large amount of physical activity during the training in climbing creates the need for the development of endurance. The method of endurance development in athletes engaged in rock climbing is described in this article.

*Rəyçilər: dos. V.M.Bağırov,
Azərbaycan DBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növləri kafedrası
(31.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02)).*

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2018

N.B.SALMANOVA

professor

S.Q.QARAYEVA

dosent

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

ƏDALƏT TƏRBIYƏSİNİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU*Açar sözlər: mənəvi saflıq, nəciblik, əxlaqi keyfiyyət, ədalətlik, mahiyyət**Ключевые слова: духовная чистота, благородство, нравственные качества, справедливость, суть**Key words: inner purity, noble, value, justice, essence*

Ədalət həm əxlaqi, həm də hüquqi və sosial-siyasi kateqoriyadır. Ədalət anlayışı cəmiyyətdə ayrı-ayrı fərdlərin, sosial qrupların praktik rolu ilə onların ictimai vəziyyəti arasında, hüquq və təəhhüdləri, əmək və mükafatlandırma, cinayət və cəza, insanların xidmətləri və bunların ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi arasında uyğunluq nisbətini ifadə edir. Bu nisbətin pozulması ədalətsizlik adlanır. Ədalət anlayışı həmişə sinfi-tarixi xarakter daşımış və insanların, siniflərin həyat şəraitindən asılı olmuşdur. Ədalət şəxsiyyətin, kollektivin, cəmiyyətin hüquq və təəhhüdlərinin, əxlaqi münasibətlərin müxtəlif formaları və təzahürlərinin bir meyarı kimi həm cəmiyyət tərəfindən şəxsiyyətə, həm də şəxsiyyət tərəfindən cəmiyyətə, dövlətə, başqa şəxsiyyətə tətbiq edilir.

İnsanlar bəzi səbəb və hərəkətləri doğruldarkən başqa səbəb və hərəkətlərin haqlılığını inkar edərək ədalət kateqoriyasından mövqeyi müəyyən etmək vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu kateqoriya isə insanların münasibət və hərəkətlərinin ideal şəkildə ifadəsinin necə olması haqqında ümumi bir ideya kimi mövcuddur. Əxlaqi borc ədalətli olduğu zaman doğruldula bilər. Siyasət ədalətli olduğu zaman cəmiyyət üçün məqbuldur. Ədalət – bəşər varlığının ali sərvətlərindən biridir; o davranışın, dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərin meyarı, onların əxlaqi, hüquq və humanizm prinsiplərinə uyğunluğudur. Ədalət – insana, onun ləyaqət və şərəfinə, konkret fərdlər, dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən əxlaqa, hüquqa və humanizmə uyğun münasibətlər bəslənməsidir.

Ədalət – demokratik, humanist, ülvəi həyat tərzinin prinsipi, onun normasıdır. Onun məzmununu, zəruriliyini insan ədalətsizliyin ağır, çox vaxt dözülməz və faciəli nəticələrinin dərkı prosesində anlayır.

Ədalətli olmaq müəyyən mənada özünə qalib gəlmək, öz iradəsini cilovlamaq, baş alıb gedən ağlabatmaz tələbatlar sistemini məhdudlaşdırmaq deməkdir. Ədalət xalqın qidasıdır, insan ona daim möhtacdır. Ədalət ancaq həqiqətdən, səadət ancaq ədalətdən doğa bilər. Qılınc – zəfərləri; zəka – siyasi üstünlüyü; ədalət isə – əxlaqi qələbəni təmin edər. Əxlaqi nizam ədalət sayəsində qurula bilər və heç şey onsuz davam edə bilməz. Ədalət qütb ulduzu kimi yerində durur və bütün aləm onun çevrəsində dönüb dolanır. Ədalət dünyadan qalxarsa, insan həyatına dəyər verəcək bir şey qalmaz.

Ədalətlik bütün bəşər tarixi boyu aqıl adamları düşündürmüşdür. Onlar ədaləti digər 3 fəzilət sırasında birinci saymış və qeyd etmişlər ki, ədalətlik insanın əqidə və hərəkətlərində ifadə olunur.

Azərbaycan mədəniyyətinin ən qədim abidəsi olan «Avesta»da sanballı fikirlər, mülhizələr vardır. «Avesta» atəşpərəstlərin qanun-qayda toplusudur. İlk «Avesta» 21 kitabdan ibarət imiş. Bunlardan birində bütövlükdə ədalətlikdən bəhs olunur. Zərdüştilik banisinin təlimi qatılar (mahnılar) şəklində şərh edilmişdir. «Avesta»da göstərilir: «İki əks qüvvənin: xeyir

və şərin, işıq və qaranlığın, nur və zülmətin mübarizəsinin son nəticəsində xeyir qalib gəlir və hər bir yaranışın, hər bir xilqətin başlanğıcı olur» (3, s.34).

Zərdüşt öz tərəfdarlarından tələb edir ki, əxlaqi təmizliyə və düzlüyə, ədalətliyə ciddi əməl etsinlər. Onun fikrincə, «allah insanların qəlbinin xeyirxahlığını, nəcibliyini və əllərinin fəallığını nəzərə alır». «Avesta»da insanlardan tələb olunur ki, xeyirli fikirlər düşünsünlər, xeyirli sözlər söyləsinlər və xeyirli işlər görsünlər. Ədalətli hökmdar arzuları qatalarda xüsusi yer tutur. Zərdüşt ədalətsiz hökmdarları rədd edir. Özünün müqəddəs peyğəmbər sözüne əsaslanaraq onlara ölüm hökmü oxuyur.

Ədalətlik xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözlərində də öz əksini tapmışdır. Nəsildən-nəslə keçən, gündən-günə cilalanan, daha da kəsərli olan atalar sözü xalqımızın dünyagörüşünün, onun adətinin, ənənəsinin, həyat fəlsəfəsinin xülasəsi, qısa, dolğun, yığcam aforizm halında ifadəsidir. Həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlərdir. Ədalətlik haqqında atalar demişlər: «Ədalətlə işləyənin gözü kölgəli olmaz», «Ədalətlik həyat vəsiqəsidir», «Ədalətlə iş görən yorulmaz», «Dövlət ədalətlinin nökdir», «Ədalət həmişə zəfər çalar», «Ən böyük dövlət ədalətdir», «Bir iş tut ki, aqibəti xeyir olsun, bir əməl et ki, adı ədalət olsun», «Zülm ilə bərbad olan ədl ilə abad olar» və s. (1, s.348).

Müxtəlif dövrlərdə ədalət məfhumu haqqında tarixçilər, filosoflar, hüquqşünaslar, dilçilər mübahisə etmiş və öz fikirlərini bildirmişlər.

Qədim yunan filosofu Platon yazmışdır ki, bütün fəzilətlər dörd kökdən şirə alır: 1) bə-sirət və ağıl; 2) cəsarət, səbat və mətanət; 3) etidal, tədbir və özünənəzarət; 4) ədalət və doğruluq. Kimdə bu dörd fəzilət varsa, onda qalan fəzilətlərin də olacağına şübhə ola bilməz.

Aristotelə görə, iki cür ədalət var: bölüşdürücü və bərabərləşdirici. Ədalətin birinci növü insanlar arasında kəmiyyət fərqlərini, ikinci növü isə onların keyfiyyət fərqlərini, ləyaqətlərini nəzərdə tutur. Aristotel ədaləti ən yüksək bir fəzilət kimi nəzərdən keçirərək onu öz mənasına görə dostluğa bərabər tuturdu.

Epikura görə, müdriklik, ağıl öyrədir ki, insan iki mühüm fəzilətsiz – ədalətsiz və dostluqsuz yaşaya bilməz. Ədalət və dostluq da insana sağlamlıq qədər vacibdir. Ədalətsiz və dostsuz xoşbəxtlik yoxdur.

Qədim Şərq ədəbiyyatının görkəmli incisi olan «Kəlilə və Dimnə»də də ədalətlik mövzuna geniş yer verilmişdir. «İbn Əş Şah Əl Farisi adı ilə şöhrət tapmış Behnud İbn Səhvanın müqəddiməsi» fəsli tam surətdə ədalətliyə həsr edilmişdir: Dəbşəlim şah rəiyyətin qayğısına qalmır, onları təhqir edir, incidirdi. Onun vaxtında öz bilik və mərifəti ilə şöhrət tapmış, brəhmənlərdən olan müdrik bir filosof vardı. Hamı məsləhət üçün ona müraciət edərdi. Bəydaba şahın rəiyyətə qarşı ədalətsizliyini görüb, onu ədalət və doğruluq yoluna qaytarmaq haqqında çarə düşünməyə başladı. Bəydaba şahın yanına gəlib dedi: «-Şahım, mənə elə gəlir ki, insanı bütün heyvanlardan ayıran, onu dünyanın bütün sirlərinə vəqif edən dörd şeydir: – hikmət, əql, təmkin və ədalət. Alimlik, savad və hər şeyi düşünə bilmək – hikmətə; tədbir, səbr, nəzakət, mərhəmət – əqlə; həya, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etmək – təmkinə; doğruluq, vədi yerinə yetirmək, yaxşı işlər görmək və xoşxasiyyətli olmaq – ədalətə daxildir. Bu sifətlərin hamısı kamil bir şəkildə bir adamda toplandıqda dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi belə, onun başını gicəlləndirə bilməz, ən böyük bədbəxtliyi onu sarsıda bilməz» (2, s.18).

...Ağıllı və dərrakəli adam odur ki, ölkəni ədalət və mərhəmətlə idarə etsin.

...Şah Bəydabanın məsləhətinə əsasən rəiyyətlə mehriban və ədalətli rəftar etməyə başladı. Bunu görən bütün əhali və saray adamları şahdan razı qaldılar. ...Ağıllı adamlar öz sözləri ilə padşahları tərbiyə etməli, öz ağıllı məsləhətləri ilə. Aydın və inandırıcı sübutları ilə padşahların yaramaz və ədalətsiz hərəkətlərinin qarşısını almalıdırlar.

Ədalətlik müqəddəs kitabımız «Qurani-Kərim»də Allah kəlamı ilə Peyğəmbər əley-hissələmə nazil olmuşdur. Quranda ədalət fikri öz ifadəsini Allahın varlığının etiraf edilməsində tapır. Qurana görə, bütün kainat ilahidən nizama salınmış gerçəklikdir. Bu gerçəklik

Allahın özü tərəfindən qiyamət gününə qədər müəyyən edilmiş bərabərlik və ədalətə dayanır. Allah ədalətlidir. Ən ülvî ədalət və müdrik hakimlik təcəssümüdür. Allahın müəyyən etdiyi qayda-qanunların ən kiçik pozuntusu belə kainatın təbii tarıqlığını pozur və labüd olaraq uyarsızlıq, ahəngsizlik doğurur ki, bu da ədalətsizliyin yaranmasına səbəb olur.

Quranda ədalət məfhumu bir tərəfdən doğru ictimai münasibətlərin bərqərar edilməsinə, digər tərəfdən isə bu münasibətlərdə yaranan problemlərin şəri qanuni yolla həll edilməsini nəzərdə tutur.

Quranın «Əl-Bəqərə» surəsinin 282-ci, «Ən-Nisa» surəsinin 3-cü, 58-ci, 127-ci, 129-cu, 135-ci, 153-cü, «Əl-Maidə» surəsinin 8-ci, 95-ci, 106-cı, «Əl-Ənam» surəsinin 47-ci ayələrinə ədalətdən bəhs olunur. Quranda ədalət məfhumu iki əsas istiqamətdə inkişaf etdirilir: birincisi, Allahın ali ədaləti; ikincisi, insanlar arasında Allahın öz kitabı vasitəsilə çatdırdığı tövsiyələrdən doğan prinsiplər əsasında ədalətli münasibətlər.

Sorğu gününün vacib rəmzlərindən olan, hər cür insan əməllərini ölçmək üçün nəzərdə tutulmuş «mizan» Quranda ədalət meyarı kimi çıxış edir.

Dini rəvayətə görə. Musa peyğəmbər Allaha dua edib, Firona cəza verməsini diləmişdir. Lakin Firon üç keyfiyyətlə yanaşı ədalət sahibi olduğu üçün cəzalandırılmamışdır.

Əbu Talib oğlu Həzrət Əlinin(ə) «Nəhcül-Bəlağə» əsərində də ədalətliyə rast gəlinir. Əsər elə bir gülüstandır ki, dünya gülüstanları onun qarşısında çör-çöp yığını sayıla bilər. Oxuculara bəlağət qapılarını açan, fəsalət qaydalarını çatdıran bir əsərdir. Sözlərində tövhid, ədalət və Allah-təalanı öz yaratdıqlarına bənzətməkdən çəkindirmək bərsində, arzu edənlərin yangısını yatıra bilən, könüllərdəki dərdlərə dərman edən, gözləri hər cür şübhədən, korluqdan qurtarıb işıqlandıran mənalar var bu əsərdə.

Həzrət Əli(ə) Quran haqqında demişdir: «O, imanın mədənidir, orta yoldur. Elmin qaynaqlarıdır, dənizləridir. Ədalətin bağları, bağçaları, çeşmələri, sularıdır» (5, s.55). İman haqqında soruşularkən buyurmuşdur: «İman dörd dirək üstündə dayanır: səbr, yəqin, ədalət, cihad. Ədalət dörd qisimdən: anlayışda dərinə varmaq, birlikdə dərin olmaq, aydın hökmlə qərar vermək, elmdə dirənmək» (5, s.347).

Əlinin şiələrindən biri olan Zürrar onun haqqında demişdir: «And olsun Allaha ki, Əli çox güclü və qüvvətli idi. Kəskin söz söylərdi. Ədalətlə hökm edərdi» (5, s.363).

Müxtəlif dövrlərdə ədalət məfhumu haqqında tarixçilər, filosoflar, dilçilər mübahisə etmiş və öz fikirlərini bildirmişlər.

Nəsrəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində ədalətliyə geniş yer vermişdir. Tusi fəzilətləri 4 yerə bölmür:

1. Nəzəri qüvvənin saflaşdırılması – bu «hikmət» olar.
2. Əməli qüvvənin saflaşdırılması – bu «ədalət» olar.
3. Qəzəb qüvvəsinin saflaşdırılması – bu «şücaət» olar.
4. Şəhvət qüvvəsinin saflaşdırılması – bu «iffət» olar (4, s.83).

Saflaşdırma – tərbiyələndirmə deməkdir. Ədalət qalan üç fəzilət arasında birincidir.

N.Tusi ədalətə belə tərif vermişdir: «Ədalət – ona deyərlər ki, qüvvələrin hamısı əlbir olub ittifaq bağlasınlar, idrakın yaxşısını pisdən ayıran qüvvəsini özlərinə böyük seçib onun əmrindən çıxmasınlar» (4, s.84). Ədalət özünün mənası, öz mənşəyi etibarlı ilə «bərabərlik» və «doğruculuq» sözü ilə bağlıdır.

Ədalətlik insanın daxili saflığını daha canlı şəkildə ifadə edib, ona mənəvi gözəllik verir. Bu nəcib əxlaqi keyfiyyət adamların mehribancasına yaşayıb işləməsinə, birgəyaşayış qaydalarına şüurlu şəkildə əməl etmələrinə kömək göstərir. İnsanlar arasında ədalətlik, doğruculuq, səmimilik olmadan normal qarşılıqlı münasibətlər mümkün deyildir. Doğruculuq sözdə, düzlük işdə, ədalət isə əməldə, sədaqətli münasibətdə özünü göstərir.

N.Tusiyə görə, xalqın vəziyyəti ilə maraqlanan, ondan yaxşılığı əsirgəməyən və insafly adamı xalq özünə böyük hesab edir. Yaxşılıq, ədalətlik həmişə vəhdətdə inkişaf edir. N.Tusi bu barədə demişdir ki, əgər ürəyimi parçalasalar, orada bir-birinə yaxın iki sadə sözə rast

gələrlər ki, onlar öz növbəsində bir-birini əvəz edir. Onlardan biri yaxşılıq və digəri isə ədalətlilikdir.

N.Tusi ədalətin on iki növünü qeyd edirdi: sədaqət, ülfət, vəfa, şəfəqqət, rəhmdillik, mükafat, ortaqlığın hüsnü, hökmün hüsnü, hörmət, təslim, təvəkkül, ibadət.

Görkəmli filosof, hüquqşünas alim Siracəddin Urməvi ədalətin ilk prinsipini sözdə axtarır: ədalət «insaf» və «düzgünlük» deməkdir. Onun fikrincə, ərəb dilində eyni cür yazılan ədl (ədalət) və idl (bərabərlik) sözlərinin arasında üzvi yaxınlıq vardır. O, xeyirxah iş kimi səciyyələndirdiyi ədalət üzərində, xüsusilə dayanmışdır. Ölkədə maddi nemətlər bolluğu yaratmağı, quruculuq işləri aparmağı, ümumiyyətlə, iqtisadi və mədəni tərəqqini rəiyyətlərin fəaliyyəti kimi qiymətləndirən filosof onların qayğısına qalmaq vacib bilir və bu qayğının yalnız ədalətlə mümkün olduğunu göstərir. Ədalətli olmaq vacib vəzifələr qəbilindən hesab edilir. Onun fikrincə, haqq-ədalət işi peyğəmbər nüfuzundan da üstündür. Ədalətli olmağın şərti haqlının haqqını ödəməkdir. Filosofun fikrincə, dövlət başçısı ətrafda ədalətin bərqərar olmasını təmin etməkdən ötrü hamıdan əvvəl özü ədaləti qorumalıdır.

Con Lokk ingilis materializminin ən böyük nümayəndələrindən sayılır. Con Lok ədalətə çox maraqlı tərif vermişdir. O, belə hesab edirdi ki, ədalət bütün əxlaqi münasibətlərin əsasını və bütün etik anlayışların məzmununu təşkil edir. Lokk qeyd edirdi ki, ədalət ictimailiyin şərti olsa da, onu fitri keyfiyyət hesab etmək olmaz.

Məşhur fransız maarifçisi Volter ədaləti etikanın başlıca anlayışı və əsası hesab etmişdir. O deyirdi ki, allah ideyası insanların ədalətə meyillərindən doğmuşdur. İnsanlar ədalət haqqında anlayışı allah ideyası ilə əlaqələndirmişlər.

Görkəmli ingilis filosofu və iqtisadçısı David Yumun fikrincə, ədalətin qiyməti onun utilitar əhəmiyyətindən irəli gəlir: ədalətsiz cəmiyyət mümkün deyildir, ədalət zəruridir və buna görə faydalıdır. Ədalət şəxsi egoist maraq və insanpərvər rəğbət hissi əsasında və bu hissin cəmiyyət üçün faydalı olduğunu anlamaq əsasında meydana gəlmişdir.

Bəşəriyyətin təcrübəsi göstərmişdir ki, cəmiyyətin məqsədi hamının və hər kəsin xeyri olmalıdır, lakin bu yalnız ədalət vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Ədalət isə əxlaqi həyatın əsasının, kollektiv üzvlərinin bərabərliyinin etik ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. Bakı, «Yazıçı», 1985
2. Kəlilə və Dimnə. Bakı, AUN, 1960
3. Makovelski A.Ə. «Avesta». Bakı, 1960
4. Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı, «Elm», 1980
5. Həzrət Əmir Əli ibn Əbu Talib(ə). Nəhcül-Bəlağə. Həzrət Əlinin xütbələri, vəsiyyətləri, əmr-ləri, hikmət və möcüzələri. Bakı, «Sabah», 1993

Н.Б.Салманова, С.Г.Караева

Предмет (суть) и содержание воспитания справедливости

Резюме

Справедливость более ярко выражает внутреннюю чистоту человека и дает ему духовную красоту. Это благородное моральное качество помогает людям мирно жить и работать, сознательно соблюдать правила сосуществования. Нормальные отношения между людьми не представляется возможным без справедливости, правдивости и честности. Помимо этого правдивость, честность и справедливость показывает себя в слове, в действии, в верности. В статье описывается предмет (суть) и содержание воспитания справедливости.

N.B.Salmanova, S.G.Garayeva

The Essence and Content of Justice Training

Summary

Justice more lively expresses the inner purity of the human being and gives moral beauty. This noble value helps the people to live and work friendly and consciously to comply with the rules of joint activity. It's impossible to create mutual normal relationship among people without having achieved justice, honesty, sincerity. Honesty is reflected in words, justice in activity and loyal relationship. The essence and content of justice training are commented in the given article.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. Y.B.Səmədov,
Azərbaycan DBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növləri kafedrası
(31.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02)).*

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2018

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)*

DÖVRİ HƏRƏKƏTLƏRİN CƏLDLİYİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN METODİKASINA DAİR

Açar sözlər:** dövrü hərəkətlər, cəldliyin inkişaf etdirilməsinin metodikası, məşq*Ключевые слова:** циклические движения, методика развития быстроты, тренировка****Key words:** cycle movements, methodology of development of dexterity, training*

İdmanın bir çox növlərinin əsasını dövrü hərəkətlər təşkil edir. Dövrü hərəkətlərin cəldliyinin artırılması imkanlarının araşdırılması və bu istiqamətdə xüsusi tədqiqatların aparılmasının çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu istiqamətdə indiyə kimi aparılan araşdırmalar da çox maraqlıdır. XX əsrdə A.V.Korobkov (1953), İ.Q.Vasiliyev (1954), V.S.Gerasimov, V.N.Yaxontov (1954), N.V.Zimkin (1956), N.N.Yakovlev (1960), N.Q.Aqdqomelaşvili (1964), B.İ.Butenko (1967) və bir çox digər alimlərin əsərlərində də problemlə bağlı fikirlər söylənmişdir. Bu alimlərdən olan Y.V.Verxoşanski dövrü idman növlərini səciyələndirən əsas məsələlərdən bəhs edərək yazır:

“Bütün dövrü idman növləri üçün ümumi məsələnin əsas məqsədi məsafəni mümkün qədər tez qət etmək üçün onun üzərində olduqca tez yerdəyişmələr etməkdən ibarətdir. Bu məsafə üzrə effektiv hərəkət etdikləri zaman hərəkət sisteminin əsas istiqamətlərindən biri əzələlərin cəhdlərinin və enerjinin mümkün qədər az sərf olunmasından ibarətdir. Beləliklə, yarış şəraitində dövrü idman növlərində idmançının texniki ustalığı onun güc imkanları ilə, energetik potensialının həcmi və onun istifadə olunmasının səmərəliliyi ilə və sərfiyyatın bərpa olunmasının səmərəliliyi ilə müəyyən edilir” (1, s.79-80).

Dövrü hərəkətlərin cəldliyini inkişaf etdirmək vasitələrini seçdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, bir hərəkətdən digərinə keçdikdə cəldliyin bəzi məhdudiyyətləri mövcud olur. Məhz buna görə də dövrü icra olunan hərəkətlərin müəyyən növündə cəldliyin inkişaf etdirilməsinin əsas vasitəsi kimi yalnız cəldliyinin inkişaf etdirilməsini tələb edən dövrü hərəkətin inkişaf etdirilməsi əsas üsul ola bilər, məsələn, qaçışda bu qaçışdır, üzgüçülükdə isə üzgüçülük və s. Eyni zamanda, eyni hərəkətin uzun müddət ərzində təkrar olunması onun mənimsənilməsinə və nəticə etibarlı ilə cəldliyin sabitləşməsinə gətirə bilər. Bunun baş verməməsi üçün sinir-əzələ aparatının işinin tənzimlənməsinə və ya hərəkət fəaliyyətinin energetik təminatı xassələrinə görə əsas məşğələyə oxşar olan köməkçi fiziki hərəkətlərdən geniş istifadə etmək lazımdır. Bu barədə Y.V.Verxoşanskiy özünün “İdmanda xüsusi güc hazırlığının əsasları” kitabında yazır: Sürət-dövrü hərəkətlərdə göstərilən ani (cəld) qüvvə işlək əzələlərin boşalma fazasında ayrı-ayrılıqda təkrarlanan gərginliklərlə səciyyələnir. İxtisaslandırılan hərəkətin xüsusiyyətindən asılı olaraq ani qüvvə effekti sinir – əzələ aparatının işi bu və ya digər sürəti zamanı qüvvənin keyfiyyət xassələrinin uzunmüddətli saxlanılma bacarığı ilə müəyyən edilə bilər. Beləliklə, sürət – tsiklik məşqlərdə ani qüvvənin inkişaf etdirilməsində görülən işin optimal çəki yükləmələri, hərəkətlərin sürəti və müddəti əsas məna kəsb edir” (2, s.181).

Təcrübələr və xüsusi təşkil edilmiş tədqiqatlar sübut edirlər ki, məşqlər zamanı sürət yükləri artdıqca və hərəkətlərin aşağı sürətlə yerinə yetirilməsi ilə işin azalması ilə cəld gücün (qüvvənin) inkişafına daha da faydalıdır (H.H.Яковлев и др., 1960). Bu zaman cəld qüvvənin

inkişaf etdirilməsinin əsas üsulu kiçik həcmli yükləmələrə əsaslanan məşqlərdir, maksimal yükləmələrin 20% qədərini təşkil edir.

Cəld reaksiyanı, ayrı-ayrı hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin cəldliyini, hərəkətlərin maksimal tezliyini tələb edən xüsusi hərəkəti fəaliyyət sürət hazırlığının əsas vasitələrindəndir. Nəzərə çarpacaq qədər maksimal cəldliyə və ya hərəkətlərin gücünə əsaslanan startı, start fitinə olduqca cəld reaksiya verərək hərəkətlərin ilk tsikllərinin (dövrələrinin) maksimal tempdə icra edilməsini, kiçik məsafələrin (5 – 15 m) maksimal intensivliklə sürətlə üzərək keçməsinə, tsiklik işi yerinə yetirərkən partlayış xüsusiyyətli qısamüddətli hərəkətlərin yerinə yetirilməsini bunun əsas nümunəsi kimi misal gətirmək olar (3, s.67).

Dövrü hərəkətlərin cəldliyini inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məşqlər, əsasən, ara və qurama məşqlər üsulu ilə həyata keçirilir. Dayanaqlı məşq effektinə nail olmaq üçün ciddi nəzərlənmiş məşq üsulunu oyun və yarış məşq üsulları ilə də zənginləşdirmək lazımdır. Onlar cəldliyin bürüzə çıxmasını təmin edən iradi keyfiyyətlərin daha yüksək şəkildə səfərbər olunmasına səbəb olurlar. Cəldliyi inkişaf etdirdikdə növbəti üsullardan istifadə etmək lazımdır.

Məşqlərin intensivliyi fərdin maksimal mümkün olan sürəti 80 – 100% diapazonunda olmalıdır. Yüngülləşdirilmiş şəraitdə (qaçış və ya yedəkdə üzmək və s.) sürət fərdin adi şəraitdəki maksimal mümkün olan sürətinin 110 – 120% -dək arta bilər. Adətən adi şəraitdə sürətin bundan da yüksək artması məşğələnin yerinə yetirilmə texnikasının parametrlərinin pozulmasına səbəb olar.

Dövrü hərəkətlərin sürətinin inkişaf etdirilməsinin ilkin mərhələlərində əsas işi fərdi maksimumun 75 – 90% intensivliyində yerinə yetirmək lazımdır. Belə olduqda müəyyən hərəkətlərdə əzələarası əlaqələri təkmilləşdirməyə və əzələlərin sürət gərginliyinin artmasından qorunmağa imkan yaranar. Hərəkətlərin əlaqələndirilməsi və əzələlərin zəiflədilməsini yaxşı bacaran dərəcəli idmançıların məşqləri zamanı tapşırıqların gərginliyi fərdin maksimal mümkün olan sürətinin 80 – 100% diapazonunda olması daha effektivdir. İradi cəhdləri səfərbər etmək üçün hərəkət sürətinin və hərəkətin cəldliyinin səs və işıqləndiricilərdən istifadə etmək məqsəduyğundur.

Buna baxmayaraq, yadda saxlamaq lazımdır ki, əzələlərin sürət gərginliyini yaradan (buxovlanmış hərəkətlər), sürətlə yerinə yetirilən hərəkətlərin intensivliyi – cəldliyin inkişaf etdirilməsində ciddi maneələrdən biridir. Buna görə də məşğələləri elə sürətlə yerinə yetirmək lazımdır ki, əzələlərin həddən artıq gərginləşməsinə gətirib çıxarmasın. Bu mərhələdə möhkəmlənərək yerdəyişmə hərəkətinin sürətini sürət gərginliyi yarananadək artırmağa, sonra isə optimal sürətin səviyyəsinədək azaltmağa çalışmaq lazımdır və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tək məşqdə, həm də yanaşı məşqlər sistemində tapşırıqların yerinə yetirilmə intensivliyinin fərqli imkanlarından istifadə olunmalıdır. Çətinləşdirilmiş və ya yüngülləşdirilmiş və ya adi şəraitdə hərəkətləri sürətli ardıcılıqla və hərəkətlərin amplitudasının və tezliyini dəyişdirərək yerinə yetirilməsi olduqca effektivdir. Məsələn: 1) yoxuşa qaçmaq; 2) üfüqi yolda qaçış; 3) enişə qaçış; 4) üfüqi yolla qaçış. Qaçış yolunun mailliyi 2 – 3° civarında olmalıdır. Maillik bundan az olduqda yüngülləşdirmək və ya çətinləşdirmək üçün əsaslı şərait yaratmır, çox olması – hərəkətlərin uzlaşma strukturunun mühüm şəkildə pozulmasına gətirir.

Sürətli hərəkətlərə uyğunlaşmanın sərhədlərini onları əlavə ağırlaşdırmalarla yerinə yetirməklə genişləndirmək olar. Əlavə ağırlaşdırmaların mümkün qiyməti müəyyən bir hərəkətin maksimal gücünün 5 – 20% diapazonunda yerləşir. Əlavə ağırlaşdırmaların daha aşağı qiyməti əsaslı çətinliklərə zəmin yaratmadığı kimi, yüksək qiyməti – hərəkətin uzlaşma strukturunu pozur.

Hərəkətlərin müddətinə dair olan ümumi tələblərdən biri onların nəzərdə tutulan intensivliklə yerinə yetirmək imkanının olmasıdır. Yaxşı məşq edənlər dövrü hərəkətlərin maksimal intensivliyini 6 – 8 s, maksimaldan bir az zəifini isə – 20 – 25 s-dək saxlaya bilərlər. Yeni başlayanlar isə müvafiq olaraq 5 – 6 və 15 – 17 s-dək saxlayırlar. Məhdud hərəkətləri

(məsələn, sprinterin yerində durararaq əl hərəkətlərinin təqlid etməsi) yerinə yetirərək hərəkətin müddəti bir qədər artıq ola bilər. Maksimal və submaksimal intensivliklə yerinə yetirilən işin mümkün olan müddətindən asılı olaraq, müxtəlif dövrü hərəkətlərin məşq kəsiyinin müddəti ortalama olaraq: üzgüçülükdə – 10 – 50 m; qaçışda – 30 – 150 m; avar çəkməkdə – 50 -200 m; velosipedlə yürüş 200 – 500 m təşkil edir.

Beləliklə, müvafiq məşğələnin müddətini müəyyən etdikdə onun yerinə yetirilməsinin intensivliyini və hər bir fərdin məşqliliyinin səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır.

Sprinter xassəli dövrü hərəkətlər üç mərhələli olur: 1 – sürətləndirmə (təcillənmə) mərhələsi; 2 – maksimal sürətlə hərəkət etmə mərhələsi; 3 – sürətin tədricən azalma mərhələsi. Atletlər fərdi maksimal sürətə 3- 5 s çatırlar. Buna görə də 2 – 3 s müddətli sürət hərəkətləri sürətləndirmə bacarığının və maksimal sürətin əldə olunmasının inkişaf etdirilməsi üçün effektiv olmayacaqlar.

İdmançılar əldə edilmiş maksimal sürəti 2 – 3 s ərzində saxlaya bilirlər, sonra isə onun azalması müşahidə olunur. Məhz buna görə də 4 – 5 s az müddətdə yerinə yetirilən sürət hərəkətləri maksimal sürətin inkişafına və onun saxlanılmasına kömək edə bilməzlər. 7 – 8 s artıq icra edilən maksimal intensivli hərəkətlər sürət keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yerinə, əsasən, sürət dözümlülüyün inkişaf etdirilməsinə imkan yaradacaq.

Qeyd edilmiş qanunauyğunluqlar enerji təminatının kreatinfosfat mexanizminin funksional imkanlarından qaynaqlanır.

Sürətləndirmə bacarığı ilə maksimal fərdi sürət arasında əlaqənin olmamasını nəzərə alaraq bu sürət keyfiyyətlərini analitik və kompleks şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Məsələn, bir məşq tapşırığında startdan götürüldə ən yüksək sürətlənməyə yönəldilən 3 – 5 s müddətində hərəkətlər verilir. Digər məşq tapşırığında şagirdin özü maksimal sürətə nail olaraq onu 2 – 3 s qorunması üçün bixtiyari olaraq çatmalıdır. Mümkün qədər tez maksimal sürətə nail olmaq və onu axıra qədər saxlamaq üçün üçüncü tapşırıqda hər biri 6 – 8 s davam edən hərəkətlər yerinə yetirilə bilər.

Sürətin inkişaf etdirilməsinin ilkin mərhələlərində 2 – 3 silsilədən ibarət sürətli hərəkətlər yerinə yetirmək məqsədəuyğundur. Fiziki cəhətdən yaxşı hazırlanmış insanların silsilə məşqlərinin sayını 4 – 6 dəfəyə çatdırmaq olar. Fərdi maksimal sürətdən 90% aşağı olan hərəkətlərin bir silsilədə təkrarların sayı 8 – 10-dək çatdırmaq olar. Silsilənin miqdarı hər bir insanın məşqçilik səviyyəsi ilə səciyyələnir.

Fərqli hərəkətlər arasında dincəlmə vaxtı həm işgüzarlığın vegetativ funksiyalarının göstəricilərinin bərpa olunması üçün uzunmüddətli, həm də sinir - əzələ aparatın həyəcanlanmasını aşağı salmamaq üçün qısamüddətli olmalıdırlar. Aralarında olan vaxt çox qısa olduqda insan orqanizmində anaerob enerjiyaranma məhsulları tez yığılaraq növbəti təkrarlama hərəkətləri zamanı operativ işgüzarlığın azalmasına gətirə bilər. Bu şəraitdə sürətli işin davamlı yerinə yetirilməsi sürətdən də çox sürət dözümlülüyünün inkişafına gətirə bilər. Aralarındakı vaxt daha uzunmüddətli olduqda MSS həyəcanlanması azalacaq və insan növbəti hərəkətləri yüksək intensivliklə yerinə yetirə bilməz. Dincliyin ekstremal intervalı optimallığın tələblərinə daha çox cavab verir. Onun real müddəti hərəkətlərin müddəti və intensivliyi ilə, insanın məşq etmə səviyyəsi ilə, bərpa proseslərin keyfiyyəti ilə səciyyələnərək orta hesabla 1 – 4 dəq təşkil edəcək.

Dincliyin optimal müddətini müəyyən etmək üçün ən dəqiq kriteri ÜTT bərpasının dinamikası hesab edilə bilər. ÜTT 101 – 120 vur/dəq⁻¹ azalması operativ işgüzarlığın həddən artıq bərpa olunmasına dəlalət edir. Təcrübəli idmançılar hərəkətləri təkrarən yüksək intensivliklə yerinə yetirmək üçün özlərinin subyektiv hissiyatları ilə idarə oluna bilərlər.

Hərəkətlərin silsilələri arasındakı dincliyin davamiyyəti fərqli təkrarlar arasındakından 2 – 3 dəfə artıq olmalıdır. Orta hesabla o 6 – 8 dəq təşkil edir. Adətən operativ işgüzarlığı bərpa etmək üçün bir belə vaxt yetərlidir. ÜTT 90 – 100 vuruq/dəq⁻¹ –dək azalması yeni silsilə hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə hazır olmasına dəlalət edir. Növbəti silsilə hərəkətlərdən

sonrakı 6 – 8 dəq ərzində ÜTT 101 – 110 vur/dəq⁻¹ səviyyəsinə qayıtmırsa, bu sağlamlıqda problemlərin olmasına və ya həddən artıq yüklənmələrə dəlalət edir. Bu zaman sürətli hərəkətlərin yerinə yetirilməsini dayandırmaq lazımdır.

Dincəlmənin xüsusiyyəti fəaldır, bu da sinir – əzələ qıcıqlanmasının olduqca tez bərpa olunmasına və onun yüksək səviyyədə saxlanılmasına imkan yaradır. Bunun üçün əzələ işini uzlaşdırən məşq tapşırıqlarına oxşayan hərəkətlərdən istifadə etmək lazımdır. Məsələn, sürətli qaçış aralarında yürüş və ya (ağır-ağır yerləş). Bu da təkcə operativ işgüzarlığın bərpasının sürətlənməsinə deyil, həm də növbəti hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə spesifik psixomotor köklənmənin saxlanılmasına imkan yaradır. Əsas yükləmələri daşıyan əzələlərin mülayim dartılmasına və boşalmasına yönəldilən hərəkətlər faydalıdır.

Məşqin əsas hissəsinin əvvəlində əsaslı qızıqdırma hərəkətlərindən sonra sürətin inkişaf etdirilməsinə başlayırlar. Əlaqəli hərəkətlər sistemində sürətin inkişaf etdirilməsinə bir günlük dincəlmədən və ya nisbətən yüngül hərəkətdən sonra başlayırlar.

Uşaq və yeniyetmələrin və fiziki cəhətdən zəif hazırlıqlı yetkin insanların sürətinin inkişafına yönəldilmiş məşqləri həftədə 1 – 2 məşğələ şəklində keçirdirlər. Digər günlərdə isə idman məşğələlərini kompleks şəkildə keçməlidirlər.

Submaksimal intensivli məşğələləri (fərdi maksimal sürətin 80 – 90%) kiçik həcmdə yerinə yetirərkən sürətin inkişafı üçün gündəlik məşğələlər daha səmərəli olurlar.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, həm müəyyən məşğələ zamanı, həm də əlaqəli məşğələlər sistemində hüduclu və hüduca yaxın intensivliklə yerinə yetirilən hərəkətlərin həcmi çox böyük olmamalıdır, çünki onlar yorğunluğun yaranmasına gətirirlər. Yorğunluq fonunda sürət hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi sürətin deyil, məhz sürət dözümlüliyünün üstün inkişafına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса. М.: Физкультура и спорт, 1985.
2. Верхошанский Ю.В. Основы специальной силовой подготовки в спорте Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Физкультура и спорт, 1977.
3. Платонов В.Н., Вайцеховский С.М. Тренировка пловцов высокого класса. М.: Физкультура и спорт, 1985.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев

Методика развития быстроты циклических движений

Резюме

В статье рассматривается методика развития быстроты циклических движений. Подробно излагаются методы тренировки, формы проведения процесса развития быстроты циклических движений. С научной точки зрения автор опирается на ценные идеи ученых, ведущих научные исследования в XX веке в этой области.

Авторы статьи предлагают рационально использовать интенсивность тренировок, различные тренировки и время отдыха между различными циклическими тренировками для развития быстроты движений.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev

The Methodology of Development of Cycle Movement's Dexterity

Summary

The subject matter of the issued article is the development of cycle (periodic) movement dexterity. The process of development of cycle movement's dexterity was comprehensively investigated from the standpoint of which form training style was implemented. At the same time this

approach was alluded according to valuable notions which were put forward by the scientists who carried out scientific research in the XX century and was substantiated scientifically.

The intensity of training, the duration of trainings, distinctive trainings and using productively from the break time given among distinctive series training was recommended in to process of development of cycle movement's dexterity.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.M.Xəlfəyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.10.2018

А.И.АТАКИШИЕВА

e-mail: aysel_atakishiyeva@hotmail.com

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ВЛИЯНИЕ СОЦИО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ВУЗА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: студенты вузов, педагогическая культура, социо-культурная среда вуза, учебно-воспитательный процесс, педагогический коллектив

Açar sözlər: ali məktəb tələbələri, pedaqoji mədəniyyət, ali məktəbin sosio-mədəni mühiti, təlim-tərbiyə prosesi, pedaqoji ünsiyyət

Key words: higher schools student, pedagogical culture, social-cultural environment, educational process, pedagogical association

Формирование студенческой молодежи как активного, социально позитивно ориентированного созидательно-преобразующего фактора демократического общества, воспитание у них самостоятельности, творческой активности, высокой мотивированности на учебно-познавательную деятельность вуза, повышение уровня педагогической культуры выступает первоочередной целью современной высшей школы. В позитивном разрешении сложного комплекса различных вопросов воспитания и формирования студенческой молодежи, гармоничной трансформации их из объектов обучения в субъекты самообразования, самовоспитания и самоформирования, в активных творцов своей личностно-социальной и духовно-профессиональной самореализации исключительное значение имеет сама вузовская среда с ее многочисленными и многоаспектными возможностями.

Формирование высокого уровня педагогической культуры студентов, в первую очередь, предполагает существенное повышение уровня учебно-воспитательного процесса в вузе, гуманизацию межличностных отношений между студентами и студентами с преподавателями, всестороннюю педагогизацию социально-образовательной среды самой высшей школы. Необходимость целенаправленного повышения уровня педагогической культуры студентов вузов обусловлена также определенными требованиями, предъявляемыми к социально-профессиональной компетентности студенческой молодежи, их умением социально-нравственной саморегуляции практической деятельности и личностно-профессиональной востребованностью современным обществом. «Специфика вузовской психолого-педагогической и социально-профессиональной атмосферы определяется появлением более полных и адекватных условий и предпосылок личностно-профессионального самоопределения студенческой молодежи совершенствованием методов, средств и организационных форм учебно-воспитательного процесса вуза» (1, с.96).

Формирование высокого уровня педагогической культуры студентов предполагает позитивную реализацию возможностей двух основных направлений учебно-воспитательной деятельности вузов: а) организация целенаправленного процесса формирования педагогической культуры студентов с учетом их социально-психологических и профессионально-педагогических качеств личности; б) систематически проводимая профессионально-педагогическая подготовка студентов к активной общественно-политической деятельности в вузе и за его пределами, формирование высокого уровня мотивации более полной социально-профессиональной востребованности обществом.

Основным средством четкой и наиболее полной позитивной реализации возможностей приведенных направлений работы является систематическая организация многочисленных видов теоретико-практической деятельности студентов в условиях

социальной и учебно-воспитательной среды вуза. Вузовская среда выступает мощным фактором формирования и воспитания личности студентов; совершенствование их профессионально-педагогических качеств создает необходимые предпосылки для повышения уровня педагогической культуры студентов, способствует их максимально полному личностно-социальному самовыражению. Благоприятный морально-психологический климат вуза, создание в его стенах оптимальных условий социально-профессионального развития студентов, формирование их инициативности, активности, самостоятельности, самодеятельности, специфичность конкретной микросреды вуза в наиболее благоприятной степени способствует максимальной трансформации социально-профессиональных норм и требований общества в индивидуальные творчески-профессиональные установки и ценностные ориентации молодых людей. Эффективность работы по формированию высокого уровня педагогической культуры студентов в значительной степени зависит от совмещения в едином комплексе всего многообразия факторов и средств психолого-педагогического воздействия на личность студента в условиях вузовской среды.

В рамках подготовки исследования мы проводили определенную работу среди студентов некоторых городских вузов с целью определения уровня и эффективности влияния самой вузовской среды на личностно-социальное и духовно-профессиональное становление студенческой молодежи. К примеру, в ходе личных бесед и анкетирования студентам были заданы следующие вопросы: 1) «Устраивает ли Вас общий морально-психологический климат Вашего вуза?»; 2) «Считаете ли Вы, что преподавательский состав Вашего вуза, в основном, соответствует всем тем высоким профессионально-педагогическим параметрам, необходимым для успешного формирования и воспитания подрастающего поколения общества»; 3) «Довольны ли Вы уровнем межличностных отношений со своими друзьями и преподавателями Вашего вуза?»; 4) «Считаете ли Вы, что сегодняшний реальный уровень организации и проведения учебно-воспитательного процесса в Вашем вузе наиболее эффективно способствует формированию у Вас высокого уровня педагогической культуры?»; 5) Способствует ли социальная и учебно-воспитательная среда Вашего вуза формированию у Вас высокого уровня мотивации дальнейшего профессионально-педагогического самосовершенствования. Полученные ответы на поставленные нами вопросы показали несколько двойственную картину удовлетворенности студентами уровня влияния на них решений вузовской среды. С одной стороны, сам вуз, проводимая учебно-воспитательная работа, безусловно, закладывают основы определенного духовно-интеллектуального развития личности, способствует поэтапному самосовершенствованию профессионально-педагогической подготовки студентов, более выраженному проявлению в реальной действительности их педагогической культуры. С другой стороны, отчетливо просматривались значительные резервы повышения эффективности проводимой работы, по тем или иным субъективным причинам не задействованные и не используемые активно преподавательскими и административно-хозяйственными службами вузов. «Будучи студентами, многие молодые люди качественно видоизменяют свою личностную структуру социально-нравственных и духовно-профессиональных установок в рамках общественно ценной, социально-профессиональной востребованности, тем самым сознательно совершенствуя процесс духовно-интеллектуального развития и формирования высокого уровня педагогической культуры» (2, с.137).

Следует заметить, что формирование педагогической культуры студентов вузов совершенствуется от курса к курсу, закладывая фундамент гармоничного развития межличностных отношений как среды самих студентов, так и преподавателей. Ведущими проявлениями сформированности профессионального уровня педагогической культуры студенты считают эффективное проявление в реальной действительности

общекультурной и социально-профессиональной подготовки, организацию модели межличностных отношений между студентами и студентами с преподавателями исключительно на гуманистической основе, потребности молодых людей в постоянном профессиональном самообразовании, саморазвитии, самосовершенствовании. Формирование педагогической культуры студентов происходит прежде всего в рамках учебно-воспитательного процесса вуза, где сложившиеся взаимоотношения между студентами и преподавателями выступают как необходимые факторы вузовской микросреды, одновременно с лекциями, семинарскими и лабораторно-практическими занятиями выступающие действенными организационно-педагогическими средствами социально-психологического воздействия на студентов. Благодаря комплексному характеру психолого-педагогических воздействий на студенческую молодежь, проводимая в стенах вуза учебно-воспитательная работа по формированию у студентов высокого уровня педагогической культуры, способствует не только совершенствованию духовно-интеллектуальной базы молодых людей, но и закладывают существенные основы эмоционально-оценочного отношения к получаемым знаниям. Стремление студентов к постоянному профессионально-педагогическому самосовершенствованию выводит уровень педагогической культуры молодых людей на тот уровень, который, базируясь на их профессионально-педагогической компетентности, реально способствует самостоятельному выявлению, корректировке различных оценочных и самооценочных суждений, повышает эффективность учебно-познавательной деятельности студентов. На процесс формирования педагогической культуры студентов, проявления ими умений и навыков профессионально-педагогической подготовки, глубину оценочных суждений и повышение уровня их духовно-интеллектуальной базы весьма благотворно и действенно влияют проводимые в стенах вуза различные мероприятия – диспуты, конференции, дебаты-дискуссии, коллективные обсуждения вопросов организации лекционных и семинарских занятий, самостоятельная работа научно-исследовательского характера, подготовка докладов и сообщений в работе секций СНО вуза. По нашим наблюдениям, в свете ориентации на более полную социально-профессиональную востребованность обществом, студенты высоко оценивают значение учебных предметов, выделяющихся спецификой подготовки профессионально-педагогических основ предпочитаемой профессиональной самореализации. «Студенты отмечают, что совершенствование духовно-интеллектуального потенциала научными знаниями профессионально-прикладного характера расширяет границы их профессионального кругозора, помогает выработать научное мировоззрение, способствует формированию выраженного интереса к социально-экономической жизни общества» (5, с.147).

Важной задачей административно-преподавательского состава вузов является целенаправленная организация профессиональной помощи студентам в овладении передовыми методами, формами и средствами научного познания, активного внедрения полученных профессионально-педагогических знаний, умений и навыков в учебно-познавательную и общественную жизнь вуза, формирование основополагающей платформы исследовательских способностей, создание эмоционально-позитивной атмосферы научного поиска. Формирование позитивной модели межличностных отношений студентов с преподавателями вуза, систематическое включение молодых людей в практическую деятельность профессионального характера, целенаправленно оттачивает их профессионально-педагогическое самовыражения, поднимает уровень педагогической культуры и способствует кладке крепкого фундамента профессионально-педагогических отношений как в студенческом коллективе, так и непосредственно во всем вузе в целом. Активное привлечение студентов к работе над научными докладами, сообщениями, обеспечение их участия в работе различных конференций, мероприятий общественно-познавательного характера, проводимых в вузе, способствует формированию у студен-

тов более высокого уровня логических суждений, глубине профессионально-педагогического анализа, формирует устойчивые навыки и умения профессионального обоснования исполняемой работы. Формированию высокого уровня педагогической культуры студентов в процессе учебно-воспитательной работы вуза в значительной способствуют спецкурсы и спецсеминары, проводимые на старших курсах обучения (к примеру, «Управленческая педагогика и психология», «Конфликтология», «Современные проблемы педагогики», «Этнопедагогика», «Этнопсихология» и др.). Они способствуют накоплению и повышению уровня духовно-интеллектуального, научно-теоретического потенциала студентов в области профессионально-педагогического развития, формируют навыки научно-исследовательской деятельности и создают наиболее адекватные условия и предпосылки личностно-социального и профессионально-педагогического самоопределения студентов.

Сформированность высокого уровня педагогической культуры студентов позволяет молодым людям свободно, профессионально легко чувствовать себя в атмосфере дискуссионного обсуждения различных проблем учебно-воспитательного процесса вуза, на достаточно высоком профессиональном уровне проводить сравнительных анализ полученного результата с ожидаемыми данными. Основные виды учебно-воспитательной деятельности студентов протекают в условиях студенческой группы, которую многие студенты определяют как важную и реальную основу процесса сплочения всего вузовского коллектива и определения вектора общественно-профессиональной деятельности высшей школы. «Гармоничное единство учебного процесса и внеаудиторной деятельности в вузе значительно повышает уровень профессионально-педагогической подготовки студентов, акцентирует их внимание на проявление активности, инициативы и самостоятельности в процессе проводимой профессиональной деятельности, формирует основы профессионального самосознания и совершенствует их педагогическую культуру» (3, с.82).

Систематическое профессионально-педагогическое самосовершенствование студентов также предполагает проявление их педагогической культуры за рамками учебно-воспитательного процесса в вузе, по месту жительства, в процессе участия в работе различных творческих коллективов, детско-юношеских организаций, фондов, общественных организаций, специализирующихся на защите прав юношей и подростков и т.д. Расширение сферы профессионально-педагогических отношений студентов по мере перехода на более старшие курсы обучения органично способствует возникновению и целенаправленному влиянию на профессионально-педагогическую подготовку молодых людей.

Таким образом, можно сказать, что на формирование высокого уровня педагогической культуры студентов вузов первостепенное, акцентированное влияние оказывает весь стиль, морально-психологическая, социальная и учебно-воспитательная атмосфера вузовской среды. Уровень учебно-воспитательного процесса высшей школы, содержание и организация процесса формирования духовно развитой личности, создание высокого уровня творческо-поисковой атмосферы в процессе учебной и внеаудиторной деятельности будет обеспечивать стабильное формирование и повышение уровня педагогической культуры студентов вузов.

Литература

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Казань, изд-во Казанского университета, 2006.
2. Асадуллин Р.М. Формирование и развитие педагогической деятельности студентов: системный подход. УФА, БГПИ, 2008
3. Бенин В.Л. Педагогическая культура: ее содержание и специфика. УФА, БГПИ, 2007
4. Жохов А.Л. Общекультурный базис подготовки профессионала. М., Академия, 2005.

5. Соколова Л.Б. Формирование культуры педагогической деятельности. Оренбург, ОГПУ, Астро, 2003.

A.İ. Atakişiyeva

**Tələbələrin pedaqoji mədəniyyətinin formalaşmasına
ali məktəbin sosio-mədəni mühitinin təsiri**

Xülasə

Məqalədə ali məktəb tələbələrin pedaqoji mədəniyyətin formalaşmasından, bu prosesə təsir edən amillərdən söhbət açılır. Məqalədə qeyd olunur ki, tələbələrin pedaqoji mədəniyyətinin formalaşmasında ali məktəbin sosio-mədəni mühitinin rolu, onun təsiri böyükdür. Ali məktəb şəraitində keçirilən müxtəlif tədbirlər, təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunan üsullar və təşkili formalar tələbələrdə pedaqoji mədəniyyətin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Məqalədə qeyd olunur ki, ali məktəbin mənəvi-psixoloji mühiti, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, tələbələrin və müəllimlərin maraqlarının və istəklərinin bir-birini tamamlaması, tələbələrin ümumi pedaqoji-peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsinə qulluq edir.

A.I. Atakishieva

**The Influence of Social-Cultural Environment of Higher School
on Forming of Pedagogical Culture of Higher Schools Student**

Summary

The given article is dedicated to one of the actual problems of pedagogics – to forming of pedagogical culture of higher schools student. The role of social-cultural environment of higher school in that process, especially of moral-psychological conditions of higher school is emphasized in the article. The article shows different ways and opportunities in forming of pedagogical culture of students and accents an attention on their pedagogical-professional life. The article shows the role of pedagogical collective in process of forming pedagogical culture of students and the role of personal contact among people.

Rəyçi: p.f.d. K.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

Э.А.ГУСЕЙНОВ

профессор

Азербайджанский государственный
педагогический университет
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова: высшая школа, студент, учебная деятельность, обстановка, условия, успех, неудача, психология, личность, формирование, самооценка, мотивы, уровень притязаний, цель, изучение, анализ.

Açar sözlər: ali məktəb, tələbə, tədris fəaliyyəti, mühit, şərait, müvəffəqiyyət, uğursuzluq, psixologiya, səciyyə, şəxsiyyət, formalaşma, özünüqiymətləndirmə, motivlər, iddia səviyyə, məqsəd, öyrənmək, təhlil.

Key words: high school, student, educational activity, environment, conditions, success, failure, psychology, personality, formation, self-assessment, motives, level of aspirations, purpose, study, analysis.

Вопрос о психологических аспектах, влияющих на формирование личности студентов является основой практической психологии вуза. Учебная деятельность студента – многоаспектный и многопрофильный процесс. Изучение этих психологических вопросов с точки зрения влияния успеха и неудачи в учебной деятельности на отношение студента к своей личности является актуальной и исследование этого процесса весьма целесообразно с психологической точки зрения. Педагогический процесс влияет на психологическое состояние и отношение студентов к индивидуальному саморазвитию к собственному «Я». Необходимо отметить, что развитие психологической службы в вузе в целом немыслимо без научных сведений о психологии личности.

Проблематике формирования устойчивого отношения личности студента к учебной деятельности посвящено не так уж мало работ. Исследователями освещены прежде всего методологические и общетеоретические вопросы (1; 4; 6; 8; 9; 13; 15). Ими много внимания уделяется методологическим основам исследования формирования личности студента, в частности, рассмотрению педагогического процесса как метода исследования личности студента и фактора взаимодействия в коллективе вуза, что позволяет авторам раскрывать ряд важных закономерностей в личностном становлении студента и его психологии и получать на этой базе ценные теоретико-познавательные знания. В ряде интересных работ по психологии формирования личности обучаемых, её конкретным аспектам ставятся и решаются вопросы об уровне притязаний индивидов в связи с изучением проблем по другим ветвям наук. Так, например, эти вопросы увязываются с рассмотрением индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний, особенностей выбора целей при сложностях в образовании у студентов младших курсов, у студентов с различным уровнем психического развития в связи с эффектами установок, самоутверждением личности, со свойствами нервной системы и темперамента, с возрастными, психофизиологическими особенностями, уровнем развития интеллекта и т.д. Суждения, выводы, теоретические положения, содержащиеся в этих трудах, безусловно, сыграли полезную роль в качестве познавательного материала при разработке специальных, методических вопросов в нашем исследовании (1; 2; 4; 8; 16). В то же время ряд актуальных исследований осуществлено отечественными и зарубежными учеными по проблемам формирования личности студентов в зависимости от факторов, зависящих от успеха и неудачи в учебном процессе (4; 5; 7; 12; 14). В ходе

этих исследований получен обширный теоретический и экспериментальный материал, который для нас служит базой для углубления понимания некоторых вопросов, имеющих непосредственное или косвенное отношение к теме нашей работы.

Для нас представляют большой интерес мысли авторов об отражении аспектов учебного процесса в становлении высших психологических свойств личности студента, его психических и социальных качеств, обустановках и ценностных ориентациях, самооценках и самопознании, актах сознания и реального поведения студента.

В психологической литературе имеются попытки исследования тех или иных аспектов, проблемы влияния педагогического процесса на формирование личности студентов в вузе. Подобных исследований, к сожалению, проведено неправомерно мало. Поэтому следует подчеркнуть, что в этой проблемной области ещё много малоисследованных вопросов, целый ряд проблем ещё далёк от своего позитивного решения, вызывает полемику в отечественной и зарубежной литературе. Именно всем этим в первую очередь и объясняется актуальность избранной темы научной работы.

Объект исследования – структура личности студентов гуманитарных вузов.

Предмет исследования – закономерности и тенденции психологических основ влияния педагогического процесса на формирование студентов, а также причинно-следственные связи, имеющие место в области исследуемых нами психологических явлений.

Целью данного исследования являются изучение и анализ особенностей влияния педагогического процесса на формирование личности студентов в методологическом и теоретическом аспекте.

Научная новизна исследования в первую очередь выражена в самой постановке проблемы исследования в разработке, научном обосновании и апробации модели формирования личности будущего специалиста.

В работе был использован комплекс методов исследования: теоретические (анализ проблемы и предмета исследования, моделирование сравнительно-историческое исследование, системный и целостный подходы); эмпирические (психологические эксперименты, наблюдение, описание и объяснение, тестирование, методы математической обработки полученных количественных данных).

Студенты первого курса более активнее, чем студенты старших курсов принимают участие в общественной деятельности. Они прислушиваются к мнению преподавателей и общественных организаций. Им с легкостью можно поручить какие-либо задания, которые с легкостью исполняют и получают от этого моральное удовлетворение. Ко второму курсу студенты уже адаптируются к новой вузовской обстановке.

Исследование структуры личности студента по интерпретации уровня притязаний личности - потребностный компонент, оттеняющий больше динамическую сторону личности (6). Существенной в этом процессе является оказывается не только характеристика уровня притязаний по отдельным параметрам, но и упомянутая общая ориентация действий – стремление к успеху или избеганию неудачи.

Использование уровня притязаний для самооценки личности студента базируется на предположении о том, что человек регулирует выбор целей оценкой себя по тому свойству, от которого зависит успешность выполнения им задачи в данном виде деятельности. Это положение формулирует, в частности, К.Левин, когда он говорит об учете индивидом своих возможностей при прогнозе вероятности достижения цели. Приведенное утверждение достаточно очевидно, даже аксиоматично и вряд ли нуждается в специальном доказательстве (6). Существует довольно много частных модификаций методики определения уровня притязаний, большинство из которых базируется на способе оценки притязаний с помощью методики, где испытуемому предоставляется выбор цели в серии однородных, ранжированных по сложности заданий. В своей

работе мы опираемся именно на данную технику прослеживания процесса формирования уровня притязаний личности. Испытуемый указывает на свой уровень притязаний актом выбора задачи определенной степени трудности. С помощью методики этого класса оценивается высота уровня притязаний, уже не относительная, не смещение в целеуказании по сравнению с достигнутым, а собственно уровень притязаний, высота его локализации в диапазоне трудности, адекватность уровня притязаний, т.е. соответствие выдвигаемых целей возможностям субъекта, а также устойчивость тактики целеполагания.

Задания, которые предлагаются испытуемым, мы выбрали различные по содержанию и структуре выполнения, т.е. задачи подобраны на проявление интеллектуальных и физических способностей. При подборе заданий мы придерживались принципа, чтобы на каждую ступень сложности имелось несколько заданий, чтобы задания содержали параллельные ряды для обеспечения возможности испытуемым возвращаться к уже избранным уровням повторно.

Среди всех рассмотренных нами методик мы дали предпочтение методике Равена, ибо в нашем исследовании опорным методом являются, как уже отмечали, тесты возрастающей трудности. Поэтому мы несколько подробнее остановимся на этой методике. Данная методика нами применяется для изучения логичности мышления. Испытуемому предъявляются рисунки с фигурами, связанными между собой определенной зависимостью. Одной фигуры не достаёт, а внизу даётся среди 6 - 8 фигур. Задача испытуемого - установить закономерность, связывающую между собой фигуры на рисунке, и на опросном листе указать номер искомой фигуры из предлагаемых вариантов. Методика Равена одна из наиболее прогностических методик для исследования невербального интеллекта. Однако в неё мы внесли ряд изменений, исходя из объекта и предмета нашего исследования. Наше исследование состоит из двух этапов. На первом этапе испытуемым были даны тесты на интеллект. В качестве интеллектуальных заданий мы выбрали тесты, получившие широкое распространение в экспериментальной практике психологов. Второй этап нашего исследования был посвящен проверке полученных ранее данных по притязаниям студентов (4; 5; 6).

Решение задач с физической нагрузкой служит хорошей проверкой относительной стойкости притязаний. Задачи, о которых идет речь, подобраны равнозначными по уровню мотивации субъектов. Здесь идет сопоставление материала, полученного в разных опытах, рассматриваются все его особенности: высоту уровня притязаний, его адекватность - неадекватность, устойчивость - неустойчивость, способ реагирования на успех и неудачу, причем не только в сфере эмоций, но и в типе тактики выбора целей, общей стратегии целеполагания студентов. В качестве физических упражнений для проведения нашего исследования мы выбрали двенадцать физических упражнений. Как матрицы, они подобраны так, чтобы упражнения шли по мере возрастания сложности выполнения данных элементов. Упражнения начальной подготовки по гимнастике и аэробике введены во все программы занятий по физической культуре и поэтому они не будут новыми для наших испытуемых. Подготовка и сдача гимнастических нормативов проводятся во всех средних и высших учебных заведениях. В них отводится место освоению техники выполнения гимнастического норматива и специальной физической подготовке.

Анализ характеристики уровня притязаний личности студентов позволил нам разделить испытуемых на четыре группы: с неустойчивым выбором, устойчивым адекватным целеуказанием, с устойчивыми неадекватными притязаниями, завышением уровня притязаний по сравнению с уровнем достигнутого. В результате проведенного обследования обнаружен подъем тревожности в ответ на расхождение уровня притязаний со своими результатами педагогического процесса.

Поведенческий анализ студентов выявил у них неустойчивость притязаний, слабую дифференцированность цели, а также тенденцию искать причины неудач в объективных обстоятельствах, а успехи, даже случайные, относить за счет собственных умений. Изменение при развитии уровня притязаний объясняется не целевыми расхождениями. Целевое расхождение представляет собой различие между достижениями испытуемого и его притязаниями, относящиеся к дальнейшим достижениям. Одним из условий формирования адекватных притязаний личности является создание системы многостороннего оценивания, включающей ситуации, в которых подросток вынужден постоянно тренироваться в оценочных действиях по отношению к себе в различных видах деятельности. Результаты нашего исследования показали, что завышенный уровень притязаний студентов не всегда может возвращаться к адекватному уровню притязаний при введении испытуемого в ситуации неуспеха (наблюдалось это примерно у 30% обследованных студентов), поскольку студенты склонны считать успехи, заработанные в педагогическом процессе результатом своих усилий, а неудачи объяснять сложившимися обстоятельствами. Для преодоления заниженного уровня притязаний следует создать условия, в которых они достигают желаемых ими результатов. На этой основе у них появится уверенность полноценности своих способностей, что позволит им воспринимать жизненные неудачи не как свидетельство собственной несостоятельности, а как побуждение к мобилизации волевых и интеллектуальных сил. Коррекция завышенного уровня притязаний осуществляется путем включения его в усложненную деятельность, в которой он встретился бы с рядом неудач, а профилактика таких притязаний предполагает общественное порицание успехов личности студента, достигнутых без собственных значительных усилий. Уровень притязаний рассматривается как детерминанта межличностных отношений. Однако их нарушение возможно при адекватном и неадекватном уровне притязаний, поскольку адекватность притязаний не исключает конфликтной конкуренции нескольких юношей за одно и то же престижное место в среде своих сверстников. Конкуренция не возникает при совпадении притязаний личности с ожиданиями среды. Такое совпадение является более значительным фактором сплоченности, чем адекватность уровня притязаний. Завышенный или заниженный уровень притязаний личности студентов нарушает их взаимодействие со средой сверстников, потому что они принимают на себя роль, которая находится «выше» или «ниже» их возможностей. Непринятие личностью с заниженным уровнем притязаний объективно сильной для нее роли, по всей вероятности, расценивается средой как отказ от деятельности, а напротив, принятие непосильной роли как зазнайство.

В ходе исследования мы выявили зависимость уровня притязаний личности студентов от полученных знаний, успеваемости в педагогическом процессе студентов. Из анализа вытекают следующие выводы: 1) хорошо успевающие предпочитают выбирать задачи средней трудности, объясняя это тем, что сначала надо попробовать себя на средних, а потом уже выбирать более трудные. Уровень притязаний у них средний (таковых оказалось 29,1% от общего числа студентов-юношей); 2) средне успевающая группа выбирает легкие задачи, мотивируя это тем, что надо выбирать легкие, а потом трудные. У одних из них пониженный уровень притязаний, но большинство имеет средний уровень притязаний (среди испытуемых студентов они составили 46,7%); 3) слабые студенты составляют тоже неоднородную группу, но они менее критичны и обнаруживают тенденцию переоценивать свои возможности (их оказалось 24,2%). Положительные показатели в педагогическом процессе говорят об уровне интеллектуального развития студента. У студентов познавательные процессы расширяются к 17-18 годам: наблюдается увеличение объема осведомленности. У студентов также лучше развиты такие очень важные свойства ума, как скорость концентрации внимания,

наблюдательность. Из студентов участвующих в исследовании, 59% имеют невысокие, устойчивые, адекватные притязания. Остальные 41% показали высокий, неадекватный, неустойчивый уровень притязаний.

Исследование позволило рассмотреть и выявить психологические особенности влияния педагогического процесса на формирование и проявления уровня притязаний личности студентов. Было обнаружено, что успех и неудача в выборке заданий при тестировании влияют, как на индивидуальные качества личности студентов, играют немаловажную роль в формировании уровня проявления притязаний личности студентов. Исследование подтвердило необходимость дальнейшего изучения и практического применения методик профилактической работы по регулированию такого психологического вопроса, как влияние педагогического процесса на формирование личности студентов, проявления уровня притязаний для формирования оптимальной мотивации к обучению у студентов.

Литература

1. Cabbarov R.V., Özünü gerçəkləşdirən şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətləri // Psixologiya jurnalı, B. 2007, №4, s. 115-120.
2. Бороздина Л.В., Залученова Е.А. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний // Вопросы психологии. 1983, №1, с.104-113.
3. Гарифьянов Р.С. Психолого-педагогические основы руководства самовоспитания студентов. Казань: 1998, 194 с.
4. Гусейнов Э.А. Психологические особенности формирования личности студента, Махачкала, ДГУ, 2006, 55 стр.
5. Гусейнов Э.А., Изучение психологических факторов влияющих на активность личности студента в период обучения // Региональный вестник молодых ученых, Москва, 2009, №1 (17), стр. 92-95.
6. Гусейнов Э.А., Исследование психологических аспектов, влияющих на процесс обучения студентов, Монография, Б., 2009, 220 с.
7. Донцова М.В. Психологическое сопровождение профессионально-личностного становления студентов-психологов: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2009.
8. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Мн.: Изд-во БГУ, 1976, 179 с.
9. Зейгарник Б.В., Теория личности К.Левина. М.: 1981. с.64-68.
10. Милтс А.А., Личность студента. В кн.: Общественно – политическая активность студенческой молодежи. Рига: 1996, с. 58-59
11. Матлин Е.К. Некоторые психологические вопросы воспитания студентов. М.: 1974, с. 23-25.
12. Степанский В.И. О мотивации достижения успеха и избегания неудачи // Вопросы психологии. 1981, №3, с. 59-47 Зиновьев С.И. Учебный процесс в высшей школе. М.: 1998, 56 с.
13. Петровский А.В. К пониманию личности в психологии // Вопросы психологии. М.: 1981, №2, с.40-46.
14. Parks L. A., Guay R. P. Personality, values, and motivation // Personality and Individual Differences 47, 2009, P. 675-684.
15. Banu Yazgan İnanc, Eşef Ercüment Yerlikaya: Kişilik Kuramları, Ankara: Pegem Akademi, 2012.
16. Mahlios M., Massengill-Shaw D., Barry A. Making sense of teaching through metaphors: a review across three studies // Teachers and Teaching, 2010, 16, p. 49-71.

E.A.Hüseynov**Tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji prosesin rolu*****Xülasə***

Tədqiqat işinin nəticələri təsdiqlədi ki, ali məktəbdə pedaqoji prosesin təşkilində tələbə şəxsiyyətinin psixodinamik keyfiyyətlərinin nəzərə alınması təhsilə fərdi yanaşma baxımından olduqca vacib bir problemdir. Tədqiqat pedaqoji prosesin tələbə şəxsiyyətinin iddia səviyyəsinin formalaşmasına təsirinin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa və müəyyən etməyə imkan vermişdir. Test zamanı tapşırıqların seçilməsində müvəffəqiyyət və uğursuzluq şagirdlərin şəxsiyyətinin fərdi keyfiyyətlərinə təsir göstərdiyini, tələbələrin iddia səviyyəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını təsbit etdi.

E.A.Huseynov**The Role of Pedagogical Process in the Formation of Student Identity*****Summary***

The results of studies have confirmed that accounting of psychodynamic properties of students' personality in the organization of educational activities of higher education institutions is a very important aspect of an individual approach to learning. The studies made it possible to examine and identify psychological characteristics of influence of pedagogical process on formation and manifestations of level of aspirations of the students personality. It was found that success and failure in the selection of tasks during testing affect both the individual qualities of students personality, play an important role in shaping level of manifestation of students' individual aspirations.

*Rəyçilər: psixol.e.d., prof. R.İ.Əliyev,
ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrası
(29.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2018

М.Ф.ДАДАШЕВА*e-mail: matanet.dadashova@gmail.com***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПОДГОТОВКИ
УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

Ключевые слова: антропологическая концепция, русский язык как иностранный, куррикулум, языковое образование, учитель, дидактика

Açar sözlər: antropoloji konsepsiya, rus dili xarici dil kimi, kurikulum, dil təhsili, müəllim, didaktika

Key words: anthropological concept, Russian as a foreign language, curriculum, language education, teacher, didactics.

Основу современной теории и практики обучения русскому языку как иностранному (РКИ) составляют различные подходы к языковому образованию учительских кадров для учебных заведений различного типа. Среди них особый интерес у менеджеров образовательной системы вызывает антропологическая концепция, основные положения которой нашли своё отражение в и современной лингводидактике. При этом особую значимость приобретает так называемая «теория учёбы» как особая область теоретических и прикладных исследований (2). Характерно, что исследования обнаружили недостаточность «благих намерений» и различные подходы к реализации педагогических идей учителя учащимися, а также существенную рассогласованность между целями учителя и пониманием этих целей самими обучающимися.

Суть данной идеи заключается в том, чтобы организовать учёбу как безусловно позитивный опыт обучаемых. Подчёркивается важность активизации учения посредством учёта личностных особенностей обучаемых, решение познавательных задач, интенсификация мыслительных процессов, происходящих в межличностных отношениях в форме взаимной поддержки, взаимного обучения и контроля друг друга. Особое внимание при этом уделяется созданию новых знаний сообща, «здесь и сейчас», в ходе совместной деятельности. При этом достигалось осознание себя обучаемыми индивидуальными потребностей и возможностей, а также путей решения намеченных задач и достижения запланированных целей совместной деятельности (1).

В последнее время широкое распространение приобретает идея комплексного подхода к личности обучаемого, включая не только цели и задачи, но и языковые способности и векторы мыслительной деятельности, самоконтроль и самооценку и необходимость перерывов или смены деятельности, взаимодействия в учебном процессе и т.д. (3)

Важной задачей антропологического подхода к преподаванию русского языка в Азербайджане было предупреждение и преодоление отчуждения обучаемых от целей, задач и путей овладения РКИ (3). Рассматривались принципы наиболее рациональной организации опыта познавательной и мыслительной деятельности, которая позволяет сохранить положительную мотивацию учащихся к овладению РКИ. Среди указанных принципиальных положений были следующие:

- учёт познавательных и духовных потребностей обучаемых важнее, чем предъявление требований программы и стандартов нормативных документов;
- овладение познавательными тактиками и стратегиями важнее, чем усвоение готового набора знаний;
- самооценка важнее, чем внешнее оценивание достигнутых учебных результатов;
- отношение к знаниям, умениям и навыкам важнее, чем сами учебные достижения;

- познавательная среда в классе важнее, чем академические знания учителя (2).

В перечисляемых положениях обнаруживались такие составляющие антропологического подхода к преподаванию РКИ, как осознание собственного опыта, осознание себя в учении и реализация себя как личности (5).

В учебниках, составленных по куррикулуму, предпринимаются попытки полностью или частично реализовать антропологические принципы в соответствующих методах обучения РКИ. Одна из таких попыток – это применение таких форм совместной деятельности, как мозговая атака, кластер, инсерт, ролевые игры, аукцион и т.д. создание благоприятной среды для общения на изучаемом языке (4). Центральной идеей этих методов – признание необходимости ограничить речевую активность самого учителя на уроке, чтобы через различные ситуации речи стимулировать мыслительную и речевую деятельность учащихся и подчинить учение обучению. Рассматривая каждого ученика как «энергию», последователи данных методов считают своей главной задачей устранение любых препятствий на пути к проявлению этой энергии в учебном процессе (1, с. 5-9). Достоинством этих методов является то, что главным в обучении считалась не передача знаний от учителя к учащимся, а создание позитивной эмоционально-духовной среды, учение с успехом и обеспечение надёжных результатов учебных усилий. Все это позволяет каждому учащемуся реализовать себя как уникальную «энергию». Преимуществом подобного ракурса организации учебного процесса является то, что при применении этих методов «задействованы» основные компоненты гуманистической организации обучения языку, включая осознание собственного учебного опыта, осознание себя в учении и осознание реализации себя как активной личности.

В ходе реализации антропологического подхода к языковому образованию делается попытка создать условия для раскрытия познавательных и индивидуальных резервов учеников средствами эффективной гуманистической методики. (4). Сущность методики заключалась в том, чтобы создать оптимальные условия для наиболее полного выражения школьниками как их эмоционально-духовной, так и физической энергии. Для этого применялись задания с движением, выполнение команд, свободное перемещение в классе или аудитории.

Другой формой реализации антропологического принципа полной самореализации личности учащихся в изучении русского языка была «суггестопедия», разработанная болгарским учёным Г.Лозановым (5). Компоненты гуманистической организации преподавания РКИ в суггестопедической модели действуют в виде такой организации учебного процесса, который позволяет учащимся глубоко осознать свои неиспользованные интеллектуальные резервы, например, способность к «сверхзапоминанию», и полнее реализовать их через интенсивное овладение РКИ.

Антропологические принципы преподавания РКИ были воплощены как обучение в сюжетно-ролевой игре (1). Учебный опыт был организован таким образом, чтобы он осознавался как форма межличностной поддержки друг другу, как собственная необходимость и полезность другим участникам учебной деятельности, а также как совершенствование себя самого в созданных благоприятных условиях групповой деятельности.

Реализация антропологических принципов преподавания РКИ происходит в условиях информационно насыщенной учебно-воспитательной среды. Только в условиях интенсивных процессов информационного обмена возможны формирование опыта обработки информации, активная работа памяти, развитие индивидуальных интеллектуальных ресурсов, а также реализация идей социального конструктивизма в виде «генерирования или поиска знаний» в ходе активного межличностного взаимодействия учащихся (1; 4; 5).

Особое значение для реализации антропологических идей в обучении и воспитании имеет развитие критического мышления как способности активно выдвигать и

всесторонне проверять продуктивные гипотезы, доказательно утверждая новые знания. Только в условиях критического мышления возможно сохранение и утверждение индивидуальной личностной позиции учащихся (1). Критическое мышление предполагает разграничение существенного и второстепенного, нового и известного, знаний и мнения, тождества и различий, релевантной и нерелевантной информации (5). Получение существенно новых знаний на основе доказательных рассуждений представляет собой не только результат критического мышления, но и условие личностной самореализации учащихся.

Таким образом, антропологическая теория в практике подготовки учителя РКИ реализуется в виде главного принципа, который заключается в том, чтобы создать наиболее благоприятные условия для самореализации личности школьников. Антропологические идеи в теории и практике обучения русскому языку как иностранному формируются под влиянием философской, гражданской и научной модели антропологической теории. Реализация данных идей предполагает признание индивидуальности учащихся, организацию межличностного сотрудничества, оказание методической и эмоциональной поддержки, повышение личной ответственности, рост нравственной зрелости, соблюдение существующих норм, формирование новых компетенций, развитие способностей и т.п. На содержание и форму языковой подготовки учителей РКИ оказывают влияние положения общечеловеческой этики, достижения передовой мысли и научное мировоззрение. Особое влияние на развитие гуманистических идей в обучении РКИ оказывает так называемая «гуманистическая психология», представители которой отмечают принципиальную важность осознания учащимися себя, своего опыта и ответственности (достижений) в учебном процессе. Антропологические идеи получили воплощение в современной куррикулярной модели обучения РКИ. Важным условием реализации антропологических идей является информационно насыщенная среда и формирование критического мышления у участников учебно-воспитательного процесса. Важными признаками реализации антропологических идей являются «мозговая атака», «полное самовыражение», «суггестопедия» «ролевая игра» и др.

Итак, антропологическое направление в совершенствовании подготовки учителей РКИ в основном развивается в контексте преподавания иностранных языков. На наш взгляд, при обучении РКИ целесообразнее пользоваться универсальным, более широким в плане содержания понятием «коммуникация», включающим общение как выражение межличностного культурного компонента. На уроке русского языка коммуникация может иметь как двустороннюю направленность (при непосредственном взаимодействии учащихся друг с другом и с учителем), так и одностороннюю (при чтении текстов на русском языке, составлении деловых документов и т.д.).

Литература

1. Астафурова Т.И. Стратегия коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистические и дидактические аспекты): дисс. д-ра пед. наук. М., 1997. 37 с.
2. Государственный образовательный стандарт. Русский язык в школах с азербайджанским языком обучения // Русский язык и литература в Азербайджане, №2, 2003, с. 3-9.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая российская энциклопедия, 2002. 780с.
4. Мильруд Р.П. Курс методики преподавания английского языка. Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2001. 370 с.
5. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. М.: Республика, 2001. 642 с.
6. Шукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам. М., 2003. 360 с.

M.F.Dadaşova**Rus dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlərin hazırlığında antropoloji konsepsiya**
Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi nəzəriyyəsi və praktikasının təməlini müxtəlif tipli təhsil müəssisələri üçün müəllim kadrlarının dil təhsilinə olan müxtəlif yanaşmalar təşkil edir. Bu yanaşmalar içərisində təhsil sisteminin menecerləri arasında antropoloji konsepsiya xüsusi maraq kəsb edir. Antropoloji ideyalar öz təcəsmünü kurikulum müasir təlim metodunda tapmışdır. Antropoloji ideyaların həyata keçirilməsinin mühüm əlamətləri “beyin həmləsi”, “tam özünüifadə”, “suggestopediya”, “rollu oyunlar” və sairədir.

M.F.Dadashova**Anthropological Concept of Preparation Teachers of Russian
as a Foreign Language**
Summary

The basis of the modern theory and practice of teaching Russian as a foreign language is various approaches to the language education of teachers for educational institutions of various types. Among them, the anthropological concept is of particular interest to the managers of the educational system. Anthropological ideas were embodied in the modern curricular model of learning. Important signs of the implementation of anthropological ideas are “brainstorming”, “complete self-expression”, “suggestopedology”, “role playing”, etc.

*Рецензент: доц. Я.Алхасов**Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2018*

G.Ch.HAJIYEVA*e-mail: gulu_13@yahoo.com***Azerbaijan University of Languages**
(Baku, R.Bahbudov street, 60)**THE LINGUISTIC PECULIARITIES
OF DIPLOMATIC ENGLISH WRITTEN CORRESPONDENCE:
VERBAL AND PERSONAL NOTES****Key words:** *diplomatic mission, verbal notes, personal notes, diplomatic etiquette, compliments***Açar sözlər:** *diplomatik missiya, verbal notalar, şəxsi notalar, diplomatik etiket, komplimentlər***Ключевые слова:** *дипломатическая миссия, вербальные ноты, личные ноты, дипломатический этикет, комплименты*

The expression "diplomatic language" is used to denote three different notions. In its first sense, it means the actual language (whether it be Latin, French, or English) that is employed by diplomats in their correspondence with one another. In its second sense it covers those technical phrases which, in the course of centuries, have become part of ordinary diplomatic vocabulary. And in its third, and most common, sense it signifies the guarded understatement which enables diplomats and ministers to say sharp things to each other without becoming impolite. "Diplomacy," as it was once said, "is the application of intelligence and tact to the conduct of official relations between the governments of independent states. Thus, if a statesman or a diplomatist informs another government that his own government "cannot remain indifferent to" some international controversy, he is clearly understood to imply that the controversy is one in which his government will certainly intervene. The advantage of this conversational form of communication is that it maintains an atmosphere of calm, while enabling statesmen to convey serious warnings to each other which will not be misunderstood. On the one hand, an ignorant or incautious use of one of these phrases may give to a given situation a gravity which it does not possess. On the other hand, when a really serious crisis arises, the public is apt to assume from the mildness of the language used that the crisis cannot be as grave as "the alarmists" had given them to suppose. In extreme cases, moreover, the habit of diplomatic ambiguity, or of diplomatic understatement, leads to actual misunderstanding. Therefore, the high importance of making the right choice of diplomatic words that maintains the diplomatic etiquette among corresponding parties and builds up more close, amiable atmosphere which in itself will contribute to current and further mutual diplomatic understandings turns out as a significant and affecting key factor in this case. Diplomatic documents which are called "instruments" in diplomatic practice, are varied - treaties, conventions, agreements, acts, pacts, charters, statutes, protocols, declarations, notes. The latter is one of generally accepted and widely used form in today's practice of international correspondence among diplomatic missions, and its two forms : verbal notes and personal notes will be discussed and analysed in this article based on specific examples. However, generally speaking, each type of documents has its own aim and structure. Basically, instruments establish binding legal rights, obligations and relationships between the participating states or governments. In other words, instruments are legal documents governed by international law. Instruments may be bilateral, plurilateral (a limited number of parties) and multilateral. Diplomatic language which is employed in all these instruments is subject to certain general rules determined by international usage and convention. Like any specialized sphere of communication, diplomacy has its own stock of special terms, clichés, specific syntactical patterns and other linguistic peculiarities. The general vocabulary of diplomatic English consists almost exclusively of bookish and learned

words; the wording of documents is as remote and impersonal as possible. Another notable feature of diplomatic writing is the use of metaphors, similes and idioms. The sole aim of these linguistic devices is to call up a visual image. e.g.

to halt the arms race- to stop fighting, to come to a cease-fire agreement

to look for a needle in a haystack- too challenging political situation of a hopeless solution, climate of political unrest.

We need to remember that much of our information about politics, governmental activities, business conditions, and foreign affairs comes to us selected and emphasized. In writing the emphasis can be achieved by the use of more complex sentence structures, by choice of linking words even by marks of punctuation. Whenever we wish to convey any kind of inner knowledge - feelings, attitudes, judgements, - we are obliged to convey that attitudinal meaning through the careful and right choice of diplomatic words or phrases. It shapes our attitudes and values even without our conscious knowledge; it gives purpose to, and guides our actions; through it we establish and maintain relations with other people and by means of it we exert our greatest influence on them. The typical syntactical features of diplomatic documents (except letters) are the predominance of extended simple sentences and complex sentences, abundant use of participial constructions, the tendency to separate the subject and the predicate, profusion of homogeneous members. Like in legal documents, there is an expressed tendency to avoid pronoun reference and to repeat compound terms in full. For example, we must refer to the Secretary-General of the United Nations in a full form NOT he or the Secretary-General.

Moreover, it is also noticed the insistent use of “shall” with the third person which expresses not the “will” of the grammatical subject, but the will, determination of the undersigned regarding the subject.

The Commonwealth and Foreign Missions are particularly requested to note that the Ministry of External Affairs shall be grateful if the conversion of Diplomatic Missions in ...” “This Convention ... shall be deposited “The Committee shall be competent to exercise the functions ...” (4, 86)

Among other notable features of diplomatic correspondence is the use of abbreviations. e.g: HE - His/Her Excellency; HM - Her/His Majesty; HMG - Her/His Majesty's Government; P.C. - Private Counsellor; R.S.V.P. - reponder, s'il vout plait (meaning, “Please reply”); R.s.v.p. p.f. - pour feliciter (meaning “Congratulation”) p.r. - pour remercier (meaning “Thanks”) p.c. - pour condolence (meaning “Condolences”) p.p. - pour presenter (meaning “Introducing”). (3, 246)

The generally accepted forms of diplomatic documents often used in correspondence between diplomatic missions, as well as in contacts with the Foreign Ministry of the receiving state, are notes, memoranda, aides-memoires, and personal letters. There are two kinds of notes: verbal and personal. They differ in their form. The verbal note is written in the third person and unsigned, while the personal note is composed in the first person and is always signed. The word verbal takes its origin from the Latin word “verbalis” which means "oral", "in words". As applied to the verbal note the word implies that such note is equal to an oral statement or information. The verbal note is a rather popular and common form of diplomatic documents. As any other document it may pertain to a serious question or refer to everyday routine matters - informing the Foreign Ministry of the receiving state about the arrival of a new staff-member of the mission or a delegation, asking for entry visas, etc. The importance of any document is determined not so much by its form as by its contents. It is up to the sender to choose the form of the document in each specific case. The personal note may also refer both to a very important matter of principle and to a relatively minor problem, or simply contain a piece of information. For example, it is a fact that diplomatic relations between the Soviet Union and the United States of America were established through the exchange of

personal notes between the President of the United States F.D. Roosevelt and the USSR People's Commissar for Foreign Affairs, M.M. Litvinov. At the same time, the personal note can be sent, for instance, by the ambassador to the Minister for Foreign Affairs of the receiving state, informing him that the ambassador is leaving the country for vacation, or a mission, and who of the diplomatic staff is replacing the ambassador in the capacity of charge d'affaires ad interim. Personal notes are sent by ambassadors to their colleagues, the heads of other diplomatic missions. They may convey congratulations on the appointment or election to an important state post, express condolences, etc.¹³ Both personal and verbal notes are typed on a special stationery. The form always carries a painted, printed, or engraved national emblem and the name of the sender (Ministry of Foreign Affairs, mission, etc.) According to tradition, the verbal note begins with an addressing sentence (complimentary beginning) which has a unified form. For example,

The verbal note of the Embassy in(any country) would begin as follows:

"The Embassy of the Russian Federation presents its compliments to the Ministry of External Affairs of (any country) and has the honour to inform the latter that... ."

The personal note starts with the following salutation:

"Mr. Minister", "Excellency" or "Your Excellency".

Both notes end with a complimentary closing (a formula of expressing respect for the addressee):

"The Embassy avails itself of or takes this opportunity to renew to the Ministry the assurances of its highest consideration" (in the verbal note);

"Please accept, Your Excellency, the assurances of my highest consideration," or simply "Respectfully Yours" (in the personal note).

The verbal note has an official seal, whereas the personal note has none; the verbal note bears the number, and sometimes the index attributed to it by the sender, while the personal note has none. The personal note must be signed by the sender.

All in all, composing any diplomatic instrument not depending its form, purpose and addressee requires not only profound knowledge and right choice of diplomatic words, but also critical analysis of the relationships between the parties and a polite tone and etiquette obedience. Therefore, an organization or a person who is in charge of and of high responsibility to perform this mission should carefully study diplomatic circumstances beyond control and take the highest consideration of all these important issues.

Literature

1. Səfərəliyeva R. İşgüzar etika. Bakı, 2004
2. "Handbook of a diplomat". Felthem R. Minsk: LLC "New Knowledge", 2000.
3. "Diplomatic dictionary", M., 1998
4. "Protocol and etiquette of diplomatic and business communication". M., 1996.
5. Гуринович В.В. Деловая переписка на английском языке. Мн.: Харвест, 2003.
6. Израилевич Е.Е. Деловая корреспонденция и документация на английском языке.; М., Иностраный язык, 2001.
7. Мамедализаде Ч. Основы дипломатической службы и дипломатического протокола. Баку, 2001.

G.Ç.Hacıyeva

Diplomatik sənədlər olan verbal və şəxsi notaların lingvistik xüsusiyyətləri

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə müəllif ali məktəblərdə tədris olunan diplomatik yazı fənninin tərkib hissəsi kimi öyrədilən diplomatik yazı nümunələri kimi verbal və şəxsi notaların lingvistik xüsusiyyət-

lərini hərtərəfli təhlil edir və onların struktur elementlərini və istifadə oluna biləcək abriviaturaları konkret misallar əsasında izah edir.

Məqalədə, həmçinin vurğulanır ki, məqsəd və ünvanlandığı tərəfə müvafiq olaraq bu diplomatik sənədlər xüsusi seçilmiş diplomatik söz və ifadələr və diplomatik etiket qaydalarına riayət etməklə tərtib olunmalıdır.

Г.Ч.Гаджиева

**Лингвистические особенности дипломатической переписки на английском языке:
вербальные и личные ноты**

Резюме

В представленной статье автор всесторонне анализирует лингвистические характеристики вербальных и личных дипломатических нот, являющихся образцами дипломатической переписки, которая в свою очередь преподается в качестве самостоятельной дисциплины в высших учебных заведениях. Структурные элементы дипломатических нот и используемые аббревиатуры объясняются на основе конкретных примеров.

В статье также отмечается, что при составлении дипломатических документов важно следовать правилам дипломатического этикета и подбора как общеупотребительной, так и терминологической лексики с учетом целей и аудитории.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. A.M.Bayramova,
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrası
(12.10.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №02)).*

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2018

R.N.ALIZADƏ

e-mail: ramtiqalizade@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AZƏRBAYCAN-İSRİL İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÜASİR İNKİŞAF DİNAMİKASI

Açar sözlər: iqtisadiyyat, iqtisadi əməkdaşlıq, iqtisadi əlaqələr, iqtisadi inkişaf, sənaye, kənd təsərrüfatı

Ключевые слова: экономика, экономическое сотрудничество, экономические отношения, экономическое развитие, промышленность, сельское хозяйство

Key words: economy, economic cooperation, economic relations, economic development, industry, agriculture

Azərbaycan və İsrail arasında mövcud olan ən mühüm sahələrdən biri iqtisadi əlaqələrdir. Tədqiq etdiyimiz müasir dövrdə iki ölkə arasındakı bütün ticarət və iqtisadi əlaqələr müqavilə-hüquqi baza əsasında qurulmuş və inkişaf etmişdir. İqtisadi əməkdaşlıqda Azərbaycanın neft sənayesi və İsrailin qabaqcıl texnologiyası mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, ölkələrimiz arasındakı əlaqələrin maddi təməlini də iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

İsrail ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq böyük ölçüdə artır. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və iqtisadiyyatı liberallaşdığı üçün İsrail şirkətləri Azərbaycan bazarına daxil oldular. Bir çox şirkət xidmət sektoruna sərmayə qoymuşdur. İsrailin əhəmiyyətli bir telekommunikasiya provayderi olan “Bezeq” 1994-cü ildə bağlanan bir ticarət müqaviləsi ilə telefon əməliyyat sistemindən böyük hissə pay alıb. Bu gün “Bezeq” telekommunikasiya provayderi telefon xətlərini qurur və ölkə daxilində regional xidmətləri işlədir. Bir başqa şirkət olan Bakcell 1994-cü ilin əvvəlində ölkədəki ilk mobil operator olaraq Azərbaycan Əlaqə Nazirliyi və GTİB (İsrail) arasında ortaq layihə olaraq başlandı (6).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 29 oktyabr 2003-cü il tarixində İsrail dövlətinin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Eytan Nayeni qəbul edərkən ticarət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişaf etdiyini belə səciyyələndirmişdir: “Azərbaycanın böyük gələcəyi vardır. Son 10 il ərzində ölkəmiz inkişaf edərək regionda mühüm dövlətə çevrilmişdir. Deyə bilərəm ki, indi Azərbaycan ümumən regionun inkişafında fəal rol oynayır. Əlbəttə, biz dostlarımızın köməyini də hiss edirik və bu məqsədlərimizə nail olmaqda bizə kömək edir” (1, s.166). Təhlilimiz göstərir ki, Azərbaycan tərəfi dünyadakı yəhudi icması ilə əməkdaşlığa ölkələrimiz arasındakı bütün sahələrə, o cümlədən ticarət və iqtisadi əlaqələrə təsir edən müsbət amillərdən biri kimi baxmışdır.

2008-ci il iyunun 2-də Prezident İlham Əliyevin İsrailin milli infrastruktur naziri Binyamin Ben-Eliezerin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etməsi əməkdaşlığa yeni impuls vermişdir. İlham Əliyev Azərbaycanda infrastruktur sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələrdən danışmış və bu işlərin ardıcıl olaraq davam etdiriləcəyini vurğulamışdır. İlham Əliyevin fikrincə, iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün çox geniş imkanlar var olmuşdur (3, s.260).

2009-cu ildə Bakı şəhərində keçirilən Azərbaycan-İsrail işgüzar görüşləri, 2009-cu il may ayının 18-də Təl-Əvivdə təşkil edilən Azərbaycan-İsrail biznes forumu ticarət və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində mühüm rol oynamışdır (4).

İsrailin keçmiş Prezidenti Şimon Peresin şərəfinə 2009-cu il iyunun 28-də Gülüstan sarayında verilən rəsmi ziyafətdə etdiyi nitqində İlham Əliyev səfərə qiymət verərək demişdir: Səfər ikitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün yeni imkanlar açacaq. Bu gün biz ikitərəfli əlaqələrə dair vacib məsələləri, regional inkişaf məsələlərini, o cümlədən beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan məsələləri nəzərdən keçirdik.

İsrail hal-hazırda Azərbaycanın ən iri silah təchizatçısıdır. 2012-ci ildə İsrailin hərbi sənayesi Azərbaycanın bu ölkədən 1.6 milyard dollar məbləğində müdafiə sistemləri aldığını təsdiqləyib. İsraildən alındığı güman edilən sonuncu nəsil dronlar 2016-cı il aprel ayında Dağlıq Qarabağda 4 günlük müharibə adlandırılan döyüşlər vaxtı istifadə olunub. Azərbaycan ekspertlərinə əsasən Bakı İsrail vasitəsilə bu texnologiyayı inkişaf etdirmək istəyir.

“The Economist” jurnalının 2012-ci il buraxılışlarından birində Azərbaycan- İsrail arasındakı münasibətlərə toxunulub. Məqalədə bir sıra maraqlı faktlar qeyd edilib: Məlum olan odur ki, İsrail neft idxalının üçdə birini Azərbaycandan - Türkiyənin Ceyhan limanına qədər uzanan boru kəməri vasitəsilə alır. Ceyhandan sonra neft İsrailə daşınır. Azərbaycan şirkəti isə İsrailin cənubundakı Aşkelon limanı yaxınlığındakı sulara qazma işləri aparmağa ümid edir.

2012-ci ilin fevralında iki ölkə İsrail dövlətinə məxsus İsrail Aviasiya və Kosmos Sənayesi tərəfindən Azərbaycana 1,6 milyard dollarlıq təyyarə və zenit raket müdafiə etmə sistemləri satacaqları bir razılaşma imzaladılar.

2016-cı il 13 dekabr tarixində İsrailin Baş naziri Benyamin Netanyahunun Azərbaycana səfəri isə Azərbaycan-İsrail qarşılıqlı münasibətlərinin möhkəmlənməsi üçün daha bir uğurlu addım oldu. Səfər çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə İsrail Dövlətinin hökuməti arasında standartlaşdırma, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və metrologiya sahələrində əməkdaşlıq haqqında” saziş, “Azərbaycan Respublikası ilə İsrail dövləti arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında” saziş, “Azərbaycan Respublikası ilə İsrail dövləti arasında gəlirlərə görə vergilərə münasibətdə ikitərəfli vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında” konvensiya imzalandı.

Bundan başqa, İsrail hesab edir ki, iqtisadi əməkdaşlıq haqqında sazişin imzalanması yüksək dərəcədə arzuolunandır. Bu da öz növbəsində həm Azərbaycanın, həm də İsrailin özəl sektorunun fəaliyyətlərinin canlandırılmasına və bütün sahələrə cəlb olunmasına yönəlmiş söyləri sistemləşdirəcək. Azərbaycan İsrail üçün yüksək dərəcədə vacib və etibarlı enerji mənbəyi olaraq qalmaqdadır. İsrail özünün neftə olan tələbatının əhəmiyyətli hissəsini Azərbaycandan idxal etməklə ödəyir. İsrail, həmçinin TANAP layihəsinin inşasında əldə edilən nəzərəcarpan irəliləyişi böyük maraqla izləyir. İsrailin enerji siyasətinə dair daxili proseslər tamamlanıqdan sonra İsrail qazının TANAP vasitəsilə ixracı imkanları ciddi şəkildə nəzərdən keçirilə bilər. Belə bir inkişaf hər iki ölkə üçün qarşılıqlı faydalı olacaqdır.

2016-cı ilin yayında Azərbaycan ilə İsrail arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq imkanları və İsrailin ölkəmizdəki səfirliyinin dəstəyi ilə “NETAFİM” şirkəti tərəfindən həyata keçiriləcək layihə müzakirə edilib.

Kənd təsərrüfatı naziri Heydər Əsədov İsrailin Azərbaycandakı səfiri Dan Stavın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb. Nazirliyin mətbuat xidmətindən bildiriblər ki, layihənin məqsədi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində təhsil alan tələbələrin, habelə fermerlərin irriqasiya üsulları sahəsində bilik və təcrübələrini artırmaqdır.

Əczaçılıq əməkdaşlıq üçün daha bir cəlbədicə və əlverişli sahədir. İsrailin bu sahədəki bəzi böyük şirkətləri Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə çalışırlar. Azərbaycan hökuməti yüksək keyfiyyətli yerli dərman vasitələrinin istehsalının təşviq edilməsində maraqlı olduğunu bildirmişdir. Belə birgə müəssisələr İsrail şirkətləri üçün böyük imkanlar təklif edə bilər.

İki ölkə arasında olan sonuncu görüş isə 2018-ci ilin sentyabrında Libermanın ölkəyə səfəri ilə baş tutmuşdur. Beş günlük səfərdə başda enerji, iqtisadi və hərbi texniki sahələrdə əməkdaşlıq olmaqla, digər bütün sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdi. İsrail Müdafiə nazirinin ölkədə 5 gün səfərdə olması bu iki ölkə arasında münasibətlərin daha da

sıxlaşacağından xəbər verir. İsrail Azərbaycanın əsas enerji alıcılarından, Azərbaycan İsrailin əsas hərbi əməkdaşı olduğundan hər iki ölkə strateji əməkdaşlığın artırılmasında maraqlıdır və bu istiqamətdə ciddi işlər görməyə istiqamətlənmişdir.

Ümumilikdə Azərbaycan üçün İsrail ilə inkişaf edən müdafiə əməkdaşlığın gətirdiyi qazancları bu şəkildə yekunlaşdırmaq mümkündür:

1. Yüksək neft və təbii qaz ixrac gəlirlərinin qatqısı ilə, Ermənistan qarşı inkişaf etmiş erkən xəbərdarlıq, kəşf, müşahidə etmə raketləri və raket sistemləri ilə üstünlüyün təmin edilməsi.

2. Xəzər dənizindəki mənafeələrinin qorunması üçün, xüsusilə Rusiya və İrana qarşı mühüm güc qazanılması,

3. Yaradılmasına çalışılan yerli müdafiə sənayesinin, İsrail texnologiyası ilə dəstəklənməsi,

4. Müdafiə ehtiyaclarının qarşılansında qaynaqların diversifikasiyası (Digər əhəmiyyətli qaynaqlar olaraq Türkiyə, Ukrayna və Cənubi Afrika sayıla bilər)

Son zamanlarda nəhəng müdafiə müqaviləsinin bağlanması, həmçinin bu sahəyə xərclənən böyük pullar da bu dörd faydanın birdən əhatə edildiyini və bölgədə böyük bir təsir yaratdığını söyləməyə imkan verir.

Qeyd etdiyimiz bütün ticarət-iqtisadi əlaqələr, bilikdə yaradılmış müəssisələr, bağlanmış müqavilələr, gələcəyə dair birgə planların olması və s. ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin bu sahəsində də çox böyük perspektivlər olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. 1-ci kitab, s.166
2. "Ali qonağın şərəfinə". "Xalq qəzeti" 2009, 30 iyun.
3. Azərbaycanın xarici-siyasəti sənədlər məcmuəsi. 2008, 1-ci hissə, s.260
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin arxiv.1991-2008.
5. Azerbaijan: Israel's secret muslim friend. "The Jerusalem Post", qəz., 2015, 2 noyabr
6. <https://www.revolvy.com/topic/Azerbaijan%E2%80%93Israel%20relations>
7. <http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-38300750>
8. http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/01/120123_economist_azeri_israel_relations
9. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/azerbaijan-virtual-jewish-history-tour#4>
10. <http://xalqgazeti.com/az/news/politics/80590>
11. <https://sputnik.az/economy/20160701/406017366.html>

Р.Н.Алызаде

Современная динамика развития азербайджано-израильских экономических отношений

Резюме

После того, как Азербайджан обрел свою независимость, отношение между Азербайджаном и Израилем развивалось по восходящей линии. Несмотря на то, что двусторонние отношения охватывают многие сферы, сотрудничество в экономической, военно-технической областях развивалось гораздо глубже, чем в других сферах. Отношение Израиля с Азербайджаном, как страны с геостратегическим и геополитическим значением на Южном Кавказе, оказывает особое влияние на ряд существующих вопросов в регионе. Поэтому в статье рассматриваются экономическое сотрудничество между двумя странами и их причины.

R.N.Alizadeh

Modern Development Dynamics of Azerbaijan-Israel Economic Relations

Summary

Since the independence of Azerbaijan, Azerbaijan-Israel relations have been developing. Even though bilateral relations involve most areas, cooperation on the areas of economy and military have developed more in comparison with others. Relations between Israel and Azerbaijan which has geostrategic and geopolitical significance in Southern Caucasus have different influence on lots of issues in the region. For this reason, I will investigate economic cooperation between the two countries and its reasons following chronology.

Rəyçi: c.f.d., dos. G.R.Ağakışiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.12.2018

S.İ.BƏDƏLOVA

e-mail: sevda.bedelova.00@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

(Bakı şəh., M.Lermontov küç.,74)

QLOBALLAŞMA ANLAYIŞI VƏ QLOBALLAŞMANIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA TƏSİRİ

Açar sözlər: qloballaşma prosesi, qloballaşmanın mərhələləri, Azərbaycan Respublikası, integrasiya

Ключевые слова: процесс глобализации, этапы глобализации, Азербайджанская Республика, интеграция

Key words: globalisation process, stages of globalisation, Azerbaijan Republic, integration

Müasir dövrdə qloballaşma ən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrdən birinə çevrilmişdir. O, ictimai varlığın müxtəlif tərəflərinə toxunaraq bəşəriyyətin, eləcə də ayrı-ayrı fərdlərin taleyini müəyyənləşdirir. Müasir dövrdə qloballaşma hadisəsinə münasibətin fərqli olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar ümumilikdə onu məkan-zaman maneələrini aradan qaldıran kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, transmilli münasibətlərin, yeni beynəlxalq təsisatların formalaşması kimi səciyyələndirirlər. Baş verən mühüm hadisələri ən operativ şəkildə və qısa zamanda bütün dünyaya çatdırmaqla, insanlar arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə, mənəvi istehlakın strukturunun dəyişməsinə, yeni və müxtəlif sosial qaydaların yaranmasına, milli sərhədlərin yox olmasına səbəb olur. Həç şübhəsiz də, bu dünya birliyinə müsbət təsir göstərir. Müasir dövrdə qloballaşma termini müxtəlif cür izah olunur. Qlobal sözü öz mənşəyinə, etimologiyasına görə fransız sözü olan “global” sözündən götürülmüşdür və latınca kürə, qlobus deməkdir. Mahiyyətinə görə bu söz iki mənanı ifadə edir: 1) Yer kürəsini əhatə edən; 2) Ümumi, hərtərəfli, universal.

Bu ifadəndən də göründüyü kimi, qloballaşma yer kürəsini hərtərəfli əhatə edən, tamamlayan və nəzarətdə saxlayan, ümumdünya formasında təzahür edən bir hadisədir. (9) Elmi ədəbiyyatlarda qloballaşdırma terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edilmişdir. Bunun səbəbi isə 20-ci əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək idi. Müasir mənada “qloballaşma” termini 1980-ci illərdən işlənməyə başlanmışdır. Qloballaşma termininin meydana gəlməsini professor Teodor Levitin adı ilə bağlayırlar. O, 1983-cü ildə jurnalda çap etdirdiyi “Bazarların qloballaşması” məqaləsində bu termindən istifadə edərək, transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşmasını izah etmişdir. “Qloballaşma” anlayışının geniş yayılmasında amerikalı sosioloq R.Robertsonun rolu xüsusi olaraq qeyd edilir. 20-ci əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında qloballaşma ilə bağlı kitabların və məqalələrin sayının artması bu terminin daha çox məna kəsb edərək geniş yayılmasına şərait yaratdı. (4). Müasir dövrdə qloballaşmaya sistemli baxış zamanı onun bir neçə müxtəlif metodoloji yanaşmaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu metodoloji yanaşmaların hər biri qloballaşma prosesinin əhəmiyyətini müxtəlif mövqelərdən izah edir. Metodoloji yanaşmalar aşağıdakılardır:

1. Birinci metodoloji yanaşma qlobal iqtisadi artım dövrü ilə bağlıdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına R.Darendorfu, F.Nuşeleri, O.Lafonteni, B.Geytsi, B.Klintonu və başqalarını misal göstərmək olar. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikirlərinə görə, qloballaşma ilə bəşəriyyətin əvvəlki dövrlərdə həlli mümkün hesab edilən problemləri (beynəlxalq münasibətlər, inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemləri, yoxsulluq və s.) aradan qaldırmaq mümkündür. Bu yanaşmada qloballaşma prosesləri həddindən artıq nikbin, eyni zamanda birtərəfli qiymətləndirilir. Bu yanaşmada qloballaşma iqtisadi inkişafın, çiçəklənmənin intensivləşməsi,

onun yeni səviyyəsidir. (4).

2. İkinci metodoloji yanaşma qlobal multimedəni cəmiyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu yanaşmada qloballaşma mədəniyyətlərarası və geosiyasi münasibətlərin xüsusi keyfiyyət halı kimi səciyyələndirilir. Bu metodoloji yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsi S.Hantinqtondur. Onun fikrincə, qloballaşma dünyada münəqişələrin artmasına səbəb olan hadisədir. Belə ki, Hantinqton yer üzərində 8 sivilizasiyanın olduğunu qeyd etmişdir. Qloballaşma zamanı iqtisadi inkişaf geosiyasi mənzərəni dəyişir, bu isə öz növbəsində yeni münəqişə ocaqlarının yaranmasına səbəb olur. Onlardan ən əsasları Qərb və Şərq cəmiyyətləri arasında yerləşir.

3. Üçüncü metodoloji yanaşma isə solumun sistemli transformasiya yanaşması ilə xarakterizə edilir. Bu metodoloji yanaşma qloballaşmanın milli-mədəni integrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydalarının sona çatmasıdır. Bu yanaşmanın nümayəndələrini narahat edən əsas məsələ ənənəvi siyasi idarəetmə alətlərinin durmadan zəifləməsi və buradan əmələ gələn hakimiyyət vakuumudur. Ənənəvi siyasi məkanın dağılması şəraitində hakimiyyət beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının əlinə keçir. Bu yanaşmanın nümayəndələri daha çox siyasi sahədə baş verən hadisələrə diqqət yetirirlər.

4. Sonuncu metodoloji yanaşma qloballaşma prosesini mədəniyyət və ənənələrin dağılması kimi qiymətləndirən neqativ aspektdir. Bu yanaşmanın nümayəndələri qloballaşmanın mənfi cəhətlərini parlaq şəkildə nümayiş etdirirlər. Antiqlobalizm Qərbdə yaranmağa başlamış, daha sonra başqa ölkələrdə də yayılmağa başlamışdır.

Bu yanaşmalardan da göründüyü kimi, qloballaşma bəşəriyyətin ümumi tərəqqisində həm müsbət, həm də mənfi cəhətlər nəzərdən keçirilmişdir (8).

Qloballaşma bir çox hallarda müsbət nəticələr verməklə yanaşı bəzən mənfi nəticələrə, problemlərə də səbəb ola bilər. Qloballaşmanın problemlərindən biri dünya səviyyəsində milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığı səbəbindən regional və ya qlobal qeyri-sabitliklə bağlı problemdir. Müxtəlif ölkələrdə baş verən iqtisadi problemlər, böhranlar bir çox hallarda regional, qlobal nəticələrə malik ola bilərlər. Buna misal olaraq, 1997-ci ilin yayında Tailandda başlayan, sonra Cənubi-Şərqi ölkələrə keçən, hətta Cənubi Koreyaya kimi çatan maliyyə böhranı aiddir. Bunların hamısı bir-biri ilə əlaqəli olan iqtisadiyyatların həddən artıq zəiflədiyindən xəbər verir (1, s.28).

Bəzi nəzəriyyəçilər qloballaşmanı milli müstəqilliyin parçalanmasına cəhd hesab edirlər. Bu problem ayrı-ayrı müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatına nəzarətin milli hakimiyyətin digər əllərə, yəni daha güclü dövlətlərin, qlobal şirkətlərin və beynəlxalq təşkilatların əlinə keçməsi təhlükəsidir. Bu isə asanlıqla millətçiliyə və ksenofobiya çevrilə və ciddi münəqişələr törədən bilən ekstremist siyasi hərəkətləri gücləndirə bilər. Bəzən qloballaşmanın problemlərinə əmək haqqı ilə işsizlik də aid edilir. Lakin bu iddia, onların bir çoxunda işsizliyin aşağı norması və aşağı əmək haqqı olan dövlətlərdə onun yüksək forması təkzib edilir.

Həmçinin qloballaşmanın güclənməsi dünya miqyasında qlobal cinayətlərin artmasına da səbəb olur. Daha sonra narkomaniya beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsi, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorun baş verməsi buna misal ola bilər. Bütün bunların hamısı qloballaşma məsələsinin birmənalı hadisə olmadığını göstərən amillərdir. Həmçinin qloballaşma nəticəsində xalqlar arasında mədəni əlaqələr genişlənir, onların ünsiyyəti və qarşılıqlı şəkildə bir-birini dərk etməsi həmin xalqların yaxınlaşmasını şərtləndirir. Bu da daha azsaylı xalqların böyük xalqların, etnosların arasında itib batmasına, onların mədəniyyətlərinin yox olmasına səbəb olur. Qloballaşmanın neqativ xüsusiyyətləri nəticəsində antiqlobalist hərəkətləri başlanmışdır (4).

Tarix boyu inkişaf edərək bu günümüzdə kimi gəlib çatan qloballaşma prosesi bir neçə müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu prosesin birinci mərhələsinə müharibənin yaratdığı sosial-siyasi dəyişikliklər aiddir. Bununla yanaşı, həmçinin əhalinin miqrasiyasının başlanması da aiddir. İkinci mərhələsi yer üzündə ayrı-ayrı coğrafi kəşflərlə bağlı idi. Belə ki, bu kəşflər xalqlar və ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. İcti-

mai-iqtisadi formasıyların dəyişikliyinə səbəb olmuş bu mərhələ ümumdünya bazarını formalaşdırmışdır və kapitalist istehsal üsulu ilə üst-üstə düşmüşdür. Qloballaşma prosesinin üçüncü mərhələsi isə inhisar kapitalizminin bazasında həyata keçmişdir. Bu mərhələdə dövlətlə birləşən hakim maliyyə oliqarxiyası onu öz nüfuz dairəsinə almağı bacardı. Hər dəfə baş verən dərin böhranlı hadisələr, etnik və dini qarşıdurmalar qloballaşma prosesinin inkişafında böyük və ciddi maneələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. (1, s. 43).

Tarix boyu müxtəlif sivilizasiyaların mərkəzində, əlverişli şəraitdə yerləşən Azərbaycanda qloballaşma prosesindən kənarda qala bilməzdi. Hal-hazırda bir çox təşkilatlara üzv olan Azərbaycan qloballaşma prosesində də fəal iştirak edir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan beynəlxalq siyasi və iqtisadi münasibətlərin, habelə “soyuq müharibə”nin başa çatmasından sonra dərinləşən qloballaşma prosesinin iştirakçısına çevrildi. Hər şeydən əvvəl bir məsələni, xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, o cümlədən qloballaşma prosesinin subyektinə və fəal iştirakçısına çevrilməsinin qarşısında bir sıra maneələr meydana çıxmışdı. Ölkəmiz hələ də bu maneələri aradan qaldırmaq üçün səylər göstərir və qarşısında duran çox mühüm həlledici vəzifələri yerinə yetirməyə çalışır. Bu vəzifələrin əsas qayəsi isə ölkə vətəndaşlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edəcək rəqabətə davamlı iqtisadiyyat qurmaqdır (5).

Qloballaşma Azərbaycana xeyli uğurlar gətirib və gətirməyə də davam edir. Belə ki, neft-qaz və digər təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkəmiz beynəlxalq korporasiyalarla əməkdaşlıq etmək, beynəlxalq layihələrdə iştirak etmək, qeyri neft sektorunu inkişaf etdirmək, ölkəyə kapital axınıni sürətləndirmək, beynəlxalq turizm sisteminə qoşulmaq və ondan yararlanmaq və digər amillər ölkəmizin inkişafına, onun dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə əlaqələrinin yaranmasına şərait yaradır. Lakin bəzi hallarda qloballaşma uğur ilə yanaşı bəzi mənfi hallara səbəb olur. Belə halların qarşısını almaq üçün Azərbaycan Respublikası öz siyasi, iqtisadi və mədəni strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. (10) Qloballaşma prosesində fəal iştirak edən Azərbaycan Respublikası Avropa- Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi olan Tarixi İpək Yolunun mərkəzində yerləşir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan magistral neft kəməri, Kars-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Kars-Tbilisi-Bakı dəmiryolu kimi layihələr dünya dövlətləri ilə ölkəmizin arasındakı iqtisadi əməkdaşlığı daha yüksək bir səviyyəyə gətirir.

Azərbaycanda Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən başlanan bu siyasət onun layiqli davamçıları tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ümumdünya integrasiya prosesinin gələcəyini nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının seçdiyi düzgün strateji xətt təqdirəlayiqdir və bu strateji xətt sayəsində Azərbaycan planlaşdırılmış şəkildə azad bazar iqtisadiyyatına keçir. (9) Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində bildirmişdir ki, "Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də bir mənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabitliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir". Müasir dövrümüzə baş verən hadisələr onu göstərir ki, bəşəriyyətin gələcəyi qloballaşma ilə müəyyən olunacaq. Hətta bir çox araşdırmaçılar, tədqiqatçılar XXI əsrin qloballaşma əsri olacağını vurğulayırlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A.N. Müasir beynəlxalq vəziyyətlər və qloballaşma. Bakı, 2007-ci il. 165s.
2. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər Və Azərbaycanın Xarici Siyasəti. Bakı, 2005, 636 s.
3. Qafarov Ş. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. BAKI-2005. 632s.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qloballa%C5%9Fma>
5. <http://www.az.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HTextbook/10.pdf>

6. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/117355>
7. <http://newtimes.az/az/processestrends/3315>
8. <https://nezermedia.az/maraqli/7082-qloballasma-prosesinin-xarakterik-xususiyyetleri.html>
9. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/SEV-L-H-SEYNOVA.pdf>

С.И.Бадалова

**Концепция глобализации и влияние глобализации
на Азербайджанскую Республику**
Резюме

В этой статье рассматривается концепция глобализации и ее влияние на Азербайджанскую Республику. Таким образом, глобализация является самым сложным и противоречивым процессом в наше время. Это ведет к укреплению связей между людьми, исчезновению национальных границ и возникновению различных социальных норм. После обретения независимости наша республика присоединилась к широкомасштабному процессу глобализации во всем регионе и укрепила связи с другими странами.

S.I.Badalova

**The Concept of Globalization and the Influence
of Globalization on Azerbaijan Republic**
Summary

The concept of globalization and its influence on Azerbaijan Republic are mentioned in this article. So that, globalization is the most complicated and contradictory process in modern time. It makes the relationships among people stronger, removes national borders, crates various social norms. Our republic has made the relationships with other countries stronger by joining to globalization which is spreading swiftly in the whole world after getting independence.

Rəyçi: dos. G.Süleymanova

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2018

**M.Ə.ƏSGƏROVA,
Z.Ə.HÜSEYNOVA**

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TRANSYAĞLAR HAQQINDA

Açar sözlər: transyağlar, metabolizm, triqliseridlər, orqanizm

Ключевые слова: трансжиры, метаболизм, триглицериды, организм

Key words: tranfats, metabolism, triglycerides, organism

Müasir dövrdə insanların yağlara münasibəti birmənalı və fərqli olmasına baxmayaraq, yağlar qidamızın əsas tərkib hissəsidir və ondan heç bir halda imtina etmək olmaz. Yağlar enerji mənbəyidir, bəzi vitaminlərin sorulmasında iştirak edir, orqanizmdə ehtiyat halında toplanır və lazım gəldikdə istifadə olunur.

Qida ilə orqanizmə daxil olan yağlar hüceyrə membranının və digər bioloji strukturların əsas tikinti materialıdır, orqanizmin inkişafında əsas rol oynayır, yaxşı əhval-ruhiyyəyə səbəb olur və buna görə də yağların keyfiyyəti orqanizm üçün çox əhəmiyyətlidir. Doymuş yağlar-triqliseridlər doymuş yağ turşularından ibarətdir, orqanizmə heyvani mənbələrdən, həmçinin qırmızı ətədən, quş ətindən və süd məhsullarından daxil olur.

Doymuş yağlar otaq temperaturunda bərkləşir, orqanizmdə xolestrinin səviyyəsini və ürək-damar xəstəliklərinin riskini artırır. Doymamış yağlar hidrogen molekulları ilə doymamışdır, otaq temperaturunda duru olur və orqanizmə duru yağlardan, avokado, bitki toxumları və bəzi balıqlardan daxil olur. Belə yağlar qanda xolesterinin miqdarını azaldır, təbii olaraq ürək-damar xəstəlikləri riskini azaldır.

Transyağlar doymamış yağların bir növüdür, əksərən duru bitki yağlarının süni surətdə hidrogenləşdirilməsindən alınan bərk konsistensiyalı yağlardır. Transyağlar kərə yağına daha ucuz alternativ kimi istehsal olunmağa başlandı. İlk dəfə hidrogenləşdirməni 1890-cı illərdə gələcəyin Nobel mükafatçısı Pol Sabatye aparmışdır. Onun işləri nəticəsində duru bitki yağlarından bərk yağlar əldə edilmişdir.

Alman kimyaçısı Vilhelm Norman Sabatyenin işlərini inkişaf etdirmiş, öz texnologiyasını patentlyləşdirərək onu “Procter and Gamble” şirkətinə satmışdır. 1911-ci ildə şirkət hidrogenləşdirilmiş pambıq yağından şirniyyat məhsulları üçün “Crisco” bərk yağı satışa çıxarmışdır. Uzun illər belə hesab olunurdu ki, qidalarda marqarin istifadə olunması kərə yağlarına nisbətən daha sağlamdır. Bu hal 1980-ci illərə qədər davam etdi. Bundan sonra tədqiqatlar trans yağların daimi istifadəsinin insan sağlamlığı üçün zərərli olduğunu sübut etdi.

Aparılmış çoxsaylı elmi araşdırmalar transyağların mütəmadi qəbulunun ilk növbədə orqanizmdə yağ turşularının mübadiləsinin ciddi pozulmaları nəticəsində qanda xolesterinin miqdarının yüksəlməsinə və ölümlərin əsas səbəblərindən olan ateroskleroz, ürəyin işemik xəstəliyi, insult kimi xəstəliklərin yaranma riskinə səbəb olduğunu sübut etmişdir. Çoxsaylı tədqiqatlar piylənmənin, şəkərli diabetin yaranmasında, hormonal mübadilənin pozulmasında, immunitetin aşağı düşməsində də trans yağların mənfi rolunun olduğunu göstərmişdir.

ABŞ-in Qida məhsullarının və dərman preparatlarının keyfiyyətinə nəzarət idarəsinin məlumatına görə transyağların qida rasionundan çıxarılması nəticəsində hər il ABŞ-da 20.000-dən artıq ürək tutmalarının və çoxsaylı ölümlərin qarşısı alına bilər. Transyağlar ürək-damar xəstəliklərini, insult, 2 tip şəkərli diabet riskini artırır. Müntəzəm istifadə olunduqda orqanizmdə metabolizmi dəyişdirir, insulinin sintezini ləngidir, artıq enerjinin dərialtı piy təbəqəsində toplanmasına və piylənməyə səbəb olur. Cinsi hormonların sintez olunması üçün yağ turşuları lazımdır. Transyağlar isə kişilərdə testesteronun səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Amerikanın Kaliforniya Universitetinin alimləri müasir insanların yüksək aqressiv və qıcıqlanma hallarını transyağlar və geni modifikasiya olunmuş qidalarla bağlayırlar. Belə məhsulların müntəzəm istifadəsi kişilərdə qıcıqlanmanın güclənməsinə səbəb olur. Belə ki, transyağlar orqanizmdə “xoşbəxtlik hormonu”- serotoninin sintezini fəallaşdıran doymamış yağ turşusu “omeqa-3”ün sintez olmasına mane olur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının son məlumatlarına görə transyağlar orqanizm üçün təhlükəli birləşmələr hesab olunur və aşağıdakı xəstəliklərin əmələ gəlmə riskini artırır: ateroskleroz, ürəyin işemik xəstəlikləri, infarkt, insult, piylənmə, ovulyasiya sonsuzluğu, 2-ci tip şəkərli diabet, Alshaymer xəstəliyi. İmmuniteti aşağı salır, infeksiya xəstəlikləri riskini artırır, qocalıq korluğunu proqressivləşdirir, onkoloji xəstəliklərin, o cümlədən süd vəzi və yoğun bağırsaq xərçəngi riskini artırır. Sübut olunmuşdur ki, süd verən anaların menyusunda trans izomer yağ turşuları olan qidalar olduğu zaman uşaqlarda allergik reaksiyalar əmələ gəlir və uşaqların inkişafına neqativ təsir göstərir. Hansı qidaların tərkibində transyağlar daha çoxdur?

Transyağlar, əsasən, qənnadı məmulatlarından: tort, pirojnalar, vafli, peçenye, bir sıra şokolad məmulatları, krekerlər, yağda qızardılmış məmulatlar, çipslər, mayonezlər, ketçuplar, “fastfood” yeməkləri və bir sıra yağda qızardılmış qida məhsullarının tərkibində daha çox olur. Harvard School of Public Health tədqiqatları göstərir ki, sutkalıq kalorinin 2%-dən çoxu transyağların hesabına olarsa belə maddələr mübadiləsində dəyişiklik baş verir. Bu isə təqribən 3-4 q transyağ və ya 1 xörək qaşığı marqarin edir. Müasir qida sənayesi tamamilə təkrar işlənmiş və rafinə olunmuş bitki yağlarından asılıdır – onlar ucuzdur, dadsızdır və uzun müddət saxlanılma qabiliyyətinə malikdirlər. Transyağlardan istifadəni necə azaltmaq olar?

Yeməklərin hazırlanmasında marqarin, spred, ketçup, mayonez və hazır souslardan çox istifadə edilməsinə yol verilməməlidir. Yeməklərin buğda bişirilmə, qaynadılma, qızartma şkaflarında, qıldə hazırlanmasına üstünlük verilməli, qızartma yağlarından mümkün qədər az istifadə edilməlidir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) tövsiyələrinə görə transyağlar orqanizmin sutkalıq ümumi enerji istehlakının 1% - dən çoxunu təşkil etməməlidir ki, bu da 2,5-3,0 qram transyağa bərabərdir. Bilmək lazımdır ki, bir pay kartof frinin tərkibində olan transyağın miqdarı 7 qrama bərabərdir. Hazırda transyağların zərərli təsirlərindən qorunmaq üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələrinə əsasən bir çox ölkələrdə transyağların qida məhsullarında istifadəsinin ciddi normaları müəyyənləşdirilir, qida məhsullarının tərkibində transyağların olması və miqdarı barədə məlumatlar məhsulların nişanlanmasında qeyd edilir. Ona görə də məhsulları alarkən onların tərkibində olan transyağların miqdarı barədə məlumatları öyrənməklə qida rasionunda transyağların gündəlik normasının tənzimlənməsi mümkündür.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, təbii bitki yağları qızardılmada istifadə edildikdə transyağların mənbəyinə çevrilir, lakin onların qızdırılmadan istifadəsi zərərli deyil, çünki onların tərkibində transyağların miqdarı cəmi 1% təşkil edir.

Transyağlardan istifadəni tam azaltmaqla özünüzün və uşaqlarınızın sağlamlığını qorumuş olarsınız.

Ədəbiyyat

1. Журнал “Наука и жизнь”, 2018, 10 октябрь
2. Журнал «Популярная механика», 2013, 11 ноябрь
3. <https://med.vesti.ru>
4. <https://fitseven.ru>
5. <https://health-diet.ru>
6. www.aif.ru. 10.12.2016
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

M.A.Аскерова, З.А.Гусейнова

О трансжирах *Резюме*

История трансжиров началась с поиска дешевой замены сливочному маслу. В 1901 году был изобретен процесс, позволяющий превращать жидкое от природы пальмовое масло в твердую субстанцию путем использования азотистой кислоты и пропускания пузырьков водорода через кипящее масло. Современная пищевая индустрия полностью зависит от глубоко переработанных и рафинированных растительных масел - они дешевы, безвкусны и обладают длительным сроком хранения. Без подобных масел (и без маргарина) невозможно изготовление большинства «магазинных» продуктов питания. В определенном количестве трансжиры содержатся во всех продуктах, обжариваемых в масле или содержащих маргарин. Начиная от чипсов, картофеля- фри и куриных крылышек, заканчивая колбасой, выпечкой, мороженым, десертами, соусами для пасты и даже сухими сливками для кофе. Многочисленные научные исследования подтверждают вред трансжиров для здоровья. Доказано, что регулярное употребление даже небольших доз трансжиров в пищу нарушает нормальную работу метаболизма, провоцирует ожирение, а также приводит к развитию сердечно - сосудистых заболеваний.

M.A.Asgarova, Z.A.Huseynova

About Trans Fats *Summary*

The history of trans fats began with the search for a cheap substitute for butter. In 1901, the process was invented that allowed the naturally occurring palm oil to be converted into a solid substance by using nitrous acid and passing hydrogen bubbles through boiling oil. The modern food industry is fully dependent on deeply processed and refined vegetable oils – they are cheap, tasteless and have a long shelf life. Without such oils (and without margarine) it is impossible to manufacture the majority of “store” food products. A certain amount of trans fats is found in all products, fried in butter or containing margarine. Starting from chips, french fries and chicken wings, ending with sausage, pastries, ice cream, desserts, pasta sauces and even dry cream for coffee. Numerous scientific studies confirm the harm to trans fats. It is proved that regular consumption of even small doses of trans fats in food disrupts the normal work of metabolism, causes obesity, and also leads to the development of cardiovascular diseases.

Rəyçi: dos. S.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 21.12.2018

Ü.M.HÜSEYNOVA

e-mail: ulviyye.huseynova.1995@mail.ru

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

“DƏNİZ, GÜNƏŞ VƏ QUM”un AHƏNGİ: ÇİMƏRLİK TURİZMİ DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA

Açar sözlər: turizm, turist, çimərlik turizmi, ekoloji çirklənmə, islahatlar, mavi bayraq.

Ключевые слова: туризм, турист, пляжный туризм, экологическое загрязнение, реформы, синий флаг.

Key words: tourism, tourist, beach tourism, environmental pollution, reforms, blue flag.

Turizm sektoru dünyanın ən inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın gəlirli sahələrindən biridir. Halbuki insanların əksəriyyəti turizm sektorunun yalnız milli iqtisadiyyata qazandırdığı gəlirlər üzərinə fikirlərini cəmləyirlər. Bu halda biz onun əsl faydasını nəzərdən qaçıırıq. İnternet və sosial media ilə yanaşı, turizm də insanları və mədəniyyətləri yaxınlaşdırır, ölkələrin daha tez bir zamanda bir-birinə integrasiya etməsində və dünyanın qloballaşmasında böyük rol oynayır. Dövlətləri bir-birinə yaxınlaşmağa vadar edən iqtisadi əməkdaşlıqlar, zirvə görüşləri, siyasi bütövlük mesajları, dostluq və qardaşlıq əlaqələri, ticarət dövriyyəsinin artması və ya alınan borclar (əsasən, beynəlxalq maliyyə institutları) deyil, məhz turizmdir.

Bəzi insanların fikrincə, turizm sadəcə yaşadığı ölkəni istirahət məqsədi ilə tərk etmək və istirahətin səmərəli təşkilidir. Turizmi dar mənada başa düşsək, o bir məkanı əyləncə məqsədilə tərk etmək və istirahətin səmərəli təşkilidir, lakin o, eyni zamanda ən integrativ vasitə və yaxınlaşma, həmrəy olma tendensiyasını dövlətin üzərindən götürərək xalq səviyyəsinə endirən bir üsuldur. Turizm vasitəsilə insanlar etdikləri səyahətlərdən aldıkları təəssüratları toplayır, hər hansı bir ölkə haqqında müsbət və ya mənfi rəyə sahib olur. Bu səbəbdən də turizmin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, ekoloji və s. faydaları vardır.

Turizm necə xarakterizə olunur? Əgər turizm dar kontekstdə izah edilsə, onun əhatə dairəsi məhdudlaşdırılaraq ölkələrarası kəşf səyahətləri ilə müqayisə olunsə, onun tarixi kifayət qədər qədim zamanlara gedib çıxır. Lakin daha geniş çərçivədə, yəni həyatın sosial-iqtisadi bir sferası kimi turizmin XIX əsrin başlanğıcı və ortalarından etibarən inkişaf etməyə başladığını söyləmək mümkündür. Müasir dövrdə turizm anlayışı sistematikləşmiş və spesifikləşmişdir. Bu günə qədər “turizm” dedikdə sadəcə fərdi gəzintilər, kəşf səyahətləri nəzərdə tutulmuş və bu cür səyahət edən insanları “turist” adlandırmışlar. “Turizm” sözünün kütləvililiyi təmin etmək məqsədilə ilk dəfə 1954-cü ildə keçirilmiş BMT qurultayında müzakirələr aparılmış və onun sosial, iqtisadi, mədəni, kulturoloji və s. əhəmiyyəti vurğulanmışdır (1, s.35).

Dünyanın, demək olar ki, əksər ölkələrində ən prioritet məqsədlərdən biri turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsidir. Əksər inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə turizmin sistematik inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanır və müvəffəqiyyətlə icra edilir. Son illərdə ənənəvi turizm məkanlarına yeni adların əlavə olunması da bu inkişafın göstəricidir. Azərbaycanın turizm potensialı da olduqca nəhəngdir və təəssüflər olsun ki, hələ də düzgün qiymətləndirilməyib. Sözügedən sahənin inkişafına nail olmaq üçün ardıcıl islahatlar davam etdirilir və öz nəticəsini də verir. Sosial-iqtisadi və ekoloji səbəblərdən dolayı Azərbaycanda turizm sektoru digər qonşu və yaxın ölkələrlə müqayisədə gec inkişaf etmiş olsa da (Gürcüstan nümunəsi), son illərdə əks tendensiya müşahidə olunur. Turizmə ayrılan diqqətin zəif olması və keçirilən islahatların səmərəliliyinin az olmasını bir neçə amillə şərtləndirmək mümkündür: neft ölkəsi olan Azərbaycanın iqtisadi gəlirləri təmərküzlənmişdi və son illərdəki iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə dair tədbirlərin görülməsi üçün neft amilin dayanıqsızlığı

gündəmə gələnədək ölkədə hər hansı başqa bir iqtisadi gəlir sahəsinin intensiv inkişaf etdirilməsi formal xarakter daşıyırdı. Buna baxmayaraq, məhz son beş ildə ölkəmizə çoxlu sayda turist axını və nəhayət, iqtisadiyyatın mütləq şaxələndirilməsi vacibliyinin bir nəticəsi olaraq, turizm də inkişaf etdirilməyə başlandı. Bu vaxta qədər turizmin inkişafı üçün dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılsa da, öz gözlənilən nəticəsini vermirdi, bu səbəbdən də turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi dövlət səviyyəsində prioritet elan olundu. Son illərdə bu sahənin inkişafına kifayət qədər vəsaitlər, investisiyalar ayrılmışdır və bu gün ölkəmiz getdikcə dünya səviyyəsində tanınmaqda olan bir turizm məkanına çevrilir. Bu inkişafı sadəcə paytaxt Bakı ilə məhdudlaşmır, regionlardakı turizm potensialı da düzgün qiymətləndirilir və günü-gündən yeni otellər, istirahət məkanları tikilir. Turizm sektoru inkişaf etsə də, bəzi xoşagəlməz halların da mövcudluğu danılmazdır. Belə ki, Azərbaycanın turizm sektorunda təklif etdiyi xidmətlər və onun səviyyəsi təqdim olunan qiymətə uyğun gəlmir. Qiymətlərin baha olması dünyanın ən inkişaf etmiş turizm ölkələri ilə müqayisə oluna bilər. Bu isə öz növbəsində turizmin hamı üçün əlçatanlığını məhdudlaşdırır və onu sadəcə orta-yuxarı təbəqə üçün əlçatan bir sahəyə çevirir. Qonşu Gürcüstanda turizmin inkişafı diqqətəlayiq səviyyədə yüksək həddədir və qiymətlər Azərbaycanla müqayisədə ucuzdur, məhz bu səbəbdən vətəndaşlarımız da daxil olmaqla bir çox əcnəbi turistlər ora axın edir. (2, s.40)

Analoji vəziyyəti çimərlik turizmində də hökm sürür. Çimərlik turizmi dünya turizm sektorunun “mirvarisi” hesab olunur və bu gün ən gəlirli, ən uzunmüddətli, ən aparıcı turizm sahəsi çimərlik turizmidir. Bu faktor, bildiyimiz kimi isti dənizlərə çıxışla birbaşa əlaqədardır. Azərbaycanın şərq sahilləri isə Xəzər dənizi ilə başdan-başa əhatələnmişdir ki, bu da çimərlik turizminin inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcud olmasından xəbər verir. Sevindirici haldır ki, son illərdə çimərlik turizmi kifayət qədər diqqət mərkəzindədir və dövlət başçısı tərəfindən də 2017-ci ildə çimərlik turizminin inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər planı təsdiq olunmuşdur. Düzgün siyasətin həyata keçirilməsi və siyasi iradə, islahatlarda ardıcılıq və ictimai dəstək nümayiş etdirilməsi nəticəsində yaxın illərdə Azərbaycan da çimərlik turizminin mənzərəsini kökündən dəyişəcək və dünya standartlarına cavab verəcək.

Çimərlik turizmində dünyanın aparıcı ölkələri, əsasən, qumlu sahillərlə əhatələnmiş Aralıq dənizi hövzələri ölkələri və digər dənizkənarı bölgələrdir. Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrinin tarixi, inkişaf səviyyəsi və potensialları onları çimərlik turizmində lider mövqeyinə gətirir. Məlumdur ki, Fransa, Yunanıstan, Türkiyə kimi ölkələr çimərlik turizmində öz sözünü demişdir və dünyada turizm üzrə aparıcı hesab olunan dövlətlərin təcrübələrinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün olduqca faydalıdır (3, s.302). Ölkəmizdə, əsasən, Xəzər dənizinin sahiləni bölgələrini və çimərliklərini əhatə edən bu turizm sahəsində daim durğunluq mövcud olmuşdur, son illərdə isə uğurlu islahatlar və tədbirlər nəticəsində çimərlik turizmində də canlanma müşahidə edilir. Xüsusilə yay turizminin əsas tərkib hissəsi olan çimərlik turizmi ümumilikdə götürdükdə ölkə turizmi üçün böyük mövsümi iqtisadi qazanc mənbəyidir və buna görə də onun səmərəli və sistemli inkişafının təmin edilməsi vacibdir.

Dünya elmi ədəbiyyatında çimərlik turizminin bəzən obrazlı şəkildə “dəniz, günəş və qum turizmi” adlandırılması təsadüfi deyil, burada çimərlik turizminin ən mühüm faktorları sadalanır: dəniz, günəş və qum. Azərbaycanda bu turizm növünü inkişaf etdirmək üçün güclü potensial mövcuddur. Ölkəmizin iqlim şəraitinin rəngarəngliyi və sahib olduğu 9 iqlim tipi, əsasən, mülayim və subtropik iqlimləri əhatə edir ki, bunlar da çimərlik mövsümü üçün idealdır. Azərbaycanın Rusiyadan İrana qədər uzanan Xəzər sərhədi boyunca 825 km-lik bir dənizsahili ərazisi mövcuddur. Bu ərazi boydan-boya çimərlik turizmi üçün əlverişli deyil, lakin böyük bir hissəsini ekoloji təmizləmə və turizm infrastrukturunun yenidən qurulması sayəsində yararlı hala gətirmək mümkündür.

Dünya üzrə aparılan statistikaların nəticələri göstərir ki, turistlərin dördü üçü çimərlik turizminə – çaylarda, göllərdə, dənizlərdə, okean sahillərində və s. istirahət etməyə üstünlük verir, bu da çimərlik turizminin dominantlığını şərtləndirən başlıca amillərdən birincisidir.

Obrazlı şəkildə işlədilən “Dəniz-Günəş-Qum” termini ingiliscə “3 S – Sea-Sun-Sand” mənasına malikdir və belə daha çox istifadə olunur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, İspaniya, Yunanıstan, Tayland, Avstraliya və s. kimi müəyyən ölkələr turizm gəlirlərinin 70%-ə qədərini çimərlik turizmindən əldə edir, həmçinin turistlərin 70%-i çimərliklər üçün yuxarıda adları çəkilən ölkələrə üz tuturlar. Çimərlik turizminin ən çox inkişaf etdiyi və ən çox “mavi bayraqlara” sahib olan Türkiyənin təcrübəsindən Azərbaycan da çimərlik turizminin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. İstənilən halda, coğrafi xüsusiyyətləri müqayisə etmək düzgün deyil; Türkiyənin, demək olar ki, dörd tərəfi isti dənizlərlə əhatə olunmuşdur ki, bu əlverişli coğrafi şərait elə inkişafı şərtləndirən ilkin amillərdəndir (4, s.44). Buna baxmayaraq, ölkəmizin çimərlik turizmini cari acınacaqlı vəziyyətdən xilas etmək və mütərəqqi inkişaf yoluna gətirmək üçün kifayət qədər potensialı və imkanı var.

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişaf etdirilməsi və ölkəmizin yaxın illərdə dünyanın məşhur turizm zonalarından birinə çevrilməsi dövlət səviyyəsində qaldırılmış bir məsələ və başlıca prioritetdir, bu isə özlüyündə, çoxlu sayda ardıcıl islahatlar və tədbirlərdən sonra mümkündür. Məlumdur ki, çimərlik turizminin potensialı, Azərbaycanın dənizkənarı bir dövlət olmasının neft və qazdan əlavə gətirə biləcəyi mənfəət və gəlirlər yetərinə qiymətləndirilmir. Çimərlik turizmi sahəsində systemsiz, stabil olmayan islahatlar davamlı inkişafı təmin edə bilməz. Çimərlik turizminin inkişaf etdirilməsi məsələsinə ərəblərin Azərbaycan ərazilərinə, əsasən, yay mövsümündə səfər etməsi, ümumilikdə isə beynəlxalq nüfuzlu yarışlardan sonra ölkəyə gələn turistlərin ümumi sayında ciddi artımla əlaqədar daha artıq diqqət yetirilməyə başlandı. Belə ki, bu vaxta kimi sadəcə yerli və qismən MDB ölkələrindən olan turistləri qəbul edən çimərliklərimizin inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan infrastrukturun qurulmasına başlanmışdır. Dünya ölkələrindən gələn turistlərin sayının çoxalması ilə bu tendensiya daha da yüksəlmiş və 2016-cı ildən sonra ciddi islahatlarla müşayiət olunmuşdur. 2017-ci ildə ölkə Prezidenti səviyyəsində fərman və strategiyalar hazırlanaraq çimərlik turizminin prioritetliyini təsdiq edən sənədlər qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycanda çimərlik turizminin cari vəziyyəti necədir? Çimərliklərin ekoloji təmiz həddə gətirilməsi və nəticədə “mavi bayraqlar”ın alınması, Xəzərin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, sahil zonalarında orta-aşağı qiymətə, hər təbəqədən insanlar üçün əlçatan olan otellərin tikilməsi, turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin, cəmiyyətin və yerli investorların birgə əməyi və səyi nəticəsində ölkəmizdə çimərlik turizmini inkişaf etdirmək üçün birgə səy göstərilir. Turizmin inkişaf etirilməsi üçün hazırlanan Strateji Yol Xəritəsinə əsasən infrastruktur yenidən qurulur. Çimərliklərin “inhisarlaşma”sı və “çəpərlənmə”si əleyhinə mübarizə aparılır, dövlət bəhs olunan sahədə inzibati tədbirləri gücləndirməklə prosesləri sürətləndirir (5). Turizm sektorunda inkişafa nail olmaq üçün ilkin islahatlardan biri göstərilən xidmətlərə uyğun qiymətlərin tənzimlənməsi və onların daha münasib həddə çatdırılmasıdır. Nəticədə ölkəyə axın edən turistlərin sayında kəskin artım müşahidə olunacaq və hazırda da davam edən turizm davamlı olacaqdır. Turizmin bu növünün sistematik şəkildə inkişaf etdirilməsi, dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması və bu inkişafın davamlılığı təmin olunması dövlətin başlıca prioritetləridir.

Ədəbiyyat

1. Dərqaşov V. Azərbaycanın Xəzər sahili bölgəsinin rekreasiya-turizm ehtiyatları. Bakı, 2003, 138
2. Eşanlı Siyavuş, Hacıyev Emin. Turizm. Bakı, ABU, 2006, 324
3. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. “Turizmin əsasları”. Dərslik. Bakı, 2007
4. Məmmədov C. A. Sultanova M. V., Rəhimov S. N. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı, 2002
5. Zaurə Əmirova. “Azərbaycan turizmi: mövcud vəziyyət və perspektiv imkanların dəyərləndirilməsi zərurəti” - <http://interaztv.com/society/78193>.

У.М.Гусейнова

Гармония «моря, солнца и песка»: пляжный туризм в мире и в Азербайджане

Резюме

Одной из основных целей большинства стран мира является развитие туристического сектора. В большинстве наиболее развитых и развивающихся стран для систематического развития планов туризма разработаны и успешно реализованы планы. Туристический потенциал Азербайджана огромен, но, к сожалению, он не оценен по-настоящему. Для развития сектора туризма проводится ряд реформ. Систематическое развитие пляжного туризма, достижение уровня мировых стандартов и обеспечение устойчивости этого развития является приоритетной задачей государства.

U.M.Huseynova

**The Harmony of "Sea, Sun and Sand":
Beach Tourism in the World and in Azerbaijan**

Summary

One of the main goals of majority of countries in the world is to develop tourism sector. In the majority of the most developed and developing countries for systematic development of tourism action plans is developed and successfully implemented. Tourism potential of Azerbaijan is huge, but unfortunately it is not truly estimated. For development of tourism sector a number of reforms are being implemented. Systematic development of beach tourism, to reach the level of world standards and to ensure sustainability of this development is the priority issue of the state.

Rəyçi: c.f.d. S.Q.Həsənov

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2018

Ş.A.İBRAHİMLİ

e-mail: sukur.hero@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Kərimov 822/23)

TÜRKİYƏ TURİZM BƏLƏDÇİLƏRİ BİRLİYİ

Açar sözlər: "TUREB", turizm, bələdçi, peşə, muzey, Türkiyə*Ключевые слова:* "TUREB", туризм, гид, профессия, Турция*Key words:* "TUREB", tourism, guide, profession, Turkey

Turizm Bələdçiləri Birliyi (TUREB), ilk olaraq 12 sentyabr 1998-ci il tarixində İstanbulda dörd peşə təşkilatının (İstanbul Turizm bələdçiləri Əsnaf Otağı (İRO), İzmir Turizm bələdçiləri Otağı (İZRO), Ankara Peşəkar Turizm Bələdçiləri Dərnəyi (ARED) və Antalya Bələdçiləri Dərnəyi (REHBERANT) bir araya gəlməsi ilə yaranmış təmsili bir birlikdir. Ardından 15.04.2002 tarixində yeddi peşə təşkilatının (İRO, İZRO, ARED, Kappadokiya Turizm bələdçiləri Dərnəyi (KARED), Kuşadası Peşəkar Turizm bələdçiləri Dərnəyi (KURED), Marmaris Turizm bələdçiləri Dərnəyi (MARED), Aralıq Dənizi Turizm bələdçiləri Dərnəyi (AKREDER) yenilənmiş bir protokol ətrafında bir araya gəlməsi ilə yenidən qurulmuşdur. Təşkilatın məqsədləri:

- ❖ Turizm bələdçilərinin yeknəsək bir təşkilat forması altında təşkilatlanmasını təmin etmək,
- ❖ Turizm bələdçiliyinin bir "peşə" kimi tanınmasını və bu kontekstdə bir turizm bələdçiləri ixtisas və peşə təşkilatlanması aktının alınmasını təmin etmək,
- ❖ Turizm bələdçilərinin ortaq problemlərini müəyyən etmək və həll təklifləri formalaşdırmaq,
- ❖ Peşə təşkilatları arasında əməkdaşlıq və koordinasiya təmin etmək,
- ❖ Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən digər peşə birləşmələri ilə dövlət müəssisə və təşkilatları inzibati orqanlar qarşısında təmsildə əməkdaşlıq və koordinasiya təmin etməkdir.

TUREB-in təşkili ilə birlikdə bələdçilərin pərakəndə görüntüləri sona çatmış, turizm sektorunun digər peşə təşkilatları olan TUROB (Turist Otelçilər Birliyi) və TÜRİSAB (Türkiyə Səyahət Agentlikləri Birliyi) kimi ölkə miqyasında birliyi və koordinasiyanı təmin edən bir təşkilat olmuşdur. (8, s.40)

2010-ci ildə isə bütün bələdçi strukturları toplanaraq yeni bir TUREB protokolu altında birləşmişlər. Bu protokola görə;

- ✓ Türkiyədə Otaq və Cəmiyyət statusunda təşkilatlanmış bələdçi peşə təşkilatları,
- ✓ Turizm bələdçilərinin peşə birləşmələrinin müxtəlif şəxsiyyət və qurumlar altında olmasının yaratdığı birgə iradə formalaşması və birgə təmsil problemini həll etmək və bütün bələdçilərin eyni dam altında təşkilatlanmalarını,
- ✓ Turizm bələdçiliyinin bir "peşə" kimi tanınmasını,
- ✓ Mövcud problemləri aradan qaldıracaq bir turizm bələdçiləri ixtisas və peşə təşkilatlanması aktının çıxarılmasını təmin etmək üçün,
- ✓ Həmçinin turizm bələdçiləri ixtisas və peşə təşkilatlanmasına münasibətin hüquqi tənzimləmə məsələsində hələ də davam etməkdə olan inzibati və peşə səylərin müvəffəqiyyətə çatması üçün mövcud peşə təşkilatlanmaq arasında koordinasiyanın təmin edilməsi və turizm bələdçilərinin ortaq problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və həll təklifləri istehsal edilməsi tələblərini nəzərə alaraq əməkdaşlıq və koordinasiya platforma xarakteri daşıyan, qısa adı "TUREB" olan "Turizm bələdçiləri Əməkdaşlıq və Koordinasiya Birliyi"ni təşkil etdilər.

22 iyun 2012-ci il “Cumartesi” rəsmi qəzetində dərc olunan; 28331 nömrəli “Turizm bələdçiliyi Peşə Qanunu” ilə qanuni status qazanan TUREB 18 iyul 2013-ci il tarixli “Təsisçi Baş Assambleyanın” yeni bələdçiliyini seçib. Antalya Bələdçilər Otağı İcraçı direktoru və Baş assambleyanın nümayəndəsi olan Əhməd Zəki Apalı sədrliyə seçilmişdir. (Hazırda bu vəzifənin icrasını davam etdirir). İdarə heyəti formalaşmışdır.

Türkiyədəki 9000-nə yaxın peşəkar turizm bələdçisinin təxminən 5-6 mini TUREB çərçivəsində təmsil olunur (Tureb, 2009).

Turizm bələdçiləri ittifaqına üzv olan (TUREB) və xidmət daxili təlim seminarı keçirməyə səlahiyyətli olan təşkilatlar aşağıdakı kimidir (Tureb, 2008c):

- ✓ İRO (İstanbul Turizm bələdçiləri Otağı);
- ✓ ARED (Ankara Peşəkar Turizm Bələdçiləri Dərnəyi);
- ✓ KARED (Kappadokiya Bələdçiləri Dərnəyi);
- ✓ KURED (Kuşadası Turizm bələdçiləri Dərnəyi);
- ✓ KARDER (Qara Dəniz Peşəkar Turizm bələdçiləri Dərnəyi);
- ✓ BORED (Zirzəmi Peşəkar Turizm bələdçiləri Dərnəyi);
- ✓ ÇARED (Dardanel Bələdçiləri Dərnəyi).

Yuxarıda qeyd olunan qurumlara əlavə olaraq TUREB üzvü olmayan İzmir Bələdçiləri Otağı və (İZRO) Antalya Bələdçiləri Əsnaf Otağı (ARO) da xidmət daxili təlim seminarı təşkil edir.

06.12.2007-ci il tarixli 204427 sayılı razılığa istinadən 2008-ci ilin noyabr və dekabr aylarında keçiriləcək seminarlar Ankara, Antalya, Aydın, Bursa, Dardanel, Qaziantep, İstanbul, İzmir, Muğla və Nevşehir rayonlarında Rayon Mədəniyyət və Turizm idarələrinin nəzarəti və himayəsi altında bələdçi palataları tərəfindən təşkil olunmuşdur. Seminarlar Ankara, Bursa, Dardanel və İstanbulda İstanbul Bələdçiləri Otağı, Antalya, Qaziantep və Nevşehir Antalya Bələdçiləri Otağı, Ziya, İzmir və Muğla İzmir Turizm bələdçiləri Palatası tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Peşəkar turizm bələdçilərinin xidmət daxili təlim seminarı əla peşə otaqları Türkiyə daxilində yuxarıda göstərilən 10 rayonda toplanmışdır. Peşəkar turizm bələdçiləri hansı rayonun mədəniyyət və turizm idarəsinə qeyd olursa olsun, yuxarıdakı peşə otaqlarının hər hansı birinin keçirdiyi xidmət içi təhsil seminarlarına qatıla, peşəkar turizm bələdçiləri hər il müxtəlif və ya eyni peşə otağından xidmətdaxili təlim seminarı görə bilər.

Peşəkar turizm bələdçilərinin dinamik bir struktura sahib olmaları tədqiqatda bələdçilərdən məlumat toplamağı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bələdçilərdən elektron mail yolu ilə məlumat toplama metodu istifadə edildikdə imtina edilmə nisbətinin çox aşağı olacağı güman edilir. Beləliklə, anketlərin görüşərək doldurulması zərurəti ortaya çıxır. Peşəkar turist kitabçalarına, hər il iştirak etmək məcburiyyətində olduqları xidmət içi təhsil seminarlarında kütləvi halda çatmaq mümkün olacaqdır. Peşəkar turizm bələdçilərinin peşə palataları tərəfindən təşkil olunan xidmət içi təhsil seminarlarına, qeydiyyatda olduqları Rayon Mədəniyyət və Turizm idarələrində qoşulmaq zərurəti yoxdur. Turizm bələdçiləri qeydiyyatda olduqları Rayon Mədəniyyət və Turizm İdarəsinin yerləşdiyi rayon başqa vilayətlərdə də təşkil olunan xidmət içi təhsil seminarlarına qatılarda vizalarını alırlar.

Bələdçilik artıq qanunla müəyyən edilmiş memarlıq, maliyyə məsləhət kimi bir peşədir. Türkiyəni tərk etməzdən əvvəl viza, zorakılıq seminarları və buna bənzər şərtlərdən ötürü biz qoruya biləcəyimiz bir bələdçi şəxsiyyət vəsiqəsini saxlaya bilər. Lisenziyanı itirmək üçün bürokratik prosedurların yerinə yetirilməsinə ehtiyac olmayacaq, Turizm bələdçiliyi qeydiyyatı həyat üçün etibarlı olacaq. Yalnız bələdçilik etmək istəyən illər üçün İllik İş Kartı almaq kifayətdir.

TUREB-in turizm sektoru üçün ümumi tələbləri:

1. Turizm də sabit bir dövlət siyasəti: digər sektorlarla bu qədər iç-içə olan turizm sektorunda dövlət siyasəti formalaşdırılmalıdır. Bu sahədə çoxsəslilik, hakimiyyət boşluğu və

qarışıqlıq aradan qaldırılaraq sabit, sağlam bir koordinasiya aparılmalıdır. Sektorda bir master plan hazırlanaraq, bu plan daxilində turizm bütün rayonlara və ölkə ərazisinə yayılmalıdır.

2. Ölkəboyu və çoxölçülü turizm təhsili: Türkiyənin gələcəyinin asılı olduğu sektorlardan biri olan turizmin əhəmiyyətinin qavranılması məqsədilə, ölkəboyu və çoxölçülü bir turizm təhsil səfərbərliyi başlanılmalıdır. Bu təhsil media vasitəsilə yayılmalıdır. Məsələn, hər gün ən çox televiziya izlənen saatlarda ən az beş və ya on dəqiqə ümumi turizm təhsili verilməlidir. Turizmi birbaşa maraqlandıran müxtəlif mövzuların tədrisi də daxil edilməlidir. Turistin bütün ölkəni inkişafa, turizmin hər kəsi zəngin edəcəyi, turistlə gülər üzlü davranmağın və keyfiyyətli xidmətin yeni turistlərin gəlməsini təmin edəcəyi şüuru, sadəcə sektorda və turizmlə əlaqəli sektorlarda çalışanlara yox, ictimaiyyətə gerçəkləşdirilməli.

3. Səyahət agentliklərinin və bələdçilərinin göstərdikləri xidmətin keyfiyyəti artırılmalı: hər keçən gün artan səyahət agentliyi və bələdçi sayı, sektordakı keyfiyyəti aşağı salmışdır. Halbuki turizm sektorunda keyfiyyət hər şeydən öndə gəlir. Bu səbəblə, tələb yüksəlməyə qədər yeni səyahət agentliklərinin açılması dayandırılmalı, yeni bələdçi yetişdirilməsinə son verilməlidir. Olan agentlik və bələdçilərin isə müxtəlif iş yerində təhsillərlə və sanksiyalarla keyfiyyətinin yüksəldilməsi təmin olunmalıdır. Bu səbəbdən son illərdə ucuz olan qiymətlər layiq olduqları səviyyəyə qalxmalıdır.

4. Turizm müəssisəsi açmaq çətinləşdirilməlidir: bir əvvəlki maddəylə əlaqədar olaraq, keyfiyyətin artırılması məqsədilə səyahət agentliyi və ya turizm müəssisəsi açmaq çətinləşdirilməlidir. Müəssisələrin struktur zamanı dövlətə verməsi lazım olan təminat məktubu miqdarları 100-200 min dollar səviyyəsinə çıxmalıdır.

5. Milli Turizm Şurası (TUSEK) qanuniləşməlidir: Milli Turizm Şurası sürətlə qanuniləşməli, Türkiyənin xaricdə tanıtımı bu şura tərəfindən koordinasiya edilməlidir. Bu günə qədər hökumətdə olan partiyalar sağlam və sabit turizm siyasəti aparmadığından, yüksək büdcəli xarici təqdimatlar da istənilən nəticələr verməmişdir. Təqdimatın koordinasiyalı şəkildə həyata keçirilməsi Türkiyənin turizmdə hədəf seçdiyi inkişafı asanlaşdıracaqdır.

6. Satışdan sonra xidmət anlayışı yerləşməlidir: turist Türkiyədən ayrıldıqdan sonra da xidmət davam etdirilməli, yəni müəssisələrin satışdan sonra xidmət prinsipi turizmdə də həyata keçirilməlidir. Bu prinsiplə yerləşdirmənin Türkiyənin təqdimatına da mühüm töhfələri olaçaqdır.

7. Təhlükəsizlik, ətraf mühit və infrastruktur problemləri aradan qaldırılmalıdır: Keyfiyyətli və yaxşı xidmət, turistin getdiyi ölkədə əhəmiyyət verdiyi məsələlərdən yalnız biridir. Turist təhlükəsizliyinin təmin olunmadığı, giriş-çıkışlarda çətinliklər yaşadığı, ətraf mühitin çirklənməsi gərgin həddə çatdığı, infrastrukturun düzgün qurmayan ölkələri də seçim etməz. Bu səbəblə turistin təhlükəsizliyi təmin olunmalı, ətraf mühitin çirklənməsi və infrastruktur problemləri bir an öncə həll edilməlidir.

8. Turizmdə müxtəliflik təmin olunmalı, xüsusi maraq turizmi ilə ölkə daxilində və 12 aya yayılmış bir turizm görüntüsü təmin olunmalı: Türkiyə təbii, tarixi və mədəni şəraitlər göz önünə alındıqda, müxtəlif sahələrdə turizm gəliri əldə edilən bir quruluşa və zənginliyə malikdir. Raftinqdən alpinizmə, sualtı tarixi və mədəni irsimizə, burada bir-bir sadalamağa ehtiyac görmədiyimiz bir çox mövzuda var olan imkanlardan istifadə edərək turizmdə müxtəliflik təmin olunmalı. Bu müxtəliflik həm turizm gəlirlərimizi yüksəldəcək, həm də Türkiyənin dünya turizminin cənnəti olmasını təmin edəcəkdir.

9. Tarix / Mədəniyyət turizmi stimullaşdırılmalıdır: Türkiyə, bir əvvəlki maddədə qeyd etdiyimiz kimi, çox zəngin tarixi və mədəni irsə malikdir. Torpaqları üzərində bu günə qədər qurulmuş sivilizasiyalar keçidinin izlərini ölkənin hər tərəfində, hətta adətən yerli adət və ənənələrdə tutmaq mümkündür. Bu qədər böyük irsə malik olmaq yaxşı qiymətləndirilməli, tarix və mədəniyyət turizmi canlandırılmalıdır.

10. Türkiyənin ehtiyac duyduğu turist tipi müəyyən edilərək təşviq olunmalıdır. Çox aşağı qiymətlərlə "Hər şey daxil" sistemi apararaq, tətillər kəndlərinə gələn turistin, sektor üçün

çox əhəmiyyət daşımadığı ortadadır. Bu cür paketlər çox ucuz olduğundan, həm gələn turistin keyfiyyəti aşağıdır, həm də istirahət kəndlərinə həbs edilən turist, Türkiyəyə gözlənilən valyuta buraxmır. Bu təcrübə nəzərə alınaraq rəsmi orqanlarla açıqlanan artan turist sayına dair rəqəmlər, göz rəngləməkdən o tərəfə getmir. Turizm sektorunda kütləvi turizmi, “Hər şey daxil” paketlər və s. üsullar məhdud şəkildə (kvota ilə) lokomotiv vəzifəsini yerinə yetirməlidir.

11. Texnologiyaya sərmayə qoyulmalı: sektordakı müəssisələr və qeyri-hökumət təşkilatları texnologiyaya, yeni mediaya, xüsusilə internetə daha çox sərmayə qoymalıdır. Bu investisiyalar, turizmdə ölkəmizin dünya ilə rəqabət aparmasını təmin edəcək xidmət sürətini və keyfiyyətini artıracaqdır.

12. Xüsusilə amerikalı turistlər çox qısa müddətə Türkiyəyə gəlirlər, yüksək miqdarda viza pulu ödəmək məcburiyyətində qalırlar. Bu təcrübənin çəkendirici və mənfi təsiri var. Aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Çimrin, Hüseyin. Turizm ve Turist Rehberliğinin ABC'si. Antalya: Akdeniz Kitabevi, 1995.
2. Çolakoğlu, O.E., Epik, F. Ve Efendi, E. Tur Yönetimi ve Turist Rehberliği. Ankara: Detay Yayıncılık, 2007.
3. Değirmencioğlu, Ahmet Özdal. “Türkiye’de Turizm Rehberliği Eğitimine Bir Yaklaşım”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm Eğitimi Anabilim Dalı), 1998
4. Dinçer İstanbullu, F., Kızıllırmak, İ. Turizm Rehberliğinin Gelişimi ve Türkiye’deki Konumu’ Erciyes Üniversitesi Nevşehir Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksek Okulu, Türkiye’de Turizmin Gelişmesinde Turist Rehberinin Rolü, Hafta Sonu Semineri IV, 05-07 Aralık, Nevşehir, 1997.
5. Genç, Ömer. “Rehberlik Eğitimine Eleştirel Bir Yaklaşım”, Turizm Eğitim Konferans-Workshop 9-11 Aralık, Ankara : Yorum Yayın, 1992.
6. Gündüz, Serhan. “Turist Rehberliği Eğitimi ve Üniversitelerle Turizm Bakanlığı Arasındaki Koordinasyona Yönelik Bir Model Önerisi”, Turizm Eğitimi Konferansı - Workshop, Ankara, 2002. s. 243-255.
7. Hacıoğlu, Necdet. Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü. Bursa : VİPAŞ AŞ, 2000.
8. Özbül, Osman. “TUREB Denetim Raporu”, Rehber Dünyası, Sayı: 34, 2003. s.16.
9. Polat, Tülay. “Seyahat İşletmelerinde Profesyonel Turist Rehberliği, Rehberlik Mesleğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Alan Araştırması”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm ve Otelcilik Anabilim Dalı), 2001.
10. Tangüler, Adnan. “Profesyonel Turist Rehberliği ve Turist Rehber Rehberlerinin Seyahat Acentası ve Müşteri İlişkileri (Kapadokya Örneği)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı), 2002.

Ш.А.Ибрагимли

Ассоциация туристических гидов Турции

Резюме

В статье рассказывается о создании, деятельности и достижениях турецкого туристического гида. В ней охвачены такие вопросы, как обеспечение координации туризма как «профессии», а также координация деятельности существующей организации для достижения текущих административных и профессиональных усилий в правовом регулировании отношения к туризму и профессиональной организации туризма и выявления общих проблем туристических путеводителей и решений для производства. Тот факт, что профессиональные туристические гиды имеют динамическую структуру, затрудняет сбор информации от руководства. Предполагается, что ставка отказа будет очень низкой при использовании метода сбора данных электронной почты. В соответствии с профессиональными требованиями профсоюза, тренеров следует обучать специальному образованию. Должна быть предоставлена специализация из руководства по наблюдению за птицами в руководстве по рафтингу, а новые путеводители

должны быть обучены на крыше, при условии сохранения специализации прошлого гида. В статье определены общие проблемы туристических руководств TUREB и предлагаются решения и решения для сотрудничества, координации деятельности профессиональных организаций, а также сотрудничества и координации в представлении государственных органов и организаций в административных органах с другими профессиональными ассоциациями, действующими в секторе туризма.

Sh.A.Ibrahimli

Turkey Tourist Guide Association

Summary

The article deals with the establishment, activity and achievements of the Turkish Tourism Leadership Association. Here is an introduction to tourism as a "profession". The article also outlines the co-ordination and co-ordination of the co-ordinated platform, taking into account the requirements for the coordination of the existing organization of the organization for the success of administrative and professional efforts on the legal regulation of the attitude towards the profession and the professional organization of tourism and identifying common problems of tourism guides and producing solutions, and the short name "TUREB", which is about the organization of the "Tourism Guide Coordination and Cooperation Council". The fact that professional tourism guides have a dynamic structure makes it difficult to gather information from the guides in the study. It is assumed that the refusal rate will be very low when e-mail data collection method is used. Under the union's professional requirements, trainers should be trained in specialized education. A specialization from a bird's observation guide to a rafting guide should be provided, and the new guidebooks should be trained on the roof, provided that the past guide's specialization is maintained.

The article identifies the common problems of TUREB's tourism guides and provides solutions and solutions for cooperation, coordination and coordination of professional organizations, as well as co-operation and coordination in the representation of public bodies and organizations in administrative bodies with other professional associations operating in the tourism sector.

Rəyçi: s.e.f.d., dos. E.Aslanov

Redaksiyaya daxil olub: 08.11.2018

M.S.MURADLI

e-mail: madina_muradli@mail.ru

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Kərimov 822/23)

AZƏRBAYCANDA MƏTBƏX TURİZMİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: mətbəx turizmi, Azərbaycan mətbəxi, milli kulinariya, kulinariya festivalları, xarici turistlər.**Ключевые слова:** гастрономический туризм, азербайджанская кухня, национальная кулинария, кулинарные фестивали, иностранные туристы.**Key words:** culinary tourism, Azerbaijani cuisine, national culinary, culinary festivals, foreign tourists.

Turizm sənayesində qidalanma ən vacib elementlərdən biri hesab olunur. Bu iki məfhum, yəni qida və turizm bir-biri ilə çox bağlıdır və son illərdə tədqiqatçıların araşdırma mövzuna çevrilmişdir. Baxmayaraq ki, qida səyahət etmək üçün əsas səbəb deyil, turistlər hər hansı bir əraziyə səyahət edərkən mütləq şəkildə qidalanmalıdırlar. Bəzi turistlər üçün isə qidalanma hər hansı bir ölkəyə və ya şəhərə səyahət etmək üçün əsas səbəbə və ya səbəblərdən birinə çevrilir. Mətbəx turizmi, kulinariya turizmi, qastronomik turizm və s. formada adlandırılan, bəzi tədqiqatçılara görə mədəni turizmin bir qolu, bəzilərinə görə isə artıq müstəqil bir turizm növü hesab olunan turizmin bu növü son illərdə, xüsusilə məşhurlaşmağa başlamışdır. Mətbəx turizmi sadəcə səyahət zamanı yeyib içmək, dadlı qidadan həzz almaq deyil. Mətbəx turizmi ərazinin, ölkənin və ya regionun mədəniyyəti, adət və ənənələrini öyrənməyə sövq edir, səyahəti daha qeyri-adi və unikal şəkildə maraqlı və yadda qalan edir. Bu sektorun müvəffəqiyyət qazanmasının səbəbi getdikcə daha da məşhurlaşan bir tendensiya ilə bağlıdır: ənənəvi turizm növlərindən bezmiş artan sayda səyahətçilər yenilik axtarır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının mətbəx turizmi ilə bağlı Yekun Hesabatına görə, orta hesabla turist səyahət üçün ayırdığı büdcənin üçdə birini qidaya xərcləyir. Həm turizm məkanları, həm də turizm şirkətləri turizm çeşidlərini çoxaltmaq və yerli, regional və milli səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün kulinariyanın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan xəbərdardır.

Bu gün dünyada səyahətə çıxan insanlar daha təcrübəlidir, onların gəliri daha çoxdur və səyahət etmək üçün onların daha çox vaxtı var, beləliklə, turizm səyahətçilərə imkan verir ki, onlar gündəlik adi həyatlarından uzaqlaşsınlar və yenilik axtarışı ilə yola çıxsınlar. Dünyada daha çox turist yeni təcrübə ilə tanış olmaq istəyir və bu mənada çox çeşidli mətbəx turizmi getdikcə daha çox turistin səyahətə çıxma səbəbinə çevrilir. Mətbəx turizmi dedikdə qida istehsalçıları, kulinariya festivalları, kulinariya sərgiləri, tədbirləri, yarmarkaları, aşbaz şouları və nümayişləri, qidaların dadına baxmaq, ümumiyyətlə qida və yeməklə bağlı istənilən turizm fəaliyyəti daxil olmaqla turizm bölgəsinə istirahət və əyləncə məqsədləri ilə səyahət nəzərdə tutulur. Araşdırmalara görə, səyahətçilərin 60%-i səyahət müddətində yedikləri qidaların şəklini çəkərək səyahət təcrübələrini sosial şəbəkələrdə paylaşır. Bu isə mətbəx turizminin ən yaxşı reklam olduğunu, ölkənin turizm imicinin formalaşmasına böyük təsir göstərdiyini sübut edir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində şərab, pivə və yemək festivalları müəyyən bir şəhər və ya ölkəni kulinariya məkanına çevirir. Münhendə “Oktoberfest” (pivə festivalı), Avstraliyanın Melburn şəhərində keçirilən “Şərab və Yemək” festivalı, Sinqapurda “Savour”, ABŞ-da Roklonddə keçirilən “Maine Lobster” festivalı (Xərçəng festivalı). Bunlar hər il çoxlu sayda turist cəlb edən məşhur festivallardan bəziləridir. Forbes jurnalı dünyada ən məşhur kulinariya festivalları ilə bağlı siyahı hazırlayıb. Siyahıya aşağıdakı festivallar daxil edilib: İtaliyanın Neapol şəhərində keçirilən “Pizza” festivalı, Kaliforniya ştatında, Sakramentoda keçirilən “Bekon” festivalı, Danimarkada keçirilən “Siyənək Balığı” festivalı, Avstraliyada “Yemiş” festivalı, Kanadanın paytaxtı Ottava şəhərində “Poutine” festivalı, dünyanın bir çox ölkələrində keçir-

rilən “Şokolad” festivalı (7). Dünyada ilk dəfə gastronomik turlar İtaliyada hazırlanmışdır. Ölkə ərazisində turizmin bu növü ilə bağlı hər hansı bir xüsusi qurum yaradılmasa da, turizmdən əldə olunan gəlirlərin 10%-i məhz gastronomik turizmin payına düşür (4).

Mətbəx turizmi sadəcə müəyyən bir ərazinin brendləşməsinə kömək etmir, eyni zamanda mədəni irsi qoruyaraq, mədəniyyətlərarası anlamaı gücləndirərək, digər cəmiyyətlər arasında öz milli dəyərlərini tanıdaraq, davamlı turizmin inkişafına töhfə verir. Mətbəx turizmi sadəcə keçmiş qoruyub saxlamaq deyil, eyni zamanda gələcək üçün orijinallığı, özünəməxsusluğu qorumaq və davam etdirməkdir. Ölkəni mətbəx turizmi üzrə ixtisaslaşmış bir əraziyə çevirmək üçün bu ölkənin vətəndaşları öz milli yeməkləri ilə fəxr etməlidirlər. Bu fəxr hissi yeməklərin keyfiyyəti və orijinallığının dünya turizm bazarında öz yerini tutmasına, rəqabətə davam gətirməsinə zəmanət verə bilər. Bu gün dünya bazarında rəqabətə tab gətirmək üçün və mətbəx turizminə turistləri cəlb etmək üçün kulinariya ilə bağlı yeniliklər davamlı olmalıdır. Eyni zamanda yerli mətbəxin unikallığını, özünəməxsusluğunu, vacib keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaq mütləqdir. Kulinariya turizminin düzgün idarə edilməsi güclü rəhbərlik, yaradıcılıq, komanda işi, uzunmüddətli proqnoz, cəsarət və iddialı, lakin real məqsədlər daxil olmaqla, geniş xüsusiyyətləri tələb edir. Hər hansı bir destinasiyada qeyri-adi, orijinal bir qidanın olması hər bir turistin fərqli təcrübə yaşamasına səbəb olur. Yerli mətbəxin unikallığı bölgənin imicinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir.

Azərbaycan mətbəxi öz tarixi kökləri və özünəməxsusluğu ilə, çeşidlərin çox olması ilə fərqlənir. Azərbaycan mətbəxi – mətbəx mədəniyyətini, onun tarixini, fəlsəfəsini, süfrə psixologiyasını, adətləri, fiziologiyanı, gigiyenayı, kimyanı, etikanı, estetikanı, poeziyanı və mətbəxin sair aspektlərini, eləcə də Azərbaycan xalqının tarixən ətraf mühitlə tam harmoniyada yaşadığı ərazilərdə yaratdığı praktik vərdisləri özündə əhəngdar şəkildə birləşdirir (6). Azərbaycan mətbəxinin tarixi olduqca qədimdir. Hətta Azərbaycan mətbəx nümunələri XV-XVI əsrlərdə rus çarlarına təqdim olunmuşdur (1). Avropada Fransa və İtaliya mətbəxi kimi Azərbaycan mətbəxi də qonşu dövlətlərin mətbəxinin zənginləşməsinə səbəb olub. Azərbaycan mətbəx nümunələri qonşu xalqların kulinariyasına əlavə olunmuş, zaman keçdikcə isə həmin nümunələr özlərininki kimi təqdim olunmuşdur.

Milli mətbəx nümunələrinin qədimliyi həmin nümunələrin adlarında özünü göstərir. Bilirlik ki, xalqın etnoqrafiyası, tarixi, hər şeydən əvvəl, onun dilində yaşayır. Məsələn, “Dolma” sözü sırf Azərbaycan sözüdür, qədim türk sözü “dolmaq” felindən götürülmüşdür. Bundan başqa, “bozbaş”, “piti”nin də qədim Azərbaycan sözləri olduğunu deyə bilərik. “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında da Azərbaycan yeməkləri haqqında geniş məlumatlar toplanmışdır. Dastandan məlum olur ki, insanlar, əsasən, dənli bitkilər, ət-süd, bağ-bostan məhsullarından istifadə etmişlər. “Koroğlu” dastanında, A.Oleari, E.Çələbi, A.Düma və s. kimi səyyahların əsərlərində və yol qeydlərində də Azərbaycan yeməklərindən, Azərbaycan mətbəxindən bəhs edilmişdir. Azərbaycanın orta əsrlər dövrü yeməkləri və içkiləri haqqında dəyərli məlumatları isə N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindən əldə etmək olar. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasından götürülmüş İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsinə təsvir edən aşağıdakı misralar bunu göstərir: Hər çeşid yeməklər axdı hər yandan, Yeməklər bişmişdi qoçdan, toğludan, Uzun və yuvarlaq incə çörəklər, Saraydan başlamış qapıya qədər, Kökələr yağrulmuş yağla, şəkərlə, Şəkərli küncüddə dada bax hələ! (5)

Azərbaycan mətbəxinin əsas xüsusiyyətlərindən biri xörəklərin, şirniyyatların əksəriyyətinin bir neçə növünün olmasıdır və bu təamlar müxtəlif bölgələrdə fərqli qaydalarda hazırlanır. Bunun bariz nümunəsi yeməklərin şahı heab olunan plovdur və onun ölkəmizdə 200-ə yaxın növü hazırlanır. Mətbəximizin, süfrə mədəniyyətimizin bu qədər zəngin olması sadəcə xörəklərin dadı, içkilərin ətri və gözəlliyi, meyvələrin bolluğu və təbiiliyi ilə bağlı deyil, xalqımızın qonaqpərvərliyi mətbəx mədəniyyətimizin əsas üstünlüyüdür. Bu gün Azərbaycanda mətbəx turizminin inkişafı haqqında onu demək olar ki, mətbəx turizmi ayrıca bir turizm növü kimi təqdim olunmur. Ümumiyyətlə, mətbəx turizmi mədəni turizmin bir qolu hesab olunur.

Lakin mətbəximizin mövcud potensialından düzgün istifadə edilmir. Düzdür, son illərdə mətbəx turizminin inkişafına təsir göstərəcək bir sıra festivallar keçirilmişdir. Bunlara Göyçayda “Nar” festivalı, Zaqatalada “Fındıq” festivalı, Qubada “Alma” festivalı, Şəkiddə “Şirniyyat” festivalı, Balakəndə “Xurma” festivalı, Bakıda “Plov” festivalı və s. Xüsusilə Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən festivallarda milli mətbəx nümunələri geniş şəkildə təqdim olunur. Dünyadakı əksər ölkələr mədəniyyət nümunələri ilə birlikdə mədəniyyətin bir parçası hesab olunan mətbəx nümunələrini də UNESCO-nun İrs siyahısına daxil etməyə çalışırlar. Son illərdə ölkəmiz də bu baxımdan əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Milli mətbəx nümunələrimizdən dolmanın və lavaşın UNESCO-nun “Qeyri-Maddi Mədəni İrs” siyahısına daxil edilməsi təkcə mədəniyyətimizin tanınması baxımından deyil, həmçinin mətbəx turizminin inkişafı baxımından çox əlamətdar bir hadisədir.

Milli mətbəxin təbliğ edilməsi məqsədilə Milli Kulinariya Mərkəzi və Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyası bir sıra layihələr həyata keçirir. Lakin Milli Kulinariya Mərkəzi və Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyasının saytlarında kifayət qədər məlumat yerləşdirilmir. Belə ki, “Milli mətbəx” başlığı altında qeyd olunan yemək, içki və digərləri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Müxtəlif restoranlarda, istirahət mərkəzlərində, otellərdə müştərilərə təklif olunan yeməklərin çeşidləri azdır. Düzdür, milli mətbəx nümunələrinin təqdim olunduğu restoranlar da vardır, lakin sayı məhduddur. Çox vaxt menyuda yazılan yeməklərin yarısı, demək olar ki, ümumiyyətlə bişirilmir və hazırlanmır. Əksər restoranlara getdiyimiz zaman şablon menyu ilə qarşılaşırıq. Menyularda milli yeməklərin sayı daha az olur, restoranların əksəriyyətində milli yeməklərdən kabablar, plov, dolma, qutab, şirniyyatlardan isə paxlava təqdim olunur. Elə ölkəmizə gələn xarici turistlər də ancaq bu yeməklərimizi tanıyırlar. Halbuki milli kulinariyamıza məxsus yeməkləri menyuya daxil etsək, menyunun səhifələrinin sayının nə qədər çox olduğunu görərik. Azərbaycanda hər bir bölgənin özünəməxsus fərqli yeməkləri, içkiləri var, lakin təəssüf olsun ki, milli mətbəximiz yetərincə təbliğ olunmur. Ölkədə mətbəx turizmini təbliğ etmək üçün milli mətbəxə daxil olan yeməklərin bölgələr üzrə müəyyənləşdirilməsi, həmin bölgələrdə fəaliyyət göstərən restoran, otel və ya istirahət mərkəzlərinin menyusuna müəyyən edilmiş mətbəx nümunələri əlavə edilməsi məqsəduyğun olardı. Milli kulinariyamızı dünya səviyyəsində tanıtmaq üçün yeməklər haqqında məlumat bazalarının yaradılması, yeməklərin yaranma tarixi, maraqlı faktların hazırlanması işləri həyata keçirilməlidir. Məsələn, Fisincan plov hələ 16-cı əsrdə Səfəvilər dövründə sarayda hazırlanıb. O zaman bu yemək “Qara aş” adlandırılıb. Azərbaycan milli yeməyi olan fisincan plov ölkənin bəzi bölgələri ilə yanaşı, Dərbənddə, eləcə də İraqda türkmənlər tərəfindən bişirilir. Bu yeməyin adı Mirzə Ələkbər Sabir və Xaqani Şirvani poeziyalarında da çəkilir (3).

Bölgələrimizin əksəriyyətində eyni yeməklər hazırlansa da, hər bir turizm bölgəsinin özünəməxsus yemək növləri, hər hansı bir yeməyin hazırlanmasının fərqli qaydaları da vardır. Məsələn, şirniyyat məhsullarının hazırlanması bütün Azərbaycan üçün xarakterikdir, lakin onların bəziləri lokal xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, keçmişdə də xalq arasında daha çox Şəki halvası, Şamaxı mütəkkəsi, Zaqatala və Bakı qurabiyəsi, Qarabağ kətəsi, Bakı, Gəncə, Naxçıvanın təndir çöçəsi, Lənkəran külçəsi, Quba, Xaçmaz qozçörəyi, Ordubad qozlu dürməsi, Lənkəran çanqurisi, Quba tıxması, Muğan qələti və digərləri ləziz tamına, yüksək ustalıqla hazırlanmasına görə adla söylənilirdi (2). Turizm bölgələri üzrə baxsaq, Bakı-Abşeron turizm bölgəsi özünəməxsus xəmir xörəkləri, plovları, şirniyyatları ilə seçilir, bunlara Fisincan plovu, Bakı düşbərəsi, Bakı qurabiyəsi, müxtəlif qutablar və s. aiddir. Quba-Xaçmaz turizm bölgəsində müxtəlif etnik azlıqların yaşadığını nəzərə alıqda, ərazidəki mətbəx nümunələrinin də çeşidinin bol olduğunu görürük. Bu bölgə üçün xarakterik yeməklərə Quba paxlavası, Quba tıxması, Tsıkan, Kambar, Ləzgi çörəyi və s. aid edilir. Lənkəran-Astara turizm bölgəsi üçün balıqdan hazırlanan yeməklər, ləvənginin müxtəlif növləri, çeşidli plovlar, lavaş, sitrus meyvələri, çayı, xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şəki-Zaqatala turizm bölgəsinə xas mətbəx nümunələrindən Şəki halvası, Şəki pitisi, Şəki gürzəsi, balva, oma,

maxara, bamiyə, sürhüllü, Qəbələdə şabalıd halvası və s. adlarını çəkmək olar. Şirvan turizm bölgəsi üçün Şamaxı mütəkkəsi, pip dolması, düyü halvası, döşəmli aş, müxtəlif qutablar və s. qeyd etmək olar. Gəncə-Qazax turizm bölgəsi üçün Gəncə dovğası, Gəncə paxlavası, qatlama, xəngəl, Gədəbəy kətəsi və s. məxsusi yeməklərdir. Naxçıvan turizm bölgəsində Naxçıvan çöçəsi, Ordubad qayğanağı, Ordubad paxlavası, Ordubad bükməsi, Ordubad dürməyi, kətə, Arzuman küftəsi, Yarma aşı və s. bişirilir. Qarabağ bölgəsinə məxsus yeməklərdən qaysaba, Qarabağ kətəsi, fəsəli, müxtəlif plovlar, kabablar, əriştə, Qırxbuğumlu aş, canına çəkmə və s. adını çəkmək olar.

Mətbəx turizmini inkişaf etdirmək və daha çox turist cəlb etmək üçün aşpazlıq seminarları, aşpazların köməyi ilə turistlərin restoranlarda özü üçün yemək hazırlaması, aşpazlar tərəfindən müəyyən şouların göstərilməsi təşkil olunur. Bu cür turizm seminarları Yaponiya, Fransa və İtaliya da daxil olmaqla bir sıra ölkələrdə məşhurdur, turistlər lazım olan inqrediyentləri ərazidəki kənd və ya bağlara səfər edərək özləri toplayır, daha sonra isə aşpazların müşayiəti ilə yeməkləri hazırlayırlar. Belə tədbirləri ölkəmizdə də təşkil etmək olar, bu yolla həm milli mətbəximizi tanıdılar, həm də gəlir əldə etmiş olarıq.

Mətbəx turizmi ilə bağlı son dövrlərdə müsbət xəbərlər də alırıq. Belə ki, Azərbaycan mətbəx turizminə görə məşhur ölkələr arasında ilk üçlükdə yer alıb. Azərbaycan “National Geographic Traveler Awards 2018” (National Geographic 2018-ci il üzrə Səyahət mükafatı) mükafatının “Qastronomik Turizm” kateqoriyasında yer alan ilk üç ölkə sırasındadır.

Beləliklə ölkədə qastronomik turizmi inkişaf etdirmək Azərbaycan mədəniyyətini tanıtmaq və milli dəyərləri qorumaq üçün, həmçinin ölkəyə daha çox turist cəlb etmək və daha çox gəlir əldə etmək üçün olduqca əlverişlidir. Özünəməxsus mətbəx nümunələri ilə fərqlənən Azərbaycanda turizmin bu növünün inkişafı üçün kifayət qədər imkan vardır, lakin bu potensialın düzgün qiymətləndirilməsi də olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijani Cuisine. BAKU – 2013. səh.3.
(http://amkm.kulina.az/wp-content/uploads/2014/04/Azerbaijani_Cuisine.pdf)
2. Azərbaycan Etnoqrafiyası II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, səh.207.
3. Əmiraslanov T. SÖZ MƏTBƏXİ. Bakı-2013, səh.22.
4. İsmayılova E. Tarixi və Mədəni turizm. Səda, Bakı, 2017.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi. Bakı, Gənclik, 1989.
6. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Azərbaycan Mətbəxi
<http://mct.gov.az/az/azerbaycan-metbexi>
7. <https://www.forbes.com/sites/nomanazish/2018/05/21/the-most-popular-food-festivals-around-the-world/#367e48d452d>

М.С.Мурадли

Перспективы гастрономического туризма в Азербайджане

Резюме

Гастрономический туризм быстро развивается по всему миру. Некоторые туристы выбирают определенный пункт назначения только потому, что предлагают разные блюда. Существует также большой потенциал для развития кулинарийного туризма в нашей стране. Азербайджанская кухня отличается от других своими историческими корнями, уникальностью и разнообразием.

M.S.Muradli

Perspectives of Culinary Tourism in Azerbaijan
Summary

Culinary tourism is developing rapidly around the world. Some tourists choose a certain destination just because they offer different kinds of dishes. There is also a great potential for the development of culinary tourism in our country. Azerbaijani cuisine differs from the others with its historical roots, uniqueness and the variety.

Rəyçi: iqt.f.d. B.V.Qulincov

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2018

Dr. Öğr. Üyesi **R.MÜRSƏLOĞLU**
e-mail: turkrustamov@gmail.com

İstanbul Medeniyet Universitesi
(Türkiyə, İstanbul, Dumlupınar Mahallesi)

MOSKVA ŞƏHƏRİNDƏ TEATR HƏYATININ TARİXİ VƏ MÜASİR SƏNƏT ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: skomoroxlar, rejissor, aktyor sənəti, Bədaye Teatrı, Stanislavski sistemi.

Ключевые слова: скоморохи, режиссура, актерское искусство, Художественный Театр, система Станиславского.

Key words: skomorokhs, art of director, art of actor, Art Theatre, Stanislavsky's system.

Məqalə icmal şəkildə Rusiyanın paytaxtı Moskva şəhərində teatr həyatının təşəkkülü və inkişafı tarixindən başlayaraq XX əsrə qədərki inkişaf dövründən bəhs edir. Rusiyada orta əsrlərdə ilk aktyorlar skomoroxlar olmuşdur. 1672-ci ildə çarın sarayında birinci dəfə teatr tamaşaları keçirildi. 1776-cı ildə Moskvada Böyük Teatr (Большой театр), 1824-cü ildə isə Moskva Malı Teatrı (Малый Театр) açılmışdır. Sonralar – 1898-ci ildə böyük teatr xadimi K.Stanislavskinin təşəbbüsü və V.Nemiroviç-Dançenkonun fəal iştirakı ilə Moskva Bədaye teatrı yarandı ki, burada da repertuarın, rejissor və aktyor sənətinin islahatı aparıldı. Üç əsrdən artıq bir müddətdə Moskvanın teatr həyatı dünya incəsənəti məcrasında inkişaf etmişdir.

Skomoroxlar – orta əsr rus aktyorlarıdır; eyni zamanda müğənni, rəqqas, musiqçi və ifa etdikləri musiqili, dramatik əsərlərin müəllifi olmuşlar. XI əsrin ortalarında meydana gəlmiş skomorox sənəti XV-XVII əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış, XVIII əsrdən tənəzzülə uğramışdı. Skomoroxların repertuarına dombra, tuluq zurnası və dəfin müşayiətilə ifa olunan məzəli mahnılar, dramatik, satirik səhnəciklər daxil idi. XVI-XVII əsrlərdə skomoroxlar bəzən 70-100 nəfərə çatan dəstələrdə birləşirdilər. Skomoroxlar küçə və meydanlarda çıxış etmişlər. Kilsə və dövlət tərəfindən təqib olunmuşlar. Rus dilində nəşr edilmiş beşcildlik “Teatr Ensiklopediyası”nın IV cildində oxuyuruq: «Искусство скоморохов прославляло земные радости и противостояло аскетизму, который насаждался церковью... В 1648 г. царь Алексей Михайлович запретил их выступления» (10, 963). M.Qorki yazırdı: «Но когда воцарился первый Романов, особенно при его сыне Алексее, церковь и боярство истребили «скоморохов» и калик переходящих, и тех холопов, которые помнили и пели скоморошьи песни, велено было «нещадно бить кнутом» (12, 421).

Skomoroxların böyük əksəriyyəti Rusiyanın Şimal quberniyalarına sürgün edildi. Lakin skomoroxların iştirakı ilə olan tamaşalar (əsasən həvəskarların) xalq bayramlarında oynanırdı. Skomoroxların sənətindəki bəzi ənənələr saray təlxəkləri tərəfindən istifadə olundu və kilsə məktəbi teatrının tamaşalarına nüfuz etdi. Bu ənənələr saray və ictimai teatrların meydana gəlməsilə, xüsusilə komediya rollarının oynanılmasında inkişaf etdi (10, 964).

Moskvadakı SSRİ Dövlət Akademik Böyük Teatrı – Keçmiş SSRİ-nin ən böyük musiqili teatridir, dünya opera və balet sənətinin mərkəzlərindəndir. Böyük Teatr 1776-cı ildə Moskvada təşkil olunmuşdur. Böyük Teatrın tarixi rus demokratik musiqi mədəniyyətinin inkişafı, həmçinin opera və balet sənətində milli realizm ənənələrinin möhkəmlənməsi ilə sıx bağlıdır. M.İ.Qlinka, A.C.Darqomijski, P.İ.Çaykovski, M.P.Musorski, N.A.Rimski-Korsakov, A.P.Borodin, eyni zamanda Qərbi Avropa bəstəkarlarından C.Verdi, Ş.Quno, J.Bize, R.Vaqner və b.-nin əsərlərinin Böyük Teatr səhnəsində tamaşaya qoyulması bu teatrın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Balet meysterlərdən J.Perro, M.İ.Petipa burada işləmişlər. Böyük Teatrın tamaşalarında F.İ.Şalyapın, L.V.Sobinov, A.V.Nejdanova və b. görkəmli müğənnilər, Y.V.Geltser, M.M.Mordkin kimi xoreografiya ustaları çıxış etmişlər (13, 22-24).

Azərbaycan bəstəkarlarından Q.Qarayevin “İldırımli yollarla” (1959), A.Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” (1965) baletləri Böyük Teatrda tamaşaya qoyulmuşdur. Böyük Teatrın simfonik orkestri dünyanın ən yaxşı kollektivlərindəndir; orkestrin heyətində Azərbaycan ifaçılıq məktəbinin yetişdirmələri olan M.Zeynalov, M.Orucov, Ə.Paşayev çıxış edirdilər. Böyük Teatrın kollektivi qabaqcıl ənənələrini ləyaqətlə təmsil edir. Teatrın məşhur solistləri, eləcə də opera və balet truppaları keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərində, o cümlədən Bakıda, habelə xarici ölkələrdə (İtaliya, Fransa, ABŞ, Kanada və s.) qastrola olmuşdur.

Moskvada və eləcə də ümumiyyətlə, Rusiyada ilk daimi truppası olan teatr Malı teatrdir. Dövlət Akademik Malı Teatrı rəsmi olaraq Malı Teatr adı ilə 1824-cü ildə açılsa da, daimi truppası xeyli əvvəl formalaşmışdır. Malı Teatrı Moskva Universitetinin nəzdindəki teatrın (1757-ci ildə təşkil edilmişdi. 1760-cı ildən Moskva Rus Teatrı, 1780-cı ildən Pyotor teatrı) əsasında yaradılmış, 1806-cı ildən imperator teatrları sırasına daxil edilmişdi. Malı Teatrının aktyorluq sənətinin əsası M.Şepkin tərəfindən qoyulmuş və görkəmli nümayəndəsi P.Moçalov olmuş inqilabi romantizm yolu ilə inkişaf etmişdir. Teatrda L.Fonvizim, İ.Krılov, A.Qriboyedov, N.Qoqol, J.B.Molyer və başqalarının əsərləri səhnəyə qoyulmuşdur. 1853-cü ildən Malı Teatrında A.Ostrovskinin pyeslərinin tamaşaya qoyulması bir çox – Sadovskilər və b. aktyorların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin sonundan irticanın nəticəsində Malı Teatrında yüngül, əyləncə xarakterli əsərlərə geniş yer verilmişdir. İrtica illərində teatrın qabaqcıl aktyorları – M.Yermolova, Q.Fedotova, A.Lenski, A.Yujin və b. realist ənənələrinin qorunub saxlanması uğrunda simvolist, dekadent təsirlərə qarşı mübarizə aparmışlar. “Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı” (və ya müasir ideya-siyasi qiymətləndirmə ilə desək bolşevik çevrilişi) Malı Teatrının yaradıcılığında müəyyən mənada yeni dövr açmışdır. 1919-cu ildə Malı Teatrına “Akademik Teatr” adı verilmişdir. Teatr repertuarına klassik nümunələrlə yanaşı, o dövrü, yeni sovet həyat tərzini, ictimai münasibətləri, zəhmətkeşlərin beynəlmiləl həmrəyliyi göstərən əsərlər də daxil etmişdir. Yeni quruluşda və rejimin hakim olduğu cəmiyyətdə kommunist ideologiyasını əldə rəhbər tutmağa məcbur edilən ədəbiyyat və incəsənətin qeyri-həyatı, sxematik sosialist realizmi “metodu”na əsaslanması Malı Teatrının yaradıcılığında özünü repertuarına daxil etdiyi “Lyubov apovaya” (1926, K.Trenyov), “Odlu körpü” (1929, B.Romaşov), “Quduz pullar”, “Sadəlik mülrikiyin şərtidir”, “Qurdlar və qoyunlar” (1933, 1935, 1941, A.Ostrovski), “Düşmənlər”, “Barbarlar” (1933, 1941, M.Qorki), “Otello” (1935, U.Şekspir), “Ağıldan bəla” (1938, A.Qriboyedov) və s. bu kimi tamaşaların səhnə traktovkasında və rejissor həllində bu və ya digər dərəcədə göstərmişdir. Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945) Malı Teatrında vətənpərvərlik ruhunda bir sıra əsərlər – “Cəbhə” (A.Korneyçuk), “Basqın” (L.Leonov) və s. tamaşaya qoyulmuşdur. 1930-1950-ci illərdə Malı Teatrında rejissorlardan K.Xoxlov, İ.Sufdakov, K.Zubov, L.Volkov, A.Diki, aktyorlardan P.Sadovski, N.Rıbnikov, M.Klimov, M.Blümental-Tamarina, B.Paşenaya, J.Şatrova və b. fəaliyyət göstərmişlər. “A.Ostrovskinin evi” adlandırılan Malı Teatrının repertuarına görkəmli dramaturqun əsərləri ilə yanaşı, digər rus, sovet, habelə xarici ölkə dramaturqlarının əsərləri də daxil idi. 1960-1970-ci illərdə Malı Teatrında rejissorlardan J.Simonov, B.Ravenskix işləmişlər. Teatrın aşağıdakı tamaşalar çox populyar idi: “Zülmət səltənət” (L.Tolstoy), “Həqiqət yaxşıdır, xoşbəxtlik ondan da yaxşıdır” (A.Ostrovski), “Gəncliyimizin quşları”, (İ.Drutse), “Günəş batmazdan əvvəl” (G.Hauptan), “Çar Fyodor İonoviç” (A.Tolstoy) və s. Malı Teatrında Azərbaycan dramaturqlarından İ.Qasimovun “İnsan məskən salır” və M.İbrahimbəyovun “Mezozoy əhvalatı” əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrın truppasına görkəmli sənətkarlar M.Saryov, Q.Y.Qoqoleva, M.Jarov, İ.İlinskiy, İ.Lyubeznov, N.Rijov və b. daxil edilər. (9,720)

Malı Teatrının nəzdində 1938-ci ildən M.Şepkin adına teatr məktəbi fəaliyyət göstərir. Teatr SSRİ-nin bir çox şəhərlərində, o cümlədən Bakıda (1936,1964), xarici ölkələrdə Rumıniya, Polşa, Bolqarıstan, Çexoslovakiya və s. qastrola olmuş, dram sənəti festivalında (Paris,1962) iştirak etmişdir.

Görkəmli Azərbaycan rejissoru, aktyoru, pedaqoqu, SSRİ xalq artisti Mehdi Məmmədov yazırdı: “Dövlət Akademik Malı Teatrı rus səhnə mədəniyyətinin qədim ocağı, səhnə ənənələrinin yetişdiyi, saxlandığı zəngin arsenaldır. Rusiyada və Sovet İttifaqında elə bir teatr çətin tapıla bilər ki, bu sənət ocağının işığından, hərarətindən faydalanmasın. İki əsrin sərhədində fəaliyyətə başlamış dünya şöhrətli Moskva Bədaye teatrı da XIX əsrin ortalarından başlayaraq təşəkkül tapan bir çox milli teatrlar, o cümlədən Azərbaycanın milli dram teatrı da bu və ya başqa dərəcədə, bilavasitə yaxud dolayısı ilə Malı Teatrın təsirini görmüş, onun sənət arsenalından qüvvət almışdır” (4,46).

1898-ci ildə Moskva Bədaye Teatrını yaradanların məqsədi belə idi: “...Создать первый разумный, нравственный, общественный театр...” (1,145). O, “...должен служить душевным запросам современного зрителя” (2,119). “МХАТ осуществил реформу театра, охватывающую все стороны театральной жизни – репертуар, режиссуру, актёрское искусство, организацию театрального быта; здесь впервые в истории была создана методология творческого процесса» (3, 74).

K.S.Stanislavskinin sistemindəki prinsiplərə əsaslanan Moskva Bədaye Teatrı milli rus və dünya teatr sənətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Teatr “Çar Fyodor İoannoviç” (A.Tolstoy) tamaşası ilə açılmışdır. Teatr truppasının özəyini O.Knipper-Çexova, İ.Moskvin, V.Meyerxold, M.Lilina, M.Andreyeva kimi görkəmli sənətkarlar təşkil etmişlər. Sonralar truppaya V.Kaçalov, L.M.Leonidov, M.Tarxanov və b. daxil olmuşlar. A.Çexovun “Qağayı” (1898), “Vanya dayı” (1899), “Üç bacı” (1901), “Albalı bağı” və “İvanov” (hər ikisi 1904), M.Qorkinin “Meşşanlar”, “Həyatın dibində” (hər ikisi 1902), “Günəşin övladları” (1905) pyeslərinin tamaşaları Moskva Bədaye teatrının inkişafında mühüm mərhələ oldu. A.Çexovun “Qağayı”-sı ilə əlaqədar qağayı quşu teatrın embleminə çevrildi. Moskva Bədaye teatrının ictimai-siyasi simasının müəyyənəlməsində M.Qorki pyeslərinin tamaşaları xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dünya teatr səhnəsi tarixində rejissorun rolu ilk dəfə Moskva Bədaye teatrında yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır. 1920-ci ildə Moskva Bədaye teatrına “Akademik Teatr” adı verilmişdir. Moskva Bədaye teatrının nəzdində yaradılmış studiyalarda K.Stanislavski və V.Nemiroviç-Dançenko özlərinin işləyib hazırladıqları prinsiplər əsasında bir sıra görkəmli aktyorlar – A.Tarasova, N.Xmelyov, M.Kedrov, B.Livanov, M.Prudkin, A.Qribov, M.Yançinci, O.Androvskaya, P.Massalski, V.Stanitsın, A.Ktorov və b. yetişdirmişlər. “14-69 nömrəli zirehli qatar” (1927, V.İvanov) əsərinin tamaşası Moskva Bədaye teatrında, eləcə də keçmiş sovet teatrı tarixində mühüm hadisəyə çevrilmişdi. Teatrda inqilabi hadisələri, sovet cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafını əks etdirən müasir pyeslərə geniş yer verilir, klassik dramaturgiya yeni mövqedən, sosial məzmununda şərh olunurdu. Keçən əsrin 60-80-ci illərinin ən yaxşı tamaşaları: “Karamazov qardaşları”, “Dayımın yuxusu” (1960, 1981, F.Dostoyevskinin eyniadlı əsərləri üzrə), “Sevimli yalançı” (1962, C.Kilti), “Altı iyul”, “Belə qalib gələcəyik” (1965, 1982, M.Şatrov), “Sonuncular” (1971, M.Qorki), “Poladəridənlər” (1972, Q.Bokayev), “Ördək ovu” (1978, A.Vampilov), “Biz, aşağıda imza edənlər” (1979, A.Gelman), “Qağayı” (1980, A.Çexov) və s. Moskva Bədaye teatrında Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Rüstəm İbrahimbəyovun “Şirə oxşayan əsəri” tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrın truppasında M.Bolduman, A.Zuyeva, A.Stepanova, B.Petker, B.Smirnov, İ.Smoktunovski, O.Strijenov, O.Yefremov və başqa görkəmli sənətkarlar fəaliyyət göstərmişlər. Teatr SSRİ-nin bir çox şəhərində, o cümlədən Bakıda (1925, 1930, 1942), Gəncədə (1942), eləcə də xarici ölkələrdə qastrolda olmuşdur. 1932-ci ildə teatra M.Qorkinin adı verilmişdir (9, 957-960).

Moskva Bədaye Teatrının kollektivi öz sənət uğurlarında, əsasən, korifeylərə arxalanır. “Teatr Ensiklopediyası”nda göstərildiyi kimi: «В труппе театра (1974): народные артисты СССР О.Н.Андровская, М.П.Болдуман, А.П.Георгиевская, А.Н.Грибов, А.П.Зуева, А.П.Кторов, П.В.Массальский, Б.Я.Петкер, М.И.Прудкин, Б.А.Смирнов, В.Я.Станицын, А.О.Степанова, М.М.Яншин, О.Н.Ефремов; народные артисты РСФСР К.Н.Головко, И.П.Гошева, Л.И.Губанов, Н.И.Гуляева, В.С.Давыдов, Н.Н.Засухин, Г.И.Калиновская,

М.Комиссаров, Т.И.Ленникова, Ю.Л.Леонидов, С.С. явская, Л.В.Пушкарёва, О.А.Стриженов, П.Г.Чернов, М.В.Юрьева” (9, 970). Moskva Bədaye teatrı haqqında M.Məmmədovun eyniadlı məqaləsi vardır (5, 63-73).

Müasir Moskvada 26 teatr, o cümlədən Böyük teatr, Bədaye teatrı, Malı teatr, Y.B.Baxtanqov adına, Mossovet adına teatrlar, “Sovremennik” teatrı, Satira teatrı, Taqankadakı Dram və Komediya teatrı, K.S.Stanislavski və V.İ.Nemiroviç –Dançenko adına Musiqili teatr, Gənc Tamaşaçılar teatrı, Mərkəzi Uşaq teatrı, S.B.Obraztsovun başçılıq etdiyi Mərkəzi Kukla teatrı, “Romen” Qaraçı teatrı və s. dövlət, həmçinin özəl teatrlar fəaliyyət göstərir (9, 926-928).

Bəzi Moskva teatrları haqqında məlumatları nəzərdən keçirək: «Театр имени Моссовета академический. Создан в 1923г. как театр им. МГСПС (Московского городского совета профсоюзов), с 1930г. – Театр им. МОСПС, с 1938 г. носит современное название. В создании и развитии театра участвовали Е.О.Любимов-Ланской (руководил в 1925-1940 гг.), В.В.Ванин, И.Н.Берсенеv, Н.Д.Мордвинов, О.Н.Абдулов, П.И.Герага, Б.Ю.Оленин, С.Г.Бирман, С.В.Гиацинтова, И.С.Анисимова-Вульф, А.Л.Шапс и др. С первых дней театр стал лабораторией молодой сов. драматургии. Здесь были поставлены «Шторм» Билль-Белоцерковского (1925), «Цемент» по Гладкову (1926), «Мятеж» по Фурманову (1927), «Рельсы гудят» Киршона (1928), «Ярость» Яновского (1929), «Чапаев» по Фурманову (1930), «Салют, Испания!» Афиногенова (1936). С 1940 театр возглавлял народный артист СССР Ю.А.Завадский; в труппу вошли его ученики: В.П.Марецкая, Р.Я.Плятт, Н.Д.Мордвинов. Среди крупнейших работ театра: «Трактирщица» Гольдони (1940), «Машенька» Афиногенова (1941), «Надежда Дурова» Кочеткова и Липскерова (1941), «Русские люди» Симонова (1942), «Фронт» Корнейчука (1942), «Нашествие» Леонова (1943), «Отелло» Шекспира и др. (9,948-951).

Moskvada İkinci Bədaye teatrı da fəaliyyət göstərir. “Teatr ensiklopediyası”nda oxuyuruq: «Московский Художественный Театр Второй (МХАТ 2-й), русский советский театр работал в 1924-1936 гг. Вырос на основе 1-й Студии МХТ, организованной в 1912 г. К.С.Станиславским и Л.А.Сулержицким. В студии и затем МХАТ 2-м работали Б.М.Сушкевич, М.А.Чехов, А.Д.Дикий, С.В.Гиацинтова, С.Г.Бирман, М.А.Дурасова, А.И.Чебан, В.В.Готовцев, О.И.Пыжова, И.Н.Берсенеv, Л.И.Дейкун, В.А.Попов, Н.Н.Бромлей и др. В 1924-1927 гг. театр возглавлял М.А.Чехов. Были поставлены: «Расточитель» Лескова, «Гамлет» Шекспира (оба в 1924 г.), «Петербург» Белого (1925), «Блоха» по Лескову (1925), первый спектакль о современности – «Евграф, искатель приключений» Файко (1926) и др. В 1928 г. группа артистов, возглавляемая А.Д.Диким, ушла из театра; в том же году М.А.Чехов уехал за границу, во главе театра стал И.Н.Берсенеv. Высоким идейно-художественным достижением стал спектакль «Чудак» Афиногенова (1929). Среди значительных работ: «Человек, который смеётся» по Гюго (1929), «Пётр I» А.Н.Толстого (1930), «Тень освободителя» по Салтыкову-Щедрину (1931), «Униженные и оскорблённые» по Достоевскому (1932), «Двенадцатая ночь» Шекспира (1933), «Смерть Иоанна Грозного» А.К.Толстого, «Испанский священник» Флетчера (оба в 1934), «Мольба о жизни» Деваля (1935)» (9, 970-971).

K.Stanislavski və V.I.Nemiroviç-Dançenko adına Moskva Akademik Musiqili Teatrı – 1941-ci ildə K.S.Stanislavski adına opera teatrı ilə V.I.Nemiroviç-Dançenko adına Musiqili teatrın birləşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Ən yaxşı tamaşaları: «Tarasın ailəsi» (1951, D.Kabalevski), «Hərb və sülh» (1957, S.Prokofyev), «Katerina İzmaylova» (1962, D.Şostakoviç), «Xari Yanoş» (1963, Z.Koday), «Karmen» (1969, J.Bize), «Porgi və Bess» (1980, C.Gerşvin) operaları, «Lola» (1943, S.Vasilenko), «Janna d’Ark» (1957, N.Peyko), «Tənha yelkən ağarır» (1970, B.Aleksandrov), «Nağıl» (1974, İ.Stravinski), «Şakuntala» (1979, S.Balasanyan) baletləri, «Qaraçı baronu» (1982, İ.Ştraus) operettası və s. Moskva Akademik Musiqili Teatrında Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettası tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrın truppasında (1982) müğənnilərdən V.Kandelaki, N.İsakova, L.Boldin, N.Avdoşina, İ.Petrov,

Q.Pisarenko, balet artistlərindən V.Bovt, M.Drozdova, V.Tedeyev və b. çıxış edirlər (9, 997-998).

İlk sovet operetta teatri olan Moskva operetta teatri 1927-ci ildə açılmışdır. Keçmiş Sovet İttifaqında operettanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan teatrın repertuarına rus və sovet, həmçinin klassik və müasir xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri daxildir (9, 952-954).

SSRİ Xalq artistləri Adil İsgəndərov, Mehdi Məmmədov və bir sıra başqa rejissorlarımız vaxtilə Moskvada ali təhsil almış, bir müddət orada təcrübə keçmiş və ya işləmişlər. Tanınmış teatrşünas İsrail İsrailov yazır: “A.İsgəndərov Bakı Teatr Texnikumunu bitirdikdən sonra Moskvaya gedib, Dövlət Teatr Sənəti İnstitutuna qəbul olur. Təhsil illərində bir müddət Vaxtanqov adına teatrda, sonra Moskva Bədaye Teatrında təcrübəçi kimi fəaliyyət göstərir. Güman etmək olar ki, Moskva teatr mühiti onun yaradıcı fəaliyyətinin, estetik dünya-görüşünün formalaşmasına əsaslı təsir göstərir” (14, 6).

Tamamilə təbiidir ki, Moskva ali teatr məktəblərinin məzunları olan milli rejissor kadr-ları... Moskva səhnələrində gördükləri uğurlu tamaşaları, Azərbaycan səhnəsində hazırlamaq istəyində olmuş, repertuar planına düşən həmin pyesləri, böyük həvəslə tamaşaya qoymuşlar (14, 26).

M.Məmmədov 1935-1939-cu illərdə A.V.Lunaçarski adına Dövlət Teatr Sənəti İnstitutunun rejissorluq fakültəsində təhsil almışdır. Teatrşünas Aydın Talıbzadə böyük sənətkar və alimə həsr etdiyi monoqrafiyasında yazır: “İnstitutun rəhbərliyi, yəqin ki, təhsil illərində fərqləndiyinə və istedad, bacarıq sərgilədiyinə görə Mehdi Məmmədovun rejissor təcrübəsini Moskva Bədaye Akademik Teatrına təyin edir” (15,54). M.Məmmədovun özü isə artıq o zaman – 1939-cu ildə Moskvadan Bakıya tanınmış aktyor və rejissor olan Rza Təhmasibə ünvanladığı məktubda yazırdı: “Moskvaya gəldiyim gündən MBT-da (Moskva Bədaye Teatrında – R.M.) təcrübədəyəm. Nemiroviç – Dançenkonun hazırladığı “Üç bacı” tamaşasına təhkim edilmişəm. Hərçənd mənim təcrübəm müşahidəçi olmaqdan o yana getmir, amma buna baxmayaraq, məşqlər məni darıxdırmır və cana gətirmir. Belə ki, hər dəfə özüm üçün faydalı şeylər tapıram və onları beynimə həkk edirəm” (15, 55). M.Məmmədov daha sonra fikirlərinə davam edərək göstərir ki, “bu mövsümün Moskva premyeralarından MBT-da “Tartüf” və Vaxtanqov adına teatrda “Müfəttiş” diqqəti cəlb edir. “Tartüf” Stanslavskinin son işi olub və bu işi M.N.Kedrov davam etdirib. İndi özü də həmin rolda oynayır” (15, 56).

Moskva teatrları son 70 ildə tez-tez Azərbaycanda qastrol səfərlərində olmuşdur. Onların respublikamızda göstərdiyi tamaşalar haqqında bizim mətbuatda dəyərli resenziyalar çap edilmişdir. Məsələn, M.Məmmədov Mayakovski adına Moskva teatrının U.Şekspirin “Hamlet” faciəsi əsasında hazırladığı tamaşası haqqında eyniadlı resenziyasında yazırdı: “Azərbaycan tamaşaçıları Şekspir yaradıcılığını sevir, ona öz doğma klassikləri ilə bərabər dərin ehtiram bəsləyirlər. Ona görə onlar Mayakovski adına Moskva teatrının “Hamlet” quruluşunu intizarla gözləyirdilər. Onlar gözlədiklərindən artıq, gözəl və ehtişamlı bir tamaşa gördülər. “Hamlet” faciəsi bu teatrda böyük sənət meydanına layiq bir tamaşa kimi təcəssüm etdirilmişdir” (6, 215).

Beləliklə, axtarış və təhlillər göstərir ki, Moskvanın teatr həyatı öz zəngin tarixi keçmişi və müasir inkişaf səviyyəsi, habelə dünya incəsənətinə verdiyi sənət tövhələri ilə böyük sosial-mədəni əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Станиславский К. С., Собрание сочинений, т. 5, Москва, 1958.
2. Немирович- Данченко Вл. И., Избранные письма, Москва, 1954.
3. Московский Художественный театр в советскую эпоху. Материалы и документы, Москва, 1962.
4. Мəmmədov M. Məli teatr və onun Azərbaycan teatri inkişafındakı əhəmiyyəti. Onun “Teatr düşüncələri” kitabında, (s.46-62). Bakı, “İşıq”, 1977.

5. Məmmədov M. Moskva Bədaye teatri. Onun "Teatr düşüncələri" kitabında. (s.63-73) Bakı, "İşıq", 1977.
6. Məmmədov M. "Hamlet". Onun "Teatrlar. Aktyorlar. Tamaşalar" kitabında (s.215-219). Bakı, Azər nəşr. 1966.
7. Театральная Энциклопедия. Главный редактор С.С.Мокульский. Том I, Москва. Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия». 1961.
8. Театральная Энциклопедия. Главный редактор П.А.Марков. Том. II, Москва. Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия». 1963.
9. Театральная Энциклопедия. Главный редактор П.А.Марков. Том III, Москва: Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия». 1964.
10. Театральная Энциклопедия. Главный редактор П.А.Марков. Том IV, Москва. Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия». 1965.
11. Театральная Энциклопедия. Главный редактор П.А.Марков. Том V, Москва, Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия». 1967.
12. Максим Горький. Собрание сочинений, том. 26, Москва, 1953.
13. Большой театр СССР. К 200-летию со дня основания. Сборник, Москва, 1976.
14. İsrailov İ. Adil İsgəndərov teatri. Bakı, "Mars- Print", 2001.
15. Talibzadə A. Mehdi Məmmədov və ya sənətdə konseptual hamletizm. Bakı, "Elm və təhsil", 2009.

Р.Мурсалоглы

Исторические и современные художественные особенности театральной жизни города Москвы

Резюме

В данной статье в историческом аспекте вкратце рассматривается театральная жизнь Москвы со времен ее формирования и развития по XX век. Первыми представителями театрального искусства в России были скоморохи. В 1672 г. при царском дворе в Москве были проведены первые театральные спектакли. В Москве в 1776 г. был создан Большой Театр, а в 1824 г. Малый Театр. В 1898 г. по инициативе великого мастера театра К.Станиславского и с активным участием В.Немировича –Данченко был создан Московский Художественный Театр, где была осуществлена реформа репертуара, режиссуры и актерского искусства. В течение более трех веков театральная жизнь Москвы развивалась в русле мирового искусства.

R.Mursaloghlu

Historical and Modern Artistic Peculiarities of the Theatrical Life in Moscow

Summary

The paper shortly deals with the theatrical life of Moscow in the historical aspect from its formation and development up to the 20th century. The first representatives of theatrical art in Russia were skomorokhs. The first performances were held in 1672 in Moscow in the tsar's palace. The Great Theatre (Bolshoy Teatr) and in 1824 The Small Theatre (Maliy Teatr) were founded in Moscow in 1776. In 1898 on the initiative of K.Stanislavskiy, the great master of the theatre and by an active part of V.Nemirovich-Danchenko there was organized Moscow Art Theatre (Khudodjestvenniy Teatr), where the reform of the repertoire, arts of director and actor were carried. The theatrical life of Moscow has developed in the course of the world art for over three centuries.

Rəyçi: filol.f.d., dos. R.N.Qurbanov

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2018

А.Ф.АГАЕВА

Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности
(г. Баку, пр. Азадлыг, 16/21)

М.Э.РАСУЛЗАДЕ – СОЗДАТЕЛЬ СОВРЕМЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ

Ключевые слова: государство, нация, политика, интеллигенция, культура, язык, национальное движение, территория, автономия, демократия, самоопределение.

Açar sözlər: dövlət, millət, siyasət, ziyalılar, mədəniyyət, dil, milli hərəkət, ərazi, muxtariyyət, demokratiya.

Key words: State, nation, politics, intelligentsia, culture, language, national movement, territory, autonomy, democracy, self-determination.

Последствия Первой Мировой войны оказались для России катастрофическими. В результате провала внутренней и внешней политики царизма к началу 1917 г. политический и экономический кризис в империи достиг своей кульминации. До крайности обострились и национальные проблемы.

Анализируя ситуацию в Российской империи в начале XX в., Д. Кончаловский отмечает, что в тот период «у царского режима были серьезные шансы справиться с социальными проблемами, с проблемами революционной интеллигенции, с проблемами экономического развития, но не было ни малейшего шанса решить национальный вопрос» (1).

Победа Февральской революции 1917 г. привела к невиданному росту национальных движений в колониальных окраинах Российской империи, в том числе и в Азербайджане. После победы революции появился необходимый «политический климат» для открытого выдвижения идеи создания национальной государственности.

Свержение царского режима, безжалостно угнетавшего колониальные народы Российской империи, было встречено с большим воодушевлением в Азербайджане. В те дни лидер азербайджанского национального движения М.Э. Расулзаде писал: «Пал деспотизм, этот кровожадный жандарм, враг всего народа» (2).

М.Э.Расулзаде также, отмечал что «революция свершилась в результате все нарастающего напора двух важнейших сил. С одной стороны, обездоленные классы, а с другой стороны, поработанные народы требовали свои права» (3).

Однако, очень скоро выяснилось, что «Временное правительство не ставит перед собой задачи кардинального решения национального вопроса в Российской империи. «Смысл всех его заявлений в этой области по сути сводился к приверженности великодержавной идее «великой и неделимой» России (4). Правительство не собиралось ликвидировать национальный гнёт и считало, что национальные движения ведут к распаду государства, к гибели революции.

«Революционное правительство, направившее всю свою энергию и смелость исключительно на победу в войне до конца, отложило разрешение других основных вопросов. Общественное мнение требовало немедленного осуществления лозунгов «Мир без аннексий и контрибуций», «самоопределение народов», а также разрешение аграрных и рабочего вопросов (5).

Однако Временное правительство не мыслило себе счастья России без Стамбула, Босфора и Дарданелл, и готово было ради этого продолжить войну до победного конца. Только под давлением национально-освободительного движения Временное правитель-

ство вынуждено было 20 марта 1917 года издать декрет об отмене национальных и вероисповедных ограничений. Но в декрете ничего не говорилось об автономии и о самоопределении, об использовании родного языка в государственных учреждениях или учебных заведениях.

Вместе с тем М.Э.Расулзаде, рассматривая десятилетний период от российской революции 1905 года до Первой Мировой войны и революции 1917 года отмечал, что «этот небольшой период сделал азербайджанский тюркизм обладателем нескольких печатных органов, различных организаций, политических кружков, тайных обществ интеллигенции, могущей разобраться во времени и пространстве, превратил его в сознательное общество» (6)

Уже в первом номере газеты «Ачыг соз», вышедшем 2 октября 2018 года М.Э. Расулзаде прогнозировал кардинальное изменение политической карты мира после окончания Первой Мировой войны. Указывая на усиление роли национального фактора в те годы, он писал: «...то новое обличье, которое обретет карта мира, будет зависеть в значительной степени от национальных идеологий, столь открыто и решительно заявивших о себе» (7). Таким образом, М.Э. Расулзаде предсказывал, что нации, по достоинству осознавшие себя и сформулировавшие определенную идеологию для достижения независимости, будут обладать преимуществом в послевоенном устройстве Европы. По сути речь шла о создании национальных государств.

До февральских событий 1917 года азербайджанская политическая элита требовала создания условий для свободного развития азербайджанской культуры и языка, отмены национально-правовых ограничений. После февраля 1917 года элита выдвинула на передний план национального движения принципы самоопределения и территориальной автономии Азербайджана в рамках Российского государства.

Азербайджанской элите приходилось действовать одновременно на нескольких фронтах и параллельно решать задачи формирования национального самосознания, его распространения среди народных масс путем агитации, а также их политической мобилизации с целью достижения независимости. (8)

Впервые требование создания национальной государственности в форме территориальной автономии была сформулирована и утверждена на проходившем в Баку I Общекавказском мусульманском съезде в апреле 1917 года. На съезде М.Э.Расулзаде обосновал необходимость создания собственной государственности азербайджанских тюрков в форме национально-территориальной автономии. Он решительно опроверг возможность централизации власти в таком территориально большом и многонациональном государстве, как Российская империя. М.Э.Расулзаде также подчеркнул, что никакая сила, кроме свободно выраженного желания составить государственный союз, не может создать прочного единения между отдельными национальностями, входящими в государство (9).

Азербайджанский национальный лидер М.Э.Расулзаде потребовал предоставления всем национальным группам России права на самоопределение. Только после этого, по мнению Расулзаде, можно образовать государственный союз в форме федеративной демократической республики. Несмотря на отчаянное сопротивление исламистов и различных социалистических группировок съезд поддержал предложение М.Э. Расулзаде большинством голосов.

Таким образом, впервые в истории Российской империи, населявшие ее мусульманские и тюркские народы выдвинули требование предоставления азербайджанским тюркам национально-территориальной автономии. Это было показателем осознания азербайджанской интеллигенцией собственной национальной идентичности, отличной от других мусульманских и тюркских народов, а также признаком окончательного перехода азербайджанской политической элиты от тюркизма к азербайджанизму.

Разработка концепции азербайджанизма была лишь первым шагом на пути создания национальной государственности. Политической элите Азербайджана во главе с М.Э. Расулзаде еще предстояло решить проблему мобилизации народных масс для реализации задач этой концепции. Они прекрасно осознавали с какими трудностями сопряжено решение этой проблемы, обусловленной с одной стороны низким уровнем политической культуры большинства населения Азербайджана, с другой – исключительно враждебным отношением политических сил в регионе к идее национально-территориальной автономии Азербайджана. Кроме российских и армянских политических организаций противниками этой идеи были также и азербайджанские политические силы исламского и левого направления. Среди этой части населения тоже предстояла тяжелая работа для популяризации идей автономии. Таким образом, в этот период подавляющее большинство политических сил Азербайджана выступало против идеи национальной государственности в форме автономии.

Один из видных деятелей национального движения в Азербайджане М.Я. Мирмехтиев подчеркивал, что при свободном демократическом режиме, расчленение России неотвратимо. Эта империя была создана насилием, а не образована естественным путем. Поэтому в ней все время действуют центробежные силы, и это искусственно созданное государство готово к распаду при всяком потрясении (10).

Требую национально-территориальную автономию, М.Э. Расулзаде также прекрасно осознавал, что при слабой центральной власти федеральное устройство неизбежно приведет к распаду Российской империи и приобретению политической независимости национальных окраин.

Весной 1917 года в освободительном движении мусульманских народов России шла острая борьба между унитаристами и федералистами. На I Всероссийском мусульманском съезде, проходившем в Москве с 1-го по 11-ое мая 1917 года произошла решающая схватка между этими противоположными направлениями в вопросе национально-государственного устройства Российского государства. В отличие от федералистов, сторонники унитарного устройства России предлагали мусульманам страны ограничиться национально-культурной автономией в рамках централизованного Российского государства. Необходимо отметить, что не случайно большинство унитаристов составляли исламисты, которые считали, что все мусульмане России составляют единую «умму». Из тактических соображений унитаристов поддерживали представители различных социалистических группировок. При этом унитаристы обвиняли федералистов в разобщении мусульманских народов России, а социалисты – в попытке раскола революционного движения.

«Это было противостоянием не только двух непримиримых политических направлений, отстаивающих противоположные доктрины будущего государственного устройства России, но и двух типов идентичности – общемусульманского и национального. (11) Иначе говоря, мы видим по сути два подхода к решению проблем поработанных народов России – религиозный и национальный.

Унитаристы в лице их лидеров А. Цаликова, Г. Исханова и других считали, что Россия должна стать унитарной демократической республикой. А.Цаликов вовсе не был противником создания национального государства. Он ошибочно полагал, что из-за своей отсталости «русским мусульманам не приходится думать об организации единого национального государства» (12).

Являясь убежденным сторонником территориальной автономии для мусульманских народов, М.Э. Расулзаде говорил: «Россия должна стать таким общим домом для народов, где каждая нация имела бы свой очаг» (13).

Негативное отношение к федерализму А.Цаликов аргументировал опасением раздробления политических сил мусульман России и разобщения их в культурном

плане, отчуждении тюркских народов друг от друга. Он пытался создать единую мусульманскую нацию России, признавая тем самым неспособность мусульманских народов самостоятельно распоряжаться своей судьбой.

В отличие от унитаристов М.Э.Расулзаде единство мусульманских народов России считал необходимым для объединения их усилий в борьбе за свободу и самостоятельное существование каждого из них. На съезде он подчеркнул, что унитаристы своей позицией препятствуют процессу развития национальной идентичности у отдельных мусульманских и тюркских народов России. Со временем, под давлением реалий жизни унитаристы во главе с А. Цаликовым вынуждены были признать ошибочность своих взглядов и принять идеи федерализации России.

М.Э.Расулзаде не только смог правильно определить стратегию нациестроительства, но и своей деятельностью ускорил эти процессы. Лидер национального движения был не только теоретиком, но и практиком, внесшим неоценимый вклад в дело реализации идеи формирования азербайджанской нации – государства.

Во многом благодаря усилиям М.Э. Расулзаде на Московском съезде российских мусульман победила идея формирования отдельных самобытных наций, существующих в России. Расулзаде сделал однозначный выбор в пользу создания азербайджанской национальной государственности. И это решение было судьбоносным для дальнейшего национального развития азербайджанских тюрков.

Литература

1. Буровский А.М. Крах империи. М., 2004, с. 230.
2. Каспий 1917, 8 марта.
3. Расулзаде М.Э. Азербайджанская Республика. Баку, 1990, с.28 (на азерб. яз).
4. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, с.56.
5. Расулзаде М.Э. Сборник произведений и писем. Москва, Флинта, 2010, с. 44.
6. Расулзаде М.Э. Сборник произведений и писем. Москва, Флинта, 2010, с. 40.
7. Балаев А. Азербайджанская нация. Основные этапы становления на рубеже IX-XX вв. М., Тиражи RU, 2012, с.281.
8. Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007, с.12.
9. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, с. 289.
10. Мир Якуб. Международное положение и национальная проблема в СССР. Париж, 1934, с. 30.
11. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, с. 290.
12. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, с. 74.

Ə.F.Ağayeva

M.Ə.Rəsulzadə – Azərbaycan türklərinin müasir milli dövlətçiliyinin yaradıcısı

Xülasə

İmperiyanın müstəmləkə xalqlarına qəddarlıqla zülm edən çar hakimiyyətinin devrilməsi Azərbaycan xalqının milli mübarizəsi üçün daha əlverişli şərait yaratdı.

Fevral inqilabından sonra bütün rus müstəmləkələrində azadlıq mübarizəsinin yüksəldiyi bir vaxtda azərbaycanlı siyasətçilər Rusiya dövləti çərçivəsində Azərbaycanın ərazi muxtariyyətini dəstəkləyirdilər.

Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ başlanmışdır. Milli dövlətçilik yaratma ideyasını açıq şəkildə təbliğ etmək üçün lazımi siyasi şərtlər ortaya çıxdı. "Bu, Rusiyanın

məzlum xalqlarının azadlıq mübarizəsinin önündə olan Azərbaycan milli hərəkatında demokratik qüvvələrin" əsl zəfərinin vaxtı idi.

M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın demokratik qüvvələri müsəlman xalqlarının müstəqil olaraq öz taleyini idarə edə bilməməsi barədə vahidistlərin bütün uydurmalarını əsaslı şəkildə təkzib etdi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın gələcək dövlət strukturunun problemini ön plana çıxardı.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli dövlətinin yaradılmasına dair bir layihə hazırlamış və onu həyata keçirilməsinə bütün sonrakı həyatını həsr etmişdir.

A.F.Aghayeva

**M.E.Rasulzadeh – the Creator of the Modern National Statehood
of the Azerbaijani Turks**

Summary

The overthrow of Tsarist regime that cruelly oppressed the colonial people of the Empire created the favorable conditions for the national struggle of Azerbaijan nation.

After the February Revolution in the process of rising of liberation struggle in all Russian colonies the Azerbaijani political figures stood for the territorial autonomy of Azerbaijan within the Russian state. There began the new stage of development of Azerbaijan national movement. There appeared important political conditions for openly setting forward the idea of formation of national statehood. This was the time of the real triumph of democratic forces of Azerbaijan national movement who moved in the forefront of liberation struggle of oppressed people of Russia.

The democratic forces of Azerbaijan at the head of M.E.Rasulzadeh soundly disproved all fabrication of unitarists on disability of Muslim nations to determine independently their own destiny.

M.E.Rasulzadeh prepared the project on formation of Azerbaijan national state and devoted all his life following to its realization.

The federalists headed by M.E.Rasulzadeh put forward the problem of future governmental structure of Azerbaijan.

Рецензент: доц. К.Н.Мамедова

Redaksiyaya daxil olub: 01.12.2018

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

S.ABBASOVA	
TƏRCÜMƏ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ	3
M.Ə.ABDULLAYEVA	
MƏTNİN FUNKSIONAL TƏHLİLİ VƏ R.YAKOBSON NƏZƏRİYYƏSİ	7
G.Q.ALIYEVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ XİTABLARIN MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK KATEQORİYALARLA İFADƏ OLUNMASI	12
T.T.ƏKBƏRLİ	
LAKUNLARIN İNTERPRETASIYASI VƏ DİLÇİLİKDƏ OXŞAR TERMİNLƏRLƏ YANAŞI İŞLƏDİLMƏSİ	17
N.A.ƏLİYEVA	
FUNKSIONAL ÜSLUBLAR SİSTEMİNDƏ İŞGÜZAR ÜSLUBUN YERİ	22
S.Q.MƏMMƏDOVA	
AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ	26
Ş.D.MƏMMƏDOVA	
FRANSIZ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU	30
G.E.NİYMƏTLİ	
ALINMA TERMİNLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ: ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ TERMİNLƏR	33
A.A.QURBANOV	
N.NƏRİMANOVUN “NADİR ŞAH” DRAMININ DİLİNDƏ MƏNA KÖÇÜRMƏLƏRİ	37
N.F.SADIQOVA	
QƏTRAN TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA METAFORALAR	41
Z.B.TƏHMƏZOVA	
QAZI BÜRHANƏDDİNİN DİLİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR	45
Ü.T.YUSUBOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİVLƏRİN BAŞLICA LİNGVİSTİK ÖZƏLLİKLƏRİ	49
C.Ф.АБДУЛЛАЕВА	
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ	55
Г.И.ВЕЛИЕВА	
ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ТЕМА-РЕМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ В ТРУДАХ ВЕДУЩИХ ЛИНГВИСТОВ	61
Дж.А.ГАДИМОВА	
К ИСТОРИИ РАЗНОСКЛОНЯЕМЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	67
У.А.МИРЗОЕВА	
ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ СОМАТИЗМОВ	71
Г.А.РАГИМОВ	
РАЗРАБОТКА ПРОБЛЕМ СОЧЕТАЕМОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ	75

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА**F.M.ABDULLAYEVA**

İEN MAKYUENİN “AMSTERDAM” ROMANINDA
ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR PROBLEMİ 79

Y.A.ABDULLAYEVA

MALKOLM BREDBERİNİN ROMANLARINDA İNTERTEKSTUAL OYUN 83

E.BAĞIRZADƏ, N.SALAMOVA

BƏDİİ YARADICILIQDA ÖSLUB AXTARIŞLARI 90

T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ, F.KAZIMOVA

MÖASİR POEZİYANIN SOSİAL-SİYASİ KONTEKSTİ 93

M.B.MUSTAFAYEV

MİLLİ PROFESSIONAL TƏNQİDİN YARANMASI 98

N.M.NURİYEVA

ORİYENTALİZMİN GENEOLOGİYASI 102

T.RÜSTƏMXANLI

MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATININ POETİK TƏCƏSSÜMÜ 111

N.F.XANKİŞİYEV

İNGİLİSDİLLİ KANADA ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ İDENTİKLİK PROBLEMİ 116

Ü.S.YUSİFOVA

FOLKLORDA XIZIR OBRAZI VƏ XIZIRLA BAĞLI MƏRASİMLƏR 121

K.T.АБДУРАХМАНОВА

РЕАЛИСТИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ
В РОМАНАХ Т.ДРАЙЗЕРА 125

П.М.ГУЛАМОВА

ВНУТРЕННИЙ КОНФЛИКТ ГЕРОЯ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА 129

Г.Р.МЕДЖИДОВА

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТРАДИЦИЙ РУССКОГО КЛАССИЧЕСКОГО
РЕАЛИЗМА В РУССКОЙ ПРОЗЕ РУБЕЖА XX-XXI ВЕКОВ
(на примере творчества В.Распутина) 134

Л.Э.МИРЗОЕВА

«НАРОДНАЯ» ПУБЛИЦИСТИКА
В ДРЕВНЕРИМСКОМ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ЖАНРЕ 138

**PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ****S.K.ALMURADOVA**

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN MUSIQİ TƏRBİYƏSİNİN
TƏDQİQİNİN METODLARI 142

A.B.BƏŞİROVA

SİNİF RƏHBƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT MOTİVLƏRİ 146

A.H.ƏHMƏDOVA

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ İNTELLEKTUAL HAZIRLANMASI 149

K.N.HAQVERDİYEV, Ə.T.ƏZİZOV, S.P.HÜSEYNOVA SİNİERGETİK BİLİKLƏR ƏSASINDA DOYMUŞ KARBOHİDROGENLƏRİN TƏDRİSİ.....	153
K.N.HAQVERDİYEV, Ə.T.ƏZİZOV, C.İ.QULUZADƏ AROMATİK KARBOHİDROGENLƏRİN AKMEOLOJİ-KREATİV TƏDRİSİ.....	159
E.HÜSEYNOVA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ CƏNAB İLHAM ƏLİYEVİN FƏALİYYƏTİ YUXARI SİNİF ŞAĞİRDİLƏRİNDƏ FƏAL VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİNİ FORMALAŞDIRMAĞIN VASİTƏSİ KİMİ	163
A.Q.İBRAHİMOVA, İ.X.ZAMANOVA MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN DİLLƏRİNİN DİDAKTİK OYUNLAR VASİTƏSİLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ METODLARI.....	167
S.İ.MANSUROVA TƏLİM VƏ PSİXİ İNKİŞAFIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	170
T.İ.MƏCİDOVA TƏHSİL SİSTEMİNİN İDARƏEDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	174
F.A.MƏMMƏDZADƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI VƏ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ	178
G.NOVRUZOVA MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ ÜÇÜN İNNOVATİV SİSTEMİN YARADILMASI ZƏRURİLİYİ	181
A.Ə.PAŞAYEVA, N.İ.CƏFƏROVA, D.İ.ƏMİROVA YENİ MATERIALIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ.....	186
R.QƏNİYEVA İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YUXARI SİNİF ŞAĞİRDİLƏRİNDƏ İDRAK FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI.....	190
N.B.SALMANOVA, S.İ.İSAQOVA QAYAYA DİRMANMA İLƏ MƏŞĞUL OLANLARDA DÖZÜMLÜYÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ METODİKASI.....	195
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA ƏDALƏT TƏRBİYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU	199
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV DÖVRİ HƏRƏKƏTLƏRİN CƏLDLİYİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN METODİKASINA DAİR	204
A.И.АТАКИШИЕВА ВЛИЯНИЕ СОЦИО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ВУЗА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ.....	209
Э.А.ГУСЕЙНОВ РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ	214
М.Ф.ДАДАШЕВА АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	220
G.Ch.HAJIYEVA THE LINGUISTIC PECULIARITIES OF DIPLOMATIC ENGLISH WRITTEN CORRESPONDENCE: VERBAL AND PERSONAL NOTES.....	224

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

R.N.ALIZADƏ

AZƏRBAYCAN-İSRAİL İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN
MÜASİR İNKİŞAF DİNAMİKASI 228

S.İ.BƏDƏLOVA

QLOBALLAŞMA ANLAYIŞI VƏ QLOBALLAŞMANIN
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA TƏSİRİ 232

M.Ə.ƏSGƏROVA, Z.Ə.HÜSEYNOVA

TRANSYAĞLAR HAQQINDA..... 236

Ü.M.HÜSEYNOVA

“DƏNİZ, GÜNƏŞ VƏ QUM”un AHƏNGİ:
ÇİMƏRLİK TURİZMİ DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA 239

Ş.A.İBRAHİMLİ

TÜRKİYƏ TURİZM BƏLƏDÇİLƏRİ BİRLİYİ 243

M.S.MURADLI

AZƏRBAYCANDA MƏTBƏX TURİZMİNİN PERSPEKTİVLƏRİ 248

R.MÜRSƏLOĞLU

MOSKVA ŞƏHƏRİNDƏ TEATR HƏYATININ TARİXİ
VƏ MÜASİR SƏNƏT ÖZƏLLİKLƏRİ..... 253

A.Ф.АГАЕВА

М.Э.РАСУЛЗАДЕ – СОЗДАТЕЛЬ СОВРЕМЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ 259

Nəşriyyat redaktoru: **Əliş Ağamirzəyev**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 29.12.2018. Format: 84x108 1/16.

Həcmi: 16, 75 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**